

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI (İSLÂM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ MEKTEP SİSTEMİNDE İSLÂM
ANLAYIŞI

Doktora Tezi

MAHMUT DİLBAZ

ANKARA-2017

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI (İSLÂM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ MEKTEP SİSTEMİNDE İSLÂM
ANLAYIŞI

Doktora Tezi

MAHMUT DİLBAZ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR

ANKARA-2017

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ MEKTEP SİSTEMİNDE İSLÂM ANLAYIŞI
(TEZİN ADI YAZILACAKTIR)

DOKTORA TEZİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ YA DA DOKTORA TEZİ OLDUĞU YAZILACAKTIR)

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR
Prof. Dr. Eyüp BAS
Prof. Dr. Recai DOĞAN
Doc. Dr. Fatih ERKOGOĞLU
Doc. Dr. Yasin YILMAZ

İmzası

Mehmet Özdemir
Eyüp Bas
Recai Doğan
Fatih Erkogoğlu
Yasin Yılmaz

Tez Sınavı Tarihi 26.05.2017

(Tez Beyan Belgesi)

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

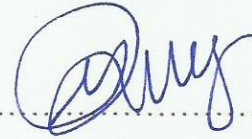
Bu belge ile, tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../.....)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Mahmut DILDAZ

İmzası

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	İ
TABLULAR LİSTESİ.....	İV
KISALTMALAR.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ.....	1
1. TEORİK ÇERÇEVE	1
2. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ.....	3
3. AMAÇ VE YÖNTEM	9
BİRİNCİ BÖLÜM: MEKTEP SİSTEMİ	15
1.1. ‘BİLGİ’Yİ YENİDEN KURMAK: MEKTEPLEŞME SÜRECİ VE ANLAMI.....	15
1.2. ‘BİLGİ’Yİ DÜZELTMEK: TASHİH-İ AKÂİD SİYASETİ	29
1.3. ‘BİLGİ’Yİ TEMSİL ETMEK: SARAY, MAARİF NEZARETİ VE İLMİYE	45
1.3.1. Maarif Nazırları.....	52
1.3.2. Meclis-i Kebir-i Maarif Başkanları ve Üyeleri	57
1.3.3. Maarif Nezareti Merkez ve Taşra Yöneticileri.....	66
1.3.4. Ders Kitabı Yazarları.....	73
1.3.5. Program Komisyon Üyeleri	84
1.3.6. Muallimler	89
1.4. ‘BİLGİ’Yİ PROGRAMLAMAK: MÜFREDAT DÜZENLEMELERİ.....	116
İKİNCİ BÖLÜM: DERS KİTAPLARI.....	151

2.1. DİN DERSİ KİTAPLARI	151
2.1.1. Din Dersi Kitaplarının Kronolojik Seyri	151
2.1.2. Din Dersi Kitaplarının Değerlendirilmesi	217
2.1.2.1. Dönem	217
2.1.2.2. Müellif	221
2.1.2.3. Mektep	226
2.1.2.4. Dil	230
2.1.2.5. Coğrafya ve Matbaa	232
2.1.2.6. Telif Tarzı, Şekil ve Sunum	235
2.1.2.7. Muhteva ve İslâm Anlayışı	239
2.2. AHLÂK DERSİ KİTAPLARI	249
2.2.1. Muhteva	250
2.2.2. Değerlendirme	259
2.2.2.1. Müellif	262
2.2.2.2. Kavramların Hiyerarşisi ve Tarifleri	267
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İSLÂM, MODERNLEŞME VE EĞİTİM.....	276
3.1. DİNİ YAYINCILIĞIN GELİŞİMİ	276
3.2. İSLÂM'IN NESNELEŞMESİ.....	287
3.3. DİNİN/İSLÂM'IN YENİDEN YORUMLANMASI.....	300
3.3.1. Bilimselci İslâmî Söylem	305
3.3.2. Aktivist İslâmî Söylem.....	328
SONUÇ	340
KAYNAKÇA	345

ÖZET..... 372

ABSTRACT 373

TABLolar LİSTESİ

TABLO 1 MAARİF NAZİRLARİ.....	53
TABLO 2 MECLİS-İ KEBİR-İ MAARİF BAŞKANLARI	58
TABLO 3 MECLİS-İ KEBİR-İ MAARİF ÜYELERİNİN SAYISAL GELİŞİMİ.....	62
TABLO 4 MAARİF NEZARETİ MERKEZ TEŞKİLATI YÖNETİCİLERİ.....	66
TABLO 5 VİLAYET/SANCAK MAARİF MÜDÜRLERİ	71
TABLO 6 DERS KİTABI YAZARLARI.....	74
TABLO 7 PROGRAM KOMİSYON ÜYELERİ.....	85
TABLO 8 MİR'ÂT-İ FEYZ-İ HAMİDİ MEKTEBİ İDARE VE ÖĞRETİM KADROSU.....	94
TABLO 9 VEFA İDADİ MEKTEBİ İDARE VE ÖĞRETİM KADROSU	98
TABLO 10 SOĞUKÇEŞME ASKERİ RÜŞDİYE MEKTEBİ İDARE VE ÖĞRETİM KADROSU .	99
TABLO 11 DARULMUALLİMÂT MEKTEBİ İDARE VE ÖĞRETİM KADROSU	101
TABLO 12 1887 YILINDA TEKLİF EDİLEN BİR MEKTEP PROGRAMI TASLAĞI.....	123
TABLO 13 1900 YILI RESMÎ MEKTEP PROGRAMI	134
TABLO 14 DİN DERSİ KİTABI YAZARLARI	222
TABLO 15 DİN DERSİ KİTABI YAZARLARININ MUALLİMLİK YAPTIĞI OKUL VE DERSLER	225
TABLO 16 DİN DERSİ KİTAPLARININ OKUTULDUKLARI MEKTEPLER.....	226
TABLO 17 DİN DERSİ KİTAPLARININ DİLLERE GÖRE DAĞILIMI.....	230
TABLO 18 DİN DERSİ KİTABI NEŞREDEN MATBAALARIN DAĞILIMI	234
TABLO 19 DİN DERSİ KİTAPLARININ ALANLARA GÖRE DAĞILIMI.....	240
TABLO 20 DİNİ YAYINCILIĞIN SAYISAL GELİŞİMİ	280

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
dn.	: Dipnot
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
IJMES	: International Journal of Middle East Studies
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TALİD	: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
vd.	: Ve diğerleri
YYOA	: Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu

ÖNSÖZ

II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) yetişmiş insan unsuru, kurumlar, basın-yayın, iktisadî, sosyal, ilmî, kültürel hayat gibi birçok şeyi Cumhuriyet devrine miras bıraktığı bilenen bir husustur. Bu mirasın içinde zihniyet ve anlayış kalıplarının da hususî bir yeri vardır.

Hamidiye döneminin İslâm-modernite ilişkisi çerçevesinde etkileri hâlâ devam eden yeni anlayışların ve değişim-dönüşümlerin neşv ü nema bulmasına şahitlik ettiği de söylenebilir. Geleneksel İslâm düşüncesinin modern İslâm yorumuna doğru evrilme sürecinde bu dönem kilit bir devreyi temsil etmektedir. Modernleşme çabalarının bir tür dinîleşme hareketiyle sürdürülme gayretinin İslâm'ın bir 'mesele' haline gelmesine ve neticede 'dinin/İslâm'ın yeniden yorumlanması'na zemin hazırladığı görülmektedir. Zikredilen değişim ve dönüşümleri mektep sistemi merkezli ele almaya çalışan bu çalışma giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır.

Girişte, konunun mahiyeti, çalışmanın arka planını oluşturan teorik çerçeve, konuyla alakalı yapılan çalışmaların değerlendirilmesi, çalışmanın amaç ve hedefleri, takip ettiği metod ve cevaplamaya çalışacağı sorular kısa bir şekilde ifade edilecek, diğer bölümler tanıtılmaya çalışılacaktır. "Mektep Sistemi" başlığını taşıyan birinci bölümde mektepleşme süreci; mahiyeti, II. Abdülhamid dönemindeki konumu, tashih-i akâid siyaseti, bu sistemin kurucu ve sürdürücü unsurları ve müfredat düzenlemeleri çerçevesinde incelenecektir. "Ders Kitapları" başlığını taşıyan ikinci bölüm din ve ahlâk dersi kitaplarının tek tek tanıtım ve tahliline, toplu olarak da değerlendirilmesine hasredilecektir. "İslâm, Modernleşme ve Eğitim" isimli son

bölümde mektepler aracılığı ile yerleştirilmek istenen İslâm anlayışı dinî yayıncılığın gelişimi sonucunda ortaya çıkan ‘İslâm’ın nesneleşmesi’ ve ‘dinin yeniden yorumlanması’ çerçevesinde ele alınacaktır.

Tez konusunun belirlenmesi, planlanması, araştırılması ve yazım sürecinde pek çok kişinin minnetle hatırlayacağım yardımları sözkonusu olmuştur. Tez konusunu teklif eden ve tezin her aşamasında öğretici ve yol gösterici tavrıyla desteğini ve katkısını esirgemeyen hocam Prof. Dr. İsmail Kara’ya ne kadar teşekkür etsem azdır. Yakın zamanlara kadar tez danışmanlığımı yürüten, olağanüstü hoşgörüsü ve yol açıcı tutumuyla çok rahat bir çalışma ortamının vücut bulmasını sağlayan, ancak bir zorunluluk gereği danışmanlığımı bırakmak zorunda kalan hocam Prof. Dr. Nesimi Yazıcı’ya, danışmanlığımı üstlenerek çalışmamı tamamlamama yardımcı olan ve tezime katkı sunan hocam Prof. Dr. Mehmet Özdemir’e şükranlarımı sunuyorum. Tez jürisi üyeleri Prof. Dr. Eyüp Baş, Prof. Dr. Recai Doğan, Doç. Dr. Fatih Erkoçoğlu ve Doç. Dr. Yasin Yılmaz hocalarıma katkıları için teşekkür ediyorum. Son olarak tezin çeşitli safhalarında yardımlarını cömertçe sunan Yrd. Doç. Dr. Eyüp Öztürk’e, Yrd. Doç. Dr. Nurullah Yazar’a, Yrd. Doç. Dr. Selim Demirci’ye, Öğr. Gör. Mustafa Çil’e, Arş. Gör. Hayrettin Nebi Güdekli’ye, Arş. Gör. Enes Büyük’e, Arş. Gör. Ahmet Cevdet Karaca’ya, Arş. Gör. Muharrem Samet Bilgin’e, Arş. Gör. Fatma Merve Çınar ve Arş. Gör. Kevser Sipahioğlu’na teşekkürü bir borç bilirim.

Mahmut DİLBAZ

Ankara, 2017

GİRİŞ

1. Teorik Çerçeve

On dokuzuncu asırda kitlesel eğitimin doğuşu ve yayılması pek çok dünya devletini olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nu da kısa sürede etkisi altına almıştır. Osmanlı siyasî merkezi ve devlet bürokrasisi dinî vakıfların ve kurumların elinde bulunan eğitim olgusuna doğrudan müdahale ederek eğitimin düzenlenmesinden denetimine kadar bir dizi faaliyet gerçekleştirmiştir. Son devir Osmanlı eğitim kampanyasında II. Abdülhamid'in saltanat yıllarının (1876-1909) hususî bir yeri vardır. Bu dönem merkezîleşme, İslâmlaşma, hilafet siyaseti, mevcut kurum ve yapıların yeniden düzenlenmesi, yeni kurum ve fikirlerin zuhûr etmesi gibi gelişmelerin yanı sıra bütün bunlarla irtibatlı olarak kitlesel-modern eğitimin (mekteleşme hareketi) de yeniden planlanmasına ve imparatorluğun pek çok bölgesine yayılmasına sahne olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemiyle yaygınlaşan mekteleşme faaliyeti, geleneksel eğitim kurumu olan ve vakıflara bağlı olarak varlığını sürdüren *sıbyan mektepleri* ile *medreseler* karşısında kurulmuş, ibtidaî, rüşdiye, idadî gibi ilk ve ortaöğretim okulları ile Darulmuallimîn, Darulmuallimât, Tıbbiye, Harbiye, Mülkiye, Hukuk mektepleri gibi yüksekokulları kapsamaktadır. Bu yeni okullar Batı literatüründe, bizzat devlet tarafından kurulup idare edildikleri için '*state school*' ya da '*public education*', din dışı eğitim vermek üzere yapılandırıldıklarına işaret etmek üzere de '*secular school*' ifadeleriyle tanımlanırlar.

Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eğitim yapısı geleneksel eğitimin devam ettiği *medreseler* ile bu kurumların karşısında kurulan ve yeni şekil ve muhtevayla eğitim sunan *mekteplerin* karşılaştırılması ile anlaşılabilir. Devletin medrese tedrisatını kendi halinde bırakarak kitlesel-modern eğitimi (mektepleri) inisiyatifine alması, bütün tebeasını tek tip ve merkezî bir eğitim sürecinden geçirerek sosyal disiplinizasyonu¹ sağlama çabası, standart müfredat programları ve telif-tercüme/uyarlama yeni ders kitaplarını devreye sokması, modern mimarî tarzda inşa ettirdiği mekteplerde öğrencilerin gündelik hayatını denetim ve takip altına alma çabası *mektep* sisteminin *medrese* eğitim siyasetinden farklı yönlerine işaret etmektedir. Modern ve yabancı kaynaklı bu öğeler mektep sisteminde bilhassa Hamidiye devrinde ortaya çıkan ve vurgulanan geleneksel-İslâmî unsurların (örneğin din ve ahlâk konulu derslerin müfredatta yoğun bir şekilde yer alması, mektep yaşamında geleneksel-dinî ritüeller, davranış biçimleri ve mimarî alanların görünür kılınması) gözden kaçırılmasına sebep olmamalıdır. Bu kompleks ve girift yapıya devletin kitlesel eğitim seferberliğine yabancı ve azınlık okullarıyla rekabet etme refleksinin yanında içeriği ve istikameti siyasî merkezce belirlenmiş bir *tashih-i akâid*² politikasıyla girişmiş olduğunu da eklemek gerekir.

Benjamin C. Fortna'nın da ifade ettiği gibi aslında geç dönem Osmanlı okullaşma siyaseti devletin dinî-siyasî temelini güçlendirmek ve böylece imparatorluğun geleceğini kurtarmak uğruna girişilen daha büyük bir mücadelenin

¹ Şartları ve sınırları devlet tarafından çizilen bir nizam dâhilinde tebeayı belli bir şekle sokmak, disiplin altına almak manasına gelebilecek 'sosyal disiplinizasyon' siyaseti için bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) – İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 45, 46, 48, 85, 93, 102, 227, 228, 234, 253, 333.

² 'Tashih-i akâid' siyaseti birinci bölümün ikinci kısmında etraflıca ele alınacaktır.

parçası olarak değerlendirilebilir³. Burada ifade edilen necât/kurtuluş ideolojisi son dönem Osmanlı politikalarını ve bu arada eğitim kampanyasını anlamak için başvurulması gereken bir araç kavram olarak değerlendirilebilir⁴. Söz konusu politikaları anlamak için başvurabileceğimiz teoriler arasında “İslâm dünyasındaki modernleşme çabalarının aynı zamanda bir tür dinîleşme hareketi” olduğu tezi de yer almaktadır⁵. Felsefi ve ontolojik olarak geleneksel-dinî değerler ile modern düşünce arasında var olan mesafenin Hamidiye devri eğitim politikasında nasıl kapatılmaya çalışıldığı sorusu⁶ bu çalışmanın temel meselelerinden biridir. Din ile modernleşme arasında var olan bu mesafenin Osmanlı ve İslâm dünyasında kapatılma gayreti ‘İslâm’ın bir mesele hâline gelişi’ne sebebiyet vererek, ‘dinin/İslâm’ın yeniden yorumlanması’na yol açacaktır⁷.

2. Literatür Değerlendirmesi

Son devir Osmanlı’nın eğitim hamlesi yakın zamanlara kadar ‘modernleşme/laikleşme teorisi’ ile ele alınmakta ve teleolojik bir yaklaşımla Osmanlı’nın çizgisel bir modernleşmeyi takip ettiği belirtilerek söz konusu süreçte II. Abdülhamid dönemi ‘gerici tepkiler’in sergilendiği bir dönem olarak kurgulanmakta

³ Benjamin Carr Fortna, “Islamic Morality in Late Ottoman ‘Secular’ Schools”, *IJMES*, S. 32 (2000), s. 370.

⁴ Necât/kurtuluş ideolojisi için bkz. İsmail Kara, “Âkif’in ‘Aktif’ Din ve Ahlak Anlayışı”, *Mehmed Âkif Ersoy*, ed. M. İsmet Uzun, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011, s. 271-273, 280, 283.

⁵ İsmail Kara ile Röportaj, “İslâm Dünyasında Modernleşme Aynı Zamanda Bir Şekilde Dinîleşmedir”, Röportaj: Hafsa Fidan, *Diyanet Dergisi*, s. 160 (2004).

⁶ “Osmanlı-İslâm ile Batılı değerleri uzlaştırma süreci her ikisini de başkalaştırmıştır” tespiti için bkz. Benjamin Carr Fortna, *Imperial Classroom – Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, New York, Oxford University Press, 2002, s. 9.

⁷ Bu iki önemli mesele üçüncü bölümde işlenecektir.

idi⁸. Bir kısım araştırmacı bu teze tepki olarak II. Abdülhamid döneminde de yoğun bir modernleşme sürecinin izlendiğini savunmuştur⁹. Ancak 1990'lı yıllarda yapılan *revizyonist* çalışmalarla birlikte Osmanlı eğitim politikasındaki Batı etkisinin yanında yerli ihtiyaçları gözeten, geleneksel-dinî unsurları devreye sokan bir dizi eğilim de ortaya çıkarılmıştır. Selim Deringil'in İngilizce aslı 1998'de neşredilen eserinde Hamidiye devri eşzamanlı diğer devletlerin çabalarıyla karşılaştırılarak devletin uyguladığı siyaset ve ideoloji incelenirken eğitim seferberliğine de yer verilmiştir¹⁰. Deringil'e göre dinin yeni bir içerikle kavramsallaştırılmaya çalışıldığı Osmanlı eğitim siyasası devletin ideolojik meşrûyetini pekiştirmeye yönelikti ve bu siyasetin temelini çağdaş diğer devletlerin eğilimleriyle müvazi olarak tebeayı 'medenîleştirme'ye yönelik bir çaba oluşturuyordu¹¹.

Selçuk A. Somel'in *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) – İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin* adıyla tercüme edilen kitabı¹² kitlesel eğitimin Osmanlı'daki serüvenini kurumsal ve ideolojik içerik açısından incelemiştir. Kitabın araştırmamızla ilgili olarak II. Abdülhamid dönemi müfredat meselelerinin ele alındığı bölümünde Hamidiye devri eğitim siyasetinin ideolojik tutarsızlıklar içerdiği

⁸ Bu konudaki klişelerin yerleşmesini sağlayan ilk çalışmaların sahipleri olarak Nafi Atuf Kansu (*Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1930-1932), Hasan Âli Yücel (*Türkiye'de Ortaöğretim*, İstanbul 1938), Osman Nuri Ergin (*Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1939-1943), Aziz Berker (*Türkiye'de İlköğretim*, Ankara 1945), Faik Reşit Unat (*Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964), Hasan Ali Koçer (*Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1970) zikredilebilir. Bu konuda ayrıca bkz. Mustafa Gündüz, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", *TALİD* (Türk Eğitim Tarihi Sayısı), c. VI, S. 12 (2008), s. 243-286.

⁹ Bir örnek için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 3. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999 (İlk baskısı: 1980).

¹⁰ *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, Londra, I. B. Tauris, 1998. Türkçe tercümesi için bkz. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji – II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.

¹¹ Deringil, *İktidarın Sembolleri*, s. 114-117.

¹² İngilizce aslı için bk. *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy, and Discipline*, Leiden, E. J. Brill, 2001.

savunulmuştur. Somel'e göre bu dönemde din ideolojik olarak siyasî amaçlar için kullanılmıştır, ancak moderniteye ve pozitivistliğe karşı bir gelenekçilik takip edilmemiştir. Ayrıca bir taraftan dinî-ahlâkî değerler yüceltilirken diğer taraftan ilerlemeci ve pozitivist görüşlerin ders kitaplarında yer alması, ahlâk kitaplarında klasik anlayışın sürdürülmesi ideolojik tutarsızlıklar olarak değerlendirilmelidir¹³.

Revizyonist çalışmalar içerisinde Benjamin C. Fortna'nın hususî bir yeri vardır. Fortna'nın doktora tezinden¹⁴ ürettiği *Mekteb-i Hümayûn – Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim* adıyla tercüme edilen eseri¹⁵ II. Abdülhamid'in eğitim hamlesini farklı teorilerden ve ampirik malzemedeki faydalanarak karşılaştırmalı perspektifle incelemiştir ve bu konuda çığır açmıştır. Fortna'ya göre Osmanlı eğitim politikası hem Osmanlı-İslâm geleneğine hem de Batı modellerinin modernliğine dayanmış, bu iki geleneği uzlaştırma süreci çok da fazla anlaşılabilir bir karışım yaratarak her ikisini de başkalaştırmıştır¹⁶. Fortna'nın geç Osmanlı eğitim çabasında Batı fikir ve kurumlarının 'benimseme' değil de 'uyarlama' yoluyla aktarıldığını ve eğitim reformunda Batılı menşee, mantık ve haricî biçiminin Osmanlılaştırıldığı ve bazı durumlarda İslâmlaştırıldığı söylemesi yeni bakış açılarının geliştirilmesine zemin hazırlamıştır¹⁷. Fortna son dönem Osmanlı mekteplerinin kesin bir tanımla 'laik okullar' olarak nitelendirilmesine karşı çıkar ve

¹³ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 212-215.

¹⁴ Bkz. *Education for the Empire: Ottoman State Secondary Schools during the Reign of Sultan Abdülhamid II (1876-1909)*, The University of Chicago, The Faculty of the Division of the Humanities, Chicago 1997.

¹⁵ *Imperial Classroom - Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford, Oxford University Press, 2002 (Tercümesi için bkz. *Mekteb-i Hümayûn - Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Sıral, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005; bu tercüme bazı zaafı taşıdığı için araştırma boyunca kitabın aslı kullanılacaktır, MD).

¹⁶ Fortna, *Imperial Classroom*, s. 9.

¹⁷ Fortna, *a.g.e.*, s. 9-10.

bu okullardaki yoğun İslâmî içeriğe dikkat çekerek karmaşık bir Doğu-Batı sentezinden bahseder¹⁸. Yazar bu kavramsal soruşturmasını “Islamic Morality in Late Ottoman ‘Secular’ Schools” isimli makalesinde daha etraflıca ele alarak sürdürür. Ona göre araştırmacılar mekteplerin menşesine ve dış görünüşüne eğildikleri kadar içeriğine (müfredat, ders kitabı, günlük yaşam) bakmamışlardır. Hâlbuki ‘laik okullar’ın eğitim programlarından ders kitaplarına, okuldaki günlük yaşamdan dinî merasimlere kadar pek çok alanda yoğun bir dinî yapı ve eğilim görülür, bu da bu okulların ne kadar ‘laik’ olduklarını bir kere daha düşünmeyi gerektirir¹⁹.

İslâm’ın ideolojik kullanımı ve Batı etkisindeki dönüşümü meselesi Fortna’nın üzerinde durduğu hususlardan bir diğeridir. Ona göre devletin İslâmî referanslarla hareket etmesinin seküler sebepleri olmakla birlikte ‘kutsalın küçümsenmesi’²⁰ doğru değildir ve ‘devletin seküler mantığı’ deyimini²¹ bizi dinin sadece bir araç olarak kullanımını aşan bir dizi olasılığa karşı körleştirmemelidir²². Yani Osmanlı bürokratları İslâm’ı bir araç olarak kullanmanın ötesinde imparatorluğun geleceğini kurtarmada onun dönüştürücü gücüne dair büyük bir beklenti/inanç içerisindeydi.

Bu konuda İsmail Kara’nın değerlendirmeleri de zikre değerlidir. Ona göre İslâm dünyasındaki modernleşme hareketleri aynı zamanda bir tür ‘dinleşme’yi de

¹⁸ Fortna, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁹ Fortna, “Islamic Morality”, s. 369.

²⁰ Fortna burada Şerif Mardin’in “Islam and Modernity” başlıklı bir konferansına (Banz, Almanya, 1997) göndermede bulunur.

²¹ Burada, Charles Tripp’in “Islam and the Secular Logic of the State in the Middle East” (ed. A. Sidahme-A. Ehteshami, *Islamic Fundamentalism* içinde, Boulder, Colo, Westview Press, 1996, s. 51-69) isimli çalışmasına atıf yapılır.

²² Fortna, “Islamic Morality”, s. 370.

beraberinde getirmiştir ve felsefî olarak geleneksel-dinî alanı tahrip etmeye, en yumuşak ifadeyle dönüştürmeye çalışan modernleşme teşebbüslerinin nasıl olup da dinî bir hüviyete büründüğü sorusu hayatî bir sorudur. Kara'ya göre bu sorunun siyasî merkezin İslâm'dan faydalanması ve dini ideolojik araç olarak kullanması ekseninde cevaplanması meseleyi basite indirgemek olur²³. İslâm'ın modernleşme hareketleri içerisindeki yerine dair bu çok yönlü paradoksların ve karmaşık ilişkilerin anlaşılabilmesi için bakmamız gereken noktalardan biri İslâm dünyasında “devletin gerilemesi ve çöküşü ile İslâm'ın gerilemesi ve çöküşünün aynılaştırılması” ve devleti kurtaracağı varsayılan yenileşme/modernleşme hareketlerinin İslâm'ı da kurtaracağı beklentisidir²⁴.

Yurdagül Mehmedoğlu'nun *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*²⁵ isimli kitabı ile Zeki Salih Zengin'in *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*²⁶ adlı eseri müfredat düzenlemeleri ve sınırlı ders kitabından hareketle meseleyi dinî pedagoji açısından ele almıştır. Gülsüm P. Ağırakça'nın *Mekteplerde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi*²⁷, Umut Kaya'nın *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlak Eğitimi*²⁸ ve İrfan Göktaş'ın *Osmanlı Mekteplerinde Ahlak*²⁹ isimli kitapları da Osmanlı mektep sistemindeki ahlâk anlayışını pedagojik olarak incelemeye çalışmıştır. Ancak bu çalışmalarda İslâm-

²³ İsmail Kara, “Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?”, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* içinde, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003, s. 29.

²⁴ Kara, “Çağdaş Türk Düşüncesi”, s. 34.

²⁵ İstanbul, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001.

²⁶ İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2009.

²⁷ İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2013.

²⁸ İstanbul, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2013.

²⁹ Ankara, Birleşik Yayınları, 2014.

modernite sorunsalı ya da değişim-dönüşüm kavramları eksenli çıkarsamalar yapılmamıştır.

Şükrü Hanioglu'nun doktora tezi³⁰ doğrudan eğitim meselesini ele almasa da Abdullah Cevdet özelinden hareketle Hamidiye devri Tıbbiye Mektebi öğrencilerinde yaşanan kültürel ve fikrî dönüşümler ve Batılı düşünce akımlarının Osmanlı toplumuna intikal etme sürecine dair yaptığı çıkarsamalar Doğu-Batı sentezi problemine ışık tutmaktadır. Nuri Doğan'ın *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*³¹ adlı kitabı ise ders kitapları üzerine yapılmış en geniş çalışma olma özelliğini hâlâ korumaktadır ve Hamidiye devri mektep ideolojisi hakkında bilgiler sunmaktadır.

'Modernleşme paradigması'nın eleştirisi ve eğitim meselesine dair Brinkley Messick'in *The Calligraphic State: Textual Domination and History in a Muslim Society*³² ile Gregory Starrett'in *Puttin Islam to Work: Education, Politics, and Religious Transformation in Egypt*³³ adlı eserleri; Robert W. Hefner ile Muhammad Q. Zaman'ın birlikte derledikleri ve bazı İslâm ülkelerindeki eğitim meselesini ele alan *Schooling Islam: The Culture and Politics of Modern Muslim Education*³⁴ adlı çalışma ile E. Abdella Doumato-G. Starrett'in editörlüklerinde yayınlanan ve ders kitaplarını inceleyen *Teaching Islam: Religion and Textbooks in the Middle East*³⁵

³⁰ Neşri için bkz. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, [1981].

³¹ İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1994.

³² Berkeley, University of California Press, 1993. Tercümesi için bkz. *Yazı Devleti – Müslüman Bir Toplumda Metinsel Tahakküm ve Tarih*, çev. M. Fatih Karakaya – Emir Karakaya, İstanbul, Açılım Kitap, 2016.

³³ Berkeley, University of California Press, 1998.

³⁴ Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2007.

³⁵ Boulder, CO, Lynne Rienner, 2007.

isimli kitap İngilizce literatürün bu konudaki yoğun birikiminin yeni örnekleri arasındadır.

II. Abdülhamid dönemi mektep sistemindeki İslâm anlayışını ele alan tezimizde kullandığımız birincil kaynakları ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilen eğitime dair arşiv vesikaları, 1898-1903 yılları arasında yayınlanan 5 ciltlik *Maarif Salnâmeleri* ve başta din ve ahlâk dersi kitapları olmak üzere mekteplerde okutulan ders kitapları oluşturmaktadır.

3. Amaç ve Yöntem

II. Abdülhamid dönemindeki eğitim seferberliğini ele alan revizyonist çalışmalarda İslâm'ın yeri ve tayin edici gücü ortaya konmuş, İslâm'ın ideolojik bir araç olarak nasıl kullanıldığı ifade edilmiş, ancak bu dönemdeki İslâm'ın bizatihi neliği, nasıl anlaşıldığı, ne gibi değişim ve dönüşüm geçirdiği konusunda bazı dikkatler haricinde³⁶ ciddi sorular ve varsayımlar üretilememiştir. Bunda araştırmacıların çoğunda İslâm kültürü, geleneksel ve modern İslâm anlayışları konusunda gerekli bilgi ve donanım eksikliği görülmesinin etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca Türkiye'nin akademik geleneğinde İslâm meselesini ele almada kendine mahsus kısır döngü içine hapsedilmiş, sığ bakış açıları ve ideolojik-psikolojik önyargılarla malul bir karakterin hâkim olması İslâm'ı soğukkanlı ve ciddi bir mesele olarak ele almaya imkân tanımıyor olsa gerektir. Hâlbuki asırlardır varoluşsal bir kuvvet olarak Müslüman toplumları etkilemiş ve etkilemeye devam etmekte olan İslâm'ın dâhilî ve hâricî pek çok faktörün etkisiyle Batı tarzı yeniliklere ve

³⁶ İstisnalar için İsmail Kara ve Benjamin C. Fortna'nın yukarıda zikredilen konuyla ilgili görüşlerine bakılabilir.

düzenlemelere giden bir devlet siyasetinde, konumuz olarak eğitim özelinde etkilerinin ve anlaşılma şekillerinin nasıllığı ciddi bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Bu problemin çözümünün hâlâ Doğu-Batı sentezi kurmanın sancılarını yaşayan, İslâm-modernite ilişkilerini sağlıklı bir zeminde tartışamayan günümüz toplumuna da çıkış kapıları aralayacağı, yeni bir bakış açısı kazandıracığı kuvvetle muhtemeldir.

Araştırmamızın odaklandığı temel soru şudur: Geç Osmanlı dönemi eğitim kampanyasındaki yeri ve gücü artık sarıh bir şekilde ortaya konan İslâm nasıl bir İslâmıdır? Siyasî merkezin ve eğitim bürokrasisinin mektep politikasındaki İslâm algıları nasıldı?

Araştırmamız ‘İslâm-modernite ilişkisi’ üzerine üretilen literatüre *eğitim* özelinde katkı sağlamayı hedeflemektedir. Böylece Türkiye başta olmak üzere İslâm dünyasının hâlâ yerleşmiş klişelerin ötesine geçip, sağlıklı bir zeminde ve derinliğine tartışmadığı Doğu-Batı dikotomisi, modern dünyada İslâm’ın nasıl anlaşılabilirliği ve modern kırılmaları hesaba katarak İslâm’ın nasıl değerlendirilebileceği gibi problemlerin çözümüne de katkı sunmaya çalışılacaktır. Öte yandan bu araştırma ile pek çoğu II. Abdülhamid dönemi mekteplerinde yetişen cumhuriyeti kuran kadroların, aydınların, okumuş yazmışların, süzgecinden geçtikleri bir eğitim sisteminin nasıl bir İslâm anlayışını öngördüğünün tesbit edilmesi Osmanlı’dan cumhuriyete intikal eden mirasa dair bazı ipuçları da sağlayacaktır. Günümüze kadar gelen bir İslâm anlayışının modernleşme hadisesi ile ilişkisine dair *tarihsel bir perspektif sunmak*, bu çalışmanın hedeflerinden bir diğeridir.

Çalışmamızın en temel iddiası şudur: II. Abdülhamid dönemi mektep siyaseti etkileri günümüze kadar gelecek olan dinî düşünce ve İslâm anlayışının

değişmesinde, ‘dinin/İslâm’ın yeniden yorumlanması’nda çok ciddi bir aşamayı teşkil etmektedir. Bu eğitim sisteminden geçen II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin yöneticilerinin, okumuş yazmışlarının, aydınlarının temel fikirleri ve dünya görüşleri Hamidiye devrinin sunduğu eğitim sistemi –bu arada İslâm anlayışı- çerçevesinde olduğu için Cumhuriyet dönemi din politikalarını ve fikriyatını kuşatabilmek, anlayabilmek için de Hamidiye devri eğitiminin içeriği ve istikameti büyük önem arz etmektedir.

II. Abdülhamid dönemi mektep sistemindeki İslâm anlayışını ele alan bu çalışma, *teoloji* ve *pedagoji* ilimleriyle bağlantılı olsa da esas itibariyle bir *düşünce tarihi* araştırmasıdır. Dolayısıyla bu çalışmada teolojik ya da pedagojik değerlendirmelerin yanında daha ziyade meselenin fikrî boyutu incelenecek ve düşünce tarihi metodu kullanılacaktır.

Araştırmamın öncelikli hedefi siyasî merkezin mektep kampanyasında takip ettiği İslâm algısını tesbit etmek olduğu için konu devlet bakışıyla sınırlandırılmıştır. Devlet tarafından sunulan İslâm anlayışının talebeler ve diğer muhataplar üzerindeki etkisi ve yankısı önemli bir mesele olmakla birlikte, yer yer işaret edilse de şimdilik ayrı bir araştırmanın konusudur. Dolayısıyla bu çalışmada siyasî merkez tarafından yazdırılan ve sıkı bir denetime tabi tutulan ders kitapları, ders program ve içerikleri ile mektep sistemine dair üretilen resmî yazışmalar gibi birincil kaynaklar düşünce tarihi perspektifiyle ele alınacaktır. Mektepleşme sürecinde ortaya çıkan ilk, orta ve yüksek dereceli okulların tamamının incelenmesi telif-tercüme çok sayıda ders kitabının, müfredat düzenlemelerinin varlığı göz önüne alınırsa bir doktora tezinin sınırlarını aşar. Bu yüzden ibtidaî, rüşdiye ve idadîden oluşan ilk ve ortaöğretim kurumlarını kapsayan materyaller kullanılacaktır. Çalışmamız bu okullarla ilgili

bütün ders kitaplarını/eğitim materyallerini inceleme iddiasında da değildir. Ancak İslâm anlayışını derinliğine aksettirecek şekilde din ve ahlâk dersi kitaplarının tesbit edilebilenlerinin tamamının ve diğer ders kitaplarından da örneklem yoluyla seçilen bazı eserlerin kullanılacağını belirtmek istiyoruz. Ayrıca siyasî merkezin Mülkiye Mektebi başta olmak üzere yüksekokulların müfredatını çok daha sıkı denetim altına alarak bu okulların programına dinî-ahlâkî dersleri ilave etmesi konumuz açısından önem arz ettiği için bu düzenlemeler ve ders kitapları da araştırma kapsamına dâhil edilmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümünde mektep sisteminin tarihî gelişimi, anlamı ve gayesi, II. Abdülhamid dönemindeki konumu, bu sistemin ‘tashih-i akâid’ politikasıyla ilişkisi, Maarif/mektep siyasetini inşa eden ve sürdürenlerin hikâyeleri, temel fikirleri ve müfredat düzenlemeleri İslâm-modernite ilişkisi üst çerçevesinden incelenmeye çalışılmıştır. Burada son devir Osmanlı mektep politikasında ilmiye sınıfının yeri de belirginleştirilip ortaya konmaya gayret edilmiştir. Bu bölümün inşasında birincil kaynak olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde muhafaza edilen Yıldız ve Maarif koleksiyonları başta olmak üzere birçok resmî evrak ile eğitim sistemine dair neşredilen talimatnâmelerin, *Maarif ve Devlet Salnâmleri*’nin yanında özellikle Türkçe ve İngilizce olarak üretilmiş ikincil literatür kullanılacaktır.

İkinci bölüm din ve ahlâk dersi kitaplarının değerlendirilmesine ayrılmıştır. Türkiye’de özellikle İlahiyat sahasında, fıkıh ve kelâm alanlarında çalışan araştırmacıların bütünüyle ihmal ettiği bir alan olarak ilmihal yazıcılığı ve akâid- kelâm anlayışındaki değişim ve dönüşümleri görmek adına bu dönemin din dersi kitapları benzersiz bir tablo sunuyor. Bu yüzden din dersi kitapları mufassal olarak tek tek ele alınmış, sonra belirli kıstaslar çerçevesinde genel değerlendirmeye tâbî

tutulmuştur. Bu bölümün temel meselesi geleneksel İslâm anlayışının nasıl ve hangi araçlarla modern bir İslâm yorumuna doğru evrildiği sorusunu sormak ve cevap olarak da II. Abdülhamid dönemi ders kitaplarının bu konudaki en önemli kaynak grubunu oluşturduğunu iddia etmektir. Öte yandan yukarıda ifade edildiği üzere özellikle ahlâk dersi kitaplarında İslâm'ın yoğun bir şekilde yer almasından hareketle Osmanlı mekteplerinin 'laik/seküler okullar' olarak nitelendirilemeyeceği savunusunun aksine ahlâk dersi kitapları modern İslâm anlayışları çerçevesinde işlenerek bu kitapların 'modern ve seküler olanla barışık, yeniden yorumlanmış ve dönüştürülmüş' bir İslâm etkisi taşıdığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Ders kitaplarının büyük bir çoğunluğuna Seyfeddin Özege Bağış Kitaplığı'nın yer aldığı Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, İsam Kütüphanesi, Marmara Üniversitesi Kütüphanesi ve Atatürk Kitaplığı'nın web sayfalarında kullanıma açılan dijital kayıtlar aracılığıyla ulaşılmıştır. Bu koleksiyonlarda bulunmayan kitaplar için Milli Kütüphane'ye, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'ne ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ne müracaat edilmiştir.

'İslâm, modernleşme ve eğitim ilişkisi' üzerine daha detaylı incelemeler ve değerlendirmeler getiren üçüncü bölüm konumuzla çok alakalı bulunduğunu düşündüğümüz dinî yayıncılığın Osmanlı Devleti'ndeki gelişim süreci ile başlıyor. Bölüm, bu mesele ile irtibatlı olarak gündeme getirilen 'İslâm'ın nesneleşmesi' problematiği çerçevesinde II. Abdülhamid dönemi mektep siyasetinin tahlil ve değerlendirmesiyle devam ediyor. Buradaki temel iddiamız anadilde dinî metinlerin mektepler aracılığıyla geniş kitlelerin istifadesine sunulmasıyla Osmanlı toplumunda din/İslâm meselesinde çok hususî/merkezî yeri bulunan ulema sınıfının yerinden

edilmesi ve dinî eğitimin daha seküler bir zemin üzerinde ortaya çıkmasıdır. Dinî eserlerin matbaalarda çok sayıda basılması ve geniş kalabalıklara ulaştırılması İslâm'ın 'nesne' olarak tüketilmesi meselesini de gündeme getirecektir. Bu bölümde II. Abdülhamid dönemi mektep sistemindeki İslâm anlayışının 'dinin yeniden yorumlanması' kavramsallaştırmasıyla örtüşebileceği iddia edilerek konu 'Bilimselci İslâmî Söylem' ve 'Aktivist İslâmî Söylem' başlıkları altında incelenmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: MEKTEP SİSTEMİ

1.1. ‘Bilgi’yi Yeniden Kurmak: Mektepleşme Süreci ve Anlamı

“Mektep bir cihan-ı *edep*dir. Çocuk ilk terbiyeyi anasının kucağında alır, mektepte ikmal eder. *Mektep olmasa idi ilim olamaz idi*, mektepsiz hiçbir şey olamaz. *Hayatın lezzetleri* mektepte başlar. Gözlerimizi açtığımız vakit fevkimizi tenvir eden bu mâî semanın, bize rengarenk çiçekler arz eden bu ihtiyar arzın, satırları köpükler içinde bırakan bu derya-yı laciverdînin, hâsılı *kudretullaha birer aşikar-ı bürhan olan bütün menâzır-ı tabîyenin mahiyetini bize mektep bildirir*.

Mektep olmasa idi *tarih-i beşere* zinet veren ve bugün isimleri her *müstaid mekteplin*in hafızasında yer tutan *büyük âdemler* nasıl yetişir idi? *Fahrudin Razî* bir *mekteb-i edeb*in mahsul-i *marifeti* değil midir? *İmam Gazalî* bir muallim-i kâmilin *şakirdi* olmadı mı? *Frenk tarihlerine* bakalım: Franklin kimdir? Kırstof Kolomb’un cihan içinde cihan keşf etmesi nasıl oldu? Mektep, ilim olmasa idi bu âdemlerin nâmını nasıl işitirdik? Hatta *tarih* nasıl yazılırdı?

Şu mini mini eve bakınız? Ne kadar süslü! En muktedir bir *mühendis* de hiçbir yerinde kusûr bulamaz. Ya bu evi yapan *mimarın* ilmi olmadığına nasıl hükmedebilirsiniz? Her gün üzerine baktığımız *harita* size bir cihan gösteriyor, bu cihanı iki tabaka kâğıda sığdıran kudret mektepte istihsal olunmamış mıdır? İki kere iki dört eder, şüphesizdir fakat bu davayı kaideten isbat için mektep görmek, bir *siyah tahtanın* önünde bir *muallimin* karşısında düşünmek lazımdır. Mektebin bahş ettiği *mükâfat* kadar değerli bir mükâfat tasavvur olunamaz. Bu mükâfat ise *ilimdir*. Gözleri nur-ı zekâvetle parlayan, kalbi meserretle, kollarının arası *yaldızlı kitaplarla* dolmuş bulunduğu halde bahtiyarâne gülümseyen çocuklar mükâfatsız kalan arkadaşlarına güzel nümune-i imtisal olabilir.

Bu mükâfatı kazanmak için *çalışmak* lazımdır. *Sa'yin* meziyeti *atalete* yani tenbelliğe galebe etmektir. Hususiyle zamanımız sâye-i kemalât-vâye-i hazret-i *hilafet-penahîde* bir *zaman-ı terakkidir*. Böyle bir *zaman-ı sa'y-iktiranda* yaşayabilmek ve *herkes* indinde hürmet ve itibar kazanmak için *sa'yden başka çare yoktur*.

Bir padişah-ı celilü'ş-şana malikiz ki *maarifin terakkisi* için ibzal buyurdıkları avâtıf-ı mâlâ-nihaye-i cenab-ı şehriyarîleri bütün *milel-i mütemeddineye* gıpta-bahş olmuştur.

Sâye-i *maarif-vâye-i cenab-ı hilafet-penahîde* açılan *mektepler*, yetişen *muallimler*, okutturulan *kitaplar cihanın irfan hazinelerini* kucağımıza döküyor, *ne büyük saadet!* Böyle büyük bir padişah-ı zî-şana bende olduğumuzdan dolayı Cenab-ı Hakk'a hamd u sena etmeliyiz. *İnsan-ı kâmil olmak için İslâmiyet'e, Osmanlılığa layık olacak bir azm-i sebatkârâne ile çalışmalıyız*³⁷.

II. Abdülhamid döneminde, kız mekteplerinde okutulmak üzere yayınlanmış bir ders kitabının ilk sayfalarından iktibas ettiğim bu uzun pasaj mektep sisteminin tasavvuru, gayesi ve hissiyâtının yanında 'dönemin ruhu'nu yansıtan kavramlara, fikirlere dair zengin işaret ve çağrışımlar taşımaktadır. Her şeyden önce *ilim, irfan, marifet, edep* ve *terbiyenin* öğrenilebileceği yegâne mekân olarak kurgulanan *mektep*³⁸, geleneksel eğitim kurumları olarak *sıbyan mektepleri* ile *medreselerden* ayrı tutulur. Dinî-tarihî meşrûiyet araçları olarak Razî ve Gazalî örneklerinin

³⁷ A. Rıza, *Kızlara Mahsus Kıraat Kitabı – Durûs-ı Eşya ve Malumât-ı Müfide*, 3. Sene, 2. bs., İstanbul, Karabet Matbaası, 1315, s. 3-5 (vurgular bizim, MD). Kitabın müellifinin Mâbeyn-i Hümayûn mütercimlerinden biri olması hasebiyle Saray bürokrasisine mensubiyetinin altını çizmek gerekiyor.

³⁸ Burada Emile Durkheim'ın 'okul'un 'aile'nin yerini alması gerektiği fikri akla gelmektedir.

Bir ahlâk dersi kitabında bu bakış açısı şöyle yansıtılır: "Mamafih ekser-i zamanda etfâl mektepte talim ve terbiye gördükleri cihetle şâzz kabilinden olan bazı istisnalar kâle alınmadığı hâlde mektepteki talim ve terbiye aile arasındaki talim ve terbiyeden daha esaslı ve mükemmel olur"; Ali Rıza, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1318, s. 190-191.

zikredilmesi medreseyi de içine alan bir eğitimden bahsedildiğini îmâ etse de peşisıra *Frenklere* atıf yapılması ve metnin istikameti geleneksel eğitim ve ilim anlayışından ciddi kopuşa işaret eder. Ayrıca Razî ve Gazalî örnekleri felsefe ve bilimi öne çıkarmak için vurgulanmış olsa gerektir.

Allah'ın varlığı ve kudretinin göstergeleri olarak *tabiat* bilgisinden *hayatın lezzetlerine*, örnek alınması gereken *tarihî şahsiyetlerden soyut-matematiksel gerçeklere* kadar bütün pratik-dünyevî bilgiler ancak *mektepe* öğrenilir³⁹. Burada genel olarak tabiatın özel olarak da modern bilimin Allah'ın varlığı ve birliğinin delili olarak gösterilme gayretlerinin altını çizmek gerekiyor. Bu mesele ile beraber din-bilim uzlaşması ders kitapları ve müfredat düzenlemelerinin de ana gündemini oluşturacaktır⁴⁰. Pasajda dikkat çekilen ve dönemin ruhunu veren diğer hususlar, çalışmanın önemi (*aktivist ahlâk anlayışı*), bilginin gelişmesi (*ulûm-fünûn/modern bilim*), her alanda ilerlemenin sağlanması (*terakki, temeddün fikri*) ve bütün bunlar için canla başla çalışan *halife-padişaha itaat* ve *dua* etme gerekliliğidir. *Harita, kara tahta, ders kitapları, mükâfat (ödül-ceza), hoca ile talebenin yeni dershânelerde konumlanış biçimi, muallim* gibi modern eğitim sisteminin temel araçlarının

³⁹ Selanik'te modern usûllerle eğitim yapan, Mustafa Kemal Paşa'nın da okumuş olduğu Şemsi Efendi Mektebi öğrencileri için Hacı Yusuf Efendizâde Sadi'nin yazdığı ve öğrencilere düzenli bir şekilde söylettirilen şarkının mısraları arasında *yeni mektebi* kutsayan, müslümanların kiblegâhı olarak Kâbe ile bir tutan ifadeler rastlıyoruz: “Biz mektebi takdis ederek kâbe deriz hep / Çün biz küçücük hâcîların kâbesi mekteb / (...) Candan ileri biz severiz mektebi zîrâ / Bin cana degecek feyz eder canımız ihya / (...) Mekteb yoludur gittiğimiz rah-ı hakikat / Biz mektebi cennet biliriz mektebi cennet”; bkz. *Çocuklara Kıraat*, S. 11 (19 Mayıs 1882)'dan naklen Cüneyd Okay, “Eski Harfli Çocuk Dergileri”, *TALİD*, c. IV, S. 7 (2006), s. 512-513.

⁴⁰ Bir din dersi kitabındaki ifadeler din-bilim uzlaşmasından da ötede modern bilimin süratle dine doğru koştuğunu vurgular: “*Evâmir-i şer'*iyenin her nokta-i nazardan *mehâsinini* keşfe uğraşmalı. *Netâyic-i terakkiyât-ı fenniye*nin bu mehâsine doğru *nasıl bir meyl-i tâm ile mütemâyil olduğunu* göstermeli. Bu sûret diyanet-i celile-i İslâmiye hakkındaki mehabbet-i kalbiyeyi te'yid ve te'kid eder”; bkz. Mazhar, *Misbâhu'l-Felâh – Mufasssal İlmihal*, İstanbul, Alem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1312, s. 132 (vurgular bizim).

vurgulanması da tesadüfi görünmemektedir. Sonuç olarak mektep sistemi *İslâm* ve *Osmanlılık* üst çatısı ile irtibatlandırılarak anlam dairesi tamamlanmış olur.

Kıraat, malumât-ı nâfia ve durûs-ı eşya gibi derslerin müfredatına uygun hazırlanan kitabın bundan sonra ele alınan konuları, aktarılmak istenen ‘bilgi’nin mahiyet ve içeriklerini de göstermektedir: “mektebin önemi, Hz. Peygamber’in hayatı, İslâm inanç esasları, ana-baba sevgisi, ilm-i hesap, sebatsızlık, iyilik, hüsn-i zan, zamanın kıymeti, sa’y u gayret, çocuk terbiyesi, hiddet ve kavganın çaresi, bitkiler/ağaçlar, kırlangıç, arı, sinek, karınca hikâyeleri, kahve, şeker, bal...”⁴¹. Burada mektep sisteminin ‘eklektik/seçmeci’ ve ‘senkretik/bağdaştırmacı’ yapısını görmek mümkündür. Din, siyer, ahlâk, matematik, fen ve tabiat bilgisi gibi birbirinden farklı ve hepsi farklı düzey ve kademelerde, ayrı ayrı okutulan derslerin temelde okuma dersine giriş diye nitelenebilecek bir ders kitabında bağdaştırılma arzusu ve gayreti mektep sisteminin siyasetini ve mahiyetini verdiği kadar belki paradokslarını da açığa çıkarmaktadır.

Linda Herrera’nın da işaret ettiği gibi XIX. asrın ikinci yarısından itibaren ‘modern’ eğitimin gelişmesi ve yaygınlaşması Osmanlı ve İslâm dünyasının da dâhil olduğu bütün dünya toplumlarında var olan ‘bilgi’nin organizasyon ve aktarım mekanizmalarını da kaçınılmaz olarak değiştirmişti⁴². Geleneksel eğitim-öğretim anlayışında temel gaye *dinî bilgilerin* öğretilmesi iken 1839’dan sonra gelişen sivil/laik mektep sisteminde bunun yanında, belki bundan daha çok (yeni) *dünyevî ve*

⁴¹ A. Rıza, *Kızlara Mahsus Kıraat Kitabı*, s. 1-80. ‘Çocuk Edebiyatı’ alanının mübeşşirlerinden Mehmed Şemseddin’in tatil kitabı ya da yardımcı ders kitabı olarak hazırladığı dört ciltlik *Çocuklara Cuma Günü Mektebi*’nin muhtevasını da ‘dönemin ruhu’nu yansıttığı nisbette İslâmiyet, terbiye, ilim ve fen konuları oluşturmaktadır; bkz. Alev Sınar, “Türkiye’de Çocuk Edebiyatı Çalışmaları”, *TALİD*, c. IV, S. 7 (2006), s. 182.

⁴² Linda Herrera, “Education, Islam, and Modernity: Beyond Westernization and Centralization”, *Comparative Education Review*, c. XLVIII, S. 3 (August 2004), s. 318.

pratik bilgilerin öğretilmesi temel amaç haline gelmişti⁴³. Yukarıda bahsedilen kıraat dersinin kendisi ve muhtevası bu farklılığı açıklamaktadır. Geleneksel dünyada farklı bir anlam çerçevesine ve içeriğine sahip dünyevî ve pratik kaynaklı bilgiler örgün eğitim kurumları olarak sıbyan/mahalle mektepleri ile medreselerde değil kişinin özel gayretleriyle ya da devam ettiği kültür meclislerinde elde edilirdi⁴⁴. Sıbyan/mahalle mekteplerinde esas olarak Kur’ân ve ilmihal öğretilirken mektepleşme sürecinde ortaya çıkan ilk ve orta mekteplerde (ibtidaî, rüşdiyye, idadî) okuma-yazma, matematik, fen gibi farklı amaç ve istikamet kazanan ve geleneksel dünyadan farklılaşan *yeni dünyevî-pratik bilgiler* müfredata dâhil edilmiştir⁴⁵. Burada dünyevî ve pratik bilgilerin yeniden kurulmak istendiğinin altını bir daha çizmek istiyoruz. Geleneksel dünyada da okuma-yazma, hesap, fizik gibi bilgi türleri/alanları bulunmakta ve bunlar bir şekilde öğrenilmekteydi. Ancak, bunların da üst mantığını ve dilini geniş mânasıyla din belirliyordu, özellikle XIX. asırla birlikte bu alanlara ait bilginin *üst mantığı, mahiyeti, içeriği, hiyerarşileri ve dili* değişmiş ve bu haliyle yeni eğitim sisteminin merkezine yerleştirilmiştir.

Benjamin C. Fortna iki eğitim sisteminin farklılaşan amacı ve mahiyetine dair şu değerlendirmeyi yapıyor:

“Dini temele dayanan sistem [medrese/sıbyan mektebi], kâtipler ve bürokratların oluşturduğu bir elit zümrenin yetiştirilmesi de dahil olmak üzere bir dizi işlevi yerine

⁴³ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) – İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, 2010, s. 35-36.

⁴⁴ Somel, *a.g.e.*, s. 38.

⁴⁵ Batı’dan tercüme edilen ve bir kısmı öğrencilere ders kitabı ya da yardımcı kitap olarak okutulan eserlerin isimleri bile aktarılmak istenen ‘yeni dünya’nın ipuçlarını göstermektedir: *Telemak, Robinson Crusoe, Monte Kristo, Paul ve Virginie, Merkez-i Arza Seyahat, Beş Haftada Balonla Seyahat, Arzdan Kamere Seyahat, Cevv-i Havada Seyahat, Deniz Altında 20000 Fersah Seyahat, Seksen Günde Devr-i Âlem, İki Sene Mektep Tatili, Gülliver Nam Müellifin Seyahatnamesi*; bkz. Sınar, “Türkiye’de Çocuk”, s. 181.

getiriyor ve bir ölçüde yukarı hareketlilik sağlıyordu; ama o sistem eninde sonunda *Müslümanların ahirete hazırlanması anlayışına dayanmaktaydı*. Okuma ve dilbilgisi gibi hünelerinin kazanılması, *merkezinde Kuran'ın öğrenilmesi ve mümkünse ezberlenmesi* bulunan daha büyük bir teolojik teşebbüsün hizmetindeki yardımcı öğelerdi. Buna karşın yeni uygulama [mekteple sistemi], imparatorluğa ya bürokrat ya da başka alanlardaki liderler olarak hizmet edecek, *okuryazar, işe yarar* mezunlar üretmeyi amaçlıyordu. *Araçsal bir ahlak versiyonu* da bu daha büyük gayenin faydalı bir ilavesi olarak görülüyordu”⁴⁶.

Siyasî birlik, toplumsal uyum/içtimaî dayanışma, hükümdara/devlete sadık, dindar, tektip nesil yetiştirmek, yeni bir vatandaş tipi/İslâm milleti yaratmak gibi gayelerle ideolojik bir aygıt ve endoktrinasyon aracı olarak kullanılmak istenen ‘modern’ eğitim⁴⁷, gayesine ulaşmak için bir yandan dinî-geleneksel değerlerden istifade ederken öte yandan pozitivist/materyalist fikirlerin yayılmasına da sebebiyet vermektedir⁴⁸. Burada modern eğitimin ortaya çıkardığı ‘tektipleşme’ ile klasik medrese sistemindeki ‘üst birlik arayışı’ arasındaki farklılığa değinmek yerinde olur. Medreselerin Selçuklu dönemindeki kuruluş yılları ile Osmanlı’nın bir beylik olarak ortaya çıktığı döneme baktığımız zaman başta siyasî olmak üzere ilmî, kültürel ve

⁴⁶ Benjamin C. Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, çev. Mehmet Beşikçi, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 86 (vurgular bizim).

“... bir zamanlar din etrafında örgütlenen eğitim-öğretim –ve onun sürekliliğini sağlayan okuma–şimdi artık giderek artan bir biçimde ‘faydalı bilgi’ katma ve ‘yeni bir şey keşfetme’ işine yöneliyordu” değerlendirmesi için bkz. Fortna, *a.g.e.*, s. 35.

⁴⁷ Devlet bakışı merkezli ve kategorik kesinlik içinde ele alınan bu sürecin eleştirisi ve devlet eğitiminin sosyal karşılıkları ve çok çeşitli tepkiler doğurması meselesine dair Osmanlı örneğini ele alan ufuk açıcı bir çalışma için bkz. Benjamin C. Fortna, “Education and Autobiography at the End of the Ottoman Empire”, *Die Welt des Islams*, c. XLI, S. I (March 2001), s. 1-31 (Türkçe tercümesi için bkz. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonunda Eğitim ve Otobiyoğrafi”, çev. Aytaç Yıldız-Mustafa Gündüz, *Doğu Batı*, S. 53 (Mayıs-Haziran-Temmuz 2010), s. 101-126).

⁴⁸ Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmiş ve Bugünün Türkiye’si*, der. Kemal H. Karpat, çev. Sönmez Taner, 2. bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 86-87.

sosyal alanlarda ciddi krizlerle karşılaşırız. Bu dönemlerde krizleri çözme ve siyasî-sosyal birliğe ulaşma arayışlarıyla beraber “İslâmî ilimler ve kültürel unsurlar arasında yeni bir irtibat, seyyaliyet ve geçişkenlik, yeni bir üst dil” arayışı da söz konusu olmuştur⁴⁹. Buradaki *birlik* modern dönemdeki *tektipleşme* manasına gelebilecek bir birlik değil, “aksine bir üst çatı kurmak suretiyle bütün birimlerin bu üst çatının altında kendi istiklalîyetlerini muhafaza ederek yürümelerini mümkün kılmak ve fakat bunların hem dil, hem mantık olarak daha üst bir çatı altında birleşmelerini mümkün hale getirmek”tir⁵⁰. Müfredat meselesinde göreceğimiz üzere Osmanlı’nın ‘modern’ eğitimi kendi dünyasına uyarlamaya çalışırken ilimler arasında akışkanlık ve irtibat kuramaması⁵¹ ve nihayetinde ‘üst bir çatı’ inşa edememesinde modern eğitimin birbirinden kopuk, yer yer zıtlaşan bu parçalı ve tektip karakteri de etkili olmuştur.

Modern eğitimin diğer bir ifadeyle ‘mektepleşme süreci’nin Osmanlı dünyasındaki tarihini I. Abdülhamid (1774-1789) dönemine kadar çıkarmak mümkündür. Devletin Avrupa karşısında yaşadığı askerî yenilgiler ve toprak kayıplarının önüne geçmek için başlattığı ıslahat hareketlerinin bir parçası olarak modern anlamda eğitim vermek üzere ilk askerî-teknik okul olarak Mühendishâne-i

⁴⁹ İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz – Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2011, s. 28-29; İsmail Kara ile Röportaj, “İslâm Tarihinden Koparılamaz”, Röportaj: Bilâl Değirmenci ve dğr., *Vaha Çöle İnat*, S. 3 (Bahar 2006), s. 25.

⁵⁰ İsmail Kara ile Röportaj, s. 25.

⁵¹ Benjamin Fortna’ya kulak verecek olursak “... medrese eğitim pratiğinin ana müfredatının *içsel tutarlılığıyla*, II. Abdülhamid dönemi müfredatının *çelişik çok dilli yapısı* arasında yapılması gereken önemli bir ayrım vardır. Ahlâkî, kimya ve Fransızca ile birleştirmek, gramer, mantık, teoloji ve içtihad ilimlerini birleştiren tarihsel geçmişten çok farklı bir geleneğe işaret ediyordu”; bkz. Benjamin C. Fortna, “Son Dönem Osmanlı ‘Seküler’ Devlet Okullarında İslâm Ahlâkî”, çev. Yunus Doğan, *Osmanlı Eğitim Mirası – Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2013, s. 294 (vurgular bizim).

Bahrî-i Hümâyün 1775'te kuruldu⁵². Her ne kadar endoktrinasyon aracı olarak tüm kitleleri ilgilendiren yaygın bir eğitim manasında 'modern', sivil eğitimin doğuşunu Tanzimat dönemiyle (1839-1876) başlatmak doğru görünse de ilim ve eğitim tasavvurlarındaki değişim ve dönüşümün izlerini takip edebilmek için ilk modern askerî mekteplere⁵³ bakmak gerekecektir⁵⁴. “*Kafiri taklit, bilim-din çatışması, yabancı kıyafet, yabancı hoca, yabancı dil, yabancı kitap, yeni mektep*” gibi problemler getiren “mektepleşme sürecinin ortaya çıkardığı ikili yapı (mektepleşme-medrese ikiliği) tahmin edileceği üzere sadece adlandırma ve kurumla alakalı bir şey değil, aynı zamanda dinî alan başta olmak üzere, ilim anlayışı, bilginin kaynakları ve değeri gibi ciddi problemler ortaya çıkaracak çok yönlü bir zihniyet ve tasavvur değişikliği manasına gelecektir”⁵⁵.

⁵² Kemal Beydilli, “Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyün”, *DİA*, c. XXXI (2006), s. 514-516.

⁵³ Askerî ve sivil 'modern' eğitim kurumlarının kronolojisi burada önem arz etmektedir: Askerî-teknik okullar olarak Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyün 1775'te, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyün 1795'te, Mekteb-i Tıbbiye 1827'de ve Mekteb-i Harbiye 1835'te kuruldu. Devlet memuru yetiştirmek üzere ise Mekteb-i Maarif-i Adliye ile Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye 1839'da açıldı ancak uzun ömürlü olmadı. İlk rüşdiye 1847'de, Darulmuallimîn 1848'de, Maarif Nezaretî 1857'de, Mekteb-i Mülkiye 1859'da, Mekteb-i Sultanî 1868'de, Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi 1869'da, Darulmuallimât 1870'de, ilk ibtidai 1871'de, ilk idadî 1872'de, Daruşşafaka 1873'te, Mekteb-i Hukuk 1880'de, Ticaret Mektebi ve Sanayi-i Nefise Mektebi 1883'te, Aşiret Mektebi 1892'de, Darulfünûn 1900'de açılmıştır; bkz. Selçuk Akşin Somel, “Kronoloji”, *Osmanlı İmparatorluğu Ansiklopedisi*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, Alfa Yayınları, 2014; Necdet Sakaoğlu, “Dünden Bugüne Eğitim Tarihi Kronolojisi (1332-2000)”, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, 2. bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

Eğitim-öğretim ortamına sıra, sandalye, masa ve kara tahta gibi şekli yeniliklerin Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyün ile girmiş olduğunu hatırlamamız gerekir, bkz. Çağatay Uluçay – Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu (Yük. Mühendis ve Yük. Mimar Yetiştiren Müesseselerin Tarihi)*, İstanbul, Berksoy Matbaası, 1958, s. 56.

⁵⁴ Bir problem olarak 'Batı'nın bilgisinin ve medeniyetinin takibi ve Osmanlı'ya aktarılmasına dair ilk teşebbüs için Lale Devri'ne (1718-1730) kadar çıkılabilir. Paris'e elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin bir görevi de “Fransa'nın vesâit-i umrân ve maarifine dahi keşb-i itilâ ederek kâbil-i tatbik olanların takrir” edilmesidir. Nitekim Mehmed Çelebi'nin yanında bulunan oğlu Said Mehmed Efendi İstanbul'a döndükten sonra *matbaanın* kurulması için ilk girişimi başlatmıştır; bkz. Şükrü Hanioglu, “Batılılaşma (Giriş)”, *DİA*, c. V (1992), s. 149. Matbaa kapitalizmi ile 'İslâm'ın Nesneleşmesi' ilişkisi üçüncü bölümde tartışılacaktır.

⁵⁵ İsmail Kara, “Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi – Sempozyum Tebliğleri*, ed. İsmail Kara – Asım Öz, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2013, s. 22.

Mektep sisteminin Osmanlı dünyasındaki fikrî boyutunun seyrini kavrayabilmek için ilim anlayışı ve eğitim düşüncesindeki kırılma ve farklılaşmaların kronolojisini takip etmek gerekecektir. Osmanlı *sivil eğitim* düşüncesindeki değişim ve dönüşümün ilk izlerini Sultan II. Mahmud döneminde görebiliriz. Maarif tarihimizin ilk müelliflerinden Mahmud Cevat'ın '*mebde-i inkılab-ı Osmanî*' olarak tavsif ettiği '*tahsil-i ibtidaîyi mecburî kılan*' 1824 tarihli fermanla İslâm'ın şartları ve itikâdî meselelerin öğrenilmesi amacıyla yönelik bir maarif planlaması yapılmış olsa da⁵⁶ esas vurgu modern bir problem olarak '*cehalet*' ve '*okuyup öğrenme*' üzerinde yoğunlaşmıştır⁵⁷. Halkın/çocukların *cehaletinin* dile getirilip şikâyet konusu edilmesi dönemin tek meşrûiyet kaynağı olarak din/İslâm dairesi içerisinde yapılabilmıştır. Buradaki *cehalet*in dinî bilgi eksikliği yanında *okuma-yazma* başta olmak üzere dünyevî alandaki bütün 'yeni' bilgilerden habersiz olma manasını da çağrıştırdığı hesaba katılmalıdır⁵⁸. Ayrıca fermanla, o dönemde sunulan dinî eğitimin yetersizliği ya da gayrı sahihliğinin de îâm edildiği göze çarpmaktadır ki bu

Mektep-medrese farklılaşması ve mektep sisteminin sebebiyet verdiği kırılmalara dikkat çeken şu iktibasa burada yer vermek istiyoruz: "XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Askerî mühendishanelerin açılmasıyla başlayan mektepleşme (Batıların tabiriyle 'laik okullaşma') süreci zaman içinde sadece medreseleri giderek daha fazla kenara itmekle neticelenmeyecek, aynı zamanda bilgi anlayışı, bilginin kaynakları ve değeri, dinî bilginin ve ulemanın statüsü, yabancı hoca, yabancı dille eğitim, ders tekrarı, (yabancı dilde) ders kitabı ve tedris mekânı formatlarının değişmesi gibi bir kısmı felsefî, bazıları şeklî, bir bölümü kurumsal olan birçok yeni problemi gündeme taşıyacaktır"; bkz. Kara, *İlim Bilmez*, s. 84.

⁵⁶ "Bu fermanın Osmanlı eğitiminin modernleşme sürecinde herhangi bir değerinin olmadığını" savunan Bayram Kodaman'ın aksine Akşin Somel metnin dikkatle incelendiği takdirde dinî eğitimin yanında okuma-yazmanın dünyevî pratik faydalarını îâm noktasında ciddi bir değer taşıdığı görüşündedir; bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 3. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 3; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 47-48.

⁵⁷ Fermanın metni için bkz. Mahmud Cevat İbnü's Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı - XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, haz. Taceddin Kayaoğlu, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2001, s. 3-5.

⁵⁸ 'Cehalet' ifadeleri şu şekildedir: "evladlarının *câhil* kalması", "o makule sabîler *küçükden cehâletle büyüyüb sonra dahî okuyub öğrenmekliğe heves etmedikleri*", "zamâneyi *cehâlet* istî'abla *ekser-i halk diyânetten bî-haber olduklarından*", "*şimdiye kadar câhil kalmış olan genç ve ihtiyar bî'l-cümle ümmet-i Muhammed câhilliğın dâreyinde vehâmetini düşünüb*", "*mektebe verüb câhil kalmamasına dikkat etmek*". Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 3-5 (vurgular bizim).

mesele (eğitim aracılığıyla halkın dinî inançlarını düzeltme misyonu olarak ‘tashih-i akâid’ politikası⁵⁹) II. Abdülhamid döneminin parolası haline gelecektir.

Modern bakış açılarının eğitim düşüncesi ve ilim anlayışında ortaya çıkarttığı kırılmaların açık olarak görüldüğü ilk metnin Meclis-i Umûr-ı Nâfia’nın 1838 tarihli lâyihası olduğu söylenebilir. Metnin başında *maarif ve ulûmun* (modern bilim) büyüklük/güç ve mutluluk sebebi (*sermâye-i izz ü saadet*), iftihar vesilesi (*medâr-ı mübahât u mefharet*), zenginlik ve hiçbir şeye muhtaç olmama halinin kaynağı (*menba-ı servet u gınâ*) olduğu belirtilir ve peşisıra ahiret mutluluğunun vesilesi olarak görülen dinî ilimler ile dünyevî işlerde insanın ilerlemesine sebep olan diğer ilimler arasında bir ayırım yapılır⁶⁰. “Burada modern tasavvura çok paralel düşecek şekilde ilmin –hikmet, arınma, ahlâk, ruhî yükseliş menşei olarak değil de- bir ‘güç, iktidar, servet, saadet’ kaynağı düzeyinde zikredilmesi ile dinî ilimlerin (sadece) ahiret saadetine, modern bilimlerin (fünûn) ise dünya hayatının kemâline sebep olacağının vurgulanması, dinî ilimlerin alanının daralması kadar ilim anlayışının sekülerleşmesi açısından da altı çizilmesi gereken hususlardır”⁶¹. Şura-yı Bâbîâlî’den lâyihaya yazılan mazbatada ise çerçevesi çizilen mektep sistemiyle bütün çocuklara

⁵⁹ ‘Tashih-i Akâid’ siyaseti bir sonraki kısımda ele alınacaktır.

⁶⁰ “... *ulûm-ı diniye vesile-i necât-ı âhiret olduğu* misillü *fünûn-ı sâire* dahî mu‘âşeret-i nev‘-i benî âdemin *kemâline* sebep olacağı vâreste-i kayd-ı beyân ve işâretidir”. Mahmud Cevat, *Maârif-i Umûmiye*, s. 7-8 (vurgular bizim).

Lâyihada “*Osmanlı tarihi sürecinde başlangıçta bütün ilim dallarında birçok adam yetişmiş, pek çok kitap yazılmış olsa da belli bir zaman sonra ilmi faaliyetlerin terk edildiği*”nin belirtilmesi ilim tarihi tasavvurundaki ilk kırılma olsa gerektir: “Devlet-i Aliyye-i ebed-müddet dahî tervîc-i ilm ü marifet niyet-i hayriyesiyle nice medâris ve mekâtib inşâ ve ihyâ buyurmuş olarak bunca *ashâb-ı ilm ü hüner yetişmiş* ve *her biri funûn-ı mütenevvi’ada nice kütüb-i müdevvene* yâdigâr bırakmış olduklarından Devlet-i Aliyye-i Osmâniye ma‘den-i ilm ü hünerdir diye meşhur-ı âfâk olmuş iken *sonraları* bazı meşâğıl ve gavâil bu husus-ı nâfi‘aya hâciz ve hâil olarak *mensî ve metruk* hükmüne girmiş iken...”. Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 8 (vurgular bizim).

⁶¹ İsmail Kara, “Modernleşme Dönemi Türkiye’sinde ‘Ulûm, Fünûn’ ve ‘Sanat’ Kavramlarının Algılanışı”, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003, s. 133.

‘faydalı ilimler’in öğretilceği (*bi’l-cümle etfâlin tahsîl-i ulûm-ı nâfia*) ve dinî akidelerinin tashih edileceği (*tashîh-i ‘akaid-i dîniye*) vurgulanır ve böylece ‘cehalet’in ortadan kalkmış olacağı (*cühhâle nedret geleceği*) belirtilir⁶². Dolayısıyla burada ‘yeni-faydalı bilgiler’in öğretilmesine ve yanlış dinî bilgilerin düzeltilmesine yönelik bir eğitim planlamasıyla cehaletin ortadan kaldırılacağı iddia edilmiş olur ve neticede *maarif*, *tashih-i akâid* ve *ulûm-ı nâfia* arasında sıkı bir irtibat kurulmuş olur.

Siyasî merkezin ve eğitim bürokrasisinin *maarif* ve *ulûm*dan neredeyse tamamıyla maddî ilimleri (modern bilim) kast ettikleri anlaşılmaktadır⁶³. Geç Osmanlı döneminde II. Abdülhamid dönemi de dâhil olmak üzere *maarif* ve eğitim sisteminin temel amacı modern bilim, sanayi ve ticarete dair ‘faydalı’ hususları başta talebeler olmak üzere bütün tebea arasında yaymak ve bu sûretle devletin ve dinin *necâtı* ve *bekâsını* sağlamaktır. Bu bakış açısının özet bir ifadesini Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin resmî yayın organı olan ve ileride Maarif nazırlığı da yapacak olan Münif Efendi’nin [Paşa] riyasetinde neşredilen *Mecmua-i Fünûn* isimli derginin duyurulması ve satışa teşvik edilmesi niyetiyle sadrazam tarafından bütün vali, mutasarrıf ve kaymakamlara gönderilen tezkiredeki şu satırlarda bulmak mümkündür:

“... İşbu gazete *her türlü fînûn ve sanayi’ ve ticârete dâir mevâdd-ı nâfi* ‘ayı şâmil olmağla mütâla‘ası *bi’l-cümle me’murîn ve sunûf-ı ahâlîye* mûcib-i *fevâid-i ‘uzmâ* olacağına ve *iktisâb-ı ulûm ve maârif*e vâsita-i kaviyye olan bu makule âsâr-ı müfidenin Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne’nin her tarafında intişârı saltanat-ı

⁶² Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 13.

⁶³ Ulûm ve fînûn “terkip halinde daha ziyade *science* karşılığı olarak modern bilimleri, ağırlıklı olarak da Osmanlıcada fen ilimleri veya müsbet ilimler denen matematik, geometri, fizik, kimya, astronomi... gibi bilimleri ifade etmektedir” ifadesi için bkz. Kara, “*Modernleşme Dönemi*”, s. 138.

seniyyenin *terbiye-i 'âmme* hakkında der-kâr olan *niyât-ı celîlesine muvafık bulunduğuna mebni mecmû'a-ı mezkûrenin celb ü mütâla'ası* hakkında...⁶⁴.

'*Tahsil-i ilm*', '*okuyup yazma*' ve '*cehalet*'in yeni üretilen dünyevî içerikleri⁶⁵

1868 tarihli yine ilköğretim mecburiyeti getiren resmî bir beyannâmede, 1824 tarihli fermana göre bu kez daha net ifadelerle açıklanmıştır:

“Cümlenin ma'lûmu olduğu vechile dünyada *taleb ve tahsil-i ilm* her müslim ve her müslimece lâzimedden olduğundan *ilm ü hüneri ve okuyup yazması* olmıyan kimesneler *dünyada vakitlerini zalâm-ı cehl u nâdânide geçirüb* ve esbâb-ı ta'ayyüşe dahî yol bulamayub her türlü *refah u sa'âdet-i hâlden* mahrûm olacakları der-kârdır⁶⁶”.

“İlim talep etmek her Müslümana farzdır⁶⁷” şeklinde tercüme edilebilecek hadise burada îmâda bulunulması hâlâ en geniş meşrûiyet dairesinin din/İslâm olması

⁶⁴ Mahmud Cevat, *Maârif-i Umûmiye*, s. 65 (vurgular bizim).

⁶⁵ Klasik Osmanlı sisteminde okumanın toplu olarak icra edilmesi yaygınken modern dönemde 'okuma' bireysel bir uğraş olarak, 'yazma' ve 'düşünme' ile birlikte tasvir edilir. II. Abdülhamid dönemi matbuâtında bundan övgü ile bahseden pek çok metin yanında görsel malzemeye de tesadüf etmekteyiz. Dönemin revaçta olan bir gazetesinde yayınlanan bir resim kitaplarla dolu bir masanın başında oturan, okuyan, düşünen, yazan bir hanımı tasvir ediyor. Resmi açıklayan not ise bu 'yeni kurulan dünya'ya işaret ediyor: “Şu kadın fenn-i kitabette pek ileride: Yazdığını pek ziyade düşünerek kâğıt üzerine vaz' ediyor. Düşüne düşün yazıyor amma ne güzel eserler vücûda getiriyor bilerseniz”. *Hanımlara Mahsus Gazete*, S. 87 (7 Teşrinisânî 1312 [1896])'den naklen bkz. Elizabeth Brown Frierson, *Unimagined Communities: State, Press, and Gender in the Hamidian Era*, Doktora Tezi, Princeton University, Department of Near Eastern Studies, 1996, s. 148.

Ayrıca burada *medresenin* etimolojik olarak 'okuma, ders' anlamındaki 'dirâse' kökünden geldiğini, *mektebin* ise 'yazmak' manasındaki 'kitâbe'den geldiğinin altını çizelim. Biri hocayı/dersi/otoriteyi öne çıkarırken diğeri okuryazarlığa vurgu yapıyor. Buna ilaveten medrese eğitimi rahle üzerinde, bağdaş kurularak ve halka şeklinde icra edilirken yeni mektep sisteminde sıra, masa gibi araçlar devreye girerek öğrencilerin birbirini karşılıklı olarak görmediği önlü-arkalı oturma sistemi gibi daha bireysel ortamlar doğuyordu.

⁶⁶ Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 87 (vurgular bizim). Belgenin sonunda asırlardır mektebe başlama adeti olarak uygulanan bed-i besmele/âmin alayının gereksiz ve zahmetli bir iş olarak (*tekellüfât-ı zâide*) tavsif edilmesi geleneksel mektebe başlama âdâbına yönelik ilk resmî menfî bakış olsa gerektir. Çok zengin bir anlamlar ve semboller dünyasına sahip olan âmin alayı ve geleneksel eğitim hakkında bkz. İsmail Kara – Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri – Hatıralar-Yorumlar-Tetikler*, 2. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012.

⁶⁷ “Talebü'l-ilm farîzâtün alâ külli müslim”; İbn Mâce, *Sünnet*, 17.

ve İslâm dünyasında modernleşmenin aynı zamanda bir tür dinîleşme olduğu teziyle⁶⁸ alakalı bir durumdur. Ancak hadiste esas kast edilen bir Müslümanın gündelik hayatında dinî sorumluluklarını yerine getirecek kadar (dinî) bilgileri (ilmihal) öğrenmesi iken burada nassın anlamı zorlanarak veya geniş yorumlara tâbî tutularak, yeni ortaya çıkan dünyevî/pratik bilgiler de hadisin kapsamına alınmak istenmiştir.

Esasen Fransız Eğitim bakanı J. V. Duruy'ün hazırladığı reform projesine dayanan ve bazı değişikliklerle birlikte büyük ölçüde II. Abdülhamid döneminde uygulanma şansı bulan 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin esbâb-ı mûcibe mazbatası sadece dinî referanslardan vazgeçmekle kalmayan, aynı zamanda salt dinî eğitim verdiği için sıbyan mekteplerinin programlarını tenkit eden radikal bir metin olsa gerektir⁶⁹. Dinî, dünyevî ilimler ayrımını yapan ve dinî atıf ve çağrışımlarda bulunan önceki metinlerin aksine burada tamamen seküler bir dil ve ortamdan bahsedilmektedir⁷⁰:

“Ta’rîf ve beyândan âzâde olduğu üzere ‘*umrân*-ı ‘âlemin menba’-ı aslîsi *fünûn* ve *maârif* olub ân-be-ân semt-i *kemâle* mâil nev’-i insanın *medeniyetce* müsta’id olduğu *terakkiyatı* istihsâl edebilmesi ve hiref ve sanâyi’e mütê’allik ihtirâ’ât ve te’sîsât-ı nâfi’ayı meydâna getirmesi *ilm u marifete* mevkufdur”⁷¹.

⁶⁸ Bu tez için bkz. İsmail Kara ile Röportaj, “İslâm Dünyasında Modernleşme Aynı Zamanda Bir Şekilde Dinîleşmedir”, Söyleşi: Hafsa Fidan, *Diyânet*, S. 160 (Nisan 2004), s. 34-37.

⁶⁹ “... sıbyan mekteplerinin ... tahsilat dahi yalnız mukaddimât-ı ulûm-ı dîniyeye münhasır olub ...”. Mahmut Cevat, *Maârif-i Umûmiye*, s. 94. Ayrıca bkz. Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 122.

⁷⁰ “1839’daki, eğitimi hem dinî hem dünyevî boyutlarıyla idrak eden Meclis-i Umûr-ı Nâfia layihasına kıyasla 1869 tarihli nizâmname gerekçe belgesi müspet bilimlerin yayılmasını eğitimin neredeyse tek hedefi olarak sunuyordu” ifadeleri için bkz. Somel, *a.g.e.*, s. 121.

⁷¹ Mahmut Cevat, *a.g.e.*, s. 93 (vurgular bizim).

Görüldüğü üzere Osmanlı devlet erkânı ve maarif bürokrasisi mektep sisteminin/modern bilimin (*ulûm ve fûnûn, maarif, malumât-ı nâfia*) kurtuluş ve bekâ problemi başta olmak üzere imparatorluğun karşı karşıya kaldığı pek çok problemi çözeceği, her alanda ilerleme (*terakki*) sağlayacağı ve medenî ülkeler (*milel-i mütemeddine*) seviyesine ulaşmayı mümkün kılacağı inancını kuvvetle taşıyorlardı. Burada dikkat edilmesi gereken nokta sivil-modern eğitimin ortaya çıktığı süreçte yeni, dünyevî-pratik ‘faydalı bilgi’ (*malumât-ı nâfia*)⁷², dinî bilgi ile beraber ve dinî bir zemin üzerinde tanımlanırken sonraki süreçte dinî ilimlerin alanının daraltılması ve ilim anlayışının giderek sekülerleşmesi meselesidir. Problemin diğer bir yönü ise “mekânı, hocaları, programı, ders kitapları, muhtevası, eğitim tarzı ve şekli ile yeni bir eğitim anlayışı” getiren mektep sisteminin bütün meşrûiyet ve yerlileştirme/İslâmlaştırma politikalarına rağmen kamuoyunda ve maşerî vicdanda ‘gavur mektebi’ olarak adlandırılmasının önüne geçilemeyişi⁷³. Bu durum Batı kaynaklı olup da Osmanlı’ya intikal ettirilmeye çalışılan pek çok kurum ve fikirde görüldüğü gibi mektep meselesinin de dinî/İslâmî boyutlarına işaret etmektedir⁷⁴. Bu konuda Yahya Kemal’in tanıklığına başvurabiliriz:

⁷² İlmiye mensubu ve vakanüvis Lütü Efendi’nin ifadeleriyle söyleyecek olursak “mukteziyat-ı zamanıyeye göre tahsili *farz-ı kifâye* menzilesinde olan *sanayi ve fûnun-ı ticariye ve ressamiye* gibi fûnun-ı nafia ve *ulûm-ı cedide-i akliye*”; *Tarih-i Lütü*, c. IX, s. 140 (Türk Tarih Kurumu, Yazma No. 531-2)’den nakleden Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1964, s. 21 (vurgular bizim).

⁷³ İsmail Kara, “Diyanet Vakfı’nın Maarif Raporu ve Tevhid-i Tedrisat”, *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye*, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2002, s. 106. “Sürelî yayınlarda ve risalelerde dinî ve geleneksel kalıpları kullanarak ıslahat hareketlerine ve yeni kurumlara; bu arada Meclis-i Mebusan’a, Kanun-ı Esasî’ye, mekteplere, müsavat politikalarına karşı çıkan, bunları “dinsizlik”, “gavurluk”, “Avrupa taklitçiliği” diye takdim eden gayrişahsî fakat hayli güçlü bir dinî/geleneksel muhalefet damarının varlığı müşahade edilmektedir” ifadeleri için bkz. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri I – Hilafet ve Meşrutiyet*, Genişletilmiş 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014, s. 10.

⁷⁴ II. Meşrutiyet sonrasında aralıklarla şeyhülislâmlık yapan, etkili İslâmcı müelliflerden Musa Kâzım’ın (1858-1920) II. Meşrutiyet’in hemen sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti Şehzadebaşı Kulübü’nde verdiği gece dersinde sarf ettiği şu sözler bu meseleyi gündeme getirmektedir: “Anadolu’da acip ve garip fikirler vardır: Mektep açılın, çocuklar okuma yazma öğrensin denildi mi

“Sekiz yaşıma girdiğim zaman artık Yeni Mekteb’den [geleneksel mahalle mektebi] çıkarılacağı, hakikaten yeni bir mektep olan *Mekteb-i Edeb’e* [ibtidaî mektebi] verileceğimi söylediler. Hüznüme ve kederime pâyân olmadı. Bu bana Müslümanlıktan çıkmak, gâvurluğa karışmak gibi bir şey göründü. (...) Yeni Mekteb’den *Mekteb-i Edeb’e* geçişim Şark’dan Avrupa’ya geçişim oldu”⁷⁵.

Bu noktada mektep sisteminin giderek dünyevîleşen karakterinde Tanzimat dönemine nazaran II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkan benzerliklerle beraber yaşanan değişim ve dönüşümü takip etmek anlamlı olacaktır.

1.2. ‘Bilgi’yi Düzeltmek: Tashih-i Akâid Siyaseti

“Mekteb-i Mülkiye ile sâir mekâtib-i İslâmiyeden neşet eden *şakirdanın akâidinde âsâr-ı za’f görülmekte olup milel-i gayr-i müslime mekteplerinde* ise bu nokta her şeye tercihan pîş-i nazar-ı ehemmiyette tutularak *programların* ona göre tanzim edilmesiyle *şakirdanın akâidce mükemmeliyetlerine sa’y u gayret edilmekte* ve âsârı dahi görülmekte olduğu halde *bizde bu halin aksi görülmesi* nezd-i âlîde mûcib-i teessüf olmasına ve şu hâle nazaran *İslâm şakirdanının bu yoldaki mübâlâtsizliği mekâtib-i İslâmiye programlarının yolsuzluğundan* neşet etmekte olduğu kaviyyen melhûz bulunmasına mebnî *zât-ı sâmi-i meşihat-penahîlerinin taht-ı riyasetinde* olarak iktiza edenlerden mürekkeb olmak ve *Mekteb-i Mülkiye-i şahane müdir muavini Recai Efendi* dahi dâhil bulunmak üzere bir komisyon-ı mahsus teşkiliyle Mekteb-i Mülkiye ve mekâtib-i sâire-i İslâmiye’de tedris olunmakta bulunan *ders programlarının şakirdanının akâid-i diniyelerine hizmet edecek yolda tanzim ve*

yani usul-i cedit üzere terbiye edilsin denildi mi ahali bunu başka türlü telakki eder, buna başka türlü mâna verir: –Ha... *çocuklarımızı dinsiz yapacaklar...* Güya hükümetin maksadı bu imiş. (...); *Sirat-ı Müstakim*, III/56 ve III/59 (1327-1325)’den nakleden İsmail Kara, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, İlaveli 3. bs., İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1997, c. I, s. 147-148 (vurgular bizim).

⁷⁵ Yahya Kemal, *Çocukluğum Gençliğim Siyâsî ve Edebî Hatıralarım*, 4. bs., İstanbul, İstanbul Fethi Cemiyeti Yayınları, 1999, s. 28-29 (vurgu orijinaldir).

tashihiyle keyfiyetin atebe-i ulya-yı mülûkâneye arzı şeref-sâdır olan emr u ferman-ı isabet-unvan-ı hazret-i hilafet-penahî mantuk-ı münifinden bulunmuş olmağla ol babda emr u ferman hazret-i men lehü'l-emrindir”⁷⁶.

Sultan II. Abdülhamid’e ait bu irade-i seniye döneminin maarif planlaması ve siyasetine dair önemli ipuçları içermektedir. Her şeyden önce ilk göze çarpan İttihad-ı Osmanî/Osmanlıcılık politikasının bir gereği olarak Tanzimat maarifinin gözettiği, imparatorlukta farklı din ve milliyete sahip tebeanın ortak bir okul sisteminde eğitim görmesi idealinin artık mümkün olamayacağını fark edilmesidir. Doksan Üç Harbi’nden (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) sonra gayrimüslim nüfusun önemli bir kısmının kaybedilmesinin yanında bu savaşın sonucu olarak elden çıkan topraklardaki Müslüman nüfusun büyük bir kısmının Anadolu’ya göç etmesi, ayrıca imparatorlukta kalan gayrimüslim unsurlar ile gayritürk Müslüman kesim arasında milliyetçilik akımlarının neşv ü nema bulması siyasî merkezi Müslümanları esas alan İttihad-ı İslâm politikasına sevk etmişti⁷⁷. İradede göze çarpan ikinci bir husus gayrimüslim okullarıyla devlet okullarının karşılaştırılmasıdır ki Benjamin Fortna’nın ortaya koyduğu gibi devr-i Hamidî dönemi eğitim kampanyasındaki muharrik güçlerden biri, ‘yabancı’ istilasına karşı koymak, yabancı ve azınlık okullarıyla rekabet etmek çabasıydı⁷⁸.

⁷⁶ BOA. İ. DH. 1019/80409, 4 Cemaziyevvel 1304 / 28 Ocak 1887 (vurgular benim). Bu iradeden hareketle yapılan müfredat düzenlemelerini bu bölümün dördüncü kısmında inceleyeceğiz.

⁷⁷ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 212; aynı yazar, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 2. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 707 vd.

⁷⁸ Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom – Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, New York, Oxford University Press, 2002, Chapter 2.

İrade-i seniyenin altını çizdiği bir diğer konu mekteplerde uygulanan ders program ve içeriklerinin istenilen düzeyde olmadığı, bilhassa talebelerin dinî inançlarını, ahlâkî özelliklerini güçlendirecek (*takviye-i akâid-i diniye ve mekârim-i ahlâkiye*) şekilde olmadıkları eleştirisidir. Bu durumun bertaraf edilmesi için yeni bir ‘mektep’ programı hazırlamak üzere şeyhülislâmın başkanlığında bir *islah/tashih* komisyonunun toplanmasına dikkat çekilmesi ise Hamidiye dönemi ‘modern’ eğitim sisteminde ilmiye sınıfının etkilerinin boyutlarını göstermektedir⁷⁹. Talebelerin dinen ve ahlâken zayıflık ve özensizlik/saygısızlık içeren tavırlarının düzeltilmesi/*tashih* edilmesi için mevcut mektep sisteminde değişikliklere gidilme teşebbüsü dinî inançların ve ahlâkî boyutun *mektep* vasıtasıyla düzeltilebileceği anlayışından kaynaklanmaktaydı. Ayrıca II. Abdülhamid dönemi *tashih-i akâid* (inançların düzeltilmesi) siyasetinin sadece gayrisünnî Müslüman gruplara karşı değil bütün talebelere/tebeaya yönelik bir proje olduğu bu belgenin satıraralarından anlaşılmaktadır.

Seküler bir dil ve muhtevayla üretildiğine yukarıda işaret ettiğimiz Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin II. Abdülhamid dönemindeki erken tarihli bir eleştirisinde⁸⁰ II. Abdülhamid dönemi eğitim siyasetinde ve muhtevasında yaşanacak değişim ve dönüşümlerin ipuçlarını ve eğitim kampanyasının önceden belirlenmiş yol haritasını görebiliriz. Yıldız Esas Evrakı koleksiyonunda imzasız olarak bulunan bu metnin sadeleştirilmiş bir özeti şu şekildedir:

⁷⁹ Birinci bölümün üçüncü ve dördüncü kısımlarında bu konuyu daha geniş bir şekilde ele alacağız.

⁸⁰ BOA. Y.EE. 84/47, 19 Cemaziyelevvel 1299 / 8 Nisan 1882.

Hamidiye dönemi *Maarif Salnâmeleri*’nde (1316-1321) ‘mektepleşme süreci’nin tarihçesi anlatılırken Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’ne yer verilmediği dikkati çekmektedir.

“Padişahımızın en büyük ve en şerefli maksadı *maarif-i İslâmiye*’yi imparatorluğun her tarafına ulaştırma niyetidir. Ancak bunu Osmanlılık (*asabiyet-i Osmaniye*) ve din esaslarından (*şêâir-i diniye*) hareket ederek ve çağdaş bilim mirasını (*asrın meâsir-i ilmiyesi*) kuşatarak yapmak gerekir. Bir milletin ilimde gelişmesi ancak kendine mahsus ilim ve eğitim geleneklerine uygun hareket etmesiyle mümkün olur. İlim ahlâkı ve geleneğinin din/mezheple irtibatı gayet tabîî olduğundan ilmin gelişmesi için en ziyade dikkat edilmesi gereken nokta İslâmî adetlerin/işaretlerin (*şêâir-i İslâmiye*) eğitimin bütün kademelerinde korunması ve ‘millî eğitim’in (*terbiye-i milliye*) değişimden uzak tutulmasıdır ki bunun önemini günümüzde kendi lisanlarında kitlesel eğitimi (*ta’mîm-i maarif*) başaran devlet ve milletlerin durumu isbat eder. Eğitimde İslâmî adetlerin, anadilin ve ‘millî eğitim’in dışına çıkıldığı vakit ilk önce dinî kayıtsızlıkların (*mübalât-ı diniyenin za’fa düşmesi*) sonra da devletin bekâsını tehlikeye düşürecek fikirlerin ortaya çıktığı tecrübe ile sabit olmuştur.

Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’ne bu zaviyeden baktığımız vakit nizamnâmenin tehlikeli yerlerinin faydalı yerlerinden daha fazla olduğunu görürüz. Bu nizamnâme bundan on iki sene evvel Fransa Nizamnâmesi’nden tercüme sûretiyle tertip olunmuştu. Ancak memleketimizin adet ve ihtiyaçlarına uydurulamadığı için (*tebea-i şâhânelerinin icabât u âdâtıyla tevfiik olunmaması*) sadece uygulanma imkânı bulunan maddeleri yürürlüğe konmuştu. O vakitten beri memleketin ahvâli ve tebeanın tavır ve fikirleri siyasî değişikliklere uğradığı için artık maarif meselesinde *selamet-i istikbaliyeye* hizmet edecek esasların ortaya konması farz derecesine ulaşmıştır.

Maarif Nizamnâmesi’nin getirdiği kaideler her ne kadar gelişmiş ülkelerin (*memâlik-i mütemeddine*) sistemlerine uygun olsa da *Darulfünûn* gibi yüksek mektepler ile ikinci derecedeki *sultanî* mekteplerin kurulması, *ibtidai* mekteplerinin düzenli

işleyişine bağlı olmasından dolayı ilkokullardan verim alınmadığında yüksek mekteplerin ayakta duramayacağı ortadadır. Bu noktada Maarif Nizamnâmesi'nin ibtidaîler için belirlediği ders programları, maksadı temin edemediği gibi orta ve yüksek mektepler için vazettiği programlar da birçok tashihe muhtaçtır. Dil öğrenme ile ilim tahsili ayrı şeyler olup, devletimizin Fransızca ve diğer dillere vâkıf memurlara ihtiyacı olsa bile bu sayının sınırlılığı göz önüne alınırsa Fransızca eğitiminin bütün mekteplerde yaygınlaştırılması *hâcetin fevkinde bir matlaba* uğraşmak manasına gelir. Fransızca'nın zamanımızdaki birçok *ulûm ve fînûnun* alet ilmi olduğu iddia edilse bile sultanîlerde okutulan fenler için birçok ders kitabı Osmanlıca'ya tercüme edilmiştir ve ibtidaî ve rüşdiye kitapları için de böyle bir şeye lüzum yoktur. Dolayısıyla Fransızca'nın ilim tahsili için mutlaka alet addedilmesi kabul edilemez. Bununla beraber lisan öğrenmek isteyenlere mahsus bir el sine mektebi açılmalıdır ve devletin ihtiyaç duyduğu dil bilen memurlar burada yetiştirilmelidir.

Ziraat, Sinaat ve Ticaret mektepleri, ülkemizin acil ihtiyaçlarına hizmet edeceği muhakkak iken Maarif Nizamnâmesi'nde zikredilmemişlerdir. Bu mekteplerin bir an önce açılıp hizmet vermesi farz derecesinde gereklidir.

Bütün mekteplerin programları şu şekilde tashih ve tadil edilmelidir:

- 1) Dinî ihtimamı (*mübâlât-ı diniye*) kuvvetlendirecek esasların kademe kademe mektep tedrisâtına ilave edilmesi.
- 2) Milletçe *selamet-i istikbaliyeninin* ancak *ittihad* fikri ile sağlanabileceği inancı ile İslâm medeniyetinin *terakkiye* mâni değil en ziyade müsait olduğu fikrini yerleştirecek eserlerin talebelere talim edilmesi.
- 3) Mekteplerin programlarına şu derslerin ilave edilmesi: İbtidaîlerde muhtasar ilmihal ve muhtasar ilm-i ahlâk; rüşdiyelerde mükemmel ilmihal ve mükemmel ilm-i

ahlâk; idadîlerde muhtasar ilm-i kelâm ve muhtasar ilm-i siyer; sultanîlerde mufassal ilm-i kelâm ve tarih-i enbiyâ; yüksek mekteplerde mükemmel ilm-i kelâm yani hikemiyât-ı celile-i İslâmiye ve muhtasar ilm-i hadis.

4) Askerî rüşdiyelerin ders cetvelleri, diğer rüşdiyelerin ders cetvellerine göre daha mükemmel olduğundan bütün rüşdiyeler için kabul edilmesi.

5) Maarif Nizamnâmesi'nin açıklanan bu maksatlara göre tadil ve tashih edilmesi.

6) İslâm adetlerine muvâfık bir şekilde çocuk eğitime (*ilm-i terbiye-i eîfâl*) dair risaleler kaleme alınarak bazı mekteplerde çocuk eğitiminin ecnebi ahlâkına tâbî olma zaruretiinden kurtarılması (*terbiyet-i eîfâlin ahlâk-ı ecnebiyeye ittiba mecburiyetinden tahlîsi*)”.

II. Abdülhamid dönemi eğitim seferberliğinin ön bir çerçevesini çizen bu belge birçok bakımdan önem taşımaktadır. İlk olarak Osmanlı eğitim reformunun iki önemli referans kaynağına (Osmanlılık/İslâm ile Batı'nın hâlihâzırdaki ilmî birikimi)⁸¹ işaret etmektedir ki bu, Benjamin Fortna'nın Hamidiye devri eğitim hamlesini Batılılaşma paradigmasının doğal bir sonucu olarak değil de Batılı ve Osmanlı/İslâm dünya görüşlerinin bağdaştırılma girişimi olarak okumanın daha doğru olacağı teziyle örtüşmektedir⁸². Metnin işaret ettiği diğer bir husus 'millî eğitim' ve 'anadilde eğitim' meselesidir. Eğitim planlamasında İslâmî adet, gelenek ve işaretlerden, anadilden ve millî eğitimden ödün vermenin bir yandan dinî kayıtsızlıklara sebebiyet vereceği diğer yandan da devletin bekâsını tehlikeye düşüreceğinin belirtilmesi, 'necât/kurtuluş ideolojisi', 'ittihad-ı İslâm/milliyetçilik',

⁸¹ İleri tarihli bir belgede Batı ve Osmanlı/İslâm bileşenleri şu şekilde formüle edilir: "... *icabât-ı vakte ve ahvâl-i memlekete ve terbiye-i milliye ve İslâmiye mukteziyâtına göre gerek derslerce ve gerek usûl-i tedrisce tadilât ve ilavât-ı lâzime ifa ...*". BOA. MV. 75/71, 12 Muharrem 1311 / 15 Temmuz 1894 (vurgular bizim).

⁸² Fortna, *Imperial Classroom*, s. 8-9.

‘din-devlet aynılığı fikriyâtı’ ve ‘*tashih-i akâid*’ siyasetine işaret ediyor. Maarif Nizamnâmesi başta olmak üzere Tanzimat dönemi eğitiminin eleştirisi de bu noktada başlıyor. Fransa’dan devşirilen eğitim esaslarının Osmanlı adet/gelenek ve ihtiyaçlarıyla uzlaştırılma çabasının gösterilmemesi uygulanamayan bir eğitim sistemini doğurmuş, bu da memleketin *necâtı* ve *bekâsını* tehlikeye sokmuştur. Durumun vehâmetini sebepleriyle ortaya koyduktan sonra müellif çözüm paketini de ayrıntılarıyla belirlemiştir.

Lâyihanın sunduğu çözüm paketinin peyderpey yürürlüğe konduğu sonraki sürece bakıldığında anlaşılmaktadır. Eğitim kurumları arasındaki irtibat kuvvetlendirilmiş, ibtidâî eğitiminin yayılmasına ve bu okullar başta olmak üzere ortaöğretim kurumlarına yönelik ders araç-gereçlerin, altyapıların ve mekânların hazırlanmasına ihtimam gösterilmiş, ilk kademedен en üst kademeye kadar bütün eğitim kurumlarıyla ilgilenilmiş, sayı ve nitelik olarak gelişmeleri nisbeten sağlanmış, devrin sonuna doğru nihayet bir yükseköğretim kurumu olarak *Darulfinûn* açıldığında (1900) istenilen öğrenci profili bir miktar oluşmuştu. Metnin işaret ettiği ancak uygulanmayan hususlardan biri Fransızca eğitiminin bütün eğitim kademelerinde okutulmama teklifidir. Müellifin ihtiyaca cevap verecek kadar dil öğrenmek isteyenler için bir dil okulu açılma teklifi karşılık bulurken⁸³ Fransızca’nın bütün eğitim kademelerinde okutulmasından vazgeçilmemiştir. Memleketin acil ihtiyaçlarını karşılamak için bir an önce kurulması istenen Ticaret Mektebi’nin metnin sunum tarihinden hemen sonra (1883) kurulduğunu görmekteyiz.

⁸³ Lisan Mektebi memurlara yabancı dil öğretmek ve mütercim yetiştirmek üzere 1883’te açıldı. Fransızca, İngilizce, Almanca, Rusça, Arapça, Farsça öğretiminin yapıldığı bu kurum 1892’de bir jurnal üzerine kapatılmıştır. Bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi – M.Ö. 1000-M.S. 2011*, 20. bs., Ankara, Pegem Akademi, 2011, s. 238; Sakaoğlu, *Eğitim Tarihi*, s. 355.

Diğer teklifler de zamana yayılarak pratiğe dökülmüştür. Eğitimin tüm kademelerinde ulûm-ı diniye, ilmihal, kelâm, fıkıh, ahlâk gibi dinî dersler programa dâhil edilmiş, programda olan bu gibi derslerin ders saatleri arttırılmıştır. Lâyihanın üzerinde durduğu pedagoji (*ilm-i terbiye-i etfâl*) alanına dair eserler telif edilmiş ve dersler ihdas edilmiştir ama lâyihanın bu konudaki hassasiyetinin titizlikle takip edildiğini söylemek güçtür. Nitekim eğitim bilimi kitaplarının bir kısmının Batı'dan tercüme edilmesine devam edilmiş, bunun yanında neşredilen telif *terbiye-i etfâl* kitaplarında⁸⁴ da Batı tarzı ve muhtevası esas alınmıştır.

Lâyhada dikkat çeken diğer bir konu ise milletin *selameti, necâtı ve bekâsı* için talebelere talim edilmesi gereken ve Abdülhamid devri siyasetine ana rengini veren iki alana işaret etmesidir: *İttihad* fikri ve “İslâm mâni-i terakki değildir, zâmin-i terakkidir” söylemi (*medeniyet-i İslâmiye'nin terakkiyât-ı maddiyeye mâni değil belki en ziyade müsaid olduğu*). Bilindiği üzere Fransız şarkiyatçısı Ernest Renan'ın (1823-1892) 29 Mart 1883 tarihinde Sorbonne Üniversitesi'nde verdiği “L'islamisme et la Science” başlıklı konferansta dile getirdiği “İslâm'ın bilime/medeniyete/ilerlemeye engel olduğu” tezi Müslümanlar arasında geniş yankı uyandırmış⁸⁵ ve Renan'ın ifadelerini çürütmek üzere reddiyeler yazılmıştı⁸⁶. Lâyihanın sunum tarihinin Nisan 1882 olduğu göz önüne alınırsa “İslâm mâni-i terakkidir” söyleminin Renan'ın konferansından önce de dillendirildiği ve Osmanlı

⁸⁴ Bir örnek için bkz. Ayşe Sıdika, *Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri*, İstanbul, Alem Matbaası, 1313, 205 s. Eser üzerine bir inceleme için bkz. Emine Kocamanoğlu, *Ayşe Sıdika'nın “Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri” Kitabının Eğitim Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

⁸⁵ Namık Kemal'in ifadesiyle “Fransız erbâb-ı kaleminden mösyö ‘Ernest Renan’ın irad u neşr ettiği ‘İslâmiyet ve Maarif’ unvanlı bir hutbe hayli zamandan beri gazetelere sermâye-i bahs olmaktadır”; bkz. Namık Kemal, *Renan Müdafaaanâmesi*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1327, s. 2. Namık Kemal bu reddiyeyi 1883'te Midilli'de sürgünde iken yazmış, ancak kitabın yayımı II. Meşrutiyet'ten sonra gerçekleşebilmiştir.

⁸⁶ Faruk Bilici, “Renan, Ernest”, *DİA*, c. XXXIV (2007), s. 568-571.

devlet adamları ve müelliflerinin bu meseleyle yakından ilgilendikleri açıkça görülmektedir⁸⁷. Bu ilgi ve tartışmalar II. Abdülhamid döneminde büyük bir ivme kazanarak müfredat düzenlemelerinden eğitim raporlarına, ders kitaplarından okul talimatnâmelerine, süreli yayınlardan kitap neşriyatına kadar pek çok alanda İslâm'ın bilime, ilerlemeye, medeniyete verdiği önemden bahseden yığınla malzeme birikmiştir⁸⁸.

Eğitim siyaseti ve pratiğinde II. Abdülhamid döneminde yaşanan değişim ve dönüşümü, büyük bir hassasiyetle uygulanmaya çalışılan *tashih-i akâid* siyasetini anlayabilmek için devletin genel politikasına da değinmek gerekecektir. Siyasî merkez misyonerlik faaliyetleri ile komşu devletlerin⁸⁹ imparatorluğa sızma girişimlerini dış kaynaklı tehdit olarak belirlerken, azınlık okulları ile gayrisünnî İslâmî grupları dâhilî tehdit olarak görüyordu. Bu tehlike ve tehditleri bertaraf etmede en etkili aracın devlet eğitimi (*mektep*) olduğunu düşünen siyasî otorite, çağdaşı pek çok devletin yaptığı gibi kitlesel eğitimin yayılması için yoğun çaba sarf etmiştir. Amaç talebenin ve tebeanın itikat ve ahlâkını siyasî merkezin belirlediği içerik ve istikamette değiştirmek (*tashih-i akâid*) ve böylece padişah-halifeye sadık ve itaatkâr, üretken ve çalışkan bir toplum yaratmaktı⁹⁰. Bunun sağlanması için bir

⁸⁷1880'de vefat eden Ziya Paşa'nın "İslâm imiş devlete pâbend-i terakki / Evvel yoğ idi işbu rivayet yeni çıktı" mısraları 1883 senesinden önce de bu tür tartışmaların yapıldığını göstermektedir. Şu halde Faruk Bilici'nin "Ernest Renan'ın Araplar ve İslâm hakkındaki düşünceleri Sorbonne'da verdiği 29 Mart 1883 tarihli konferansından çok önce çeşitli kitaplarında yayımlanmıştır. Ancak Müslümanların bu kitapları görmediği anlaşılmaktadır" yorumu tashihe, en azından ek bilgiye muhtaçtır; bkz. Bilici, "Renan", s. 570.

⁸⁸ Bu meseleye üçüncü bölümde tekrar döneceğiz. İslâm-bilim tartışmasına dair ufuk açıcı, ancak izi sürülmemiş bir ön çalışma için bkz. Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan*, 1996/2, s. 1-94.

⁸⁹ Burada kastedilen, yakın zamanlara kadar Osmanlı'ya bağlı iken bağımsızlıklarını kazanan Yunan, Ermeni ve Sırp gibi gayrimüslim devletler ile Şii propagandası yapan İrandır, bkz. Fortna, *Imperial Classroom*, s. 60-64.

⁹⁰ BOA. Y.EE. 5/127, 8 Ramazan 1317 / 10 Ocak 1900.

yandan sünnî itikadî tahkim etmek ve yaymak için ilmiye mensupları ‘gezici vaiz’ olarak seferber edilirken, diğerk taraftan yabancı okul propagandasını engellemek için müfettişler görevlendiriliyor ve imparatorluğun en ücra köşelerine kadar ulaşan bir devlet okulları (*mektep*) ağı kuruluyordu⁹¹. Bu siyasetin gerekliliğini bildiren, alt yapısını hazırlayan onlarca lâyiha ve resmî yazışmaya tesadüf etmek mümkündür⁹². Mamuratülaziz eski valisi Hasan Hilmi’nin Dersim’e yönelik sunduğu lâyhada ‘tashih-i akâid’, ‘gezici ulema’ ve ‘mektep’ sarmalı şu şekilde ifade edilir:

“... şu hal-i esef-iştimâlden sâye-i şâhânedede efrâd-ı aşâir kurtarılıp *tashih-i itikâd* ve tasfiye-i ezhân ve vicdanları için evvela her biri beş on karyeye *imam* nâmıyla memûr olmak üzere *hitâbet ve nasihata ve irâe-i hidâyete muktedir ulemâ tayin ve izâmıyla* mahal[1]-i münâsibede *mekâtib-i müteaddide tesisıyla etfâlin adâb-ı İslamiye veçhile terbiye ve tedaris vesâilini* istikmâl etmek için ıslahât-ı memûrînde mezûniyet-i lâzıma itâ buyrulmak muktezâ-yı hükm-i maslahattır”⁹³.

Hamidiye dönemi eğitim seferberliği ve *tashih-i akâid* siyaseti sadece misyonerlik faaliyetlerinin önüne geçmeyi, merkezîleşmeye karşı çıkan unsurların itaatlerini sağlamayı, sünnî olmayan/heterodoks Müslüman grupları sünnîleştirmeyi

⁹¹ Tashih-i akâid, gezici ulema ve mektep ilişkisi için bkz. Fortna, *Imperial Classroom*, Chapter 3.

⁹² Bazı örnekler için bkz. ‘tashih-i itikâd-gezici ulema ilişkisi’: BOA. DH.MKT. 1797/91, 24 Cemaziyelevvel 1308 / 5 Ocak 1891; BOA. İ.DH. 1214/95076, 7 Cemaziyelâhir 1308 / 18 Ocak 1891; BOA. DH.MKT. 1874/98, 2 Rebiülevvel 1309/ 6 Ekim 1891; BOA. DH.MKT. 68/16 3 Zilhicce 1310 / 17 Haziran 1893; BOA. İ.DH. 1306/9, 12 Muharrem 1311 / 26 Temmuz 1893; BOA. DH.MKT. 915/58, 10 Şevval 1322 / 17 Aralık 1904; ‘tashih-i itikâd-mekâtib ve mesâcid ilişkisi’: BOA. MF. MKT. 160/100, 20 Receb 1310 / 7 Şubat 1893.

⁹³ BOA. Y.PRK.AZJ. 17/80, 10 Muharrem 1308 / 26 Ağustos 1890’dan naklen Cihangir Gündoğdu-Vural Genç, *Dersim’de Osmanlı Siyaseti – İzâle-i Vahşet, Tashih-i İtikâd ve Tasfiye-i Ezhân 1880-1913*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013, s. 77 (vurgular bizim).

Tashih-i akâid politikasında ilmiye mensupları ile mektep dışında tarikat şeyhleri ve tekkelerden de istifade edilmesi gerektiğini belirten ilginç bir teklif için bkz. Zeki ve Ahmed Şakir paşaların lâyihası, BOA. Y.EE. 11/4, 22 Mayıs 1312 / 3 Haziran 1896’dan naklen Gündoğdu-Genç, *a.g.e.*, s. 112: “Bir de tashih-i itikâd meselesi nazara alınarak Ekrâd içinde bulunan meşâyih-i Nakşibendiye’den birkaç münâsibi lâzım gelen mahallerde birer tekke teşkil ederek halkı irşâda sa’y etmesinden ...”.

kapsamıyordu⁹⁴. “Çünkü dinî, siyasî ve ictimâî açıdan problemlî gözükken sadece heterodoks unsurların din anlayışı değildir”, dönemin mevcut din anlayışı da değiştirilmek ve dönüştürülmek istenmiştir⁹⁵. Siyasî merkez bütün tebea arasında modernleşme süreçleriyle uyum sağlayacak modern ve tektip bir din ve ahlâk anlayışını yaymak arzusunu taşıyordu⁹⁶ ve tektipleşmeye ve modernleşmeye, o dönemin kavramlarıyla söyleyecek olursak *ittihada*, *ilcaât-ı zamaneye* ve *terakkiye* karşı çıkan/karşı çıktığı varsayılan bütün fikir ve unsurları tehdit olarak görüyordu. Burada II. Abdülhamid döneminin din-modernleşme ilişkisine kısaca değinmek gerekecektir. İsmail Kara'nın kavramsallaştırmasıyla söyleyecek olursak bu meseleyi açıklamak için kullanılması gereken araç kavram ‘ikili yapı’dan ziyade *uyum* ve *direnç* siyasetini ifade eden ‘*paradoks*’ olmalıdır. Devr-i Hamidî’de modernleşmeye karşı bir taraftan ‘muvafakat/uyum’ sağlanırken, diğer taraftan din ve gelenek merkezli ‘mukavemet/direnç’ alanları inşa edilmiş, var olanlar ihya edilerek kuvvetlendirilmiştir. Uyum ve direnç fikri iç unsurları, geleneksel mekanizmaları “hem ıslah eden, modernleştiren, dönüştüren hem de aktifleştiren, canlandıran bir anlayış ve icraat biçimidir” ve birbiriyle çelişik olan bu iki fikir birdiğerini besleyici, kuvvetlendirici bir çerçeve haline getirilmiştir⁹⁷. Bu bakış açısının yansımalarını müfredat düzenlemelerinde, maarife dair lâyiha ve yazışmalarda ve ders kitaplarının

⁹⁴ Misyonerlik faaliyetleri, hristiyanlar ve *fırak-ı dâlleye* karşı yürütülen ‘tashih-i akâid’ siyaseti için bkz. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji – II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, 2. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 58, 84-99.

⁹⁵ İsmail Kara, “Halife, Sultan, İmparator – II. Abdülhamit Devrinde Din ve Siyaset Meselelerine Dair Birkaç Not”, *Ötekilerin Peşinde – Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, haz. Mehmet Öz-Fatih Yeşil, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 469.

⁹⁶ Kara, “Halife, Sultan, İmparator”, s. 467.

⁹⁷ Kara, “Halife, Sultan, İmparator”, s. 465-466.

satıraralarında görmek mümkündür⁹⁸. Ayrıca mektep sistemindeki merkezîlik ve sıkı denetimden dolayı imparatorluğun sünnî ya da gayrisünnî bütün kesimlerinde aynı/benzer programlar ve aynı/benzer kitaplar kullanılıyordu.

1890 senesinde Dersim'e gönderilen ıslah heyeti, bölge ileri gelenleri ile halkının çocuklarının İstanbul'daki yüksekokullar ile meslekî okullarda eğitim görmelerinin sağlanmasını teklif etmekte ve böylece memleketlerine “*avdetlerinde bi't-tabîû tashîh-i itikâd etmiş bulunacakları cihetle, câri olan itikâdât-ı bâtilâyı kendileri ref' ü izâle eyleyecekleri*”ne inanmaktaydı⁹⁹. Bu bakış açısına göre sadece Dersim'den İstanbul'a getirilen gayrisünnî unsurlar değil merkezî, tektip devlet eğitiminden geçen bütün kesimler ‘tashih-i akâid’ etmiş oluyorlardı.

Mektep eğitimi ile *tashih-i akâid* siyasetini aslında gayrisünnî tebaaya değil bilakis batıl inançların yayılmasını önlemek için sünnî gruplara uygulamanın daha doğru ve verimli sonuçlar doğuracağını savunan görüşlere de rastlıyoruz. Meclis-i Maliye âzâsı Musa Celal'in 1908 tarihli Dersim üzerine sunduğu rapora¹⁰⁰ göre *mezheb-i bâtil* müntesiplerinden Anadolu'nun en *mütemeddin* ve en *mütedeyyin*

⁹⁸ Meselenin müfredat düzenlemelerindeki etkisini bu bölümün dördüncü kısmında, din ve ahlâk dersi kitaplarındaki yansımaları ikinci bölümde inceleyeceğiz.

⁹⁹ Y.PRK.KOM. 7/59, 3 Za 1307 / 21 Haziran 1890'dan naklen Gündoğdu-Genç, *Dersim'de Osmanlı Siyaseti*, s. 66. ‘*İtikâdât-ı bâtilâ*’dan kast edilenler arasında ağaçlara çaput bağlamak da var: “Kızılbaşlığın tesirât-ı muzırrâsıyla ağaçlara perestij etmek derecelerine kadar itikâdât-ı bâtilâyı sapsmışlardır”, bkz. *a.g.e.* 64.

¹⁰⁰ İ.DH. 1467/1, 3 C 1326 / 23 Haziran 1908'den naklen, Gündoğdu-Genç, *a.g.e.*, s. 130: “... her mahalde sarf-ı eser-i cehâlet ve hamâkat gibi telakki edilen bu mezheb-i bâtil sâlikleri arasında az çok okuyup yazmış olanlar ve hatta askerden kaçmak üzere medreselere dâhil olarak üç dört sene ehl-i sünnet ulemasının tedrisi ve takrîrini istimâ' edenler bulunduğu hâlde her ne illet ve hikmete mebnî ise de itikâdları düzelen madûm hükmünde olmasına ve bu nev'i akâid müntesiplerinden Anadolu'nun en mütemeddin ve en mütedeyyin yerlerinde meskûn olanların da muâmelât-ı diniyenin daha mukdimâne ve mutaassıbâne cereyân eylediği zamanlarda bile tashîh-i itikâd eylememiş bulunmasına bakılınca mücerred ıslâh-ı akâid maksadıyla güşâd edilecek mekteplerden fâide intizârı pek mütebaid olduğu cihetle bu bâbda ihtiyâr olunacak külfet ve himmetin evveleminde men'-i sû-i sirâyetle bir kat daha mânen ve mâddeten temin-i istifâdeleri için civarlarındaki Sünni köylerine hasrı daha akdem ve evlâ görüldüğü gibi...”.

yerlerinde yaşayanlarının da “*muamelât-ı diniyenin en mukdimâne ve en mutaassıbâne cereyan eylediği zamanlarda*” bile *tashih-i itikâd* etmedikleri görülür. Dolayısıyla sadece *ıslah-ı akâid* maksadıyla açılacak mekteplerden fayda sağlanamayacağı ortada iken bâtil inançların yayılmasını önlemek için sünnî köylere ihtimam gösterilmesi daha büyük önem arz ediyordu. Musa Celal’in burada dindarlıkla medeniyete nail olma¹⁰¹ arasında birebir ilişki kurması ve mevcut dindarlığın istenen düzeyde olmadığını ihsas etmesi ayrıca dikkati çekmektedir¹⁰². Metnin satırlarından çıkarılabileceği üzere istenen düzeyde bir dindarlık, *tashih-i akâidi* sağlayacak ve doğru/güvenilir bilgiyi verecek bir mektepler ağı ile mümkün hale gelebilirdi.

Tashih-i akâidin sadece gayrisünnî unsurlar için uygulanan bir siyaset değil, aynı zamanda eğitim aracılığıyla bütün talebelerin ve tebaanın inanç ve tavırlarına yönelik programlı bir proje olduğunu anlamamızı mümkün kılacak diğer bir delili mektepler için yazılan ders kitaplarında bulabiliriz. Çeşitli mekteplerde muallimlik yapmakla beraber klasik ilmiye vazifelerini de aynı anda icra eden Manastırlı İsmail Hakkı (1846-1912), rüşdiye ve idadîlerde uzun yıllar din dersi kitabı olarak okutulan kitabı *Mevâidü'l-Înâm fî Berahîn Akâidi'l-İslâm*'ı ‘sahih akâidi sağlamlaştırmak’

¹⁰¹ Bu bakış açısı dindar olan aynı zamanda ‘*terakki ve temeddün etmiş*’ olandır görüşünü vurgulamış oluyor; bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Dersaadet, İkdâm Matbaası, 1317, s. 1284 [İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2016]: “Mütemeddin: Hadariyet ve medeniyete nail olan, medeniyet halinde yaşayan, terakki ve temeddün etmiş olan; akvâm-ı mütemeddine”.

¹⁰² Yazarın ‘mutaassıb’ kelimesini olumlu anlamda kullanması ise ayrıca vurgulanması gereken bir husustur. Hâlbuki o dönemde *mütemeddin* ile *mutaassıbın* aynı cümle içerisinde ve ikincisinin de müsbet olarak kullanılması çok istisnâ olsa gerektir. Zira lâyihanın sunum tarihinden on yıl kadar önce neşredilen *Kamus-ı Türki*'de *mutassıb* kelimesi çoktan olumsuz mana kazanmıştı: “1. Kendi tarafını iltizâmında mübalağa eden, ifratla taraftar. 2. Kendi din ve mezhebini ve usûl u âdât-ı kadimeyi iltizâmında ifrat etmekle beraber sâir edyân ashabına husumet gösteren ve *hiçbir terakki kabul etmeyen: Dindar olup mutaassıb olmamalı*”. Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 1280 (vurgular bizim).

(*tarsîn-i akâid-i sahîha-i İslâmiye*) için yazdığını ifade eder¹⁰³. Manastırlı'nın dinî hükümleri tanımlarken 'itikâd' için *tashihi*, 'amel' için *ıslahı* kullanması da tesadüfi olmasa gerektir:

“Malum ola ki *ahkâm-ı şer'ıye* başlıca iki kısımdır. Kısım-ı evvel, aklen ve naklen itikâdı vâcib olan *ahkâm-ı yakîniye*dir ki bu *ahkâmı* tahsilden maksad *tashih-i itikâd* olmağla şu kısma 'ahkâm-ı itikâdiye' ve 'ahkâm-ı asliye' (...) tesmiye olunur. Kısım-ı sâni ibadât ve muamelât ve ukubâta taalluk eden *ahkâm-ı diniye*dir ki bundan maksad *ıslah-ı amel* olmağla kendisine 'ahkâm-ı ameliye' (...) denir”¹⁰⁴.

İtikâdın *tashihi* ve amelin/davranışın/ahlâkın *ıslahı* Saray'ı, merkezî bürokrasiyi ve ilmiye mensuplarını sürekli meşgul ediyor ve meselenin çözümü için arayışlara sevk ediyordu. Bu noktada 'yanlışı düzeltme, iyileştirme' manalarında *tashih* ve *ıslah*ın modern İslâm düşüncesinin ana kavram ve metotlarından biri olduğunu vurgulamak gerekiyor. Saray'ın ve devlet bürokrasisinin *tashih-i akâid* paketinde mesele farklı zaviyelerden de ele alınmıştır. '*Talebenin akâidinde âsâr-ı za'fin görülmesi*' II. Abdülhamid'i derinden üzmüş ve meselenin düzeltilmesi/*tashih-i akâid*in sağlanması için çözümün bütün mektep programlarına din derslerinin konulması, var olan din derslerinin sayısının artırılması ile mümkün olacağı

¹⁰³ Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâidü'l-În'âm fi Berahîn Akâidi'l-İslâm*, İstanbul, Sahafiye-i Osmaniye Şirketi'nin 87 Numaralı Matbaası, ts., s. 5.

¹⁰⁴ İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 2-3 (vurgular bizim).

Encümen-i Teftiş ve Muayene âzâlarından, Bayezid dersiâmi, Mekteb-i Hukuk muallimi Süleyman Sırrı Efendi de Müslümanların ancak 'tashih-i akâid' ile mutlak saadete ulaşacaklarını vurgular: “Saltanat-ı seniye-i Osmaniye'nin rûkn-i a'zamını teşkil eden millet-i muazzama-i İslâmiye'nin saadet-i mutlakaları ancak *tashih-i râbita-i akâid-i diniye* ve *tarsîn-i zâbita-i vezâyif-i milliyelerine menût ve mütevakkıf bulunduğundan...*”; bkz. Süleyman Sırrı, *İlm-i Kelâm'dan Kenzü'l-Akâid nâm Risale-i Nefîse*, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1315, s. 7 (vurgular bizim).

Tashih-i akâid meselesi Mekteb-i Sultanî ulûm-ı diniye, ilm-i ahlâk ve lisan-ı Osmanî muallimi Rifat Efendi'nin ders notlarında da karşımıza çıkar: “İlm-i kelâmın fâidesi ve gayesi *akâid-i sahîha* ile tezyîn-i itikâd ve *akâid-i bâtuladan tathîr-i nefsdîr*”, bkz. *Delâilü'l-Îkân fi Beyâni Kavâidi'l-İman*, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1316, s. 4 (vurgular bizim).

belirtilmiştir¹⁰⁵. Medrese eğitiminin problemlerine değinen, çözüm önerileri teklif eden, dört müderrisin imzasını taşıyan bir lâyhada ise “ehl-i sünnete ait kitap ve risalelerin talimi ile *tashih-i akâid*in sağlanacağı” ifade ediliyordu¹⁰⁶. Söz konusu lâyhaya bir de nümûnelik *Akâid Risalesi* ilave edilmiştir. İkinci bölümde etraflıca inceleyeceğimiz, II. Abdülhamid döneminin ihtiyaç ve temayüllerini gözetten bir hassasiyetle yazılıp, sıkı denetimlerden geçirilerek piyasaya sürülen mektep kitaplarının dilini ve şablonunu kullanan bu risalede iman esasları ‘âmentü’ takibiyle ve sade bir şekilde işlenir. Risale ‘İmanın Bekâsı’ başlığında *tecdid-i imana* yer vermesi ve ‘İmanın Kemâli’ bahsinde sâlih amel/güzel ahlâk maddelerini sıralaması ile içerik olarak din dersi kitaplarından biraz farklılaşır. Ancak sonunda ‘Cihet-i Vahdet-i İslâmiye’ başlığında ulü’l-emre itaati işleyerek tekrar mektep kitapları ile birleşerek son bulur. İmanın kemâli/tashihi için metnin sıraladığı maddelerde ağırlıklı olarak toplum hayatını ilgilendiren fiiller görülür¹⁰⁷. Dolayısıyla dört müderrisin örnek olarak sunduğu risalenin dili ve muhtevâsından hareketle, *tashih-i*

¹⁰⁵ Yukarıda etraflıca incelediğimiz bu belge için bkz. BOA. İ.DH. 1019/80409, 4 Cemaziyelevvel 1304 / 28 Ocak 1887.

¹⁰⁶ BOA. Y.EE. 81/44, 3 Muharrem 1316 / 23 Mayıs 1898: “ulema ve tullâb *ehl-i sünnet ve’l-cemaate mahsus kütüb u resâilî* ve usûl-i hüsn-i hat ve fenn-i kitabeti kemâ hiye hakkuhâ tedris ve talimle *itikâd-ı ehl-i islâm tashih ...*” (vurgular bizim).

¹⁰⁷ Allah’ın azabından korkmak, Allah’ın rahmetinden ümidi kesmemek, muharebe mahallinden bilâ öZR [özürsüz] kaçmamak, kendi kendini öldürmemek, ecnebi bir kadın ile tenhaca bulunmamak, harama bakmamak, şarab içmemek, domuz eti yememek, Ramazan’da bilâ öZR oruç tutmamak, hırsızlık etmemek, yalan yere şehadet etmemek, yalan söylememek, masiyete [günah ve kötülüğe] yardım etmemek veya bir kimseyi masiyete sevk etmemek, rüşvet almamak, rüşvet vermemek, halkın malını gasb etmemek ve halkı ızrâr etmemek [zarar vermemek], yetim malı yememek, kumar oynamamak, anaya ve babaya karşı durmamak ve anlara riayette kusur etmemek, gıybet etmemek, nemmâmlık etmemek [söz taşımamak], casusluk etmemek [tecessüste bulunmamak/başkalarının kusurlarını araştırmamak], ifşa-i sır etmemek, müsriflik etmemek, müdahane ve riya eylememek, kibr u hased etmemek, halka su-i zan etmemek, halkı fücûra nisbet etmemek, hicv eylememek, halka sövmek hususan kafir dememek, bilmeyerek muhasame ve mücadele etmemek, kâhin ve müneccimlerin ahkâma müteallik ihbarâtına inanmamak, günah-ı sagâir icrasında musırr olmamak, havâyic-i zaruriyeden olan şeylerde muhtekirlik etmemek, bir şeyi eksik ölçüp ve tartmamak, halka gadr etmemek, halkı aldatmamak, halkın ezâsını mûcib halde bulunmamak, sahibinin izni olmaksızın bir eve girmemek, hayır ile vaadde muhalefet etmemek, emanete hıyanet etmemek, malayani ile meşgul olmamak, bedenini ve elbisesini ve mekanını necasetten temiz tutmak; bkz. BOA. Y.EE. 81/44, 3 Muharrem 1316 / 23 Mayıs 1898.

akâid ve ıslah-ı amel projesinin sade ve ‘doğru’ inanç ilkeleri, daha çok diğer insanları ilgilendiren ‘doğru’ davranışlar manzumesi ve halife-padişaha itaat etmeyi kapsadığını söyleyebiliriz.

Sadarete sunulan bir tezkirede ise *tashih-i akâidi* sağlayan bir mektep eğitiminin talebelere şu ideal vasıfları kazandırması gerektiği vurgulanıyordu: 1) *medeniyetin el-yevm vâsıl olduğu derece-i kusvâ-yı terakkiye göre lazım olan müktesebât-ı ilmiye ve fenniyyeye haiz olmak*, 2) *selamet-i fikriye ve salabet-i diniyyeye mâlik*, 3) *saltanat-ı seniyyeye sadık*, 4) *hüsn-i ahlâk ile muttasıf bulunma*¹⁰⁸. Buradaki *tashih-i akâid* paketi, asrın ihtiyaç ve zaruretleriyle şekillenmiş modern bilim ve teknolojiyi bilen, dinen sağlam ve sebatkâr (burada ‘*tashih*’ edilmiş bir ‘*din*’den bahsediliyor), padişaha itaatkâr ve güzel ahlâk¹⁰⁹ sahibi bir nesli sözkonusu etmekteydi.

Hamidiye dönemi maarif politikalarına ve *tashih-i akâid* siyasetine ana rengini veren hiç şüphesiz Ehl-i Sünnet ve Hanefilik mezhebiydi. Bu durum bir yönüyle Sultan II. Abdülhamid’in “imparatorluğun sınırları içinde ortak bir hissiyat ve dayanışma oluşturma”¹¹⁰ amacına matûf, ısrarla sürdürdüğü ve müsbet neticeler

¹⁰⁸ BOA. Y.EE. 5/127, 8 Ramazan 1317 / 9 Ocak 1900.

Belgenin sunum tarihinden yıllar sonra, Cumhuriyet dönemi Türkiye’sinde, İmam-Hatip okullarının kuruluş sürecinde Celal Hoca’nın (Ökten) ifadeleri de aynı muhtevayı ve bakış açısını takip ediyordu: “[İmam-Hatip okulları] modern ilimlerle mücehhez, asrın ihtiyaçlarını müdrük, şarkı ve garbı iyi bilen, tavizsiz fakat müsamahakâr, münevver (aydın) din adamı yetiştir[meli]”, zikreden İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2008, c. I, s. 218.

¹⁰⁹ Hamidiye dönemi mektep sistemindeki ‘ahlâk’ın değişen içeriğini ikinci bölümün ikinci kısmında ele alacağız.

¹¹⁰ Hilafet siyasetinin diğer bir amacı ise dış politikada bir pazarlık ve denge unsuru, çevre Müslüman bölgeler inşa ederek sömürgecilik faaliyetlerine bir tepki oluşturmaktı, bkz. İsmail Kara, “Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?”, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003, s. 31.

aldığı İttihad-ı İslâm/hilafet siyasetiyle ve diğer yönüyle de modern eğitimin doğasında var olan tektipleşme ve birlik arayışlarıyla alakalı bir husus olsa gerektir.

1.3. ‘Bilgi’yi Temsil Etmek: Saray, Maarif Nezareti ve İlmiye

“Câlis-i evreng-i mukaddes-i hilafet buyuruldukları rûz-ı saadet-efrûz-ı hümâyûnlarından berü cihanı müstağrak-ı derya-yı lütf u adalet ve cihaniyânı *müstenîr-i envâr-ı ilm u marifet* buyuran padişah-ı adalet-perver ve *şehinşâh-ı maarif-küster-i velînimet-i bî-minnetimiz velî nimet-i akdes u a‘zamımız efendimiz* hazretleri her hususta tebea-i sâdika-i şehriyârîlerinin hayr u menâfî‘ini mûcib ve nice fevz u saadetin husûlünü müstevcib-i meâsir-i celile-i inayet-sâzî ibzaliyle cümleyi arz-ı şükran u imtinâna mecbur buyuruyurlar.

Hele *terakkî-i maarif* emr-i ehemminde her türlü himayât ve müsaadât-ı celile-i şehinşâhîlerini râyegân buyurmakla bi’l-cümle bendegân-ı *sadakat-nişân-ı mülûkânelerini âfitâb-ı âlem-tâb-ı maarifden iktibâs-ı envâr-ı kemalât ettirmek* esbâbını istikmâle inayât-ı mahsusa-i şehriyârîlerini bî-dirîğ buyurarak herkesi *nûr-ı sürûr-ı ilm u irfana* gark buyurmaktadırlar.

İşbu *asr-ı maarif-hasr-ı hümayûnda kesb-i kemalât-ı ilmiye eden nice erbâb-ı fazl u kemâl* olbâbdaki müsaadet-i âliye-i şehriyârîden bi’l-istifade *fünûn-ı ‘âliye ve âliyeden* pek çok kütüb ü resâil neşr u ta‘mîmi hususunda ikdâm-ı tâm ederek rızâ-yı me‘âlî-irtizâ-yı hazret-i padişahîye muvafık surette ibzâl-i mesâî etmekten bir ân hâlî kalmıyorlar (...)¹¹¹.

“Elhamdülillâh bugün *saye-i maarif-vâye-i hazret-i tacdarîde terakkiyât-ı medeniye*nin rükn-i a‘zamu, mülk u devletin müstelzim-i istirahatı bulunan *maarifin* memâlik-i mahrûse-i şâhânenin her cihetinde revnak-bahş-ı kemal u *terakki* olduğu

¹¹¹ Ahmed Ziyaüddin, “İfade-i Mahsusa”, *Vesiletü'n-Necât*, 4. bs., Dersaadet, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1319, s. 2-3 (vurgular bizim).

çeşm-i şükran u mübahât ile görülmektedir. Buna da binlerce *mekteplerin, yüzlerce matbaa ve kütüphanelerin her biri birer bürhan-ı hakikat-beyandır*¹¹².

“Efendimiz hazretlerinin mağbût-ı a’sâr u ezmân olan asr-ı âlî-i mülûkânelerinde *envâr-ı envâ’-ı fînûn u marifet* ânen-fe-ânen inâre-i daire-i *terakkî* ve vüsat etmekte olduğu gibi zât-ı kudsiyet-sıfât-ı hilafet-penâhîlerinin min indillâh muttasıf ve mecbûl buyurdukları kemâl-i takva-yı diyanet-ihtivâ-yı mülûkâneleri iktizâ-yı âlîsine memâlik-i mahrûse-i şâhânelerinin her cihetinde *ulûm-ı diniyenin dahi tamam-ı intişâr ve teammümü bilhassa matlûb-ı meâlî-mashûb-ı şehinşâhîleri olarak* bu yolda sarf olunacak mesâ’î-i hâlisânenin efkâr-ı keramet-âsâr-ı tâcdârîlerine en muvafık olacak hususâtta olduğu emr-i müsellemler bulunmasına (...)”¹¹³.

“Selâtin-i cihanın mefhari *Abdülhamid* hanın / Uluvv-i *himmeti* el-hak bu mülki eyledi ihyâ / Vücûd-ı *akdesi* Osmaniyâna mahz-ı nimettir / İde Hak ömr ü iclalin mezîd ve şevketin i’lâ / Feriki, yaveri, *valisi* Osman Fevzi Paşa kim / Edinmiştir *terakkî-i ulûmu* maksad-ı aksâ / İâne tarh ile *erbab-ı hayrı eyleyip* teşvik / O suretle bu *darul-ilmi* etti Yanya’da inşâ / Serâpâ tarz-ı imarı zarif u ekmele u ahsen / Bi-hakkın şanına layık düşer tabir-i bî-hemtâ / İâne bezl eden *ashab-ı himmet* kâm-yâb olsun / Teâvün ehlini tevkîre şayeste görür Mevlâ / *Celal* tarz-ı duada arz eder tarih-i inşâsın / *Benât-ı müminîne sa’d ola bu mekteb-i zibâ*”¹¹⁴

¹¹² Ali İrfan, *Rehber-i Ahlâk*, İstanbul, A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1317, s. 3 (vurgular bizim).

¹¹³ es-Seyyid Ahmed Zühdi, *el-Mecmuatü’z-Zühdiye fi’l-Ahkâmi’d-Diniye*, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1311, s. 3 (vurgular bizim).

¹¹⁴ Yanya Maarif müdürü Celal Bey’in inşad ettiği bu şiir Hanya Hamidiye İnâs Mekteb-i Rüşdiyesi’nin cümle kapısındaki kitabede yazılıdır; bkz. BOA. FTG.f.13, Albüm; YEE.d404, 16 Şabanu’l-muazzama 1317 / 20 Aralık 1899 (vurgular bizim).

Celal Bey, 1853’te Karahisar-ı Şarkî’de doğdu. Hususi muallimlerden ders okuduktan sonra memleketinde Tahrirât Kalemi ve Aşar İdaresi’nde refiklik ve kâtiplik yaptı. 1882’de İstanbul’a gelerek Maarif Nezareti Mektubî Kalemi müsevvidliğine tayin edildi. Bilahere sırasıyla Diyarbakır, Kastamonu ve Halep’te Maarif müdürlüğünde bulundu, Eylül 1896’dan itibaren Yanya Maarif müdürlüğü yapmaktaydı; bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 1602-1603.

Hamidiye döneminde maarif/mektep sisteminin planlanması, örgütlenmesi, yapısı ve işleyişinde belirleyici merkez/hâkim güç, devletin diğer alanları ve icraatında olduğu gibi hiç şüphesiz Saray'dı. Yıldız Evrakı arasında maarife dair padişah adıyla yayınlanan iradelere Saray'a bireysel ya da kurumsal yazılmış dilekçe, şikâyet, arz, tutanak ve raporlara kadar yüzlerce belgeye tesadüf etmek mümkündür. Baş tarafa epigraf olarak aldığımız metinlerde de görüldüğü üzere padişahın *maarife/ilme/terakkiye* yaptığı varsayılan katkılar çerçevesinde oluşmuş güçlü bir dil sembolizminden bile bahsedilebilir. Gerek ilmiye gerekse merkezî bürokrasi/kalemiye mensubu zevatın kaleminden çıkma bu ifadelerde *Aydınlanma felsefesi, modern bilim anlayışı, ilerleme fikri ve medeniyet düşüncesi* gibi Batı kaynaklı kavram ve fikriyatın izleri açıkça görülmekte, öte yandan *hilafet, padişahlık, gazilik* gibi dinî-tarihî meşrûiyet kalıpları kullanılmaktaydı: *padişah-ı maarif-perver*¹¹⁵, *asr-ı maarif-hasr-ı hazret-i şâhaneleri*¹¹⁶, *meşher-i bedâyi'-i kemalât olan şu asr-ı celil-i hazret-i hilafet-penahîde ulûm ve maarifce dahi bâsıra-pîrâ-yı şükrân olmakta bulunan âsâr-ı terakkiyât*¹¹⁷, *es-sultan ibnü's-sultan el-gazi Abdülhamid-i sâni efendimiz hazretlerinin sâye-i fuyuzât-vâye-i cenab-ı tacdâr-ı a'zamîlerinde evlad-ı memleketin tahsil-i ulûm u fûnûn-ı mütenevvia ile iktisab-ı feyz u kemal eylemeleri maksad-ı hayr-mersadıyla kâffe-i ulûm u fûnûna müteallik âsâr-ı müteaddide tab' u neşr edilegelmekte*¹¹⁸, *sâyesi cevher-i marifete pîrâye olan şu*

¹¹⁵ Ali Nazîma, *Talim-i Vildan – Kıraat-ı Ahlâkiye ve Sihhiye*, 1. Kitap, Dersaadet, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323, s. 2.

¹¹⁶ Süleyman Âşir, *Tuhfetü'l-Etfâl*, İstanbul, Süleyman Efendi Matbaası, 1306, s. 3.

¹¹⁷ Mahmud Mesud, *Usûl-i Akâid-i İslâmiye'den Muhtasar İlmihal*, İstanbul, Bâbiâlî Caddesi'nde 25 Numaralı Matbaa, 1313, s. 2.

¹¹⁸ Ali Rıza, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1318, s. 2.

*devr-i terakki-nümâ-yı esbâb-ı tahsiliye*¹¹⁹, memleketimizde hele yirmi seneden beri *bilâ-fâsıla vâki olan terakkiyât-ı cedîdenin bâisi ve sebebi padişah-ı tebea-perver ve şehinşâh-ı maarif-küster sultan ibn sultan hazret-i Abdülhamid hân efendimizdir*¹²⁰.

İsmail Kara'nın II. Abdülhamid döneminde kaleme alınan 'hilafet risaleleri'ne dair yaptığı şu değerlendirme dil sembolizmi olarak kavramsallaştırılan¹²¹ bu meseleye de ışık tutmaktadır:

“Bu tür risalelerin hilafet ve halife için kullandıkları medihkâr; ileri derecede saygılı ve tumturaklı edebî dil ve üslup ilk bakışta bize mübalağalı hatta yersiz, sunî ve müdahane intibarı veren, yer yer ‘boş’ ifadeler, tavsifler olarak gelebilir/gelecektir. Büyük ölçüde modern eğitim standartları ve yazma tarzıyla alakalı olan bu problem klasik metinler için olduğu kadar bu eserler için de ciddi bir anlama ve kavrama zaafı ortaya çıkarabilir. Müelliflerin niçin, hangi teamül, ahlâk ve gerekçelerle böyle bir yol izledikleri kadar neyi vermek ve yerleştirmek/tahkim etmek istedikleri de dikkatlice takip edildiğinde metinlerin okuyucuya tahmin edilenden daha ziyade şeyler söylemeye başlayacaklarında bizce şüphe yoktur”¹²².

Tam bu noktada yukarıdaki iktibaslara dönebiliriz. İlmiye mensubu ve Kastamonu Askerî Rüşdiye Mektebi muallimlerinden Ahmed Ziyaüddin'in askerî mekteplerde okutulan din dersi kitabının girişinde ağdalı bir üslupla, semboller eşliğinde ve yine dönemin genç eğitimcilerinden ve üretken yazarlarından Ali İrfan'ın ahlâk dersi kitabında biraz daha sade bir üslupla altını çizdikleri hususlar bir yandan halife-padişahın *maarif* (laik/din dışı eğitim/kültür) ve *ulûm-fünûn* (modern

¹¹⁹ İbrahim Halet, *Mebde-i Kitabet*, y.y., 1300, s. 2.

¹²⁰ Ayşe Sıdika, *Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri*, İstanbul, Alem Matbaası – Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1313, s. 4.

¹²¹ Bkz. Deringil, *İktidarın Sembolleri*, s. 49-52.

¹²² İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri: II. Abdülhamit Devri*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2002, c. I, s. 6.

bilim) alanlarındaki yegâne merkezî yerini vurgulamakta öte yandan da maarif/mektep sistemindeki modern ve din dışı/laik etkileri göstermektedir. Maarif nazırı Zühdü Paşa'dan iktibas ettiğimiz metin ise II. Abdülhamid dönemi mektep siyasetinin kronolojisi ve anlamı konusunda önemli ipuçları taşımaktadır. Bu metinden öğrendiğimize göre devr-i Hamidî'de, 1890'lı yıllarla birlikte sadece modern bilim ve eğitim anlayışının yaygınlaştırılmasıyla iktifa edilmemekte, en az onun kadar dinî ilimler ve dinî eğitimin de yoğunlaştırılmasına gayret edilmektedir. Burada önemli olan ve atlanmaması gereken husus, 'dinî ilimlerin yayılması'nın (*ulûm-ı diniyenin intişar ve taammümü*) teknik manada din eğitiminin yapıldığı medreseler aracılığı ile değil *laik-modern* eğitime doğru akan bir kurum olarak mektep sistemiyle yapılmaya çalışıldığı meselesidir. Mektep sisteminin getirdiği ise ilerleyen bölümlerde etraflıca ele alacağımız üzere modern ve aktüel şartlar çerçevesinde değiştirilmiş/dönüştürülmüş bir din/İslâm anlayışıydı¹²³.

Epigraf olarak kullandığımız mektep kitabesi ise maarif/mektep sisteminin taşıyıcıları/temsilcileri başta olmak üzere birçok hususiyeti ihtiva etmektedir. Her şeyden önce Sultan'ın '*vücûd-ı akdes*'inin (kutsal varlığının) vurgulanması, varlığının bütün Osmanlılar için mahzâ '*nimet*' olarak nitelenmesi, bütün hayır işlerinde onun '*himmet*'inin bulunması gibi dinî muhtevalı kavramların oluşturduğu 'dil sembolizmi'nin altı çizilmelidir. '*Terakki-i ulûm*' terkinde Aydınlanma düşüncesi ve ilerleme fikrinin izlerini görmek mümkündür. Mekteplerin devlet adamlarının teşvikiyle hayırsever vatandaşlar tarafından da inşa edildiği bu kitabeden

¹²³ İsmail Kara'nın ifadeleriyle söyleyecek olursak, "... bu dersler ve kitaplarla sadece dinî ve ahlâkî malumat yaygınlaştırılmamakta, aynı zamanda daha seküler bir dil üzerinden dinin modernleşme süreçlerine bir şekilde uyarlanması (belgelerde geçtiği şekliyle *tarik-ı temeddüine sevk* edilmesi) temin edilmekte, dinin sosyal ve siyasi 'faydaları' vurgulu hale getirilerek, ahlâkî tarafı öne çıkarılarak yeni yorumlara gidilmektedir". Bkz. Kara, "Halife, Sultan, İmparator", s. 467.

anlaşılmakta, bu da *mekteplerin cami, medrese, türbe* gibi dinî yapılarla birlikte “Hayrât ve Meberrât Defterleri”nde neden yer aldıklarını açıklamaktadır¹²⁴. Ayrıca klasik dönemin eğitim kurumları için kullanılan ‘*darul-ilm*’in burada ‘*mektep*’ için kullanılması tarihî-dinî meşrûiyet sağlama hassasiyetine işaret etmektedir. Binanın kız talebeler için yapıldığı vurgusunun da unutulmadığı bu kitabenin maarif/mektep sisteminin temsilcileri/taşıyıcıları olarak şu unsurları öne çıkardığı müşahede edilmektedir: Halife-Sultan, vali, hayırsever halk, mümin kızlar ve (metnin yazarı olarak) Maarif müdürü.

Tanzimat sürecinde Meşihat Dairesi’ne bağlı olarak teknik manada din eğitimi veren *medreselerin* karşısında kurulmaya başlanan Batı tarzı sivil *mekteplerin* idaresi ve kontrolünü sağlamak üzere 1857 yılında tesis edilen Maarif Nezareti¹²⁵ hiç şüphesiz sistemli kurumsallaşmasını ve taşraya yayılmasını II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirebilmiştir. Burada mekteplerin ve idaresini üstlenen Maarif Nezareti’nin kuruluş mantığı ve aşamaları üzerinde biraz durmak gerekecektir. Yukarıda da ifade edildiği gibi sivil mektep düşüncesi dinî bilgi/dinî alan dışında kurulmak istenen yeni dünyevî-pratik bilgiyi vermeye matûf bir yapılanma ortaya çıkarmıştı¹²⁶. Ancak dinî-tarihî meşrûiyet endişesi ve dönemin ilim-eğitim örgütlenmesi ilk etapta bu işin başına ilmiye mensuplarını getirmeyi zarurî kılmış, hatta tabî görmüştü. İlk sivil mektepler olarak 1839’da kurulan Mekteb-i Maarif-i

¹²⁴ “Kastamonu Sancağı Dâhilinde Tosya Kazası’nda Kâin Muhtac-ı Tamir Olan Hayrât ve Meberrât Defteri”nde ‘*cami-i şerif, mescid-i şerif, namazgâh, tekye, türbe, medrese*’ gibi dinî yapıların yanı sıra ‘*rüşdiye mektebi*’, ‘*inâs mektebi*’, ‘*zükûr mektebi*’ gibi yeni tarz okulların da yer alması Osmanlı bürokrasisinin mektepleri de dinî yapılar ve vakıflar çerçevesinde gördüğüne işaret etmektedir; bkz. BOA. Evkâf Defterleri (EV.d), 29994-2, 6 Zilkade 1320 / 4 Şubat 1903.

¹²⁵ Maarif Nezareti’nin kuruluşu, geçirdiği aşamaları ve yapısı için bkz. Ali Akyıldız, “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti”, *DİA*, c. XXVII (2003), s. 273-274; Teyfur Erdoğan, *Maârif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, 1995, c. I-II.

¹²⁶ Bkz. bu tez, “‘Bilgi’yi Yeniden Kurmak” kısmı.

Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'nin idaresi ve kontrolü Anadolu kazaskerliği payesiyle İmamzâde Esad Efendi'ye verildi¹²⁷. Yeni açılan mektepleri idare etmek üzere 1847'te kurulan Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'nin başına da yine ilmiye mensubu Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi getirildi¹²⁸. Ancak Maarif Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte insan unsuru ve faaliyet alanı itibariyle bir ayrışma oluşmuş, Maarif nazırlarının tamamı ilmiye dışındaki askerî ve idarî bürokrasiden atanmış, *teknik manadaki din eğitimi* yine medreseler sürdürürken *bir tür laik eğitim* mekteplere bırakılmıştı. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde ise Meşihat-Maarif, medrese-mektep ilişkileri değişmiş, Meşihat'ın/ilmiye sınıfının mektepler üzerindeki etkisi hem insan unsuru (ilmiye mensuplarının maarif/mektep sisteminde istihdamı ve mektep programlarını düzenleyen komisyonlarda görev alması) hem de kurumsal (Maarif Nezareti'nin uhdesinde bulunan dinle alakalı yayıncılığın Meşihat'ın onayıyla gerçekleşmesi) olarak artış göstermiştir. Bu dönemde mekteplerin ilk eğitiminden yüksek eğitime kadar bütün kademelerinde din eğitiminin yoğunlaştırılması, dinle alakalı derslerin ve ders saatlerinin artırılması, mekteplerdeki dinî yaşantının denetlenmesi, medreselere göre bir tür laik/seküler eğitim veren kurumlarda (*mekteplerde*) 'din eğitimi problemi'ni ortaya çıkararak İslâm'ın ciddi bir 'mesele' hâline gelişine¹²⁹ sebebiyet verecektir.

¹²⁷ Recep Cici, "İmamzâde Esad Efendi", *DİA*, c. XXII (2000), s. 211.

¹²⁸ Ali Akyıldız, "Maârif", s. 273; Ziya Yılmaz, "Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizâde", *DİA*, c. XI (1995), s. 342.

¹²⁹ 'Bir mesele olarak İslâm' kavramsallaştırmasını İsmail Kara'dan [*Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul, Dergâh Yayınları, c.1 (2008) ve c. 2 (2016)] ödünç aldığımızı ve üçüncü bölümde daha detaylı tartışacağımızı burada belirtelim.

1.3.1. Maarif Nazırları

Bu noktada II. Abdülhamid dönemindeki Maarif Nezareti'ne mensup bürokratların/memurların değerlendirmesine geçilebilir. Maarif Nezareti'nin yapısını ve işleyişini anlamak için ilk önce *Maarif nazırlarına* ve görev sürelerine bakmak gerekecektir¹³⁰:

Nazırlar	Tarih	Yıl	Ay-Gün
Ahmed Cevdet Paşa (3. defa)	17.5.1876 – 17.10.1876	-	5
Yusuf Paşa	17.10.1876 – 1.2.1877	-	3
Münif Paşa	1.2.1877 – 9.11.1877	-	9
Ahmed Kemal Paşa (6. defa)	9.11.1877 – 11.1.1878	-	2
Ahmed Vefik Paşa (2. defa)	11.1.1878 – 4.2.1878	-	25 gün
Abdullatif Suphi Paşa (2. defa)	4.2.1878 – 18.4.1878	-	2
Münif Paşa (2. defa)	18.4.1878 – 12.9.1880	2	6
Kâmil Paşa	12.11.1880 – 6.12.1881	1	2
Ali Fuad Bey	6.12.1881 – 9.5.1882	-	5
Mustafa Nuri Paşa	9.5.1882 – 25.9.1885	3	4
Münif Paşa (3. defa)	25.9.1885 – 4.9.1891	5	11
Ahmed Zühdü Paşa	4.9.1891 – 12.4.1902	10	7
Mehmed Celaleddin Bey (Celal Paşa)	13.4.1902 – 27.7.1903	1	3
Hâşim Paşa	27.7.1903 – 29.7.1908	5	-
Hakkı Bey (İbrahim Hakkı Paşa)	28.7.1908 – 22.9.1908	-	1 ay 25 gün
Recâzâde Ekrem Bey	23.9.1908 – 28.11.1908	-	2
Hakkı Bey (2. defa)	28.11.1908 – 16.12.1908	-	19 gün
Abdurrahman Şeref Bey (Vekil)	16.12.1908 – 5.2.1909	-	1 ay 21 gün
Yusuf Ziya Paşa	6.2.1909 – 13.2.1909	-	8 gün
Abdurrahman Şeref Bey	15.2.1909 – 4.5.1909	-	2 ay 19 gün
Nail Bey	5.5.1909 – 9.1.1910	-	8

¹³⁰ Bu tablo Mahmud Cevat İbnü's Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı-XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, (haz). Taceddin Kayaoğlu, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2001, s. 460-461'deki tablodan istifade ile hazırlanmıştır.

Tablo 1 Maarif Nazırları

Tabloda ilk dikkat çeken husus nazır sayısının fazlalığı ve belli dönemlerdeki nazırların kısa süreli değişimleridir. Bu durum hiç şüphesiz dönemin istikrarsız hükümetleri ile alakalıdır. Devr-i Hamidî'nin çalkantılı yılları olarak ilk iki-üç yıllık süreç ile II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki dokuz-on aylık süre zarfında hükümetlerin kurulması ve istifa etmesiyle beraber sık değişimlerin yaşandığı görülmektedir (1876-1878 arası altı, II. Meşrutiyet sonrası yedi değişim yaşanmış). 1882-1908 arasındaki süreçte uzun süren nazırlık dönemlerinin görülmesi (sırasıyla üç, beş, on, bir, beş) diğer kurumlardaki üst düzey devlet adamlarının görev sürelerindeki istikrarla örtüşmektedir. Şöyle ki, Şeyhülislâm Mehmed Cemaleddin Efendi (1891-1909), Dâhiliye nazırı Memduh Paşa (1895-1908), Harbiye nazırı Rıza Paşa (1890-1908), Orman ve Maadin nazırı Selim Melhame Paşa (1893-1908), Adliye nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa (1895-1908), Posta ve Telgraf nazırı Hüseyin Hasib Efendi (1895-1908), Zabtiye Müşiri Ahmed Şefik Paşa (1896-1908), Şura-yı Devlet reisi Mehmed Said Paşa (1895-1908), Erkân-ı Harb reisi Edhem Paşa (1880-1905), Tophane müşiri Zeki Paşa (1891-1908), Serkurena Hacı Ali Paşa (1891-1908), Şehremini Rıdvan Paşa (1890-1906), Sadaret müsteşarı Mehmed Tevfik Paşa (1890-1906), Mâbeyn başkâtibi Tahsin Paşa (1894-1908) buldukları makamları uzun süreyle işgal etmiş kişilerdir¹³¹.

II. Abdülhamid devrinde Maarif nazırlığı yapmış olanların kâhir ekseriyetinde bulunan ortak özellikleri şöyle sıralamak mümkündür¹³²:

¹³¹ Abdulhamit Kırmızı, "Abdülhamid'in Vilayetleri ve Valileri", *Devr-i Hamid – Sultan II. Abdülhamid*, ed. M. Metin Hülagü – Şakir Batmaz – Gülbadi Alan, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, c. I, s. 12.

¹³² Maarif nazırlarını değerlendirirken kullandığım veriler yukarıdaki tablonun dışında şu kaynaklardan derlenmiştir: Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) için bkz. Somel, *Osmanlı İmparatorluğu*

a) Tanzimat sürecinde kurulan modern eğitim kurumlarında tahsil görme (Cevdet Paşa, Münif Paşa, Zühdü Paşa ve Haşim Paşa'nın medrese icazetleri de vardır, Cevdet Paşa ve Haşim Paşa'nın klasik ilmiye görevlerinde buldukları ve sonradan ilmiyeden askeriye/bürokrasiye intikal ettikleri görülmektedir).

b) Birden fazla yabancı dile aşina olma.

c) Paris, Viyana, Berlin, gibi Avrupa şehirlerinde diplomatik vazifeler dolayısıyla ya da talebe olarak bulunma (sefirlik yapanlar: Kemal Paşa, Vefik Paşa, Ziya Paşa; Kemal Paşa, 1849'da mektepleri yerinde tetkik etmek üzere Fransa, İngiltere ve Almanya'ya gönderildi; Münif Paşa Berlin'de sefirlik kâtibi iken [1855] Berlin Üniversitesi'nde öğrenim gördü).

d) Maarif nazırlığına giden yolda, Şura-yı Devlet, Dâhiliye, Hâriciye, Maliye, Maarif, Ticaret gibi nezaretlerde büyük ölçüde Tanzimat sürecinde ortaya çıkan memuriyetlerde görev alma ve kısmen Saray bürokrasisinde istihdam edilme (Ali Fuad Bey [1878] ve Mustafa Nuri Paşa [1862] Mâbeyn başkâtipliği; Hakkı Paşa [1883] Mâbeyn mütercimliği yapmıştı).

Ansiklopedisi, s. 139; Yusuf Paşa (1826-1882) için bkz. İ. Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, [İstanbul], Yedigün Neşriyatı, ts., s. 408 (doğum ve vefat tarihi için bkz. Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) – Prosopografik Rehber*, 2. bs., İstanbul, İsis Yayınları, 2003, s. 126]; Münif Paşa (1828-1910) için bkz. Somel, *a.g.e.*, s. 444; Ahmed Kemal Paşa (1808-1888) için bkz. Gövsa, *a.g.e.*, s. 213-214; Ahmed Vefik Paşa (1823-1891) için bkz. Somel, *a.g.e.*, s. 142-143; Abdülatif Subhi Paşa (1818-1886) için bkz. Ali Akyıldız, *DİA*, c. XXXVII (2009), s. 450-452; Kamil Paşa (1832-1913) için bkz. Somel, *a.g.e.*, s. 347; Ali Fuad Bey (ö. 1885) için bkz. Gövsa, *a.g.e.*, s. 143; Mustafa Nuri Paşa (1824-1890) için bkz. Gövsa, *a.g.e.*, s. 265-266; Ahmed Zühdü Paşa (1834-1902) için bkz. Gövsa, *a.g.e.*, s. 415-416; Mehmed Celaleddin Bey (1852-1933) için bkz. Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, Ankara, TTK Yayınları, 2008, c. IV (haz. Hava Selçuk), s. 82-84; Haşim Paşa (1852-1920) için bkz. Pakalın, *a.g.e.*, c. IX (haz. Ali Aktan), s. 3-6 [vefat tarihi için bkz. Kunalp, *a.g.e.*, s. 109]; Hakkı Bey (1863-1918) için bkz. Pakalın, *a.g.e.*, c. VII (haz. Emine Güldüoğlu), s. 136-147; Recaizâde Ekrem (1847-1914) için bkz. Gövsa, *a.g.e.*, s. 111; Abdurrahman Şeref (1853-1925) için bkz. Abdülkadir Özcan, *DİA*, c. 1 (1988), s. 175; Yusuf Ziya Paşa (1849-1929) için bkz. Pakalın, *a.g.e.*, c. XIX (haz. M. Metin Hülagü), s. 54-56 [vefat tarihi için bkz. Kunalp, *a.g.e.*, s. 126], Nail Bey (1861-1922) için bkz. Pakalın, *a.g.e.*, c. XIII (haz. Cengiz Kartın), s. 7-9.

e) II. Abdülhamid döneminde ya da öncesinde birden fazla Maarif nazırlığı yapma (Hamidiye devri dışında Cevdet Paşa 1873 ve 1875'te; Ahmed Kemal Paşa 1861, 1865-1867, 1871, 1872, 1876'da; Vefik Paşa 1872'de, Subhi Paşa 1867'de de Maarif nazırlığı yapmışlardı; Münif Paşa devr-i Hamidî'de üç ayrı kez [1877, 1878-1880 ve 1885-1891], Hakkı Paşa ve Abdurrahman Şeref de Hamidiye döneminde iki kez Maarif nazırlığı yapmışlardır).

f) Maarif nazırlığı yapmadan önce ya da sonra sadrazamlık da dâhil başka nazırlıklarda bulunma (sadrızamlık yapanlar: Vefik Paşa, Kamil Paşa, Hakkı Paşa; başka nazırlık yapanlar: Cevdet Paşa [Adalet, Evkâf, Dâhiliye, Ticaret], Münif Paşa [Evkâf], Kemal Paşa [Evkâf], Vefik Paşa [Evkâf], Subhi Paşa [Maliye, Ticaret], Kamil Paşa [Evkâf], Nuri Paşa [Evkâf], Zühdü Paşa [Maliye, Nâfia], Celal Paşa [Bahriye], Hakkı Paşa [Dâhiliye], Recâizâde Ekrem [Evkâf], Ziya Paşa [Ticaret])¹³³.

g) Yeni eğitim kurumlarında muallimlik ve idarecilik yapma (Cevdet Paşa, Celal Paşa ve Hakkı Paşa Mekteb-i Hukuk'un, Recâizâde Ekrem ve Abdurrahman Şeref Mekteb-i Sultanî ve Mekteb-i Mülkiye'nin ve Nail Bey de Darulmuallimîn ve Mekteb-i Mülkiye'nin meşhur hocalarındandır).

h) Çeşitli kademelerdeki eğitim kurumları için ders kitabı yazma (Cevdet Paşa [din, belagat, Türkçe dilbilgisi, mantık, hukuk], Vefik Paşa [tarih], Zühdü Paşa [din], Hakkı Paşa [tarih, hukuk, maliye], Abdurrahman Şeref [tarih, coğrafya, ahlâk], Nail Bey [maliye]).

¹³³ Maarif nazırlarının pek çoğunun sıbyan mekteplerinin idaresi başta olmak üzere dinî-hayrî ve talimî işlere bakan Evkâf nazırlığı koltuğunda da oturması gayet tabiidir. Ticaret, Maliye ve Nâfia nezaretlerini deruhde eden nazırların varlığı ise bu alanların Tanzimat'tan itibaren maarif meseleleriyle kurulmak istenen ciddi irtibatlarını göstermektedir.

Maarif nazırlığı koltuğunda uzun süre oturan Ahmed Zühdü Paşa (on buçuk yıl), Münif Paşa (sekiz yıl) Hâşim Paşa (beş yıl) ve Mustafa Nuri Paşa'nın (üç yıl), dönemlerinde maarif/mektep sistemine doğrudan etkilerde buldukları söylenebilir. Mustafa Nuri Paşa (1882-1885) ve Münif Paşa (1885-1891) dönemlerinde Maarif Nezareti hem merkezî yapılanmasında hem de taşraya yayılmasında ciddi gelişmeler yaşamıştır. Müfredatın İslâmîleştirilmesi, ders kitabı yazarlığının profesyonelleşmesi, müfredat, ders kitabı ve ders ortamı açısından maarif/mektep sistemi üzerinde sıkı denetim, otoriterlik ve tektipçiliğin Ahmed Zühdü Paşa (1891-1902) ve Haşim Paşa (1903-1908) dönemlerinde daha yoğun gerçekleşmesinde ise hem dönemsel icbarlar ve Saray'ın bu konulardaki hassasiyetinin hem de bizzat bu nazırların müktesebâtı ve ilgilerinin etkisi olsa gerektir. Zühdü Paşa dönemin Maarif nazırları arasında din dersi kitabı yazan iki nazırdan biridir (diğeri Cevdet Paşa, *Eser-i Ahd-i Hamidî*). İdadîlerde uzun süre ders kitabı olarak okutulan eseri *el-Mecmuatü'z-Zühdiye fi'l-Ahkâmi'd-Diniye*¹³⁴ Zühdü Paşa'nın medrese birikimini yansıtan, modern ihtiyaç ve icbarları da gözeten, geleneksel kaynaklardan derlediği bir kitaptır ve döneminin eş zamanlı devlet ve maarif politikalarında yürütülen “modernleşmeye karşı bir taraftan uyum sağlama, diğer taraftan din ve gelenek merkezli direnç alanları oluşturma siyaseti”ni¹³⁵ yansıtmaktadır. Bu noktada ders kitabı olarak okutulmasa da Haşim Paşa'nın da modern adalet bürokrasisinde görev alan bir ilmiye mensubu olarak 1878'de yayımladığı, fikhî kaideleri ele alan Arapça *İzahu'l-Kavâid*¹³⁶ isimli

¹³⁴ Bkz. bu tez, İkinci Bölüm, “Din Dersi Kitaplarının Kronolojik Seyri”, 17. madde.

¹³⁵ Bu siyaset ve taşıdığı paradoks için bkz. Kara, “Halife, Sultan, İmparator”, s. 465-466.

¹³⁶ İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1295, 3+88 s. Müellif o dönemde Temyiz Mahkemesi Hukuk Kısmı âzâlığında bulunuyordu, o sene içerisinde Bayezid Kazası arpalığı kendisine tevcih olundu ve bu eseri Saray'a sunması üzerine ikinci rütbeden Osmanî nişanı ile ödüllendirildi; bkz. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. IX (haz. Ali Aktan), s. 4.

kitabının bulunduğunu hatırlamamız gerekiyor. II. Abdülhamid döneminin en uzun süreli üç Maarif nazırının (Zühdü, Münif ve Haşim Paşalar) da modern eğitim almış olmaları ve modern bürokraside görev almış olmaları yanında medreseden icazetli olmaları¹³⁷ dönemin mektep siyasetindeki paradoksları görmemize ışık tutmaktadır. Buradaki paradoks medrese/ilmiye sistemi ile mektep/yeni bürokrasi/kalemiye sistemi arasındaki zıtlıklar; Avrupaî değer ve kurumlarla geleneksel-dinî-millî-yerel değer ve kurumlar arasındaki farklılıklarla alakalıdır. Bu noktada farklılık ve yer yer zıtlık barındıran bu iki dünya arasında terkip kurulmaya çalışılması bir imkân olarak görülebilir, bu bağdaştırma gayretlerinde kısa vadede pratik bazı başarılarından bile bahsedilebilir, dönüştürülmüş/değiştirilmiş bir İslâm'ın dönemin maarif/mektep sistemindeki merkezî, hususî ve hayatî yerine dikkat çekilebilir. Ancak bugün dahi devam eden modernleşme-din ilişkisi merkezli pek çok problemin bu tarihî zeminde mayalandığının altı çizilmelidir.

1.3.2. Meclis-i Kebir-i Maarif Başkanları ve Üyeleri

Maarif nazırlarından sonra mektep sisteminde söz sahibi olan bir kurum olarak *Meclis-i Kebir-i Maarif'in başkan ve üyelerine yakından bakabiliriz*¹³⁸. Devr-i Hamidî'de görev çerçevesi “*Dersaadet ve taşrada mevcûd bi'l-cümle müessesât-ı*

¹³⁷ Haşim Paşa aynı zamanda Fetvahâne müevvidliği, kadılık, kazaskerlik gibi geleneksel ilmiye görevlerinde de bulunmuştur.

¹³⁸ 20 Eylül 1869'da kurulmuş olan bu kurumun görev ve sorumlulukları şu şekilde özetlenmiştir: “Okullarda okutulan kitapların kabulü, basımı ve tercümesi; Avrupa üniversiteleri ile haberleşme ve gelişmiş ülkelerde basılan faydalı eserleri takip etme; Türk dilinin ilerlemesine çalışma; eserlerin yazar ve mütercimlerine verilecek mükâfatı belirleme; ilk-orta-lise düzeyi mekteplerdeki ders adlarını belirleme; Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki tüm mekteplere, Maarif meclislerine, kütüphane, müze ve matbaalara nezaret etme; eğitime dair karar ve görüşleri ele alma; Maarif bütçesini tertip ve tanzim etme; öğretmenlerin imtihanlarını yapma, tayinlerine ve özel davalarına yönelik işlere bakma; Maarif müdürleri, yüksek mektepler ve Sultaniye müdür ve öğretmenleri ile nezaret memurlarının görevden alınma ve tayinlerine karar verme; İstanbul ve ona bağlı yerlerin Maarif bütçesini, Maarif nizamları layihalarını tanzim etme”; bkz. Uğur Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, Ankara, TTK Yayınları, 2008, s. VII.

maarifin cihet-i ilmiye ve idaresine müteallik kâffe-i vezâifin merci-i tedkikâtıdır”¹³⁹

şeklinde çizilen bu kurumun başkanlarına ve görev sürelerine bakacak olursak şu tablo ile karşılaşırız¹⁴⁰:

Meclis-i Kebir-i Maarif Başkanları	Tarih
Münif Efendi [Paşa] (1828-1910)	1869-1871
Hacı Ahmed Tahir Efendi (1822-1880)	1871-1877
Mehmed Salih Efendi (1816-1895)	1877-1880
(Maarif nazırı) Kamil Paşa (1832-1913)	1881-1882
(Maarif nazırı) Mustafa Nuri Paşa (1824-1890)	1883-1884
Ali Haydar Efendi (1837-1903)	1884-1904
Süleyman Hulusi Efendi (1843-1912)	1904-1908
Nail Bey (1861-1922)	1908-1909
Gelenbevîzâde Mehmed Said Bey (1862-1937)	1909-1910

Tablo 2 Meclis-i Kebir-i Maarif Başkanları

Tablodan çıkan sonuçlar şu şekilde tasnif edilebilir¹⁴¹:

a) Münif Efendi, Ahmed Tahir Efendi ve Mustafa Nuri Paşa hariç II. Abdülhamid devrinin sonuna kadar başkanlık yapmış zevatın hepsi de modern eğitim kurumlarından herhangi birinde eğitim görmüştür. Salih Efendi Tıbbiye’de, Kamil Paşa Harbiye’de (Kahire), Ali Haydar Efendi Darulmaarif’te, Süleyman Hulusi Efendi Darulmuallimîn’de, Nail Bey Mekteb-i Sultanî’de, Said Bey Mekteb-i Mülkiye’de okudu. Resmî-nizamî modern eğitim görmeseler de Münif Efendi Tercüme Odası’nda yetişti, Münecimbaşı Ahmed Tahir Efendi özel imkânlarla

¹³⁹ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 4. Sene (1319), s. 31.

¹⁴⁰ Tablo şu kaynaktaki verilerden oluşturulmuştur: Ünal, *Meclis-i Kebir-i Maârif*, s. 5-55.

¹⁴¹ Biyografik malumat için bkz: Ahmed Tahir Efendi’ye dair bkz. Salim Aydüz, *YYOA*, c. I, s. 162-163; Salih Efendi’ye dair bkz. Salim Aydüz, *YYOA*, c. II, s. 494; Kamil Paşa’ya dair bkz. Somel, *Osmanlı İmparatorluğu Ansiklopedisi*, s. 347; Mustafa Nuri Paşa’ya dair bkz. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s. 265-266; Ali Haydar Efendi’ye dair bkz. M. Akif Aydın, *DİA*, c. II (1989), s. 396; Süleyman Hulusi Efendi’ye dair bkz. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. XVII (haz. Şakir Batmaz-Gülbadi Alan), s. 26-27; Nail Bey’e dair bkz. Pakalın, *a.g.e.*, c. XIII (haz. Cengiz Kartın), s. 7-9; Said Bey’e dair bkz. Pakalın, *a.g.e.*, c. XVI (haz. Serdar Sakin), s. 35-39.

astronomi, matematik ve Fransızca gibi dersleri tahsil etti, Mustafa Nuri Paşa da Bâbîâlî kalemlerinde yetişti.

b) Modern eğitim yanında başkanlarımızın önemli bir kısmı medrese eğitimi görmüş ve icazet almıştır. Münif Efendi, Ahmed Tahir Efendi, Ali Haydar Efendi, Süleyman Hulusi Efendi ve Said Bey'in medreseden icazetli olduklarını biliyoruz.

c) Klasik ilmiye görevlerinden herhangi birini icra eden zevat şunlardır: Ahmed Tahir Efendi, Süleymaniye Camii'nde dersiâmlık (şer'î ilimler yanında fennî ilimleri de okutmuştur), Ali Haydar Efendi kadılık (Bosna, Tuna ve İzmir), Süleyman Hulusi Efendi Fatih Camii'nde dersiâmlık yapmış, Said Bey de dışarıdan ilmiyenin birçok pâyesini alarak Musıla-i Süleymaniye'ye kadar gelmiş sonra mülkiyeye intikal etmiştir.

d) Başkanların önemli bir kısmı modern bürokrasinin çeşitli kademe ve mesleklerinde bulunmuşlardır. Ahmed Tahir Efendi Matbaa-i Âmire müdürlüğü ve Sicill-i Ahvâl komisyon üyeliği; Salih Efendi Ticaret müsteşarlığı; Kamil Paşa çeşitli yerlerde kaymakamlık, mutasarrıflık ve valilik; Mustafa Nuri Paşa Divan-ı Muhasebat ve Temyiz reisliği; Ali Haydar Efendi Adliye müfettişliği, Divan-ı Temyiz başkanlığı, Şura-yı Devlet üyeliği; Nail Bey Ticaret ve Ziraat Nezareti Tercüme-i Fünûn memurluğu ve Hâriciye Nezareti Tahrirât-ı Hâriciye memurluğu yapmışlardır.

e) Başkanların neredeyse tamamı mektep sistemini yakından tanımış, çeşitli mekteplerde ve Maarif kurumlarında görev almışlardır: Münif Efendi Tercüme Odası mütercimliği, Ahmed Tahir Efendi İstanbul mektepleri müfettişliği, Salih Efendi Tıbbiye, Darulmuallimîn ve Darulfünûn'da ilm-i nebatât ve hikmet-i tabiiye

muallimliđi¹⁴²; Ali Haydar Efendi Muallimhâne-i Nüvvâb ve Mekteb-i Hukuk'ta muallimlik; Süleyman Hulusi Efendi rüşdiye ve Darulmuallimât muallimliği, Kız Sanayi Mektebi müdürlüğü, İnâs mektepleri müfettişliği; Said Bey Bursa ve Edirne Maarif müdürlüğü, Dersaadet Ticaret Mekteb-i Âli müdürlüğü, Darulfünûn fizik muallimliği, Mekâtib-i Rüşdiye ve Mekâtib-i İdadiye müdürlükleri gibi vazifelerde bulunmuşlardır.

f) 1881-1884 yılları arasında Meclis-i Kebir-i Maarif'e müstakil bir başkan atanmamış, dönemin Maarif nazırları (Kamil Paşa ve Mustafa Nuri Paşa) bu meclisin doğal başkanları sayılmışlardır.

g) On dokuz sene başkanlık yaparak II. Abdülhamid devri maarif/mektep sistemine damgasını vuran Ali Haydar Efendi'nin medreseli olması ve başkanlıktan önce klasik ilmiye görevlerinden birini (kadılık) yapması dikkati çekmektedir. Ancak hem talebe hem de muallim olarak mektep sistemini yakından tanıdığı ve modern bürokratik görevlerde de bulunduğunun altını çizmek gerekir. Vefatıyla boşalan koltuğunu yine bir medreseli-ilmiye mensubu ama aynı zamanda pek çok mektepte muallimlik ve yöneticilik yapmış Süleyman Hulusi Efendi doldurmuştur¹⁴³.

h) Hususen devr-i Hamidî'de maarif/mektep sisteminde üst düzeyde söz sahibi olmak için ne sadece medrese ne de sadece mektep müktesebâtı yeterli

¹⁴² Bir talebenin “[Nebatat muallimi Hekimbaşı Salih Efendi] derse geldiği günler [Kanlıca'daki yalısının] bahçesinden getirdiği çiçeklerin, yaprakların ilmî yaşayışlarını anlatırken bizim batıl itikatlarla doldurulmuş olan zihinlerimizi sanki süpürür ve temizlerdi” ifadesi için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 18. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 50.

¹⁴³ Süleyman Efendi, klasik ilmiye vazifesi olarak dersiâmlığı Fatih Camii'nde 1866-1881 yılları arasında yaptı. Daha sonra hızla mektep sistemindeki kademeleri kat etti: Fatih Rüşdiye müdürlüğü (1881), Sultan Selim Rüşdiyesi muallim-i evveliği (1889), Mekâtib-i İbtidaiye müfettişliği (1890), Darulmuallimât Arapça ve ulûm-ı diniye muallimliği (1891), Mekâtib-i Rüşdiye İnâs müfettişliği (1894), İstanbul Kız Sanayi Mektebi müdürlüğü ve ulûm-ı diniye muallimliği (1894-1904); bkz. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. XVII (haz. Şakir Batmaz-Gülbadî Alan), s. 26-27.

değildir. Medrese tahsili ile belki birkaç ilmiye görevinin yanında mutlaka mekteplerde muallimlik ve yöneticilik yapmak, maarif bürokrasisinde görev almak, Tanzimat'tan sonra oluşan yeni bürokratik memuriyetlerden birkaçında bulunmak II. Abdülhamid'in mektep sisteminin yapıtaşları arasında en çok tercih edilen hususiyetlerdendi.

Meclis-i Kebir-i Maarif başkanlarının yanı sıra üyelerinin kimlikleri de mektep sisteminin taşıyıcıları/temsilcilerini belirlemek için hususî önem taşımaktadır. Bu cümleden olarak devr-i Hamidî'nin Meclis-i Kebir-i Maarif üyelerinin ne kadarının ilmiyeli ne kadarının kalemiye mensubu¹⁴⁴ olduklarına bakmak yerinde olacaktır¹⁴⁵:

Sene	İlmiye	Kalemiye	Belirsiz	Toplam
1885	-	4	-	4
1886	1	3	-	4
1887	2	5	-	7
1890	2	5	-	7
1895	5	7	-	12
1898	7	13	-	20
1899	10	13	1	24
1900	11	13	1	25
1901	13	14	1	28

¹⁴⁴ *Devlet ve Maarif Salnâmeleri*'nde hangi görevde kimin bulunduğu belirtilirken bazen kişilerin rütbelerine de yer verilmiştir. “haremeyn, bilâd-ı hamse, mahrec, kibâr-ı müderrisîn” gibi rütbelere kişinin ilmiyeye; “ûlâ, ûlâ sânsî, sâniye, mütemâyiz” gibi rütbelere kalemiyeye (sivil memur sınıfı); “müşir, vezir, mîr-i mîrân” gibi rütbelere mülkiyeye (yüksek sivil memur sınıfı); “müşir, ferik, kaymakam, kolağası, mülâzım” gibi rütbelere de seyfiye/askeriyeye mensubiyetini ifade ediyordu. Bu rütbelere ve hiyerarşileri için bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, Mars Matbaası, 1968-1969, c. I, s. 78.

¹⁴⁵ Tabloyu oluştururken kullandığımız verileri şu kaynaklardan edindik: *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 40. Defa (1302), s. 386; 41. Defa (1303), s. 313; 42. Defa (1304), s. 302; 45. Defa (1307), s. 346; 51. Defa (1313), s. 438-440; 60. Defa (1322), s. 428-430; 61. Defa (1323), s. 470-472; 62. Defa (1324), s. 518-520; 63. Defa (1325), s. 518-520; 64. Defa (1326), s. 525-526; 65. Defa (1326 [Rumî]), s. 324; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 1. Sene (1316), s. 482-483; 2. Sene (1317), s. 516-517; 3. Sene (1318), s. 522-525; 4. Sene (1319), s. 32-33; 6. Sene (1321), s. 32-33.

1903	17	18	2	37
1904	22	19	1	42
1905	19	22	1	42
1906	17	22	3	42
1907	16	23	3	42
1908	20	23	4	47
1910	1	4	-	5

Tablo 3 Meclis-i Kebir-i Maarif Üyelerinin Sayısal Gelişimi

İlmiye mensuplarının Meclis-i Maarif'e üye olarak atanmasının 1880'li yılların ikinci yarısı ile başlaması hiç şüphesiz tesadüfi değildir. İlmiye mensubu Ali Haydar Efendi'nin bu kurumun başına getirilmesi (1884) ve Sultan II. Abdülhamid'in mektep mezunlarının '*akâidinde âsâr-ı za'f*' görülmesinden şikâyet eden iradesini yayınlanması (1887) ve bu iradede çözüm olarak şeyhülislâmın başkanlığında bir heyetin kurularak müfredatı yeniden düzenlemesini istemesi¹⁴⁶ ilmiye mensuplarının maarif/mektep sisteminde daha fazla söz sahibi olmasıyla neticelenecektir. Nitekim meclisteki ulema sayısı II. Meşrutiyet'e kadar her yıl düzenli bir artış göstermiştir. Ancak tabloda da görüldüğü üzere meclisteki ilmiye mensubu sayısı 1904 yılı hariç hiçbir zaman kalemiye/mülkiye mensuplarını geçmemiştir. 1904'teki durum, medrese ve ilmiye teşkilatından gelen bir Maarif nazırının (Haşim Paşa) göreve geliş heyecanı ile irtibatlı olsa gerektir, zaten sonraki dönemlerde böyle bir sayı üstünlüğünün olmaması durumun istisnâ olduğunu göstermektedir. Tabloda dikkat çeken diğer bir husus özellikle 1895 senesinden itibaren ulema sayısındaki artışla beraber kalemiye mensuplarındaki artıştır ve başlangıçta dört-beşle sınırlı olan meclis üye sayısının 1908'de elliye yaklaşması

¹⁴⁶ BOA. İ.DH. 1019/80409, 4 Cemaziyelevvel 1304 / 28 Ocak 1887. Bu iradeyi bu bölümün ikinci kısmında ele aldım. Bu iradeden hareketle oluşturulan 10 kişilik program komisyonunun altı üyesi ulemadan, dördü kalemiyeden idi; bkz. BOA. Y.MTV. 25/52-2, 6 Cemaziyelâhir 1304 / 2 Mart 1887.

geniş katılımlı bir maarif istişare yapısıyla karşı karşıya olduğumuza işaret etmektedir.

Meclis-i Maarif'te görev alan ilmiye mensuplarına biraz daha yakından baktığımızda kâhir ekseriyetinin ilmiye görevleri yanında maarif/mektep sistemiyle alakalı vazifelerde buldukları görölmektedir. 1892-1905 yılları arasında Meclis-i Maarif üyeliği yapan Cemal Efendi (1859-1916) İstanbul'da yetim çocukların eğitimi için açılan Daru'l-Hayr-i Âlî Mektebi müdürlüğü yanı sıra Mekteb-i Mülkiye'de ilmi kelâm muallimliği yapmıştır¹⁴⁷. Bir diğer ilmiye mensubu meclis üyesi Süleyman Sırrı Efendi (1855-1931) Maarif Nezareti bünyesinde II. Abdülhamid döneminde oluşturulan Encümen-i Teftiş ve Muayene âzâlığı yanında Mekteb-i Hukuk ve Darulfünûn'da muallimlik yapmıştır¹⁴⁸. Birinci Cihan Harbi'nden sonra şeyhülihlâmlık koltuğunda da oturacak olan bir diğer ilmiyeli meclis üyesi Haydarîzâde İbrahim Efendi (1864-1933) Daru'l-Hayr-i Âlî Mektebi müdürlüğünde bulunmuştur¹⁴⁹. 1900-1909 yılları arasında Meclis-i Maarif âzâlığı yapan ilmiye mensubu Mehmed Hulusî Efendi'nin (1849-1918) ise Darulmuallimîn müdürlüğü ve akâid muallimliği tecrübesi vardı¹⁵⁰. Medreseden icazetinin yanı sıra Darulmuallimîn'den de mezun olan Mehmed Emin Efendi (1846-1917), Sana ve Taiz Rüşdiye Mektebi birinci muallimlikleri, Sultanahmed İbtidâisi birinci

¹⁴⁷ Cemal Efendi'nin ilmiye ve bürokrasideki diğer görevleri: Dersaadet İstinaf Mahkemesi zabıt kâtipliği, Kudüs ve Beyrut'ta Defter-i Hakanî (Tapu) memurluğu, Yemen Heyet-i Islahiye âzâlığı, Tedkik-i Müellefât âzâlığı, Mekke ve Mısır kadılığı; bkz. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. IV (haz. Hava Selçuk), s. 98-99.

¹⁴⁸ İlmiyedeki görevi Bayezid dersiâmlığı ve Tedkik-i Müellefât-ı Şer'îye Meclisi âzâlığıdır; bkz. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996, c. IV, s. 314-315.

¹⁴⁹ Nâiblik, Bidayet Mahkemesi reisliği, müdde-i umumî muavinliği diğer görevleri arasındadır; bkz. Mehmet İpşirli – Kemal Beydilli, "İbrahim Efendi, Haydarîzâde", *DİA*, c. XXI (2000), s. 297-298.

¹⁵⁰ İlmiye'deki görevleri Fatih dersiâmlığı ve Huzur Dersleri muhataplığı; bkz. Albayrak, *a.g.e.*, c. III, s. 201-202.

muallimliği, Mahmudiye Rüşdiye Mektebi ikinci muallimliği, Süleymaniye Kız İbtidaî Mektebi birinci muallimliği, Fatih Merkez Rüşdiyesi İbtidaî Kısmı birinci muallimliği ve Ayasofya Merkez Rüşdiyesi muallimliğinden sonra ilmiyeli olarak Meclis-i Maarif'in üyelerinden biri olacaktır¹⁵¹. 1903-1909 yılları arasında Maarif Meclisi üyeliği yapan diğer bir ilmiyeli Yunus Bahrî Efendi (1862-?) ise diğer muadilleri gibi üyeliğinden önce ya da eş zamanlı değil, üyelikten ayrıldıktan sonra mekteplerde muallimlik yapmışır¹⁵². Bu örneklerin yanında hiç şüphesiz ilmiye görevi dışında maarif/mektep sisteminde görev almayan meclis üyesi ilmiye mensupları da vardı¹⁵³. Süleymaniye-Kerkük'te dersiâmlık ve Devlet-i Aliye'nin farklı bölgelerinde (Karadağ, Kûtu'l-Amare, Müntefek, Kerbela, Dersim, Edirne, Kastamonu, Musul) nâiblik yaptıktan sonra Meclis-i Maarif üyeliğine getirilen Ahmed Faiz Efendi (1842-?) bunlardan biridir¹⁵⁴. Fatih Camii dersiâmlığı yapan Abbas Fevzi Efendi (1825-1912) de bildiğimiz kadarıyla mekteplerde görev almamış olan ilmiye mensubu meclis üyelerindendi¹⁵⁵.

İncelediğimiz ilmiye mensubu Meclis-i Maarif üyelerinde gördüğümüz bir diğer husus hemen hepsinin imparatorluğun farklı memleketlerinden olmaları ve farklı bölgelerde görev almalarıdır. Cemal Efendi İstanbul, Ahmed Faiz Efendi Süleymaniye, Süleyman Sırrı Efendi Ermenek, Haydarîzâde İbrahim Efendi Erbil,

¹⁵¹ Mehmed Emin Efendi de aynı zamanda Huzur Dersleri muhataplığı ve Bayezid dersiâmlığı yapmışır; bkz. Albayrak, *a.g.e.*, c. III, s. 98-99.

¹⁵² Fatih dersiâmlığı ve kürsü şeyhliği yapan Yunus Efendi II. Meşrutiyet sonrasında Meclis-i Maarif'ten kadro dışı bırakıldıktan sonra Kız Sanayi Mektebi, Selçuk Hatun Sultanîsi ve Darulmuallimât'ta din dersi muallimliğinde bulunmuşır; bkz. Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. IV, s. 366-367.

¹⁵³ Bu tesbiti elimizdeki sınırlı biyografik kayıtlar çerçevesinde yaptığımızın altını çizmek istiyoruz, zira dönemi ele alan biyografilerde ilmiye mensuplarının mekteplerdeki görevleri her zaman tasrih edilmemiştir.

¹⁵⁴ Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. II (haz. Şakir Batmaz), s. 63.

¹⁵⁵ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. I, s. 57.

Abbas Fevzi Efendi Dağıstan, Mehmed Hulusi Efendi İncesu, Mehmed Emin Efendi İzmit, Yunus Bahrî Efendi Gerede doğumlu idi. Cemal Efendi Kudüs, Beyrut, Yemen’de; Ahmed Faiz Efendi Karadağ, Kûtu’l-Amare, Müntefek, Kerbela, Dersim, Edirne, Kastamonu, Musul’da; Haydarîzâde İbrahim Efendi Zaho, Cizre, Cide, Musul’da; Mehmed Emin Efendi Sana ve Taiz’de çeşitli vazifelerde bulunmuştu. Bu noktada devletin farklı coğrafyalarından gelen, farklı bölgelerinde, farklı görevlerde bulunan bu zevâtın Meclis-i Maarif’i zenginleştirdikleri, bölgesel ve yerel ihtiyaçların farkında olarak maarif sisteminin planlamasına katkıda bulduklarını varsaymamız mümkün olsa gerektir.

Meclis-i Maarif üyeleri arasındaki bölgesel ve meslekî çeşitliliğin, renkliliğin sadece ilmiye mensuplarına mahsus olmadığı söylenebilir. İlmiyeli olsun olmasın Meclis-i Maarif üyelerinin meslek çeşitliliği dikkat çekmektedir:

-Tedkik-i Müellefât Heyeti âzâsından, Teftiş-i Mekâtib Heyeti reisi, Daruşşafaka müdürü Râsîh Efendi (kalemiye mensubu);

-İlâne-i Mekâtib Komisyonu azasından Mehmed Hâlid Bey (kalemiye mensubu);

-Mübaya’ât Komisyonu reisi, Daru’l-Hayr-i Âlî müdürü Haydarîzâde İbrahim Efendi (ilmiye mensubu);

-Darulfünûn Edebiyat Şubesi müdür muavini, Mübaya’ât Komisyonu âzâsından Mahmud Zarîf Bey (kalemiye mensubu);

-Mâbeyn-i Hümâyûn mütercimlerinden Luis Sabuncu Bey (kalemiye mensubu);

-Kız Sanayi Mektebi müdürü Osman Hayri Efendi (ilmiye mensubu);

-Teftiş-i Mekâtib Heyeti âzâlarından Ziya Bey (kalemiye mensubu), Mehmed Galib Efendi (ilmiye mensubu) ve Mehmed Tefvik Efendi¹⁵⁶.

1.3.3. Maarif Nezareti Merkez ve Taşra Yöneticileri

İlmiye mensuplarının sayısal etkinliğinin en az görüldüğü tabakayı Maarif Nezareti'nin merkez teşkilatında yer alan yöneticiler ile taşra Maarif müdürleri oluşturmaktadır. 1318 (1900) senesinde neşredilen *Maarif Salnâmesi*'ndeki veriler bu konuda bize yardımcı olmaktadır¹⁵⁷:

Görev	Görevli	Rütbe
Maarif nazırı	es-Seyyid Ahmed Zühdü Paşa	Vezir [mülkiye]
Meclis-i Kebir-i Maarif reisi	Ali Haydar Efendi	Sadr-ı Anadolu [ilmiye]
Tedkik-i Müellefât Komisyon reisi	es-Seyyid Ahmed Zühdü Paşa	Vezir [mülkiye]
Maarif Nezareti mektupçusu	Sırrı Beyefendi	Bâlâ [kalemiye]
Maarif Nezareti Evrak müdürü	Ali Galib Beyefendi	Bâlâ [kalemiye]
Maarif Nezareti muhasebecisi	şükrü Beyefendi	Ûlâ [kalemiye]
Encümen-i Teftiş ve Muayene reisi ve Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye müfettiş-i umumîsi	Abdullah Hasib Efendi	Ûlâ [kalemiye]
Maarif Nezareti Mektubî Kalemi müdürü	Mehmed Tahir Beyefendi	Ûlâ Sâni si [kalemiye]
Mekâtib-i İdadiye müdürü	Nail Beyefendi	Ûlâ Sâni si [kalemiye]
Mekâtib-i Rüşdiye müdürü	Mehmed Celal Bey	Ûlâ Sâni si [kalemiye]
Mekâtib-i İbtidaiye müdürü	şükrü Beyefendi	Sâni ye [kalemiye]

Tablo 4 Maarif Nezareti Merkez Teşkilatı Yöneticileri

Tabloda da görüldüğü üzere Meclis-i Kebir-i Maarif'in başkanı Ali Haydar Efendi dışında merkez teşkilatının üst düzey görevlilerinin tamamı kalemiyeye

¹⁵⁶ Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 61. Defa (1323[1905]), s. 470-472; önceki ve sonraki *Devlet Salnâmeleri*'nde pek rastlamadığımız bir tarzda meclis üyelerinin diğer görevleri burada tasrih edilmiştir.

¹⁵⁷ Bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 522, 526, 529, 537, 538, 540.

mensuptur. Bu durum mektep sisteminde ilmiye teşkilatının yeri ve nüfûzunu fazla abartmamak gerektiğini de göstermektedir. Merkez teşkilatının evrak, daire ve muhasebe müdürlerinin kalemiyeden olmaları uğraştıkları işlerin biraz daha teknik ve bürokratik olmalarından dolayı tabîî görülebilir. Ancak özellikle mektep sisteminin ibtidaî, rüşdiye, idadî gibi temel birimlerinin başında bulunan zevatın da kalemiyeden olmaları ile başta ders kitapları olmak üzere Devlet-i Aliye’de neşredilmek istenen bütün yayınların tetkiki ve denetimini yapan komisyonların da (Tedkik-i Müellefât Komisyonu, Encümen-i Teftiş ve Muayene) kalemiyeye teslim edilmesi dikkat çekicidir. Zira Tanzimat döneminde ortaya çıkan bu tür mekteplerin ilk yöneticilerinin ilmiye mensubu olduklarını görmüştük. Öte yandan her ne kadar dinî içerikli metinlerin ve malzemenin yayınlanmasının son onay makamı Meşihat Dairesi olsa da Maarif teşkilatının dinî yayıncılık üzerindeki etkisi çok büyüktür. Dinî ya da din dışı bütün yayınların izin, onay, inceleme ve denetim komisyonları olan Encümen-i Teftiş ve Muayene ile bu kurumun bir üst mercii olan Tedkik-i Müellefât Komisyonu’nun sadece başkanlarına değil üyelerine de bakıldığında ilmiyenin etkisinin az olduğu görülecektir. 1318 (1900) yılındaki verilere göre kırk kişiden oluşan Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin âzâ ve memurlarından sadece sekizi ilmiyeye mensuptur¹⁵⁸. Maarif nazırının başkanlık yaptığı ve yayıncılığın en üst kurumu olan Tedkik-i Müellefât Komisyonu’nda ise ilmiye mensubu yoktur. Başkanın yanı sıra bu kurumda beş üye bulunmaktadır. Bu üyeler üst düzey eğitim bürokratları olarak Mekteb-i Sultanî müdürü Abdurrahman Şeref Bey, Maarif

¹⁵⁸ Yirmi altısı kalemiye erbabı iken altısının rütbesi belirtilmemiştir, bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 526-528. Üye olan ilmiye mensupları şunlardır: Abdülhalik Midhat Bey, Şakir Efendi, Hacı Kamil Efendi, Sırrı Efendi, Cafer Efendi, Esad Efendi. Arapça, Fransızca muayene memuru İsmail Hakkı Efendi ile muayene memuru Ahmed Hilmi Efendi de ilmiye erbabındandır.

Nezareti Evrak müdürü Ali Galib Bey, Meclis-i Maarif âzâsı Hacı Zihni Efendi, Encümen-i Teftiş ve Muayene reisi ve Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye müfettişi Abdullah Hasib Efendi ve Mekâtib-i Rüşdiye müdürü Celal Bey'dir¹⁵⁹.

Maarif/mektep sisteminin merkez yöneticilerine biraz daha yakından bakılacak olursa memleket itibariyle imparatorluğun farklı bölgelerinden geldiklerini, eğitim kaynağı ve meslek olarak ise benzerlikler taşıdıklarını söylemek mümkündür¹⁶⁰. Mektupçu Sırrı Bey, İdadî Mektepleri müdürü Nail Bey, Rüşdiye Mektepleri müdürü Mehmed Celal Bey İstanbul doğumlu iken Evrak müdürü Ali Galib Efendi İvranya (Niş), muhasebeci Şükrü Bey Kudüs, Encümen-i Teftiş reisi Abdullah Hasib Efendi Musul, Mektubî Kalemî müdürü Mehmed Tahir Bey Karaisa (Adana), İbtidâî Mektepleri müdürü Şükrü Bey Rusçuk (Bulgaristan) doğumludur.

II. Abdülhamid dönemi mektep sisteminde özellikle Maarif müdürlükleri, idadî müdürlükleri ve idadîlerdeki fen ve sosyal içerikli derslerin muallimlikleri başta olmak üzere önemli görevler icra eden Mülkiye Mektebi mezunlarına¹⁶¹

¹⁵⁹ A.g.e., s. 524-525.

¹⁶⁰ Buradaki biyografik malumât *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 553-563 arasında yer alan "Erkân-ı Nezaretin Terâcim-i Ahvâli" kısmındaki verilerden derlenmiştir.

¹⁶¹ 1891 tarihli Mekteb-i Mülkiye Nizamnâmesi'nin 13. maddesinde Mekteb-i Mülkiye mezunlarının istihdam edilecekleri alanlar şu şekilde sıralanmıştır: 1. Vilayetler ve mutasarrıflıklar maiyeti, 2. Birinci derecede olan nahiye müdürlükleri, 3. Aklâm-ı şahane hulefalığı (şeflikleri), 4. Mekâtib-i İdadîye müdürlükleri. Bkz. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. I, s. 227.

Siyasî merkez ve eğitim bürokrasisi Mülkiye mezunlarından maarif/mektep sisteminin hemen bütün kademelerinde istifade etmiştir. 1316/1898 senesinde mektep sisteminde görevli Mülkiye mezunlarına bakacak olursak oldukça büyük bir sayı ve geniş bir meslekî yelpazeye tesadüf ederiz: Mekteb-i Mülkiye ve Darulmuallimîn tarihi muallimi Mehmed Azmi, Konya Maarif müdürü Mustafa Azmi, Maarif Nezareti Mektubî Kalemî müdürü Mehmed Tahir, Meclis-i Maarif âzâsı Mehmed Hikmet, Mekâtib-i Rüşdiye müdürü Celaleddin, Ticaret Mektebi müdürü Mehmed Said, Mekteb-i Mülkiye müdür muavin-i sânisî Ali Rıza, Maarif Nezareti Sicill-i Ahvâl Şubesi Başkâtibi Hasan Tahsin, Encümen-i Teftiş ve Muayene âzâsı Mehmed Râkım, Mekâtib-i İdadîye müdürü Mustafa Nail, Beyrut İdadîsi muavin-i evveli Y. Karakaşyan, Mekteb-i Mülkiye Tahrirat kâtibi muavini İbrahim Memduh, Mekteb-i Hukuk müdür muavini Mehmed Şevki, Selanik Maarif müdürü Mehmed Reşid, Edirne İdadîsi müdür-i sânisî K. Kômürcüyan, Sivas Maarif müdürü Ahmed Hulusi, Maarif Nezareti Mekâtib-i İdadîye İdaresi kâtibi Mehmed Besim, Selanik Mekteb-i İdadîsi müdürü Abdullah Hilmi,

merkez teşkilatının yöneticilerinde de tesadüf etmekteyiz. Sırrı, Mehmed Tahir, Nail ve Mehmed Celal Beyler Mekteb-i Mülkiye'yi bitirmişlerdir. Ali Galib Bey ve muhasebeci Şükrü Bey bir miktar medrese dersleri tahsil etmiş, Abdullah Hasib Efendi özel hocalardan ders almış, İbtidaî Mektepleri müdürü Şükrü Bey ise Lisan Mektebi'nden mezun olmuştur. Çeşitli okullarda muallimlik yapmış olanlar; Mektupçu Sırrı Bey, Mektubî Kalemî müdürü Mehmed Tahir Bey, Rüşdiye Mektepleri müdürü Mehmed Celal Bey, İbtidaî Mektepleri müdürü Şükrü Bey'dir.

Konya Mekteb-i İdadîsi müdürü Ahmed Hilmi, Manastır İdadîsi muallimi L. Agob, Mekteb-i İdadî-i Mülkî müdür muavini Hüseyin Saadet, Kastamonu İdadîsi müdürü Saib, Canik İdadîsi müdürü Ahmed Rüşdü, Diyarbakır Maarif müdürü Hüseyin Celal, Beyrut İdadîsi müdürü Mehmed Tevfik, Halep İdadîsi müdürü Hasan Hazım, Maarif Nezareti Mekâtib-i İdadîye İdaresi kâtibi Ahmed Cemaleddin, Girit Mekteb-i İslâm muallimi Hüseyin Nesimî, İzmir İdadîsi müdürü Abdi Namık, Hüdavendigâr Maarif müdürü Mehmed Sami, Edirne İdadîsi müdürü Süleyman, Menteşe İdadîsi müdürü Mehmed Hayri, Manastır Maarif müdürü Mehmed Vassaf Efendi, Midilli Mekteb-i İdadîsi müdürü Abdülhamid, Selanik Terakki Mektebi müdürü Ahmed Besim, Diyarbakır İdadîsi müdürü Mehmed Musa, İzmir İdadîsi muavini H. Hakiyan, Ankara İdadîsi muavini Ahmed Rifat, Kudüs İdadîsi müdürü Mehmed Hamdi, Bursa Ziraat Mektebi müdür muavini Halil Hilmi, Cezâir-i Bahr-i Sefid Maarif müdürü Mehmed Hasib, İzmir İdadîsi muavini Ahmed Hamdi, Midilli İdadîsi muavini Y. Damgacıyan, Mekâtib-i İdadîye İdaresi Başkâtibi Abdurrahman Sami, Selanik Ziraat Mektebi müdürü muavini Mehmed Suad, Meclis-i Maarif Kalemî kâtibi Osman Cevdet, Halkalı Ziraat Mektebi müdür muavini İsmail Rıfkı, Çatalca İdadîsi müdürü Mehmed Kamil, Şam İdadîsi müdürü Ahmed Edib, Musul İdadîsi müdürü Mehmed Tevfik, Ankara İdadîsi müdürü Ahmed Müfid, Tekfurdağı İdadîsi müdürü Mehmed Hayri, Üsküdar İdadîsi müdürü Mehmed Abdi, Mekâtib-i Rüşdiye İdadîsi Başkâtib muavini ve müfettiş Mehmed Şehab, Üsküp İdadîsi müdürü Hüseyin Bedri, Maarif Nezareti Mektubî Kalemî memuru Mehmed Ali, Meclis-i Maarif 2. kâtibi Ahmed Zühdü, İzmir İdadîsi muavini Mehmed Şevket, Encümen-i Teftiş ve Muayene memuru Abdulhâlik Midhat, Adana İdadîsi muallimi Hasan Nazım, Edirne İdadîsi muallimi Şahin Takî, Edirne İdadîsi muallimi Ahmed Mazhar, Denizli İdadîsi müdürü Ali Rıza, Midilli İdadîsi muavini İsmail Hakkı, Adana İdadîsi muavin-i evveli Mehmed Hilmi, Manastır İdadîsi muavini İsmail Hakkı, Maarif Nezareti Muhasebe Kalemî memuru P. Cevheryan, Halep Maarif müdürü Hüseyin Zeki, Bursa İdadîsi muavini Mehmed Şükrü, Şam İdadîsi müdürü Muhyiddin, Konya İdadîsi muavini Mustafa Fevzi, Gelibolu İdadîsi muallimi A. Tangıryan, Manastır İdadîsi muavini Mehmed Şevket, Erzurum İdadîsi muallimi Tahir Lütfü, Aşiret Mektebi müdür muavini İbrahim Edhem, Erzurum İdadîsi muallimi Selim Sami, Hama İdadîsi müdürü Halil İbrahim, Edirne İdadîsi muallimi Ali Edib, Üsküdar İdadîsi müdür muavini Mustafa Kemal, Manastır İdadîsi muallimi Mehdi Tayyar, Dersaadet İdadîsi Farisî muallimi Mehmed İlhami, Kosova İdadîsi muallimi Mehmed Tevfik, Konya İdadîsi muavini Mehmed Said, Ankara İdadîsi muavini Mahmud Hüsameddin, Meclis-i Maarif âzâsı İlyas Nuri, Encümen-i Teftiş ve Muayene memuru Mehmed Süreyya, Maarif Nezareti Meclis Kalemî memuru Osman Kemal, Maarif Nezareti Mektubî Kalemî memuru Osman Safvet, Midilli İdadîsi muavin ve muallimi Hüseyin Hüsnü, Sivas İdadîsi muallimi Mehmed İhsan, Rodos İdadîsi müdürü Ahmed Hazım, Manisa İdadîsi muallimi Ali Galib, Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi memuru Mehmed Arif, Beyrut İdadîsi muallimi Ali Galib, Halep İdadîsi muavin ve muallimi İsmail İzzet, Maarif Nezareti Mektubî Kalemî memuru Mahmud Zarif, Maarif Nezareti Mektubî Kalemî memuru Ali Nuri, Maarif Nezareti Muhasebe Kalemî memuru Hasan Tahsin, Maarif Nezareti Sicil Kalemî memuru Hüseyin Cahid, Maarif Nezareti İstatistik Kalemî memuru Mehmed Cavid, Kastamonu İdadîsi muavin-i evveli İbrahim Edhem, Ankara İdadîsi muallimi Ali Osman, Şam İdadîsi muallimi Ahmed Halid, İzmir İdadîsi muavini Mehmed Rauf, Üsküp Mekteb-i Sanayi müdürü Fuad, Maarif Nezareti Muhasebe Kalemî memuru Ali Reşad; bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 1. Sene (1316), s. 518, 519, 523-544.

Muallimlik dışında genellikle merkez ve taşrada Şura-yı Devlet, Maarif, Hâriciye, Maliye, Adliye gibi nezaretlerdeki çeşitli memuriyetler göze çarpmaktadır.

İlmiye mensuplarının yönetici eksenli sayısal azlığı taşra maarif müdürlerinin meslekî rütbelerine bakıldığı zaman da görülecektir¹⁶²:

Vilayet/Sancak	Maarif Müdürü	Rütbe
Edirne	Ziver Bey	Sâlise [kalemiye]
Erzurum	Gürcüzâde Mehmed Bey	Mütamayiz [kalemiye]
İşkodra	Mahmud Hamdi Efendi	Süleymaniye [ilmiye]
Adana	Ahmed Feyzi Efendi	Sâlise [kalemiye]
Ankara	Halil Kemal Efendi	Mütamayiz [kalemiye]
Aydın	İsmail Naili Bey	Sâlise [kalemiye]
Bitlis	Ahmed Hilmi Efendi	Mütamayiz [kalemiye]
Basra	İbrahim Halil Efendi	-
Bağdat	Selim Sami Efendi	-
Beyrut	Hüseyin Zeki Bey	-
Cezâir-i Bahr-i Sefid	Sami Bey	Sâniye [kalemiye]
Haleb	Mehmed Celaleddin Bey	Ûlâ Sâniye [kalemiye]
Hüdavendigâr	Habib Efendi	Mütamayiz [kalemiye]
Diyarbakır	Ahmed Hamdi Efendi	-
Selanik	Reşid Bey	Mütamayiz [kalemiye]
Suriye	Hüseyin Avni Efendi	Sâlise [kalemiye]
Sivas	Ahmed Hulusi Efendi	Sâniye [kalemiye]
Trabzon	Tevfik Bey	Sâniye [kalemiye]
Kastamonu	Mehmed Şerif Efendi	Sâniye [kalemiye]
Kosova	Abdullah Bey	-
Konya	Azmi Bey	Ûlâ Sâniye [kalemiye]
Mamuratülaziz	Abdülkerim Bey	Sâniye [kalemiye]
Manastır	Vassaf Efendi	Sâlise [kalemiye]
Musul	Mehmed Tevfik Efendi (vekil)	-

¹⁶² *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 969-1668.

Van	Behçet Efendi	-
Yanya	Celal Bey	Mütemayiz [kalemiye]
Yemen	Mehmed Vehbi Efendi	İzmir Pâye-i Mücerredî [ilmiye]
İzmit (sancak)	Abdullah Selim Bey	-
Bingazi (sancak)	Mehmed Âmir Efendi (Maarif Komisyon reisi)	İzmir Pâyesi [ilmiye]
Çatalca (sancak)	Ahmed Kamil Bey	Râbia [kalemiye]
Zor (sancak)	Mehmed Arif Efendi (Maarif Komisyon reisi)	Sâniye [kalemiye]
Kudüs-i şerif (sancak)	İsmail Hakkı Bey	Sâniye [kalemiye]
Kal'a-i Sultaniye (sancak)	İsmail Hakkı Efendi	-

Tablo 5 Vilayet/Sancak Maarif Müdürleri

Otuz üç kişiden oluşan Osmanlı vilayet ve sancaklarının Maarif müdürlerinden sadece üçü ilmiye mensubudur: Mahmud Hamdi Efendi (İşkodra), Mehmed Vehbi Efendi (Yemen), Mehmed Âmir Efendi (Bingazi). Kalemiye mensuplarının sayısı yirmi birken, dokuz kişinin rütbesi belirtilmemiştir. Kısa biyografilerine ulaştığımız dokuz maarif müdürüne biraz daha yakından bakacak olursak¹⁶³ önemli bir kısmının Mekteb-i Sultanî mezunu olduklarını ve Maarif müdürü olmadan önce idadî müdürlükleriyle beraber muallimlik yaptıklarını görmekteyiz. Dört kişi (Ziver Bey, Ahmed Feyzi Bey, İsmail Naili Bey ve Tevfik Bey) Mekteb-i Sultanî mezunu iken, iki kişi (Sami Bey ile Reşid Bey) Mekteb-i Mülkiye'yi bitirmişlerdir. Celal Bey hususî muallimlerden eğitim almışken Gürcüzâde Mehmed Bey rüşdiye eğitiminden sonra bir miktar medrese derslerine devam etmiş, İsmail Bey de Beyrut'taki Medrese-i [Mekteb] Sultanî'de iki yıl tahsil görmüştür. İdadî okul müdürlüğü ya da idadî muallimliğinde bulunmayan sadece iki

¹⁶³ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 968 (Edirne), 1000 (Erzurum), 1030 (Adana), 1082-1083 (Aydın), 1234 (Cezâir-i Bahr-i Sefid), 1344 (Selanik), 1456 (Trabzon), 1602 (Yanya), 1646 (Kudüs).

kişi (Celal Bey, İsmail Bey) vardır. Bazı vilayetlerde/sancaklarda muhasebe memurlarının/müdürlerinin aynı zamanda Maarif müdürlüğü görevini ifa ettikleri (Bitlis, Basra, Diyarbakır, Van), bazılarında ise idadî müdürlerinin Maarif müdürlüğünü üstlendikleri (Bağdat, Musul, İzmir, Çatalca, Kal'a-i Sultaniye) müşahede edilmektedir.

Edirne Maarif müdürü Ziver Bey'in daha öğrenciyken Kartacalı asker Hannibal'ı incelemek üzere kaleme aldığı kitabın önsözünde dile getirdikleri Mekteb-i Sultanî eğitiminin ne kadar Batı merkezli olduğunu gösterdiği kadar diğer Maarif müdürlerinin bir prototipi olarak Ziver Bey'in modern/Batı kaynaklı *bilim*, *medeniyet* ve *ilerleme* fikirlerinden hangi boyutlarda etkilendiğine de işaret etmektedir:

“Şu zaman-ı teceddüd-kârânenin *bedayi-i irfanından âsâr-ı sâlife-i tarihiyemiz şerm-sâr* olacaktır.

Beş altı asırdan beri mamuriyet-i medeniyetin bânîleri olan garbîlerde görülen emsâl-i *ahlâk*ın, kemalât u *maarifin*, hâsılı icad u ihtirâ'ına muvaffak oldukları *sanayi-i bedîanın* derece-i kemal u hikmeti –ve tabir-i diğerle- hakâyık u serâiri asrımız *erbab-ı intibahının* nazar-ı im'ânlarında rûşen ve aşikâr olmuştur. Bu bir saadet ki rütbe-i kadr-i ulviyeti henüz bilinmediyse bir zaman sonra bilinecektir.

Maamafih milletin *feyz-i intibahıyla* kemal-i irfanını görüp mübâhî olacak *muhibb-i terakkilerden* bulunduğum cihetle bu eserimi de –Maarif-i Umûmiye nazır-ı meâlî-semîri devletlü ‘Münif’ Paşa hazretlerinin nâm-ı nâmî-i marifet-penâhîlerine olarak neşr eyledim”¹⁶⁴.

¹⁶⁴ Müellif önsözünü şu mısralarla bitirir: “‘Asr’ımızda *bedayi-i irfan / Bahş-ı gayret veya hamiyettir / Parladi bak! Terakki-i vicdan / Bârekallah! Nur-ı hikmettir / Bu terakki seza-yı midhattır / Her cihetten misal-i rifattır* (Mekteb-i Sultanî şakirdanından Mehmed Ziver)”. Bkz. Mehmed Ziver,

1.3.4. Ders Kitabı Yazarları

Maarif nazırları, Meclis-i Maarif başkanları ve üyeleri, Maarif teşkilatının merkez ve taşra yöneticilerinden sonra maarif/mektep sisteminin taşıyıcıları/temsilcileri mesabesinde dördüncü bir grup olarak *ders kitabı yazarlarından* bahsedilebilir. Özellikle 1890'lı yıllarla birlikte yoğun ve programlı bir şekilde ders kitaplarının hazırlanması, seçilmesi, derslerdeki kullanımının kontrolüne/teftişine büyük önem verilmesi bu yeni yan meslek grubunun oluşmasına sebebiyet verecektir. II. Abdülhamid dönemi boyunca farklı alanlarda kısa ya da uzun süreli okutulmuş ders kitaplarının büyük bir kitleyi teşkil etmiş olan yazarlarının tamamı dönemin ve şartların bir hususiyeti olarak ders kitabı yazarlığını ek bir iş olarak üstlenmişti. Ders kitabı yazarlarının bir kısmı Maarif Nezareti'nin belirlediği programlara göre bizzat ders kitabı yazmış ve kabul edilmesi için başvuruda bulunmuşken diğer bir kısmı teklif üzerine ders kitapları yazmıştır. Özellikle fenle alakalı derslerin kitaplarının çoğu tercüme ve uyarlama (kısaltma, seçme) yolu ile Batı literatüründen aktarılmıştır.

Ders kitabı yazarlarının/mütercimlerinin önemli bir kısmı orta ve yüksek dereceli mekteplerde muallimlik yapan, modern maarif sistemi ya da modern bürokraside görev alan devlet erkânı ve memurlarından oluşmaktaydı. Devr-i Hamidî'nin eğitim politikalarının oturduğu, profesyonelleşmenin/sistemleşmenin görüldüğü ve sıkı denetimlerin yapıldığı bir zaman dilimi olarak 1318/1900 yılında

Tecrübe-i Kalem yahud Anibal, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1303/1886, s. 2-3 (italikler bize aittir, diğer vurgular metindendir).

yayınlanmış *Maarif Salnâmesi*'nde belirtilen ders kitabı yazarlarını sıralayıp birkaçını tanımak yerinde olacaktır¹⁶⁵:

Alan	Ders Kitabı Müellifleri
Din	Hacı Zihni Ef., Esad Ef., Zühdü Paşa, Teftazanî
Ahlâk	M. Hami Paşa, Ali İrfan Ef., Ahmed Rifat Ef., Said Ef., Abdurrahman Ef.
Türkçe	Reşad Bey, Cevdet Paşa, Tahir Bey
Arapça	Hacı Zihni Ef.
Farsça	Habib Ef., Naim Bey, Şeyh Sadî
Tarih	Mahmud Esad Ef., Abdurrahman Ef.
Coğrafya	Hikmet, Ali Cevad, Tahir, Celal, Ali Tevfik, Hikmet Beyler, Abdurrahman Ef.
Malumât-ı Nâfia	İsmail Cenânî Bey, Celal Bey
Kavânîn	Kazım Ef.
Muhasebe	Hikmet Bey
İlm-i Servet	Nail Bey
Aritmetik	Tahir Bey, Celal Bey, Ahmed Şükrü Paşa
Cebir	İzzet Bey
Geometri	Hasan Fuad Bey, Abdî Bey
Trigonometri	Rifat Bey
Fizik	Salih Zeki Bey
Kimya	Nişan Ef.
Tabiat	Mahmud Esad Ef., Hüseyin Remzi Bey, Halil Bey
Sağlık	Ahmed Rasim Bey, Halid İzzet Bey, Besim Ömer Paşa
Astronomi	Mustafa Reşid Bey
Fransızca	Terziyan Ef., Vizental Ef., Hristo Furidi Ef., Manuri Ef.
Rumca	Yorgaki Ef.

Tablo 6 Ders Kitabı Yazarları

Ulûm-ı diniye ve ahlâk dersleri kitaplarının müelliflerinin toplu değerlendirmesini bir sonraki bölüme bırakarak ilmiye-mülkiye, medrese-mektep

¹⁶⁵ “Mekâtib-i İdadiyeye Kabul Edilmiş Olan Kütüb ve Resâil ile Müelliflerinin Esâmisini Mübeyyin Cedveldir”, *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 496-501. Liste rüşdiye kitaplarını da kapsayarak 7 senelik eğitim dönemini içerir.

ilişkilerini incelediğimiz bu kısma tarih, din, hukuk, iktisat, tabii ilimler gibi farklı alanlarda ders kitapları yazan, ilmiye mensubu Mahmud Esad Seydişehir'nin serüveni ile devam edebiliriz. Zira Mahmud Esad'ın hayat hikâyesinde, memuriyetlerinde, mücadelesinde, yaşama üslûbunda, fikir ve eserlerinde II. Abdülhamid döneminin ruhunu, arayışlarını, imkânlarını, aynı zamanda paradokslarını ve maarif sisteminin problemlerini bulmak mümkündür. İlmiye mensubu nâib Emin Efendi'nin oğlu olarak 1855'te Seydişehir'de dünyaya gelen Mahmud Esad ilk eğitimini Seydişehir ve Konya'da aldıktan sonra İstanbul'a gelir ve üç ayrı alanda/kurumda eğitim görür: Fatih Camii'nde medrese tahsili (1881), Menşe-i Muallimîn-i Askerî İdadîsi'nde lise tahsili, Erkân-ı Harbiye'de kurmaylık eğitimi (1884), Mekteb-i Hukuk'ta hukuk eğitimi (1886).

Memuriyet hayatına 1879'da Gülhâne Askerî Rüşdiyesi kavâid-i Osmaniye ve ilmihal muallimliği ile başlayan Mahmud Esad Efendi medrese icazetinden sonra bir müddet Fatih dersiâmlığı yapmış, ancak Anadolu Kazaskerliği pâyesine (1907) kadar yükselmesine rağmen herhangi bir ilmiye görevini fiilen devam ettirmemiştir. Sonraki görevleri aldığı karma eğitimin izlerini taşımaktadır: Aydın Vilayeti İzmir Bidayet Mahkemesi Birinci reisliği (1885), ek olarak İzmir İdadîsi'nde fizik, kimya, tarih-i tabii muallimlikleri, Hazine-i Maliye hukuk müşavirliği (1896), ek olarak Mekteb-i Mülkiye ilm-i servet, hukuk-ı düvel muallimlikleri, Mekteb-i Hukuk Mecelle muallimliği, Darulfünûn tarih-i İslâm müderrisliği¹⁶⁶. Mekteb-i Mülkiye'den talebesi Âsım Us'un anlattıkları dönemin ve Mahmud Esad'ın paradokslarına işaret ettiği kadar ayrı dünyaların telif edilme çabalarını da gündeme getirmektedir:

¹⁶⁶ II. Meşrutiyet'ten sonra Defter-i Hakanî nazırlığı (1909), Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisliği (1913), Isparta mebusluğu (1915) yaptı, 1917'de kalp krizinden vefat etti; bkz. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. II, s. 1021-1033; Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. XI (haz. Mustafa Keskin), s. 18-23.

“Mahmud Es’ad Efendi, gençliğinde Medrese tahsîli ile yetişmiş; fakat hususî Fransızca öğrenmiş; Târih, Tâbiat İlimleri, İktisad, Devletler Hukûku gibi birbirleriyle hiç münâsebeti olmayan birçok ders kitapları yazmıştır. Yazdığı kitapların çoğu tercemedir. Mülkiye Mektebinde, İktisad ve Devletler Hukuku derslerini okutur; Hukuk Mektebinde Mecelle dersi verirdi. Aynı zamanda İmparatorluğun Mâliye Nezâretinde Hukuk Müşâviri idi. *İlmî kıyâfet taşır; başında sarığı, sırtında uzun bir cübbesi vardı.* Bu kıyâfeti ile beraber kendisinin yabancı dillerden tercemeler yapması, İktisad ve Devletler Hukuku gibi ilimlerin Müderrisliğini deruhde etmesi garfbimize giderdi.

Mektebden çıktıktan bir kaç sene sonra ‘Tanin Gazetesi’nde (Karikatür) başlığı altında bir seri mizâhî yazılar yazmıştım. Bunlar arasında (Cübbe içinde.. Bonjur..) başlığı altındaki yazı Mahmud Es’ad Efendi’nin mizah şeklinde tasvîridir. Bir hâtıra olarak bu Yazının bir parçasını buraya naklediyorum:

‘Cübbe İçinde.. Bonjur’ [dipnot: Bonjur o zamanlarda şimdiki jaketata yerini tutan resmî ceket idi] İşte onun hulâsa-i Şahsiyyeti.. Bu ifâde kendisinin yalnız hâricî şekline âid değildir. Bütün ma’nevî hayâtına da şâmindir. Onun bütün varlığı böyle *mütenâkız bir ikizlik* içindedir. Bununla beraber, birden bire böyle iç içe iki varlık olduğunu herkes fark edemez.

O, bir gün ders takrir ederken Dershaneye çöken ağırlıktan bunalarak üzerinden cübbesini atınca Bütün talebenin hayretle açılmış gözleri önünde ‘bonjurlu bir amâme (sarık)’ ... O vakite kadar bu büyük Muallimin, meselâ İlm-i İktisad dersinde Usûl-i Fıkıh ve Usûl-i Hadis kavâidinin ferman fermâ [dipnot: Bu tâbir, Rahmetlinin çok kullandığı bir terkîb olup ‘hükmeden’ anlamındadır] olmasındaki esbâb anlaşılamazken bu hâdis üzerine derhal hakikat anlaşılmış oldu.

Şark ile Garbı nefsinde toplayan bu Üstâd kimseye benzemez. Hattâ hayâtının muhtelif safhalarını tâkib edenler, O’nu bir kere *Câmi’*de, sonra *Mektebde*, daha

sonra *Nezaret*'deki Dâiresinde görenler, muhtelif zaman ve mekânda O'nu kendisine mezcemedemeler...

Onun gece ile gündüzki hâli, kıyâfeti bile başkadır. Onun giyinişinde görülen husûsiyet aynıyle hâlinde, hareketlerinde ve konuşma tarzında da vardır. O, yürürken bir askerdir, dizlerini bükmez; vücûdunun üst tarafı meyilli, belinden aşağısı dimdik olduğu halde rap rap gider. (...)¹⁶⁷

İktibasta da işaret edildiği üzere Mahmud Esad Efendi'nin ve dönemin paradokslarının/tenâkuzlarının anlaşılabilmesi için hadiseye/meseleye biraz daha yakından bakmak gerekecektir. Mahmud Esad Efendi ilmiye kıyafetiyle (sarık, cübbe) dersiâmlık, kadılık, hatiplik gibi herhangi bir ilmiye görevi değil de muallimlik, müşavirlik, mahkeme reisliği gibi modern/yeni vazifeleri icra etmektedir. Buradaki açmaz, görünen perdenin aralanmasıyla ortaya çıkacaktır: başlık geleneksel ilmiye kıyafeti (sarık), üst giysi ise modern/Avrupaî kıyafet (ceket). Aynı zıtlık ilişkisi anlattığı derslerde, telif etmeye çalıştığı alanlarda da tezahür etmektedir: modern dünyanın ürünü yeni bir iktisat anlayışına klasik fıkıh ve hadis usûlleri/kaideleri çerçevesinde bakmak ve bu iki zıt alanı birleştirmeye çalışmak...

Mahmud Esad Efendi'ye atfedilen aşağıdaki ifadelerde ise dönemin değişen/dönüşen din/İslâm anlayışının, farklı-yeni tarih tasavvurunun, gerileme-ilerleme probleminin ve medeniyet düşüncesinin izleri görülmektedir:

“Müslümanların her tarafta gösterdiği inhitatın sebebi, fikrimce din ile medeniyetin ayrı sayılmasından idi; Hristiyanlığın rûy-ı zeminde intişârına esas ve merkez olan Roma medeniyetli bir yerd. Hristiyanlığı kabul eden milletlere din ile beraber Roma'nın medeniyeti de sirayet etti; bizde ise dinin intişârına merkez olan Mekke ve

¹⁶⁷ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. II, s. 1024 (italikler bizim).

Medine’de medeniyet yoktu. Medeniyet bizde sonraları Endülüs, Şam ve Bağdad gibi yerlerde vücûd buldu. Onlar asıl merkeze etki etmediler. Asıl merkezde medeniyet bulunmadığına göre din ile medeniyet birleşemediler. Bu sebepten Müslüman dünyasında din ile medeniyet ayrı iki şey tanındı. Din aslında Kur’an ile Hadis’ten ibaret iken buna bilâhère hariçten pek çok şeyler karıştı”¹⁶⁸.

Talebelerinden Subhi Nuri İleri’nin tanıklığı ise Mahmud Esad’ın azmini, çalışma tarzını, ilgi alanlarının ve (bir kısmı tercüme olan) eserlerinin çeşitliliğini ortaya koymaktadır:

“Dindar olmakla beraber asla sofî değildi. Yalnız 4 saat uyur ve hep çalışırdı. Kütüphanesi zengindi. Yazdığı eserler pek çoktur. Şu kitapları meşhûrdur: *Usûl-i Hadîs, Hikmet-i Hukuk, İlm-i Servet, Cezâ Kanûnu Şerhi, Hukuk-ı Husûsiye-i Düvel, Ahlâk, Şerîat-ı İslâmiyye ve Carlayl, Tarih-i İslâm, Tarih-i Dîn-i İslâm, Tarih-i Hukuk, Tarih-i Tabîi, İlm-i Arz ve Meadin, Kamer, Güneş*”¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Hakkı Tarık Us, *Muallim*, S. 10’dan nakleden Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. XI (haz. Mustafa Keskin), s. 20. Mahmud Esad, Encümen-i Teftiş ve Muayene âzâlarından, Bayezid dersiâmı, Mekteb-i Hukuk’ta birlikte muallimlik yaptıkları Süleyman Sırrı Efendi’nin kelâm kitabına yazdığı takrîz’de ise dine ve ahlâka sahip olmayan milletlerin “mahv olup gidecekleri”ni ifade eder: Tarihe atf-ı nazar edilirse Yunanlılar ve Romalılar gibi âlemin en mamûr kıtalarına fermân fermâ olan nice akvâmın harita-i kainattan mahv olup gitmeleri mücerred dinsizlik ve ahlâksızlık neticesi olduğu görülür. Zaman-ı hâzırda bile umûr-ı diniyye ve ahlâk-ı haseneye çendân ehemmiyet vermeyen ve kendilerini medeniyetin zirve-i kusvâsına vâsıl olmuş addeden akvâm-ı garbiye içinde huzur-ı kalp ve istirahat-ı vicdan gibi iki büyük nimete nâil olanlara ender tesadûf olunur”; bkz. Süleyman Sırrı, *Kenzü’l-Akâid*, s. 8.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal’ın hatıra defterine yazdığı şu satırlarda da huzur-ı kalp-saadet-din ilişkisini ele alır: “Cenâb-ı Hakk’ın dâr-ı dünyada insanlara bahşettiği en büyük nimet huzûr-ı kalb ve istirahat-ı vicdandır. Mesuttur ol kimseler ki a’-mâl-i hasenelerinin mükâfatı olarak, istirahat-ı vicdan gibi bir nimet-i uzmâyâ nâil olurlar. ‘Dünyada mesûdiyet ve bahtiyarlık var mıdır, yok mudur? Eğer var ise ne gibi şeydir?’ diye ale’l-ekser mevzû-ı bahs olur. Fikr-i âcizânemce ukbâda olduğu gibi, dünyada da mesûdiyet vardır: Şu dünya mutlaka dâr-ı mihnet u elem değildir. Saâdet-i dünyeviye ise rızadan, tevekkülden, istirahat-ı vicdandan ibarettir. Bu saâdete nâil olmanın yegâne çâresi, hem kesrette, hem vahdette kaide-i istikamete tevfiik-i hareket etmek ve kalb-i selîm sahibi olmaktır. Dünyada saâdeti inkâr edenler, kendilerine itimat edemiyorlar; tarik-i istikamette hareket edeceklerine emniyet hâsıl eyleyemiyorlar; şu kusurlarını setr için Cenâb-ı Hakk’a iftira ve nimet-i uzmâsını inkâr ediyorlar demektir (4 Receb 1315)”. Bkz. haz. Şemseddin Şeker-İsmail Kara, *Bir İnsan Bir Devir – İbnülemin Mahmud Kemal’in Hutût-ı Meşahir Defteri*, İstanbul, İBB Yayınları, 2010, s. 53.

¹⁶⁹ Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. XI (haz. Mustafa Keskin), s. 21; Bir kısmı tercüme olan, bazıları ders kitabı olarak da okutulan diğer eserleri şunlardır: *Ferâidü’l-Ferâiz, Telhîs-i Usûl-i Fıkıh*,

Alman şarkiyatçılarından Karl Sussheim'e (1878-1947) yazdığı rivayet edilen mektupta ise doğa bilimleri ile olan ilişkisi ve bu ilişkinin anlamı görülmektedir:

“Gençliğimde muhitimden aldığım terbiye beni maddeten ve mânen gelişmesi müşkil birtakım mânialar içinde hapsedmişti. Bu mâniaları kırıp kurtulmaklığıma sebep, Riyaziye ve Tabiiye ilimlerini öğrenmiş olmaktıdır. Etrafımdaki maddî darlığı kıran Kozmografya, mânevi darlığı kıran da Fizik ve Kimya ile arzın ilmi olmuştur. Hele fizikteki kuvvetlerin birliği bahsi, beni panteizme doğru meyl ettirmiştir”¹⁷⁰.

Mahmud Esad Efendi kadar karmaşık bir eğitim ve memuriyet hayatına sahip olmasa da medrese tahsilinden dolayı diğer bir ders kitapları (din ve Arapça) yazarı ve dönemin eğitim planlamasında/icraatında ciddi roller üstlenen Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin biyografisine bakılabilir. 1846 İstanbul doğumlu olan Mehmed Zihni Efendi kaza kaymakamlarından Mehmed Reşid Efendi'nin oğludur. Medrese derslerini tahsil ederek icazet almış ancak ilmiyede değil de kalemiye ve maarif/mektep sisteminde ilerlemiştir: Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası memurluğu (1863), Matbaa-i Âmire Takvim-i Vekâyî kâtiplik ve musahhihliği (1868), Mekteb-i Sultanî edebiyat-ı Arabiye muallimliği (1879), Mülkiye Mektebi usûl-ı fıkıh muallimliği (1884), Maarif Nezareti Tedkik-i Müellefât Komisyon âzâlığı (1892), Mekteb-i Mülkiye Arabî muallimliği (1892), Meclis-i Kebir-i Maarif âzâlığı (1894), Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene reisliği (1902)¹⁷¹. II. Meşrutiyet'in

Teaddüt-i Zevcât, Kitabu'n-Nikâh ve't-Talâk, İtmâm-ı Temyiz, Redd-i Tahlîl, İlmü'l-Hayvanât, Tarih-i Sanâyi, Şüün-ı İslâmiye, Tasnîf-i Tabî: Hayvanât Nebatât Madeniyât, İktisad, Müdafaa: Kelimetullah'a Dair, Tarih-i Edyân, Ravzatü'l-Cennât ft Usûli'l-İtikad, Âsâr ve Müberrât-ı Hilafet-penâhî, Din-i İslâmiye.; bkz. Ali Erdoğan, “Seydişehir”, *DİA*, c. XXXVII (2009), s. 26.

¹⁷⁰ Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. XI (haz. Mustafa Keskin), s. 22.

¹⁷¹ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. II, s. 1041-1043; Pakalın, *a.g.e.*, c. VII (haz. Emine Güldüoğlu), s. 75-81.

ilanı ile üye sayısı kırk yediden beşe düşürülen Meclis-i Maarif'teki yerini korumuş ve yaş haddinden emekliye ayrılma mecburiyetinden “*erbâb-ı fazl ü kemâlden bulunmasına mebnî, mezkûr Meclis’de ilmî hususlarda rey ve ma’lûmatından istifâde edilmekte olmasından dolayı*” istisna edilmiştir¹⁷².

1913 senesinde vefat eden Mehmed Zihni Efendi'nin hikâyesinde dikkat çeken hususlar; medrese icazeti bulunmasına rağmen ilmiye payelerini ve görevlerini almamış olması, maarif/mektep sisteminde görev alan diğer muadillerinin aksine herhangi bir yeni mektepte tahsil görmemesine rağmen uzun yıllar hem mekteplerde muallimlik yapması hem maarif/matbuât kurumlarında üyelik ve başkanlık yapması, hem de usûl-ı fıkıh, furû-ı fıkıh ve Arap dilinde yazdığı ders kitaplarının uzun müddet mekteplerde okutulmasına devam edilmesidir. Yer yer taşıdığı sübjektiflik ve sıgılık bir yana Osman Ergin'in şu değerlendirmesi meselenin bu boyutuna da işaret etmektedir:

“Encümeni Teftiş ve Muayene’yi teşkil eden âzanın çoğu *yalnız medrese tahsili görmüş* binaenaleyh cahil, hafîye ve hülûskârlardan olmakla beraber aralarında birkaç tane ilim ehli ve *maarif severin* bulunduğu da şüphesizdir. Meselâ en son zamanlarda bu encümenin reisliğinde bulunan Hacı Zihni Efendi ile âzadan şair Hayret bu türülerdendir. Hattâ Ahmet Rasim bile yazı yazmaktan menedilince devrin sonuna doğru bu encüme aza olmuştu. Bu türlü vicdanlı ve kültürlü azâların *ilim ve mârifet düşmanı* olamayacağı tabiidir”¹⁷³.

Mülkiye'den talebelerinin anlattıkları hem Zihni Efendi'nin hususiyetlerini hem de devr-i Hamidî'nin sonlarına doğru eğitim kurumlarının bütün kademelerinde

¹⁷² Çankaya, *a.g.e.*, c. II, s. 1042.

¹⁷³ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, c. III-IV, s. 846 (italikler bize ait).

dinî içerikli derslerin adet ve sayılarının arttırılmasına rağmen bazı talebelerin bu derslere olumsuz bakışını göstermektedir:

“Zihnî Efendi pek halûk, hattâ mahçup bir zat idi. Talebeden sıkılır gibi idi. Fakat Ulûm-ı Fıkhiye’de, Arapçada yeditûla sâhibi idi. (...). Doğrusunu söylemek lâzım gelirse biz ekseriyetle fıkıh dersine ehemmiyet vermez, ancak imtihan geçmek için çalışırdık. O üstadı giranbahadan bihakkın müstefiz olmazdık. Çünkü başka fikirde, başka havadaydık”¹⁷⁴.

Torunu Prof. Tayfur Tarhan’ın aktardıkları da Hacı Zihni Efendi’nin bazı hususiyetlerine dikkat çekmektedir:

“Zamânının eâzım-ı ulemâ-ı fihâmından (saygıya lâyık din bilginlerinin en büyüklerinden) bulunan rahmetli Zihnî Efendi hayatını okumaya, yazmaya ve öğretmeye hasretmişdi. Evinde veya vazîfede olmadığı zaman, umûmî kütübhânelerde bulunurdu. Evinde Âilesi’ne ayırdığı mahdûd fakat şefkatle dolu zaman hâricinde, vakti, ibâdetle, okumakla ve yazmakla geçerdi. Az uyurdu. Ciddîlik, samîmîlik, edeb ve terbiye, çalışkanlık, şefkat, hamiyet kendisinde kemâliyle bulunan vasıflardandı”¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Ergin, *a.g.e.*, c. I-II, s. 609. Hasan Vasfi Menteş’in (1886-1973) Mülkiye’deki hocalarından Mehmed Zihni Efendi ile ilgili söyledikleri ise baştan beri konuştuğumuz paradokslarla alakalı olsa gerektir: “Hacı Zihni Efendi çok iyi Arabca bilen, sevimli ve ipek gibi bir insandı. Bize dikte ettiği derslerde çetin Arabca kelimeler kullanırdı. Mesela “benzeri” manasına “müşâbih” demekle yetinmek varken bunu az bulur, “müşâkil” derdi. Nitekim İdadiler’e mahsus Arabca dersleri için yazdığı sarf ve nahiv kitaplarının adları da “el-Müşezzeb”, “el-Mürteeb” olmuşdu. Kelimeler vahşileşdikçe sözlerden mana çıkarmak da zorlaşırdı. Bir gün isyan etdim. Kendisine: “Bizler Fransızca edebî, ilmî ve felsefî herhangi bir kitabı kolay anlayabiliyoruz; ama Zât-ı âlilerinin yazdıklarınızdan mana çıkarmak bazen imkansız oluyor.” dedim ve “müşâkil”den bahsettim. Rahmetli Üstadımızın benzi sapsarı kesildi. Sakalını eline aldı: “Yaa! Dedi, demek Vasfi Efendi bize itiraz ediyor. Biz bu dersleri “Medrese-i ulûm” talebesi için hazırlarız. Bu kelimeler Arabca metinlerde aynen yer aldığından talebenin işi kolaylaşır”. Yazdıklarımı okumak lütfunda bulunanlar düşünsünler artık... Biz Medrese-i Ulûm talebesi değildik ki... Mülkiyelilerdik. Bizler için başka bir yazış, başka bir anlatış gerekirdi. Allahım! Ne garip devirdi o devir. “Leçons des Choses” çocuklara “İlm-i Eşya adı altında öğretilirdi”; aktaran Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. III, s. 1127.

¹⁷⁵ Çankaya, *aynı yer*.

İncelemek istediğimiz bir diğer ders kitapları (matematik, coğrafya, malumât-ı nâfia) yazarı medrese eğitimi almamış olan Mehmed Celal Bey'dir. Mehmed Celal'in biyografisi II. Abdülhamid döneminin maarif/mektep sisteminin temsilcileri olarak *muallim*, *ders kitabı yazarı*, *mektep müdürü*, *vilayet Maarif müdürü*, *Meclis-i Maarif üyesi* gibi tiplerin prototipi mesabesinde. Maliye memurlarından Atıf Bey'in oğlu olarak 1863'te İstanbul'da doğan Mehmed Celal, sıbyan mektebinden sonra Bayezid Rüşdiyesi, Mekteb-i Mülkiye İdadîsi ve Âlî kısmında eğitim gördü. Ziraat tahsil etmek üzere 1883'te Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından Almanya'ya gönderildi. 1886'da yurda dönen Mehmed Celal modern bürokraside şu vazifelerde bulundu: Darulmuallimîn coğrafya muallimliği (1886), Kastamonu İdadî müdürlüğü (1887), Beyoğlu Telgraf Merkezi baş memurluğu (1888), Trabzon Maarif müdürlüğü (1889), Selanik Maarif müdürlüğü (1893), Encümen-i Teftiş ve Muayene âzâlığı (1894), Darulmuallimîn tabiat muallimliği (1895), Maarif Nezareti Mekâtib-i Rüşdiye müdürlüğü ve Tedkik-i Müellefât Komisyon âzâlığı (1898), Darulfünûn coğrafya muallimliği (1900), Darulmuallimîn Ziraat muallimliği (1902), Meclis-i Maarif âzâlığı (1907), Mekteb-i Mülkiye müdürlüğü (1908)¹⁷⁶.

Mehmed Celal'in merkez ve taşra okullarında verdiği derslerin çeşitliliği dikkat çekmektedir: Coğrafya, tarih-i tabîî, hikmet-i tabiiye, Fransızca, hıfzı's-sıhha, heyet, ahlâk, edebiyat, usûl-i defterî (muhasabe), müsellesât (trigonometri), kozmoğrafya, tabiat. Bu çeşitlilik bulunduğu okulların farklı alanlardaki muallim azlığından olduğu kadar kendi eğitim ve ilgilerinin çeşitliliğinden kaynaklanmakta,

¹⁷⁶ II. Abdülhamid döneminden sonra Erzurum ve Edirne valilikleri (1909-1911), Dâhiliye nazırlığı (1911), Aydın valiliği (1912), Ticaret ve Ziraat nazırlığı (1913), Halep ve Konya valiliği (1913), Adana valiliği (1919), İstanbul şehreminliği (1921), İstanbul Reji başmüdürlüğü görevlerinde bulundu, 1926'da vefat etti; bkz. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. II, s. 831-833; Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. IV (haz. Hava Selçuk), s. 73-76.

II. Abdülhamid dönemi maarif/mektep sisteminin doğa ilimlerine olan rağbetini ve bu sistemin senkretik/bağdaştırmacı yönünü yansıtmaktaydı.

Mehmed Celal'in Almanya'daki tahsil sürecinin daha sonraki hayatında nasıl etkiler bıraktığını ve bu arada gerek muallim olarak gerekse ders kitabı yazarı olarak nerelerden beslendiğini, kendi çocuklarını nasıl yetiştirdiğini görmek için 1917'de yayınladığı şu satırlara bakılabilir:

“Otuz iki sene mukaddem, genç bir talebe sıfatıyla, ikmâl-i tahsil için Almanya'ya gittiğim vakit, memleket-i mezkûre hakkında Türkçe yazılmış coğrafya kitaplarındaki malumâtta başka hiçbir vukûfa mâlik değildim. O memlekette geçirdiğim hayat-ı tahsil bana Almanları ve Almanya'yı layıkıyla tanıttı. O zamandan itibaren memleketimizi *Almanya'nın menâbi'-i ilm u irfanından mümkün olduğu kadar büyük mikyâsda istifade ettirmeğe çalışmak* bence bir meslek-i müstakar haline geldi. *Yazdığım birkaç parça eser için müracaat ettiğim kitaplar Alman âsârı idi. Mekâtib-i 'âliye ve tâliyede verdiğim derslerin esaslarını Alman hazâin-i ilm u marifetinden iktibas ediyordum.*

Bizim en ziyade Almanya'dan istifade edebileceğimiz kanaati bende otuz sene evvel yerleşmişti. *Bu cihetle otuz seneden beri mümkün olduğu kadar Almanya'ya yaklaşmak ve milletimizi de yaklaştırmak için çalışıyorum.* Bizde Fransızca pek ziyade taammüm etmiş bir lisan olduğu halde, *ben çocuklarıma ilk ecnebi lisanı olarak Almanca'yı öğrettim. Kendilerini küçük sinlerinde Almanyalı mürebbiyelere tevdi' ederek büyüttüm. (...) bende bu memleketin yükselmesi için Alman irfanından müstefid olması lazım geleceğine yani memleketimizin mukadderâtında Almanya'nın pek büyük bir tesiri olacağına kat'î bir kanaat mevcut idi”¹⁷⁷.*

¹⁷⁷ Mehmed Celal, *Almanya'daki İhtisâsâtım*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1917, s. 3-4 (vurgular bizim).

Mehmed Celal'in Almanya hakkındaki müsbet kanaatlerini siyasî merkezin ve askerî-sivil bürokrasinin de paylaştığını söylemek mümkündür. Zira devr-i Hamidî'nin son senelerinde Askerî Tıbbiye başta olmak üzere askerî okulların eğitim programları Almanya'dan getirilen uzmanlarca Almanya'da uygulanan programlar esas alınarak tanzim edilmek istenmiş ve böylece tahsil için Avrupa'ya talebe göndermeye gerek kalmayacağı belirtilmiştir¹⁷⁸.

1.3.5. Program Komisyon Üyeleri

Maarif/mektep sisteminin inşacı/sürdürücü kişileri olarak kimlik ve köken soruşturmasına müfredatı belirlemek/düzenlemek için oluşturulan *program komisyon üyeleri*yle devam edebiliriz. Özellikle 1885 senesinden itibaren dinî ve mülkî-askerî bürokratlardan oluşturulan program düzenleme komisyonlarına zaman zaman tesadüf etmek mümkündür¹⁷⁹. Burada bir örnek olarak inceleyeceğimiz komisyon üyeleri 1900 senesinde “*mektepl programlarınca tadilât-ı lâzime icrası zımında*” padişahın iradesiyle ‘*cihet-i ilmiye*’ ve ‘*cihet-i mülkiye*’den teşkil ve tayin edilen ‘*teftiş heyeti*’nin mensuplarıdır¹⁸⁰:

Görevli	Görev
Yahya Reşid Efendi	Bayezid dersiâmı, Meclis-i Tedkikât-ı Şer‘iye âzâsı

¹⁷⁸ Almanya okullarında uygulanan ders programı Osmanlı mekteplerine tatbik edilirken “*icab eden sınıflara ilmihal, ulûm-ı diniye ve ilm-i ahlâk dersleri*”nin ilave edilmesi de ihmal edilmemiştir, bkz. BOA. Y.A.RES. 112/59-3, 22 Safer 1319 / 10 Haziran 1901.

¹⁷⁹ Bazı örnekler için bkz. Fortna, *Imperial Classroom*, s. 208-214.

¹⁸⁰ BOA. Y.A.RES. 105/13-2, 13 Ramazan 1317 / 15 Ocak 1900. Heyetin vazifeleri şöyle sıralanmıştı: “... mekâtibde tedrisât-ı lâzimeye layıkıyla itina edilmesi ve ferâiz-i diniyenin tamamî-i ifâsı matlub-ı kat’î-i hazret-i zıllullahi bulunduğu beyan-ı âlisiyle evvela sekizi ulemadan ve dördü memurîn-i mülkiyeden olmak üzere on iki zattan mürekkebe bir Teftiş Heyeti teşkil ve tayini ile bilcümle mekâtib muallimlerinin ahvâli ve mektep programları ve derslerin matlûbe-i derece-i muvâfıkını heyet-i mezkûre marifetiyle tatbik ve ferâiz-i İslâmiye’nin ifâ olunup olunmadığı ve lüzumsuz ve ahlâksızlığa bâdî dersler okunup okunmadığı (...) tahkik ettirilip (...)”; bkz. Y.A.RES. 105/13-3. Bu belgede heyetin rapor hazırlayacağı oturumda Maarif nazırının başkanlığında toplanması istenmiştir.

Abdüllatif Efendi	Bayezid dersiâmı, Meclis-i Tedkikât-ı Şer'îye âzâsı
İstanbulu Mehmed Haşim Ef.	Süleymaniye dersiâmı
Mustafa Âsım Efendi	Süleymaniye dersiâmı, Fetvahâne müsevvidi
Düşenbeli Ahmed Hamdi Ef.	Fatih dersiâmı, Tedkik-i Müellefât Meclis âzâsı
Mustafa Şükrü Efendi	Bayezid dersiâmı, Meclis-i Tedkikât-ı Şer'îye âzâsı
Şehrî Ahmed Ramiz Ef.	Fatih dersiâmı
Manastırlı İsmail Efendi	Fatih dersiâmı
Beylikçizâde Sadık Bey Efendi	
Salih Paşa	Musul valiliğinden munfasıl
Nasuhi Bey Efendi	Bulgaristan komiserliğinden munfasıl
Enis Paşa	Basra valiliğinden munfasıl

Tablo 7 Program Komisyon Üyeleri

On iki kişilik heyetin çoğunluğunun (sekize karşı dört) ilmiye mensuplarından oluşması ilk bakışta dikkati çekmektedir. Ancak biraz daha yakından bakınca baştan beri savunduğumuz üzere genellikle maarif/mektep sistemiyle bir şekilde ilişkili olan ilmiye mensuplarının seçilmiş oldukları anlaşılacaktır. Bunun yanında bölgesel ve meslekî çeşitlilik burada da karşımıza çıkar. Karahisar-ı Şarkî doğumlu Yahya Reşid Efendi (1844-1916) İstanbul'a gelerek Bayezid Camii'nde medrese derslerini tahsil etmiştir. Dersiâmlığı yanında Kudüs kadılığı (1892) ve Medine nâibliği (1898) yapmış, program komisyonu âzâlığından sonra Mısır kadılığında bulunmuştur (1901-1909). 1913'te Rumeli kazaskeri olan Yahya Reşid Efendi, maarif/mektep sistemiyle yakın ilişkisi bulunan, özellikle dinî içerikli kitapların son incelemesini yapıp neşrinin uygun olup olmadığına karar veren, Meşihat Dairesi içerisinde oluşturulmuş bir inceleme meclisinin [Meclis-i Tedkikât-ı

Şer‘iye]¹⁸¹ uzun yıllar âzâlığını yürüten (1889-1901) ve II. Meşrutiyet sonrasında bu kurumun başkanlığına getirilen (1909-1911) bir ilmiye mensubuydu¹⁸².

Harputlu olduğu için Abdülatif Harputî diye meşhur olan Abdülatif Efendi (1842-1916) Fatih medresesindeki eğitiminden sonra Bayezid Camii dersiâmı olmuş, Meclis-i Tedkikât-ı Şer‘iye üyeliğinde bulunmuştur. Muhtemelen aynı şeyhe bağlı olmaktan kaynaklanan dostluklarından dolayı Ticaret ve Nâfia nazırı [iki dönem: 1886-1890, 1899-1908] Mustafa Zihni Paşa’nın uzun süre ilmî müşavirliğini yaptı. Zihni Paşa’nın Selanik valiliği sırasında (1891) yanında bulundu. Darulfünûn ve Medresetü’l-Vaizîn’de kelâm hocalığı, ayrıca Huzur Dersleri muhataplığı (1901) yaptı. *Yeni İlm-i Kelâm* hareketi içerisinde hususî bir yeri bulunan, *tabiat ilimleri* alanındaki gelişmeleri yakından takip eden, bu alanla ilişkilendirilen ayetleri yeni bir anlayışla yorumlayan, İslâm’ın *ilerlemeyi* teşvik ettiğini her fırsatta dile getiren Abdülatif Efendi’nin¹⁸³ ilmiye mensubu olarak bu komisyonda bulunması gayet anlamlı olsa gerektir.

Anamur doğumlu Mustafa Âsım Efendi (1865-1921) Alaiye Kazası’ndaki rüşdiye eğitiminden sonra Konya ve İstanbul’da (Fatih Camii) medrese derslerini tahsil ederek icazet almıştır (1895). Mekteb-i Nüvvâb’ı da bitiren (1903) Mustafa

¹⁸¹ Bu birim ile Maarif Nezareti’ndeki eşdeğer kurumların ilişkileri hakkında bkz. Filiz Dıġıroġlu, “II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dini Neşriyat”, *Doğumunun 174. Yılında Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu’nda Sunulan Tebliğ*, 22-25 Eylül 2016, İstanbul. Yayın aşamasındaki bu çalışmayı kullanmama izin veren meslektaşım Filiz hanıma müteşekkirim.

¹⁸² Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. IV, s. 357-358. Yahya Reşid Efendi’nin 1893’te hem Meclis-i Tedkikât-ı Şer‘iye üyeliği hem de Tedkik-i Müellefât Heyeti üyelik kaydı için bkz. Albayrak, *a.g.e.*, c. I, s. 42, 44.

¹⁸³ Metin Yurdaġür, “Harpûtî, Abdülatif”, *DİA*, c. XVI (1997), s. 235-237; Mustafa Zihni Paşa’nın görev süreleri için bkz. Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali*, s. 112.

Âsım Efendi, dersiâmlığı yanında Darulilm, Daruttalim ve Hadika-i Meşveret gibi mekteplerde muallimlik yapmıştır¹⁸⁴.

Ebülûla Mardin'in *Huzur Dersleri* isimli çalışmasında Fatih dersiâmlarından ve Tedkik-i Müellefât Meclisi üyelerinden Düşenbeli Ahmed Hamdi Efendi'nin Galata Rüşdiyesi'nde müdürlük ve hocalık vazifesini severek yaptığı kaydedilir. Yine burada zikredilen bir rivayete göre Darulfünûn İlahiyat Şubesi'nin tesisinde fıkıh müderrisliğine tayin edilmişse de kısa bir müddet sonra Galata Rüşdiyesi'ne devam eden daha çok talebeye, bilhassa fakir çocuklara ders okutup onları yetiştirmek düşüncesiyle bu vazifeden istifa etmiştir¹⁸⁵.

Daday doğumlu Mustafa Şükrü Efendi (1851-1924) Bayezid Camii'ndeki medrese tahsilinden sonra Bayezid dersiâmı olmuş (1882) ve Huzur Dersleri muhataplığı yapmıştı (1896). Yukarıda değinildiği üzere Maarif Nezareti'nin dinî içerikli kitapların yayınlanmasına izin vermeden önce onayını aldığı Meclis-i Tedkikât-ı Şer'îye üyeliğinde bulunan (1894), 1901'de Heyet-i Nâsiha ile Çin'e gönderilen Mustafa Şükrü Efendi Saray'ın güvendiği zevat arasında yer almıştır¹⁸⁶.

İstanbul doğumlu Şehrî Ahmed Ramiz Efendi (1845-?) Fatih Camii'nde medrese derslerini tahsil ederek dersiâm olmuş, aynı zamanda çeşitli camilerde kürsü

¹⁸⁴ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. IV, s. 45-46. Listedeki Mustafa Âsım burada verdiğimiz biyografi ile birebir örtüşmemektedir. Zira program düzenleme listesinin düzenlenme tarihi Ocak 1900 ve listede Mustafa Âsım'ın Süleymaniye dersiâmı olduğu belirtilmiş, hâlbuki Albayrak'ın hazırladığı kitapta Anamurlu M. Âsım'ın Süleymaniye dersiâmlığı için verilen tarih, Ağustos 1900.

¹⁸⁵ Ebülûla Mardin – İsmet Sungurbey, *Huzur Dersleri*, İstanbul, Hukuk Fakültesi Yayınları, 1966, c. II-III, s. 237.

¹⁸⁶ Albayrak, *a.g.e.*, c. IV, s. 131-132.

şeyhliği, Huzur Dersleri muhatap ve mukarrirliği ve Bahriye Mektebi'nde muallimlik yapmış, 1908'de Tedkik-i Müellefât reisliğine tayin edilmiştir¹⁸⁷.

Manastır doğumlu İsmail Hakkı Efendi (1846-1912) burada ifade edilen mesleği Fatih dersiâmlığından öte o dönemde Osmanlı mektep dünyasının en itibarlı okullarında (Mekteb-i Hukuk, Mühendishâne, Mekteb-i Mülkiye) muallimlik yapan, ders kitapları yazan maarif/mektep sisteminin taşıyıcılarındandı¹⁸⁸.

'Cihet-i Mülkiye'den komisyona dâhil olanlar ise uzun yıllar imparatorluğun çeşitli bölgelerinde değişik vazifelerde bulunan, tecrübeli, saygın ve Saray'ın güven duyduğu devlet adamlarıydılar. Kerkük doğumlu, Mülkiye mezunu (1863) Salih Paşa (1836-1912) kaymakamlık (Zeytun, Haçin, Lazkiye), mutasarrıflık (Havran, Necid, Maraş, Halep, Yenipazar, Zor), müfettişlik (Bağdat ve Diyarbakır Adliye) ve Musul valiliği (1895) yapmıştı¹⁸⁹. Tanzimat döneminin önemli devlet adamı, maarifçi ve tarihçilerinden, ilmiyeden mülkiyeye geçmiş olan Hayrullah Efendi'nin (1818-1866) büyük oğlu İstanbul doğumlu Nasuhi Bey Efendi (1837-1912) Harbiye Mektebi'nde başladığı eğitimini Paris'te tamamladı. Bâbiâlî Tercüme Odası'nda çalıştı (1863), Meclis-i Kebir-i Maarif âzâlığında bulundu (1869). Askeriyeden mülkiyeye intikal ederek komiserlik (Edirne ve Rumeli demiryolları, Bulgaristan), mutasarrıflık (İçel, Lazistan, Beyrut, Canik), valilik (Mamuretülaziz, Adana, Beyrut) ve Tahran sefirliği yaptı¹⁹⁰. Selanik doğumlu Mehmet Enis Paşa (1843-1907) ise mutasarrıflık

¹⁸⁷ Albayrak, *a.g.e.*, c. I, s. 259-260.

¹⁸⁸ İsmail Hakkı Efendi'yi muallim portresi olarak aşağıda daha detaylı göreceğiz.

¹⁸⁹ Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. XVI (haz. Serdar Sakin), s. 103-105; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. III, s. 55-57.

¹⁹⁰ Pakalın, *a.g.e.*, c. XIII (Cengiz Kartın), s. 13-16. Adana valisi olarak tayin edildiğinde yazdığı mısralar, din u devlet aynılığını, sadakati ve 'vatan'ı öne çıkarıyordu: Lütfedip Hak, evliya himmet /

(Trabzon, Ankara, Kastamonu, Ammâre, Karahisar-ı Şarkî, Mardin, Muş, Hille) ve valilik (Diyarbakır, Basra, Halep) yapmıştı¹⁹¹.

1.3.6. Muallimler

Maarif/mektep sisteminin temsilcileri olarak üzerinde durmak istediğimiz son meslek grubunu *muallimler* teşkil etmektedir. Sivil mektepleşme sürecinin başladığı Tanzimat devrinden itibaren muallimlik meselesi siyasî merkezin ve eğitim bürokrasisinin en önemli problemlerinden biri olmuştur. Nitekim yeni mekteplerde istihdam edilmek üzere muallim yetiştirilmesi için kurulan ilk öğretmen okulu Darulmuallimîn 16 Mart 1848'de İstanbul'un ulema semti Fatih'te açılmış ve başına da o zamanlar ilmiye tarîkinde ilerleyen Ahmed Cevdet Efendi getirilmişti¹⁹². Öğretmen okullarının başına ilmiye mensuplarını getirme bir gelenek halini almış, devr-i Hamidî'de pek çok öğretmen okulu ilmiye mensuplarının idaresine verilmiştir¹⁹³.

Olmuşuz çünkü vali-yi Adana / Edelim biz dahi sıdk ile hizmet / Din-i İslâm'a, devlete, vatana; bkz. Pakalın, *aynı yer*.

¹⁹¹ Pakalın, *a.g.e.*, c. V (haz. Özen Tok), s. 122-123. İlmiye mensubu Mehmed Haşim ve 'cihet-i mülkiye'den listeye dâhil edilen Beylikçizâde Sadık Bey Efendi'nin biyografisine ulaşamadım. 1319'de yayınlanan *Zübde-i Akâid-i İslâmiye* isimli kitabın sahibi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ilm-i kelâm ve Soğukçeşme Rüşdiye-i Askerîsi Arabî muallimi el-Hâc Mehmed Haşim'in burada belirtilen Mehmed Haşim olma olasılığı yüksektir, ancak kitabın künye sayfasında yazarın mesleği olarak Ayasofya dersiâmılığı belirtilmiştir. Yukarıdaki listedeki M. Haşim ise Süleymaniye dersiâmı olarak kaydedilmiştir.

¹⁹² Cemil Öztürk, "Dârulmuallimîn", *DİA*, c. VIII (1993), s. 551.

¹⁹³ Bazı örnekler için bkz. Darulmuallimîn'in müdürü Osman Hilmi Efendi (s. 634), Darulmuallimât'ın müdürü Hacı Hafız Mehmed Hulusi Efendi (s. 639), Selanik Darulmuallimîn müdürü İsmail Mahir Efendi (s. 1059), kadrosu tek kişiden oluşan Sivas Darulmuallimîn-i İbtidaîsi muallimi Mehmed Râsih Efendi (s. 1094), bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 1. Sene (1316); Darulmuallimât müdürü Hacı Numan Efendi (s. 133), kadrosu tek kişiden oluşan Edirne Darulmuallimîn muallimi Hafız Ahmed Efendi (s. 285), kadrosu tek kişiden oluşan Bursa Darulmuallimîn-i İbtidaîsi muallimi Arif Hikmet Efendi (s. 474), kadrosu tek kişiden oluşan Trabzon Darulmuallimîn muallimi Abdullah Efendi (600), bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 6. Sene (1321).

II. Abdülhamid döneminin başlarında Edirne, Kosova, Konya, Sivas, Bursa, Selanik, Aydın, Halep, Van, Musul gibi vilayetlerde de açılan öğretmen okullarının taşradaki sayısı 1905'e gelindiğinde otuzu aşmıştı¹⁹⁴. Ancak buna rağmen Hamidiye dönemi boyunca “*muallimlerin matlûb vechile tadrîse muktedir olmadıkları*” ve bu sorunu aşmak için “*usûl-i cedîde üzre muallim yetiştirilmesi mecburiyeti*” sıklıkla dile getiriliyordu¹⁹⁵. Siyasî merkezin ve maarif/mektep sisteminin istediği muallim profiline bakacak olursak şu hususiyetleri ve vazifeleri görürüz:

-Öğretmen okulu diplomasına sahip olmak, bu yoksa yapılacak imtihanda muallimlik yapmaya ehliyetli olduğunu göstermek.

-*Mekârim-i ahlâk, hüsn-i terbiyet, sadakat ve istikamet* sahibi olmak.

-Sorumlu oldukları bütün dersleri (*ulûm ve fûnûn*) ve özellikle *fıkıh, akâid-i diniye, ahlâk ve terbiyeye* dair olan dersleri talebeye etraflıyla ve hakkıyla anlatmak/öğretmek.

-Derslerde katî surette ders dışı herhangi bir konuda söz açmamak, yorum yapmamak.

-Beş vakit namazı bizzat eda ederek talebelere örnek olmak, talebeleri *ferâiz-i diniye ve sünen-i seniye*yi îfâ etmeye alıştırmak.

-Talebelerin *padişaha*, devlete, anne-babalarına, hocalarına ve büyüklerine *itaat ve riâyet* etme; dindaşlarıyla bütün insanlara *muavenet* etme; vatana, memlekete ve kendinden küçüklere *muhabbet* etme gerekliliğini ve *hüsn-i ahlâk esaslarını* her fırsatta anlatmak/öğretmek.

¹⁹⁴ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 152-153.

¹⁹⁵ Bir örnek için bkz. BOA. Y.A.RES. 100/13-3, 6 Muharrem 1317 / 17 Mayıs 1899.

-İlim ve marifetin dünya ve ahiretçe olan yararlarından ve faziletlerinden, *cehaletin* de zararlarından talebelere sürekli bahsetmek ve onları *ilim tahsiline* teşvik etmek¹⁹⁶.

II. Abdülhamid devrinin paradokslarını, problemlerini ve aynı zamanda imkânlarını birlikte barındıran bu özelliklere sahip, siyasî merkezin aradığı padişaha ve devlete sadık, itaatkâr, dindar, çalışkan, aynı zamanda modern çağın gereklerini benimsemiş öğretmenleri bulup istihdam etmek oldukça zordu ve bu nedenle de öğretmenler üzerinde çok katı ve yer yer uygulanması güç denetim ve teftiş mekanizmaları devreye sokulmak istenmiştir¹⁹⁷. Öğretmen okullarının Hamidiye devrine gelindiğinde belli bir birikime sahip olmaları ve taşraya yayılmalarına rağmen II. Abdülhamid dönemi boyunca öğretmen okulu çıkışlı muallimlerin hâlâ istenen sayıda olmadığı görülmektedir. Bayram Kodaman II. Abdülhamid dönemi öğretmen kaynaklarını Darulmuallimîn mezunları dışında şu şekilde tasnif etmiştir: a) Medreseliler, b) Subaylar, c) Gayr-i Müslimler, d) Memurlar, e) İdadî mezunları, f) Din görevlileri (imam, müezzin, vaiz vs.)¹⁹⁸.

II. Abdülhamid döneminde mekteplerde okutulan din derslerinin neredeyse tamamına yakını ilmiye mensupları tarafından verilmekteydi. İlmîyenin mekteplerdeki etkisi sadece din dersleri ile sınırlı değildi; ahlâk, Arapça, Farsça, hüsn-i hat, kısmen Türkçe, edebiyat, tarih, coğrafya, malumât-ı nâfia, ilm-i servet, hendese, hesap gibi yeni oluşturulmuş alanlarda da muallimlik yapan ilmiye

¹⁹⁶ Bu maddeleri ibtidaî muallimleri ile Mekteb-i Mülkiye başta olmak üzere idadî muallimleri için düzenlenen iki ayrı kaynaktan derledim, bkz. “Bu Kerre Şeref-sudûr Buyurulan İrade-i Seniye-i Hazret-i Padişahî Mantûk-ı Celîline Tevfikan İttihâz Olunacak Kararnâme Sûretidir”, *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 1. Sene (1316), s. 66-68; *Dersaadet Mekâtib-i İbtidaiyesi için Talimât-ı Mahsusadır*, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1309, s. 2-3, 9-10.

¹⁹⁷ Bazı örnekler için bkz. Fortna, *Imperial Classroom*, s. 235-241.

¹⁹⁸ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 155.

mensuplarına rastlanmaktaydı. Bu bazen ilgili alanlarda eleman yetersizliğinden kaynaklanan bir zorunluluk olabiliyordu, ancak ilmiye mensuplarının bu alanlardaki birikimi ve hevesi ile siyasî merkezin/maarif yetkililerinin ilmiye mensuplarını bu vazifelere bilinçli teşvikleri de göz ardı edilmemelidir. Siyasî merkez bu teşvikle hem yetişmiş eleman olarak ilmiye mensuplarından istifade etmekte hem de ulemanın halk üzerindeki ağırlığı ve etkisini kullanarak, halk arasında ‘gavur mektebi’ denilerek yer yer muhalefet gösterilen yeni okulların bir çeşit meşrûyetini sağlamaya çalışmaktaydı. Hemen bütün rüşdiye birinci ve ikinci muallimliklerini ilmiyeye mensup zevat üstleniyordu. Bunun yanında bazı resmî ve özel okulun müdürleri de ulemandı¹⁹⁹.

¹⁹⁹ Bu sonuçlara 1316 senesinde yayınlanan *Maarif Salnâmesi*’nin ilgili yerlerini tarayarak vardık.

İlmiye mensubu okul müdürlerine örnek vermek gerekirse; Darulmuallimîn’in müdürü Osman Hilmi Efendi (s. 634), Darulmuallimât’ın müdürü Hacı Hafız Mehmed Hulusi Efendi (s. 639), Daruttalim’in müdürü İbrahim Efendi (s. 685), Daruttedris’in müdürü Ali Âlî Efendi (s. 688), Nablus İdadîsi müdürü Osman Nuri Efendi (s. 978), Selanik İdadîsi müdür-i sâni’si Osman Efendi (s. 1056), Selanik Darulmuallimîn müdürü İsmail Mahir Efendi (s. 1059).

İlmiye mensubu Rüşdiye müdür ya da muallim-i evvelerine örnek vermek gerekirse; Bayezid Rüşdiyesi müdürü Hasan Lütfü Efendi (s. 659), Mahmudiye Rüşdiyesi müdürü Mehmed Nureddin Efendi (s. 660), Fatih Rüşdiyesi müdürü Yusuf Ziya Efendi (s. 662), Ayasofya Rüşdiyesi müdürü Süleyman Efendi (s. 664), Üsküdar Rüşdiyesi müdürü Vehbi Efendi (s. 665), Ermenek Rüşdiyesi muallim-i evveli Abdullah Hulusi Efendi (s. 833), Sivrihisar Rüşdiyesi muallim-i evveli İbrahim Efendi (s. 852), Keskin Rüşdiyesi muallim-i evveli Ziya Efendi (s. 854), Kuşadası Rüşdiyesi muallim-i evveli İbrahim Fehmi Efendi (s. 881), Bodrum Rüşdiyesi muallim-i evveli Mustafa Hulusi Efendi (s. 886), Bağdat Rüşdiyesi muallim-i evveli Ahmed Fehmi Efendi (s. 964), Eskişehir Rüşdiyesi muallim-i evveli Mehmed Nazif Efendi (s. 1033), Niksar Rüşdiyesi muallim-i evveli Asım Efendi (s. 1098), Tirebolu Rüşdiyesi muallim-i evveli Osman Efendi (s. 1108), Arhavi Rüşdiyesi muallim-i evveli Ömer Lütfü Efendi (s. 1110).

Din dersi dışında diğer dersleri veren ilmiye mensuplarına örnek verecek olursak; Mekteb-i Mülkiye ilm-i servet muallimi Mahmud Esad Efendi (s. 513), Mekteb-i Mülkiye Arapça muallimi Şakir Efendi (s. 513), Mekteb-i Sultanî lisan-ı Türkî muallimi Abdülvehhab Efendi (s. 604); Mekteb-i Sultanî Fari’si muallimi Nevâ Efendi (s. 605), Numûne-i Terakki Mektebi kavâid-i Osmaniye, hesap ve tarih-i Osmanî muallimi Cemal Efendi (s. 652), Beyrut Askerî Rüşdiyesi Arabî muallimi Ahsen Efendi (s. 983), Bursa İdadîsi hesap muallimi Hilmi Efendi ve coğrafya muallimi Musa Efendi (s. 1027), Balıkesir İdadîsi coğrafya ve malumât-ı nâfia muallimi Mustafa Niyazi Efendi (s. 1028), Bursa Askerî Rüşdiyesi Arapça muallimi Mehmed Sâbit Efendi (s. 1037), Şam İdadîsi Arapça ve Edebiyat muallimi İsmail Hakkı Efendi (s. 1081), Sivas İdadîsi Türkçe muallimi Mehmed Râsih Efendi (s. 1093), Sivas Askerî Rüşdiyesi Arabî muallimi Ahmed Hamdi Efendi ve hüsn-i hat muallimi Abdullah Rüşdi Efendi (s. 1099), Trabzon İdadîsi edebiyat, ahlâk, Arabî ve Fari’si muallimi Abbas Zihni Efendi (s. 1104), Kastamonu İnâs Rüşdiyesi ulûm-ı riya’ziye muallimi Ali Behcet Efendi (s. 1128), Musul

Hamidiye dönemi özel okullarından Mir'ât-ı Feyz-i Hamidî Mektebi'nin idare ve öğretim kadrosuna bakıldığında²⁰⁰ muallimlerdeki köken ve meslekî çeşitlilik daha iyi müşahede edilecektir:

Görev	Görevli	Ek Açıklama
Müdür	Kenan Bey	Hukuk mezunu, Mektûbî-i Sadr-ı Âlî kâtibi
Müdür-i Sâni	Ata Bey	Üsküdar Telgrafhânesi Muhasebe memuru
Ders Nazırı	Şücaeddin Bey	Hukuk mezunu, Ticaret Nezareti Nâfia İdaresi kâtibi
Tabib	Tevfik Şükrü Bey	Tıbbiye İdadîsi ilm-i hayvanât muallimi (kolağası)
Tabib	Kazım Ahmed Bey	Selimiye Kışlası doktoru, Zeytinburnu ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn göz doktoru (kolağası)
Tabib	Hikmet Hamdi Bey	Heyet-i Teftişîye-i Sıhhiye üyesi
Kâtib	Cemil Bey	Posta ve Telgraf Nezareti Mektûbî Kalemi kâtibi
Dâhiliye memurları	Osman Bey, Veysi Bey	
Kur'ân-ı kerim, Tecvid	Hafız Nazif Efendi	Müderris
Kur'ân-ı kerim, Tecvid	Hüseyin Hamdi Efendi	
Ulûm-ı diniye, Akâid	Mehmed Nuri Bey	Mülkiye mezunu, Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi muavini
Arabî	Hafız İzzet Efendi	Üsküdar dersiâmı
Arabî	Selahaddin Bey	Medreseden icazetli, Hukuk talebesi
Farisî, Kavâid-i Osmaniye	Raşid Bey	Harbiye İdadîsi Kitâbet muallimi, kâimmakam [yarbay]
Kitâbet	Mecdüddin Bey	Ticaret Mektebi son sınıf öğrencisi, Düyûn-ı Umûmiye Muhasebesi kâtibi
Resim	A. Rıza Bey	Mekteb-i Harbiye resim muallimi, binbaşı

İdadîsi Arabî, Farisî, Türkçe ve hendese muallimi İbrahim Efendi (s. 1200); bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 1. Sene (1316).

²⁰⁰ *Mir'ât-ı Feyz-i Hamidî Mektebi, İkinci Sene, 1322-1323 Sene-i Tadrîsiyesi*, İstanbul, Cihan Matbaası, 1323/1905, s. 19-21.

Hüsn-i hat	İsmail Hakkı Bey	Divan-ı Hümâyûn Kalemi mühimme-nüvisi
Muavini	Cemil Bey	Mektep kâtibi
Tarih-i Osmanî, Ahlâk	Şücaüddin Bey	Mektep ders nazırı
Tarih-i İslâm	Mehmed Sadî Bey	Hukuk talebesi, Adliye Nezareti Sicil Kalemi kâtibi
Malumât-ı nâfia, hıfzı's-sihha	Tevfik Şükrü Bey	Mektep doktoru
Malumât-ı zirâiye	Kazım Bey	Mektep doktoru
Fransızca	Selahaddin Rıza Bey	Ticaret Mektebi mezunu, Cemiyet-i Rüsûmiye Kalemi kâtibi
Hatt-ı Fransevî	Hikmet Hamdi Bey	Mektep doktoru
Coğrafya	Nişli Mustafa Bey	Mülkiye İdadîsi mezunu, Maliye Nezareti Tatbik Kalemi kâtibi
Usûl-i Defterî	Fuad Münir Bey	Ticaret Mektebi mezunu
Hendese	Besim Neşet Bey	Darulfünûn Riyaziye Şubesi mezunu, Maarif Nezareti Sicil Kalemi kâtibi
Hesap	Ali Haydar Bey	Hukuk son sınıf öğrencisi, Maarif Nezareti İstatistik Kalemi kâtibi
İmlâ ve Kıraat	Veysi Bey	Dâhiliye memuru
Farisî İmlâ, Kıraat	Lütfullah Bey	Mülkiye İdadîsi mezunu, Muhasebe-i Maliye Maaşât-ı Zâtiye Kalemi kâtibi
Hesap (İbtidâî)	Edhem Nejad Bey	Mülkiye İdadîsi mezunu, Ticaret Mektebi talebesi
Jimnastik	Ali Fuad Bey	Ziraat Bankası Muhasebe Kalemi kâtibi
Fenn-i Musiki	Celal Bey	Musika-i Hümâyûn'dan
Eczâ-yı şerîfe, İlmihal	Hafız Ahmed Efendi	Medreseden icazetli
Eczâ-yı şerîfe, İlmihal	Hafız Ahmed Hulusi Efendi	Medreseden icazetli
Eczâ-yı şerîfe, İlmihal	Hafız Abdullah Efendi	Medrese talebesi

Tablo 8 Mir'ât-ı Feyz-i Hamidî Mektebi İdare ve Öğretim Kadrosu

Tabloda ilk fark edilen husus okulun hem idare hem de eğitim kadrosunun öğretmenliği ek iş olarak üstlenmesidir. Okulun müdürü de dâhil pek çok öğretmen merkezî bürokraside çeşitli vazifelerde bulunmaktadır. Bâbiâlî, Şura-yı Devlet, Ticaret, Maliye, Adliye ve Maarif nezaretlerinde muavinlikten kâtipliğe kadar bir

dizi meslekî çeşitlilik göze çarpmaktadır. Muallimlerden bir kısmı da Ticaret ve Hukuk mekteplerinde talebeliğe devam etmektedir. Tevfik Şükrü Bey (Tıbbiye İdadîsi) ve Raşid Bey (Harbiye İdadîsi) gibi az da olsa diğer okullarda görev yapan muallimler vardır. Köken itibariyle medreseden gelenlerin sayısı yedi iken Mülkiye, Hukuk ve Ticaret mekteplerinden üçer kişi, Harbiye Mektebi'nden gelen iki kişi ve Darulfünûn Riyaziye Şubesi mezunu bir muallim vardır, kalanların eğitimleri belirtilmemiştir.

Sadece listedeki verilere bakacak olursak fiilen ilmiye mensubu olan iki muallim vardır, bunlar Kur'ân-ı kerim muallimi Hafız Nafiz Efendi (müderres) ve Arapça hocası Hafız İzzet Efendi'dir (Üsküdar dersiâmı). Diğer Arapça hocası (Selahaddin Bey) medreseden icazetli ama talebeliğe modern eğitim kurumu olarak Mekteb-i Hukuk'ta devam etmektedir. Üç ilmihal hocasından ikisi (Hafız Ahmed ve Hafız Ahmed Hulusi Efendiler) medreseden mezun olmakla birlikte henüz ilmiye görevi yapmamakta, diğer ilmihal hocası (Hafız Abdullah Efendi) ise hâlâ medrese talebeliğine devam etmektedir. Bir diğer Kur'ân-ı kerim ve tecvid hocası Hüseyin Hamdi Efendi hakkında ek bilgi verilmemiştir, muhtemelen o da medreseden icazetlidir.

Tablonun şaşırtıcı kısmı nadir tesadüf edilen bir durum olarak Mekteb-i Mülkiye mezunu ve önemli bir mülkiye bürokratı (Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi muavini) olan Mehmed Nuri Bey'in din dersi (ulûm-ı diniye, akâid) muallimliği yapmasıdır. Bu örnek, ilmiye mensubu dışında din dersleri muallimliği yapan kalemiye/mülkiye çalışanlarının az da olsa var olduğuna işaret etmektedir. Nitekim taramalarımız sırasında Hama İdadî Mektebi'nin iki ulûm-ı diniye hocasından birinin

(râbia rütbesine sahip Mehmed Bey) kalemiye mensubu olduğunu gördük²⁰¹. Meslek olarak ilmiye dışındaki bu iki din dersi mualliminin muhtemelen aynı zamanda medrese mezunu oldukları veya tamamını tahsil etmeseler bile bir miktar medrese dersleri aldıkları rahatlıkla söylenebilir.

8 Aralık 1900 tarihinde Üsküdar’da kurulan Mir’ât-ı Feyz-i Hamidî Mektebi’nin²⁰² özel okullardan biri olmasına binâen farklı bir pozisyonda olduğu iddia edilebilir. Karşılaştırma ve ek bilgi sunması için resmî okul olarak payitaht İstanbul’dan sivil ve askerî birkaç okulun muallim profillerini incelemek yerinde olacaktır. Ancak kaynak olarak *Maarif Salnâmesi*’ni kullanacağımız için elde edeceğimiz veriler muallimlerin köken bilgilerinden ziyade ilmiye, kalemiye ve askeriye mensubu olup olmadıklarını tesbit etmekle sınırlı kalacaktır²⁰³. Payitahtın önemli idadîlerinden Vefa Mekteb-i İdadî-i Mülkî-i Şâhânesi’nin idare ve talim heyetine bakacak olursak şu tablo ile karşılaşırız²⁰⁴:

Görev	Görevli	Rütbe
Müdür	Hüseyin Saadet Bey	Sâlise [kalemiye]
Müdür Muavini	Memduh Bey	Sâlise [kalemiye]
Kâtib	Servet Efendi	-
İmam	Muhtar Efendi	Müderris [ilmiye]

²⁰¹ Diğeri “müderris” payeli Abdullah Efendi’dir, bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 1. Sene (1316), s. 1082. Mekteb-i Mülkiye’de de kalemiye rütbesine sahip iki din dersi muallimi mevcuttur, birisi aşağıda ele alacağımız ve medreseden icazetli olduğunu bilmemize rağmen ilmiye rütbesi kullanmayan usûl-ı fıkıh hocası (ûlâ rütbeli) Hacı Zihni Efendi, diğeri ulûm-ı diniye, kitabet ve ilm-i ahlâk muallimi (sâniye rütbeli) Hulusi Efendi’dir; bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 6. Sene (1321), s. 74, 75.

²⁰² Nuri Güçtekin, *İstanbul’daki Husûsî Mektepler (1873-1922)*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015, s. 223.

²⁰³ Özellikle askerî olanlar dışındaki taşra okullarında muallimlerin pek çoğunun rütbeleri belirtilmediği için bu veriler bile elde edilemediğinden taşradan örnekleme yapılmayacaktır. Salnâmelerde rütbe zikredilmemesi, kişinin o tarihte henüz rütbe almadığını gösterdiği gibi bu durum, bilgi eksikliği ya da bilgi güncellemesinin yapılmamasından da kaynaklanmaktaydı. Bu değerlendirmeyi lütfeden meslektaşım Yrd. Doç. Dr. Filiz Dıgıroğlu’na müteşekkirim.

²⁰⁴ Bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 4. Sene (1319), s. 143-144.

Resim	Hakkı Paşa	Ferik [askeriye]
Fransızca ve tercüme	Emin Bey	Ûlâ [kalemiye]
Mevâlîd	Mustafa Münif Paşa	Mîr-i Mîrân [mülkiye]
Kitâbet-i resmiye	Rahmi Bey	Ûlâ Sânîsi [kalemiye]
Hikmet-i tabiiye	Said Bey	Ûlâ Sânîsi [kalemiye]
Tarih	Muhyiddin Bey	Ûlâ Sânîsi [kalemiye]
Tarih-i Osmanî	Mehmed Tevfik Efendi	Ûlâ Sânîsi [kalemiye]
Hesab-ı nazarî	Hüsna Bey	Mîralay [askeriye]
Resim	Kenan Bey	Mütemâyiz [kalemiye]
Hüsn-i hat	Mehmed Ali Bey	Mütemâyiz [kalemiye]
Kitâbet	Ziya Bey	Mütemâyiz [kalemiye]
Kimya-yı madenî	Abdî Efendi	Kâimmakam [askeriye]
Fransızca ve Rumca	Yorgaki Efendi	Sâniye [kalemiye]
Tarih	Mahmud Ağâh Bey	Sâniye [kalemiye]
Hüsn-i hat	Ahmed Efendi	Sâniye [kalemiye]
Coğrafya-yı umûmî	Zühdü Bey	Sâniye [kalemiye]
Akâid	Ömer Hayri Efendi	Müderriş [ilmiye]
Usûl-i defterî, cebir	İshak Bey	Sâlise [kalemiye]
Coğrafya-yı Osmanî, umranî	Hüseyin Saadet Bey	Sâlise [kalemiye]
Türkçe	Memduh Bey	Sâlise [kalemiye]
Fransızca	Tahsin Bey	Sâlise [kalemiye]
Hendese	Cevdet Bey	Sâlise [kalemiye]
Türkçe	Memduh Bey	Sâlise [kalemiye]
Arabî	Mehmed Hilmi Efendi	Müderriş [ilmiye]
Akâid ve ahlâk	Mustafa Âsım Efendi	Müderriş [ilmiye]
Akâid	Fehmi Efendi	Müderriş [ilmiye]
Türkçe ve ahlâk	Lisanüddin Efendi	Râbia [kalemiye]
Hendese, cebir, müsellesât	İbrahim Efendi	Kolağası [askeriye]
Kozmoğrafya, makine	Nasuhi Efendi	Kolağası [askeriye]
Coğrafya-yı umûmî	Remzi Efendi	Kolağası [askeriye]
Hendese, hesap	Nazmi Efendi	Kolağası [askeriye]
Tarih, coğrafya	Burhaneddin Bey	Râbia [kalemiye]
Farisî	Mecid Efendi	-

Kavânîn	Cemaleddin Bey	-
Fransızca	Lütfü Bey	-
Fransızca	Ğaytan Efendi	-
Kimya	Halid Bey	-
İlm-i ahlâk	Galib Bey	-
Usûl-ı tahrîr	Süleyman Bey	-
Ermenice	Ohannes Efendi	-
Arabî	Atıf Efendi	-
Ermenice	Süreyya Bey	-

Tablo 9 Vefa İdadî Mektebi İdare ve Öğretim Kadrosu

Vefa Lisesi muallimlerinin kâhir ekseriyetini kalemiye mensupları oluşturmaktadır (yirmi iki). Askeriye mensubu muallim sayısı sekiz iken imam da dâhil edilirse ilmiye mensupları altı kişidir. İlmiye mensuplarının verdiği dersler yukarıdaki bulgularımızı doğrulamaktadır: akâid, Arapça, ahlâk. Mekteplerin geneli hesaba katılacak olursa ilmiye mensuplarının verdiği dersler burada biraz sınırlanmış gözüküyor. Merkezde bir okul olarak Vefa İdadîsi'nde diğer derslerin ilmiye dışındaki, yetişmiş muallimlerini bulmak güç olmasa gerektir. Bu muallimlerin önemli bir kısmının aynı zamanda başka okullarda muallimlik yapmalarının yanında merkezî bürokraside de görevli oldukları söylenebilir. Ahlâk dersinin diğer hocasının kalemiye mensubu olması dikkati çekmektedir. Zaten mekteplerde ahlâk derslerini veren hocaların önemli bir kısmını ilmiye mensubu dışındakiler teşkil etmektedir. Tablonun diğer bir hususiyeti bazı gayrimüslim muallimleri içermesidir. Yorgaki Efendi Fransızca ve Rumca, Ğaytan Efendi Fransızca, Ohannes Efendi Ermenice hocasıydı.

İstanbul/Soğukçeşme Rüşdî-i Askerîsi'nin kadrosuna bakacak olursak, orada şöyle bir tablo görürüz²⁰⁵:

Görev	Görevli	Rütbe
Müdür	Cemil Efendi	Kol Ağası [askeriye]
İmlâ	Kemal Bey	Mütemâyiz [kalemiye]
Hüsn-i hat	Şefik Efendi	Kol Ağası [askeriye]
Riyaziye	İbrahim Efendi	Kol Ağası [askeriye]
Fransızca	Ahmed Hamdi Efendi	Yüzbaşı [askeriye]
Coğrafya	Ahmed Refik Efendi	Mülâzım-ı Sâni [askeriye]
Resim	Hasib Efendi	Kol Ağası [askeriye]
Dâhiliye zâbiti	Münib Efendi	Mülâzım-ı Ülâ [askeriye]
Dâhiliye zâbiti	Mehmed Emin Efendi	Mülâzım-ı Ülâ [askeriye]
Dâhiliye zâbiti	Sabri Efendi	Mülâzım-ı Ülâ [askeriye]
Arabî	Süleyman Sırrı Efendi	Mûsıla-i Süleymâniye [ilmiye]
Arabî	Hacı Haşim Efendi	Kibâr-ı Müderrisinden [ilmiye]
Farisî	Âsım Efendi	-
Farisî	İsmet Efendi	-

Tablo 10 Soğukçeşme Askerî Rüşdiye Mektebi İdare ve Öğretim Kadrosu

Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nin müdürle birlikte dokuz kişiden oluşan hoca kadrosunun büyük bir çoğunluğunu (altı kişi) askeriye mensuplarının oluşturması gayet doğaldır. İmla muallimi Kemal Bey kalemiyenin tek temsilcisidir. İlmiye mensubu olarak muallim kadrosunda bulunan iki kişi vardır ve ikisi de Arapça dersi vermektedir. İlmiyeden iki temsilci olmasına rağmen ulûm-ı diniye dersinin zikredilmemesi enteresandır²⁰⁶. Arapça hocası Hacı Haşim Efendi aynı

²⁰⁵ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 4. Sene (1319), s. 235.

²⁰⁶ 1898 yılında düzenlenmiş bir Askerî Rüşdiye programında ilmihal, akâid-i diniye, kısas-ı enbiya ve tarih-i İslâm gibi dersler zikredilmiştir, bkz. Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2009, s. 73.

zamanda Ayasofya dersiamlarından ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ilm-i kelâm hocasıdır²⁰⁷.

II. Abdülhamid döneminde muallimlik meselesinin bir yönünü de hanım öğretmen yetiştirme problemi teşkil etmiştir. İlki 1858 yılında eğitime başlayan inâs (kız) rüşdiyelerine hanım muallim yetiştirmek üzere 1870 senesinde açılan Darulmuallimât'ın kurumsal ve program açısından yerleşmesi ancak II Abdülhamid devrinin ikinci yarısında sağlanabilmiştir²⁰⁸. Bu kurumsallaşma ile birlikte kadınların iş hayatına katılmasının önü açılmış, İstanbul ve taşradaki birçok inâs mektebinin hoca kadrosunda hanımlar söz sahibi olmuştur. Bu durum erkek hocalar ders verdiği için *mahremiyet ve dine dayalı gerekçelerle* kızlarını okula göndermek istemeyen ailelerin mazeretlerini nisbeten geçersiz kılmış, daha fazla kız çocuğunun mekteplere gönderilmesini sağlamıştır. Darulmuallimât'ın 1901 senesindeki idare ve hoca kadrosu şu şekildedir²⁰⁹:

Görev	Görevli	Rütbe
Müdür	Hacı Hafız Mehmed Hulusi Ef.	Kibâr-ı müderrisînden [ilmiye]
Hendese, hesap	Abdüllatif Bey	Ûlâ [kalemiye]
Arabî	Halil Efendi	Mevâlîden [ilmiye]
Farîsî, kavâid, kitabet	Said Efendi	Mütamayız [kalemiye]
Ulûm-ı diniye	Mustafa Efendi	Müderris [ilmiye]
Kur'ân-ı kerim	Galib Efendi	Müderris [ilmiye]
Rik'a ve sülüs	Ziya Efendi	Müderris [ilmiye]
Ulûm-ı mütenevvia, el hünerleri	Sıdika Hanım	-

²⁰⁷ Bu bilgiyi el-Hac Mehmed Hâşim imzalı *Zübde-i Akâid-i İslâmiye* (İstanbul, 1319, 126 s.) isimli eserin künye sayfasından edindik.

²⁰⁸ Cemil Öztürk, "Dârülmualimât", *DİA*, c. VIII (1993), s. 549-550.

²⁰⁹ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 768-769. Hanım öğretmenlerden mezuniyet tarihi verilenlerin bilgileri aynı kaynağın 775-776. sayfalarından edinilmiştir.

Müdür muavinesi, destgâh ve sâire muallimesi	Lütfiye Hanım	-
Nakış ustası	Hatice Hanım	-
Şube, kavâid, ulûm-ı sâire	Reşide Hanım	-
İdâre-i beytiye, sâire	Hafîze Hanife Hanım	-
Şube, kıraat	Mâide Hanım	-
Tarih	Sâmiye Hanım	-
Muallime	Sadiye Hanım	- [Darulmuallimât 1310 mezunu]
Ulûm-ı diniye, sâire	Hatice Hanım	- [Darulmuallimât 1312 mezunu]
Muallime	Hayriye Hanım	- [Darulmuallimât 1311 mezunu]
Muallime	Feride Hanım	- [Darulmuallimât 1311 mezunu]
Nakış, sâire	Naciye Hanım	- [Darulmuallimât 1311 mezunu]
Nakış, sâire	Makbûle Hanım	-
Muavine	Muhlise Hanım	- [Darulmuallimât 1312 mezunu]
Nakış, hüsn-i hat muavinesi	Fatıma Hanım	- [Darulmuallimât 1310 mezunu]
Muavine	Leman Hanım	-
Piyano ustası	Madam Haliçka	-
Nakış ustası	Matmazel Aleksandr	-
Resim ustası	Matmazel Gırmıryân	-

Tablo 11 Darulmuallimât Mektebi İdare ve Öğretim Kadrosu

Yirmi altı kişiden oluşan eğitim kadrosunun on dokuzunu hanım öğretmenlerin oluşturması Hamidiye döneminde kadınların eğitime yönelik çabaların başarısı olarak değerlendirilebilir. İdare-i beytiye, dikiş, nakış, el hünerleri gibi hanımlara yönelik meslekî dersler dışında başta din dersleri olmak üzere kavâid, kıraat, tarih, hüsn-i hat gibi dersleri de hanım öğretmenlerin vermesi dikkati çekmektedir. Okulun idaresi ilmiye mensubu ve elli yaşlarında bir erkek hocaya

teslim edilmiş ama yardımcısı bir hanım muallimedir. Okulun üç muallimesi gayrimüslimdir, bunlardan biri modern Batı enstrümanı olarak piyano eğitimi vermektedir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere ilmiye mensuplarının gerek idarî kadro gerekse hoca kadrosu olarak öğretmen okullarındaki etkileri burada da karşımıza çıkmaktadır. Müdür Mehmed Hulusi Efendi'nin 'Hacı', 'Hafız' gibi sıfatlarının zikredilmesi dinî etkinin daha fazla görünür kılınmak istenmesiyle alakalı olsa gerektir. Bunun yanında Mehmed Hulusi Efendi'nin biyografisi medrese ve ilmiyenin etkilerini gösterdiği kadar mektep sisteminden de izler taşımaktadır. Tüccardan Hacı Şaban Efendi'nin oğlu olarak 1848'de Eğin'de dünyaya gelen Mehmed Hulusi ilk eğitiminin ardından İstanbul'a gelerek medrese tahsilini tamamlamıştır (1866-1880). Geleneksel eğitimi sadece medrese dersleriyle sınırlı kalmamış, dönemin meşhur üstatlarından İstanbul ve Mısır tarîki üzere kıraat ilmini tahsil ederek icazetler almıştır. Eğitimi tamamladıktan sonra Bayezid Camii'nde derse çıkan (1880) Mehmed Hulusi Efendi'nin ilmiye ve mektep sistemindeki vazifeleri şu sırayı izlemiştir: Huzur Dersleri muhataplığı (1887), Meşihat Dairesi Teftiş-i Mesâhif-i Şerîfe Meclis âzâlığı (1889), Matbaa-i Osmaniye musahhihliği, Darulmuallimîn-i Rüşdiye ve Âliye Kısmı akâid-i diniye muallimliği (1892), Darulmuallimât müdürlüğü (1894)²¹⁰.

İlmiyenin/medresenin etkisi altı erkek muallimden dördünün ilmiyeli olmasında da açığa çıkmaktadır. Kur'ân-ı kerim, ulûm-ı diniye, Arapça ve hat

²¹⁰ Fatih dersiâmı iken 1923'te vefat eden Mehmed Hulusi'nin ilm-i beyân, Arap edebiyatı, ilm-i tabir, tasavvuf ve fikha dair neşredilmiş eserleri bulunmaktadır. Bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 769-770; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. III, s. 201-202. Albayrak'ın çalışmasında Mehmed Hulusi'nin Darulmuallimîn ve Darulmuallimât'taki görevlerinden bahsedilmez.

dersleri ilmiye mensupları tarafından verilmekte, hendese, hesap, Farsça, kavâid ve kıraat kalemiye erbabına teslim edilmektedir. Ancak burada dikkat çekici bir ayrıntı vardır. Kalemiye mensubu olarak kadroda yer alan Mehmed Said Bey (1836-1912) aslında medreseden icazetlidir, ilmiye görevlerinde bulunmadığı için dinî bürokrasiye dâhil olmamıştır. İdadî sınıflarında okutulan bir ahlâk ders kitabı da bulunan Mehmed Said'in görev sıralaması şu şekildedir: Matbaa-i Âmire musahhihliği (1857), Sultan Selim Rüşdiyesi Türkçe muallimliği (1878), Darulmuallimîn inşa ve Arabî muallimliği (1879), Mekteb-i Mülkiye kavâid-i Osmanî, Edebiyat-ı Osmanî ve ahlâk muallimliği (1883-1900), Darulmuallimât edebiyat muallimliği (1900-1908)²¹¹.

Darulmuallimât'ın kadrosu ve dersleri devr-i Hamidî mektep sisteminin eklektik/seçmeci ve senkretik/bağdaştırmacı karakterini gösterdiği kadar paradokslarını da nisbeten taşımaktadır. Son dönem Osmanlı seçkinlerinin, konaklarında özellikle kız evlatlarına dinî eğitim yanında Batı müziği enstrümanı olarak piyano eğitimi aldırıldığı gibi devlet de hanım öğretmen adaylarının bir yandan dinî dersler alırken bir yandan da modern (Batı) dünyayı *piyano, gayrimüslim hoca* ve *yeni dersler* üzerinden tanımalarını istemektedir²¹².

²¹¹ Mehmed Said'e İkinci Bölüm'de, ahlâk dersi kitaplarının yazarları kısmında tekrar döneceğiz. Mehmed Said'in biyografisi için bkz. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. II, s. 1040-1041.

²¹² Bu paradoksu bizzat padişahın hayatında da görmek mümkündür: “[II. Abdülhamid] düzenli namazını kılar, koleraya karşı *Buhârî-i* şerif hatmi yapar / yaptırır, harp içinde zafer için Kadı İyaz'ın *Şifa-i* şerifini okur, nikâhlendiği eşine (Müşfika Kadına) ad koymak için Kur'an'dan tefe'ülde bulunur, eşleri ve kızlarının tesettürüne itina gösterir, saray teşrifatı içinde yer alan dinî muhtevalı menâsiki ve âdetleri (cuma selâmlığı, huzur dersleri, surre alayı, iftar, hırka-i şerif ziyareti, muharrem alayı, kandil gecelerinde mevlit okunması, bayram merasimleri vb.) hassasiyetle takip ve icra eder, dizüstü oturarak Kur'an okur, dervişmeşreptir... Buna karşılık piyano çalmayı bilen, alafranga ve hafif müzik dinleyen padişah, çocuklarına İtalyan ve Fransız hocalardan piyano dersleri aldırır, özel olarak saraya davet edilen opera ve konserleri, tiyatroları ilgiyle takip eder, uyku öncesi batı dillerinden tercüme ettirdiği polisiye romanları okutup dinler...”, bkz. Kara, “Halife, Sultan, İmparator”, s. 475-476.

Tam bu noktada Darulmuallimât'ta başta usûl-i talim ve terbiye (pedagoji) olmak üzere altı-yedi çeşit ders veren Ayşe Sıdika Hanım'ın biyografisine²¹³ bakmak yerinde olacaktır. Cuma-yı Bâlâ'dan (Rumeli) İstanbul'a gelip medrese eğitimi almış ve Enderun'da hocalık yapmış olan Mazlumzâde Mustafa Numan Efendi'nin kızı olarak 1870'te İstanbul'da doğar. Küçük yaşta öksüz kalan Ayşe Sıdika ve kız kardeşi Emine Behice yabancı dil eğitimi almaları ve Batı kültürüyle tanışmaları gayesiyle Beyoğlu'nda bulunan Rum Zappion Mektebi'ne yatılı olarak verilir. İlmiye mensubu bir babanın kız çocuklarını bir gayrimüslim okuluna emanet etmesi baştan beri dikkat çektiğimiz paradoksla alakalı olsa gerektir. Burada II. Abdülhamid'in eğitim seferberliğine başlamasının sebeplerinden biri olarak azınlık ve gayrimüslim okullarıyla rekabet etme çabasını hatırlamak gerekiyor. Ayşe Sıdika bu okulda Rumca ve Fransızca gibi yabancı dilleri öğrenir, dönemin revaçta olan ulûm ve fûnûnunu tahsil eder, el işi, resim, kanun ve piyano eğitimi alır. Babası tuttuğu özel hoca vasıtasıyla kızının Bulgarca öğrenmesini de ihmal etmez. Ayşe Sıdika mezuniyetinden sonra işlediği bir el işini Saray'a takdim etmesi üzerine II. Abdülhamid'in dikkatini çeker ve ikinci rütbeden şefkat nişanıyla ödüllendirilmenin yanında Padişah'ın irade-i seniyesi ile Darulmuallimât'ta öğretmen olarak görevlendirilir (1892).

Sultan'ın şehzâdelik yıllarındaki eğitimi de bu karmaşık etkileri yansıtmaktadır. Genç şehzâde bir yandan dinî ilimler, Türkçe, Arapça, Farsça, Osmanlı tarihi gibi alanlarda eğitim görürken, aynı zamanda ilm-i servet, Fransızca ve Batı müziği gibi Batı kaynaklı tahsilini de tamamlar, bkz. Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *DİA*, c. I (1988), s. 217; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. I, s. 255.

²¹³ Kendi ifadesiyle "acz u kusûrumla beraber uhde-i kemterâneme bırakılan altı yedi ders içinde itikadımca 'ilm-i terbiye' kadar mühimmi yoktur"; bkz. Ayşe Sıdika, *Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri*, s. 6. Ayşe Sıdika'nın biyografisini şu kaynaklardan derledim: *Emine Kocamanoğlu, Ayşe Sıdika'nın "Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri" Kitabının Eğitim Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s. 4-6; Abdullah Kazancı, *Ayşe Sıdika Hanım'ın "Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri" Adlı Eseri Çerçevesinde Ahlâk Öğretimi İlkeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 13-16; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, c. I-II, s. 676, dn. 3.

Ayşe Sıdıka öğretmen okullarında pedagoji dersinin (usûl-i talim ve terbiye) tekrar müfredata konulmasını sağlamakla kalmaz bu alanda beş altı senedir verdiği ders notlarını toparlayarak yeni müfredata uygun, Batı pedagojisini esas alan bir ders kitabı da yazar (1897)²¹⁴. 1895 yılında, sonradan meşhur bir şair ve felsefeci olarak tanınacak olan, Tıbbiye öğrencisi Rıza Tevfik (1869-1949) ile evlenir²¹⁵. Üç kız çocuğu annesi iken 1903'te verem hastalığından vefat eder.

Muallim portresi olarak üzerinde durmak istediğimiz tiplerden bir diğeri aynı zamanda din dersi kitapları yazarı olarak ilmiye mensubu, dönemin etkili ve meşhur vaizlerinden Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'dir. Yüzbaşı İbrahim Efendi'nin oğlu olarak 1846'da Manastır'da doğan İsmail Hakkı aslen Konyalıdır. Taşra kökenli diğer alimlerde gördüğümüz üzere doğduğu yerde/civarda ilk eğitimini alarak İstanbul'a gelmiş ve Fatih Camii'nde medrese tahsilini tamamlayarak icazet almıştır. Bilâhere ilmiye tarîkinde kürsü şeyhliği (Dolmabahçe Valide Sultan, Süleymaniye, Sultan Ahmed, Ayasofya) ve dersiâmlık (Fatih Camii) yapmıştır. Kürsü şeyhliği/vaizliği sırasında meşhur olmuş ve büyük bir dinleyici kitlesi oluşturmuştur²¹⁶. Maarif/mektep sisteminde ise şöyle bir seyir takip etmiştir: Eyüp Askerî Rüşdiyesi Arapça muallimliği (1876), Mekteb-i Hukuk fıkıh muallimliği (1884-1908), Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn akâid-i İslâmiye muallimliği (1889),

²¹⁴ Ayşe Sıdıka, *Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri*.

²¹⁵ Abdullah Uçman, "Rıza Tevfik Bölükbaşı", *DİA*, c. XXXV (2008), s. 68-70.

²¹⁶ Ayasofya başta olmak üzere camilerde verdiği vaazlar Eşref Edip tarafından II. Meşrutiyet sonrasında önce *Sırat-ı Müstakim* dergisinde neşredilmiş, sonra kitaplaştırılmıştır, bkz. *Mevâiz*, İstanbul, 1324, 1331. "Bu vaazlarda ve bunlara paralel giden yazılarında, hikmet-i hükümeti kollayarak ve fitne kavramı etrafında muhalefeti geriletirek geleneksel İslam siyasi söylemini sürdüren Manastırlı siyasi kavramların yeniden tarif edilmesi ve yorumlanmasında, özellikle meşveret-şûra, hürriyet, müsavât, uhuvvet gibi yükseliş gösteren mefhumların içlerinin doldurulmasında modernist bir temayül gösterir. Bu metinlerde II. Abdülhamid ve istibdat karşıtlığı ile İttihatçılık taraftarlığı da çok güçlü bir şekilde kendini hissettirir" ifadeleri için bkz. İsmail Kara, "İsmail Hakkı (Manastırlı)", *YYOA*, c. I, s. 672.

Mülkiye Mektebi tefsir, hadis, kelâm muallimliği (1891-1908), Darulfünûn İlahiyat Şubesi hikmet-i hukuk-ı İslâmiye ve tefsir müderrisliği, Askerî Tıbbiye akâid muallimliği (1907) ve Medresetü'l-Vâizîn tefsir hocalığı²¹⁷.

Manastırlı İsmail Hakkı, II. Abdülhamid döneminde ulemadan beklenen pek çok şeyi yerine getirmişti. Hem klasik ilmiye görevlerini ifa ediyor, hem de dönemin en önemli yüksek eğitim kurumlarında birçok dinî derse giriyor, ayrıca bu okullarda okutulmak üzere ders kitapları yazıyordu²¹⁸. Daha medrese derslerini tahsil ederken Fransızca öğrenmeye başlayan İsmail Hakkı, fikriyât itibariyle döneminin tercümanı olarak gelenekle modernite, geleneksel ilimlerle modern ilimler arasında terkip kurmaya çalışıyor ve etkileri günümüze kadar gelecek olan bakış açılarının doğmasına zemin hazırlıyordu. Yeni İlm-i Kelâm hareketi içerisindeki özel konumuna bir sonraki bölümde değineceğimiz için burada Mehmed Akif'in vefeyât yazısında dile getirdiği bazı değerlendirmelerle iktifa edelim:

“Manastırlı kimdi? Müteahhirin-i ulemanın en büyüklerinden idi. Şu son zamanlarda Şeyh Muhammed Abduh diyar-ı Mısır'ın, Mevlana Hüseyin Hasan Suriye'nin, Şeyh Emin Kürdistan'ın en büyük hakimi, en meşhur allamesi olduğu gibi Manastırlı da bu diyarın en mütemayiz bir âlim muharriri idi. Manastırlı altmış beş sene imtidad edebilen hayatının elli senesini İslamî ilimlere vakfetmiş bütün ömrünü okumakla, okutmakla geçirmiş muhterem bir vücuttu”²¹⁹.

²¹⁷ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Âyân üyeliğine getirildi, 1912'de vefat etti; hayatı ve eserlerine dair daha geniş bilgi için bkz. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. X (haz. Sedar Sakin), s. 36-40; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. II, s. 997-999; Kara, “İsmail Hakkı”, s. 671-672.

²¹⁸ Eserlerinden ders kitabı olarak okutulan üçünü (*Mevâidü'l-În'âm*, *Telhîsu'l-Kelâm*, *Tefsir-i Sûre-i Yasîn*) İkinci Bölüm'de inceleyeceğiz.

²¹⁹ *Sebilürreşad* 43. sayıdan nakleden Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. X (haz. Sedar Sakin), s. 37-38.

Mehmed Akif'in Manastırlı ile Muhammed Abduh arasında kurduğu ilişki dikkati çekmektedir. Akif'in bu değerlendirmeyi II. Abdülhamid devrinde yazıp neşretmesi pek mümkün olmasa gerektir. Aslında II. Abdülhamid, Manastırlı ve Abduh arasında din/İslâm anlayışı itibariyle pek fark olmadığı söylenebilir. İsmail Kara'nın da altını çizdiği gibi II. Abdülhamid'in İstanbul ve Mısır'daki İslâmcılar, hatta İttihat ve Terakki çevreleri ile arasında din anlayışı itibariyle pek bir farklılık yoktu, problem siyasî görüşler ve uluslararası irtibatlar çerçevesinde ortaya çıkıyordu²²⁰. Bu yüzden benzerlerine rahatlıkla İstanbul'da neşredilen kitaplarda tesadüf edeceğimiz fikir ve yorumların bulunduğu Abduh'un Mısır'da neşrettiği *Amme Cüzü Tefsiri* isimli kitabının görünürde “*rivayeten ve dirayeten usûl-i müfessirîne muhalif ve te'vilât-ı fâsideyi müstemil olduğu*” gerekçesiyle ve fakat aslında Abduh'un İngilizlerle irtibatı ve Arap Hilafeti Hareketi'ndeki yeri dolayısıyla toplattırılmasına karar verilmişti²²¹.

Üzerinde duracağımız son muallim portresi Mekteb-i Sultanî'de akâid-i diniye, ulûm-ı diniye, Kur'ân-ı kerim, fıkıh, ilm-i ahlâk, edebiyat-ı Türkî, lisan-ı Osmanî, mantık gibi dersler veren Rifat Efendi'ye aittir. Rifat Efendi'nin resmî biyografisine dönemi ele alan hal tercümesi kitaplarında ya da arşiv taramalarında

²²⁰ İsmail Kara, “Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi”, s. 24. II. Abdülhamid dönemi eğitim anlayışının II. Meşrutiyet sonrası İslâm anlayışıyla, özellikle medeniyeti/ilerlemeyi/bilimi öne çıkaran ve aktivist bir ahlâk anlayışını savunan görüşlerle benzeşen yönlerini görmek için bkz. Recai Doğan, *İslâmcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, Ankara 1999.

²²¹ Maarif nazırı Mustafa Haşım Paşa imzalı yazı için bkz. BOA. DH.MKT. 1125/3, 26 Ramazan 1324 / 13 Kasım 1906. Kitabın yasaklanmasının hikâyesi şu şekilde gelişti: Beyrut Maarif müdürü kitabı görür ve sakıncalı olup olmadığını öğrenmek için bir dilekçe ile kitabı Maarif Nezareti'ne gönderir. Teftiş ve Muayene Heyeti ile Kütüb-i Diniye ve Şer'iyeye Heyeti gibi iki sansür kurumundan ‘mahzurdan salimdir’ notuyla geçen bu tefsir, Meşihat'ta Tedkik-i Müellefât heyetine takılır ve yasaklanır. Bkz. BOA. MF.MKT. 936/13, 25 Receb 1324 / 14 Eylül 1906. Bu seyir, kitabın içerdiği din anlayışından ziyade siyasî kaygılarla yasaklandığı tesbitini güçlendirmektedir; meselenin bu yönüne bir daha dikkatimi çeken İsmail Kara hocama müteşekkirim, 1 Haziran 2016 tarihli kişisel yazışma.

henüz tesadüf edilemedi²²². Biz burada Rifat Efendi'nin bir kitabının sonunda 'İstirad' başlığı altında verdiği kendisine ait bilgileri iktibas etmek istiyoruz. Bu iktibasta dönemin ruhunu, medrese eğitimiyle maarif/mektep sisteminin farklılığını, bir muallimin yetişme serüvenini ele alış biçimini ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışından gelmiş bir alimin bakış açısını görmek mümkündür:

“Bazı memâlik-i ecnebiyede *merkez-i hilafete* ve makam-ı mualla-yı saltanata kemal-i hâhişle ve sûzişle arz olunan *ed'iyeye* bizzat meşhûdum olmuştur. Sabiyy-i ebced-hân iken bu aciz dahi *ecnebi tebeasından* idim. Peder-i âlî-kadrim merhum ve mağfur *Mehmed Emin* nâm zât-ı takva-şiâr o *memleketin ulema-yı benâm* ve eşraf-ı meâlî-ittisâmından idi. Mecâlis-i musâhabede ve cevâmi-i şerifede va'z u nushu, diyanet-i İslâmiye'ye dua vü senâsı diyanet-i İslâmiye'nin ve umûm Müslümanların hâmî-i yegânesi bulunan *makam-ı hilafete* yani Osmanlı padişahına ait idi. İslâmiyet'in i'tilâsı ve asâkir-i İslâmiye'nin muzafferiyeti vird-i zebânı ve arzu-yı canı idi. Hal-i sabâvette iken o dua-yı bî-riyaya bizi de iştirak ettirirdi. Siz masumsunuz, masumînin duasını Cenab-ı Hak kabul eder derdi. Kemal-i sûzişle iştirak u ref'-i bârgâh-ı Kâdi'l-hâcât edilen o nâliş u enînler nezd-i Kibriyâ'da karîn-i kabul oldu. Tekâlîf-i tahammül-fersâsından tahlîs-i girîbân eyledik. 'Men hâcera lî-dinîhî ve ırzihî şebbran vecebe lehü'l-cenne' müktezâsınca 'yani bir adem dinini ve namusunu vikâye için terk-i vatan ve emvâl; ve lev bir karış yer olsun nakl-i mekan ederse ona cennet vacib olur'. Din ve namus vatandan değil candan aziz olduğundan tahlîs-i girîbâna şer'an mecbur idik.

Zîr-i cenâh-ı müstelzimü'l-felâh devlete iltica eyledikten sonra refah u rahat yüzü görüldü ve sâye-i füyûzat-vâye-i devlet-i Osmanî[ye]'de *medâris u mekâtibe* dühül [ve] ahz-i icazet ve ikmal-i tahsil nimetlerine nail oldum. *Süleymaniye Camii-i*

²²² Bazı arşiv kayıtları için bkz. Şeyma Turan, *Osmanlılarda İlk Modern Psikoloji Kitapları: (1869-1900)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 65-70.

şerifinde alim-i müdakkik ve fazıl-ı muhakkik müteşerri ve müttaki kamil-i bî müdanî mevlana Kırımî merhum el-Hac Hasan Efendi'den ahz-ı icazet şerefiyle müşerref oldum. Silsile-i tahsilim sahabe-i kiramdan İbn Mesud radiyallahu anh hazretleri vasıtasıyla cenab-ı Fahr-i risalete merbut, ecdad-ı talimiyem bu vechile mazbuttur. Sünnet-i seniye-i Ahmediye'ye, icra-yı vezâif-i ubudiyete muvaffakiyetimi şefaati uzmasından istirham ve isti'tâf ederim. Cami-i münîr-i mezkurda ahz-ı icazet eyledikten sonra asr-ı hâzırın iktiza ettiği fûnûnu iktibas ve tevsî'-i malumât-ı beşeriye ve istihsal-i fûnûn-ı mütenevvia zımında mekâtib-i âliyye duhûl ve oradan dahi hikmet, heyet, edebiyat, hendese, cebir, tarih, hesap, müsellesât, coğrafya gibi fenlere fevkalade sa'y u gayretle sınıfımda birinci olduğum halde aliyyü'l-a'lâ dereceden şhadetnâme aldıktan sonra kemal-i safvet u sadakatle yirmi seneden beri mekâtib-i âliyede o mukaddes tedrise muvaffak ve aduvv-i ekber-i beşer olan cehaletle muhârib oldum. Nezd-i acizânemde en mühim olan bu saadete nailiyet ancak sâye-i madelet-vâye-i devlet-i Osmaniye'dir. Bu nimet-i cihan-kıymetin şeref ve meziyetini layıkıyla takdir ettiğimden sunûf-ı tedrisiyemde bulunan zekavet ve fetanet, diyanet ve necabet gibi evsâf-ı memdûha ile muttasıf ve mütehallî, binâen aleyh kendi evladım gibi aziz bildiğim nur-ı seyyidgâna talim ve telkin-i akâid-i İslâmiye'ye sarf-ı sa'y-i bî-şümâr etmekteyim.

Şükür ve sena-yı bî-nihaye ol vâhibü'l-âmâl ve'l-atâyâ ki talim ve telkin-i acizânemin ciddiyetini ve kıymetini takdir eden şakirdân-ı şâkiru'l-ihsan derslerine kemal-i tehâlük ve dikkatle ihale-i sem'-i itibar ettiklerinden mirkât-ı füyûzâta vâsıl ve bu vechile takviye-i akâid-i diniye ve mekârim-i ahlâkiyeleri hâsıl olmaktadır. Bunların vezâif-i ahlâkiye ve diniyelerine kemal-i ihtimamları Maarif-i Umûmiye Nezaret-i Celîlesi'ne revnak-bahş devletlü Zühdü Paşa hazretlerinin himem-i celîle-i âsafâneleri ve mekteb-i feyz-mekseb-i âlî-i Sultanî'nin müdir-i Felatun-tedbiri atufetlü Abdurrahman Beyefendi hazretlerinin sâye-i tedbir ve gayretiyle husûl-pezîr

olmuştur. Şakirdânın şu ahval-i pesendîdesi, müdür beyefendi hazretlerinin tedabîr-i hasenesi bu kemterde dahi hâhişin izdiyadına rehber olmağla *tedris olunan kitaplarda bulunmayan veyahud mücmel sûrette zikr u beyan olunan mesâil-i diniyeyi edille ve berâhîn ve tafsilatıyla yazdırmak*, âdâb ve terbiye dairesinde ciddi sûrette sordukları suallere tahrîren ve şifahen cevap vermek uhde-i kemterâneme terettüb eden bir vazife-i nazife add olunmuştur. Malumât-ı diniyenin izdiyadı hususunda sorulan es'ileye mehmâ-emken cevap vermek ve anların saadet-i ebediyelerine hizmet ve müşkilât-ı diniyelerini hall etmek elbette bir vazife-i meşrûadır.

İşte bu vazife-i mukaddeseyi icra ederken yazdığım ve şifahen tafsilat verdiğim âsâr kûşe-i nisyanda mestûr kalmamak için tab u neşrine ictisar eyledim”²²³.

Metinde ifade edilen II. Abdülhamid öncesi hilafet vurgusu dikkat çekmektedir. Rifat Efendi'nin ilmiyeye intisabı 1868 olarak gözükyor²²⁴. Muhtemelen bu tarih medrese icazetinden sonra ruûs imtihanında başarılı olduğu ve dersiâmlık görevini aldığı tarihtir. Rifat Efendi'nin on sene kadar ilmiye görevinde bulunduktan sonra kalemiyeye intisap ettiğini ve 1878'de Mekteb-i Sultânî'de muallim olarak görev almış olduğunu söyleyebiliriz²²⁵. Dolayısıyla Rifat Efendi'nin İstanbul'daki medrese eğitiminin en az 10 yıl süreceği varsayılırsa 'ecnebi memleketi'nden İstanbul'a geliş tarihi 1850'lerin ikinci yarısı olsa gerektir. II. Abdülhamid döneminden çok önceleri Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında yaşayan

²²³ Rifat, *Delâilü'l-Îkân fî Beyani Kavâid'l-İman*, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1316, s. 159-162 (vurgular bizim).

²²⁴ Rifat Efendi'nin “Budun otuz sene mukaddem bâ-ımtihan tarik-i ilmiyeye duhul ile kat'ı merâtib ederek...” ifadesinin de yer aldığı 20 Teşrinievvel 1314 [1898] tarihli dilekçesi için bkz. BOA. MF. MKT. 461/40 [1317]'den naklen Turan, *Osmanlılarda İlk Modern Psikoloji Kitapları*, s. 68-69.

²²⁵ “... uhde-i kemteraneme rütbe-i mülkiyenin tevcihi üzre rütbe-i mütemâyize muadil olan rütbe-i ilmiye ile mezkûr maaşın kat'ı mûcib-i mağduriyetim olduğu melfuf-ı musaddakadan müsteban olacağı gibi Mekteb-i Sultânî'de 20 seneden beri ettiğim hidemât-ı sadıkaneye mükafat olmak...”, bkz. Turan, *aynı yer*.

Müslümanlar arasında *hilafet merkezi* olarak Osmanlı Devleti'ne büyük ilgi gösterildiği bu iktibastan anlaşılmaktadır. Mevcut olan bu yoğun ilgi ve hissiyatı II. Abdülhamid uyguladığı İslâm ve hilafet siyaseti ile zirveye taşımak istemiştir. Rifat Efendi de bu ilgi ve hissiyatın zirvede olduğu/en azından öyle inanıldığı bir dönemde bu ifadeleri kaleme almıştır.

Rifat Efendi, 'ecnebi memleket' olarak nereyi kast ettiğini açıklamamıştır. Bazı karinelere yola çıkarak bu konuda tahmin yürütülebilir. O dönemde taşradan ya da imparatorluğun sınırları dışından İstanbul'a gelen medrese talebelerinin genellikle hemşehrisi olan hocaların ders halkalarına katıldıklarını görmekteyiz²²⁶. Rifat Efendi'nin icazet aldığı hocası Süleymaniye dersiâmı Hacı Hasan Efendi'nin Kırimlı olması bize ipucu vermektedir. O dönemde Kırim her ne kadar manevî bakımdan Osmanlı halifesine bağlı olsa da siyasî olarak Rusya'nın toprak parçası idi²²⁷. Dolayısıyla Rifat Efendi'nin Kırim'dan İstanbul'a gelmiş olabileceği iddia edilebilir.

İktibasta üzerinde durulması gereken en önemli nokta yazarın medrese ve mektep eğitimine dair söyledikleridir. Burada ifade edilenler iki ayrı dünyanın mukayesesi için önemli veriler sunmaktadır. Belirtilmesi gereken ilk husus medrese eğitiminin 'hoca' merkezli olmasıdır. Rifat Efendi medresede talebeliğini yaptığı hocasının ismini, dikkatle takip edilmesi gereken sonsuz şükran ve saygı ifadeleriyle anarken mektep eğitimini aldığı hocalarının isimleri bir tarafa okulun ismini bile

²²⁶ Sadık Albayrak'ın Meşihat Arşivi'nden istifade ederek 5 cilt olarak neşrettiği son dönemin birçok ilmiye mensubunu kapsayan biyografik eserine bakıldığında bu tesbite ulaşmak güç olmasa gerektir; bkz. *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996, c. 1-V.

²²⁷ Bu durum bir belgede şu şekilde ifade edilmişti: "... hükümât-ı Hristiyanîye'nin zîr-i idarelerinde bulunan bazı memâlikde ez-ân-ı cümle Cezayir ve Kırim'da ..."; bkz. BOA. Y.EE. 5/127, 8 Ramazan 1317 / 9 Ocak 1900.

zikretmemektedir (sadece yüksek mektep olduğunu vurguluyor)²²⁸. Geleneksel anlayışta ilim tahsil etmenin, dolayısıyla alim/hoca/öğretici olmanın asgarî ölçüsü nihaî ucu Hz. Peygamber'e, oradan da Allah Teâlâ'ya çıkan büyük bir zincirin/silsilenin halkası/parçası olmaktı²²⁹. Rifat Efendi bu durumun tamamen farkındaydı ve ilmini/aldığı eğitimi haklı olarak böyle meşrû hale getiriyor ve bununla iftihar ediyordu (“*Silsile-i tahsilim sahabe-i kiramdan İbn Mesud radiyallahu anh hazretleri vasıtasıyla cenab-ı Fahr-i risalete merbut, ecdad-ı talimiyem bu vechile mazbuttur*”).

Bu noktada medrese eğitiminin sonunda kazanılan *icazetnâme* ile mektep tahsilinden sonra alınan *şehadetnâme* karşılaştırılabilir. İcazetnâmeler genellikle uzun metinlerdir, içerisinde ilmin/tahsilin önemi ve gayesi anlatılır, icazet alan talebenin hocasından başlayarak o hat üzerindeki bütün (talebe ve) hocaların ismi zikredilerek Hz. Peygamber'e kadar varılır ve böylece ‘hoca’ ve ‘ilim geleneği’ vurgulanmış olur, öğrenilen ilimlerin meşrûiyeti sağlanırdı. Arapça olarak ve genellikle iyi bir hattat tarafından elle yazılır, hat sanatı, tezhip gibi unsurlarla estetik boyut kazanır. Hocanın, talebenin meşrebi, eğitimi, kabiliyetleri ve bölgenin/yörenin zenginlikleri çerçevesinde icazetnâmeler tekdüze ve tektip de değildir. Buna karşın şehadetnâmeler Türkçe'dir ve ebatları değişmekle beraber çok kısadır (bir sayfa),

²²⁸ Zikredilen dersler dolayısıyla en uygun okul Mekteb-i Sultanî olsa gerektir. Ancak Mekteb-i Sultanî başta olmak üzere yüksek dereceli mekteplerin geçmiş dönemlerdeki mezunlarının isimlerinin verildiği listelerde Rifat Efendi'ye rastlayamadım; bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 1. Sene (1316), s. 607-613 ve dğr.

²²⁹ Bu noktada şu iktibasa yer vermek istiyoruz: “Süyutî bu alanda [kıraat] hiç hocası olmadığı için onu öğretmeye cesaret edemeyeceğini belirtmiştir. Problem Süyutî'nin eğitimsiz olması değildi – aksine bu konuda bir kitap bile yazmıştı-, fakat *bilgisini herhangi bir muteber âlime dayanarak gelecek nesillere aktaramıyor oluşuydu*”. Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İtikali – İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, çev. İsmail Eriş, İstanbul, Klasik Yayınları, 2009, s. 33 (vurgular bizim).

çoğunlukla hocaların isimleri yerine dersler ve notlar belirtilir²³⁰. Verilen eğitimin niteliği ve amaçlarına dair bilgi ve değerlendirmeye yer verilmez. Çoğunlukla matbu evraktır, bu yüzden tekdüze ve tektipe yakındır.

Rifat Efendi klasik bir medreseli değildi, döneminin pek çok medreseli/ilmiyeli akranı gibi o da büyük bir tehâlükle ‘*asr-ı hâzırın iktiza ettiği fünûn-ı mütenevvia*’yı tahsil etmekten geri durmaz ve ismini belirtmediği bir yüksek mektepte *hikmet, heyet, edebiyat, hendese, cebir, tarih, hesap, trigonometri, coğrafya* gibi fenleri (modern bilimleri) tahsil ettiğini gururla zikreder. Böylece tabir caizse uhrevî ve dünyevî ilimleri öğrenmiş, siyasî merkezin ve eğitim bürokrasisinin istediği şekilde ‘çağa uygun’ ve ‘medreseli’ bir muallim olarak imparatorluğun seçkin bir okulunda (Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi) başta dinî dersler olmak üzere ahlâk, Türkçe, edebiyat ve mantık gibi dersleri vermeye hak kazanmış olur. Talebelerinin, verdiği dersleri büyük bir dikkatle dinlediklerini ve gereğini yerine getirdiklerini ve böylece dönemin mektep siyasetinin amacına uygun olarak dinî inançlarını ve ahlâkî özelliklerini güçlendirdiklerini belirtir (II. Abdülhamid dönemi mektep sisteminin parolası olarak *takviye-i akâid-i diniye ve mekârim-i ahlâkiye* kalıbı burada da karşımıza çıkıyor). Yazar, bu durumun oluşmasında dönemin Maarif nazırı Zühdü Paşa’nın ve Mekteb-i Sultanî müdürü Abdurrahman Şeref Efendi’nin sonsuz yardım ve çabalarının etkili olduğunu ifade etmeyi de unutmaz. İktibasın sonunda gündeme getirilenler ise Rifat Efendi’nin bu kitabı *yardımcı ders kitabı* olarak hazırladığına işaret eder. Yazar ders kitaplarında kısa geçilen, üzerinde fazla durulmayan hususları zaten derste talebelere yazdırdığını söyler, bu emeklerin boşa

²³⁰ Bununla beraber bazı yüksekokul diplomalarında derslerin adlarıyla birlikte hocaların isimleri veya mühürlerine de tesadüf edilmektedir. Bu noktaya dikkatimi çeken hocam İsmail Kara’ya müteşekkirim.

gitmemesi ve daha fazla talebenin bu notlardan istifade etmesi için bu kitabı yazmaya karar verdiğini belirtmiş olur²³¹.

Devr-i Hamidî'de kendilerinden muallim olarak istifade edilen meslek grupları büyük bir yelpaze oluşturmaktaydı ve bu yelpazenin içinde yüksek rütbeli askerlerden devlet adamlarına, yüksek rütbeli ilmiye mensuplarından cami imamlarına, dönemin meşhur yazarlarından entelektüel ve sanatçılara, tarikat şeyhi ve mutasavvıflardan gayrimüslimlere varıncaya kadar bir dizi çeşitlilikle karşılaşmak mümkündür²³². Bu cümleden olarak Ahmed Cevdet Paşa'dan Münif Paşa'ya, Recaizâde Mahmud Ekrem'den Muallim Naci'ye, Halit Ziya'dan [Uşaklıgil] Tevfik Fikret'e, Mizancı Murad'dan Ahmed Hikmet'e [Müftüoğlu], Hüseyin Cahid'den [Yalçın] Ahmed Haşim'e, Satı el-Husri'den Abdülaziz Mecdi'ye [Tolun], Hoca Kadri'den Fazıl Ahmed'e [Aykaç], Mehmed Ali Aynî'den Salih Zeki Bey'e, Ohannes Efendi'den Abdurrahman Şeref'e kadar dönemin farklı kariyer ve meşrep sahiplerinin muallimlik yaptıkları, bir kısmının ders kitapları yazdıkları müşahede edilmektedir²³³.

²³¹ Rifat Efendi'nin Mekteb-i Sultanî muallimliği dışında başka bir görev alıp almadığını bilmiyoruz. Şeyma Turan (*Osmanlılarda İlk Modern Psikoloji Kitapları*, s. 70) bazı karinelere yola çıkarak Rifat Efendi'nin Meclis-i Maarif âzâlığı yapmış olabileceği tahmininde bulunur. Ancak *Maarif* ve *Devlet Salnâmeleri*'nde Meclis-i Maarif üyeleri arasında zikredilen Rifat Bey, Mübayaât Komisyonu 'azâsı olan (*Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 61. Defa (1323[1905]), s. 470) bir başka Rifat'tır. Zaten o tarihlerdeki rütbeleri de uyuşmuyor. Meclis-i Maarif âzâsı olan Rifat Bey 'ülâ sânisî' rütbesinde iken, Mekteb-i Sultanî muallimi Rifat Efendi 'mütemayiz' rütbesinde idi; bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 1. Sene (1316), s. 482, 604.

²³² II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru mesleği sadece muallimlik olan bir sınıf oluşturulma gayreti görülür. Buna göre 'muallimîn-i dâime' ve 'muallimîn-i seyyare' kavramları ihdas edilerek özellikle öğretmen okulu mezunlarının profesyonel olarak muallimlik yapmaları (muallimîn-i dâime) belli bir nizamla bağlanmak istenmiştir; bkz. "Muallimlikte Meslek-i İhtisas Tesisine Dair Talimat", *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 517-520.

²³³ Devr-i Hamidî'nin farklı meşrep ve mesleklerinden gelen muallimlerine ilişkin anlatılar için bkz. Mehmet Nuri Yardım, *Edebiyatçılarımızın Çocukluk Hatıraları*, 8. bs., İstanbul, Nesil Yay., 2010; Mehmet Akif Bal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Meşhurların Okul Anıları 1870-1940*, İstanbul, Özgü Yay., 2003.

II. Abdülhamid dönemi mektep temsilcisi portrelerini çoğaltmak mümkündür.

Biz burada prototip olduğunu düşündüğümüz ve özellikle mektep tahsili yanında medrese eğitimi de almış örneklere yer vermeye çalıştık²³⁴. Maarif/mektep sisteminin inşacı ve sürdürücü unsurlarına yakından bakıldığında; hayat hikâyeleri, hissiyât, fikriyât ve eserleri itibariyle modern, yeni, Batı kaynaklı fikir ve kurumlardan (oldukça yüzeysel düzeyde olmak kaydıyla) ciddi ölçüde etkilendikleri görülecektir. Böylece çalışmamızın sonraki kısımlarında daha geniş bir şekilde ele alacağımız mektep sistemi aracılığıyla dinî düşüncede/İslâm telakkisinde yaşanan değişim ve dönüşümlerin nerelerden kaynaklandığı, hangi yollarla gerçekleştiği ve hangi kaynaklarla beslendiği açıklığa kavuşmuş olsa gerektir. Benjamin Fortna, ulemanın maarif/mektep sisteminde kemiyet ve keyfiyet itibariyle zannedildiğinden çok daha

Dönemin prestijli okullarından Mekteb-i Mülkiye'nin lise ve yüksek kısmında muallimlik yapan zevata bakıldığında işaret ettiğimiz zenginlik görülecektir: Abdüsettar Âlî (1883-1887), Ahmed Muhtar Paşa (1888-1900), Ahmed Şükrü Paşa (1880-1893), Ali Fâik Üstünidman (1900-1908), Ali Haydar Arsebük (1898-1908), Ali Nazîmâ (1885-1909), Ali Şahbaz (1884-1899), Jan Aristoklis (1877-1888), Kuyucuklîzâde Muhammed Âtîf (1889-1898), Boyacıyan (1885-1887), Hasan Fuad Paşa (1881-1900), Hüseyin Remzi Paşa (1877-1896), Hacı İbrahim Hakkı (1887-1889), Manastırlı İsmâil Hakkı (1892-1908), İzmirli İsmâil Hakkı (1904-1908), Recâizâde Mahmud Ekrem (1879-1888), Mahmud Esad Seydişehrî (1897-1908), Mehmed Atâ (1882-1905), Mehmed Said (1883-1900), Hacı Mehmed Zihni (1883-1906), Mikael Portakalyan (1878-1891), Mizancı Mehmed Murad (1877-1894), Mustafa Âsım [Yörük] (1907-1908), Mustafa Nâzım Paşa (1897-1900), Sakızlı Ohannes Paşa (1877-1897), Manyâsîzâde Refik (1892-1902), Lastik Said (1877-1887), Hekimbaşı Mehmed Sâlih (1877-1895), Sâlih Zeki (1889-1900), Tefvik (1882-1888), Yorgaki Melahrinos (1892-1914); bkz. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. II, s. 925-1100.

²³⁴ Maarif/mektep sisteminin ilmiye mensubu dışındaki temsilcilerinin esasen medrese/ilmiye zihniyetine çok uzak olmadığına dikkat çeken şu değerlendirmeyi iktibas etmek istiyorum: “Mektep-medrese zıtlaşmasına, yabancı misyoner okullarına ve Avrupa’da talim ve terbiye gören talebelere, yeni basın-yayın organlarının farklı bir bilgi anlayışı ve değeri ortaya çıkarmasına rağmen 1924 yılına kadar hemen bütün Osmanlı aydınları ve okumuş yazmışları birbirine çok yakın ve İslâmî-geleneksel yönleri hâlâ güçlü bir eğitmeden geçmiş kişilerdi. Mektep mezunu olsalar da medrese kültüründen habersiz değillerdi. Arapça ve Farsça biliyorlardı. Osmanlıcaya, Osmanlı sanat ve edebiyatına vukfları orta seviyenin çok üstünde idi. Çoğu bir tarikata mensuptu veya dervişmeşrepti... En geniş mânasıyla din ve gelenek açık veya örtük olarak onların vicdanı halinde yaşamaktaydı”; bkz. Kara, “Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?”, s. 56.

fazla söz sahibi olduğunu iddia etmiştir ki²³⁵ bunun doğruya yakın bir tesbit olduğu söylenebilir. Ancak ilmiye mensuplarının mektep sisteminin pek çok kademesinde istihdam edilmeleri aslında baştan beri dikkat çektiğimiz ‘paradoks’la alakalı bir meseledir. İlmiye mensuplarının değeri ve öneminin “*medresede (yani kendi yerinde ve kuvvetli bir statüye sahip ilmiye grubu içinde)*” değil de “*mektepte (yani ‘yabancı’ bir yerde)*”²³⁶ görev almalarıyla ortaya çıkması bu paradoksun bir vechesidir. Paradoks ulemanın kendi yeri olmayan mekteplerde arz-ı endam etmesi gibi laik/din dışı bir alan olan mektep müfredatına din derslerinin ilave edilme gayretlerinde de ortaya çıkacaktır.

1.4. ‘Bilgi’yi Programlamak: Müfredat Düzenlemeleri

“Mekâtib-i İslâmiye’de tedris olunan *ulûm* cedvellerinin şakirdânın *takviye-i akâid*ine hizmet edecek sûrette *tadil* ve *islahına* lüzum görünmesinden ve Mekteb-i Sultanî’de *ihlal-i akâid* u efkâr edecek bazı âsâr-ı muzırranın tedris ve *salât-ı mefrûzanın ihmal edilmekte olduğu karîn-i sem‘-i âlî* ve câlib-i teessüf-i cenâb-ı şehriyarî olmasından nâşî *taht-ı riyaset-i acizîde Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne müdür muavini Recai Efendi* dahi hazır olarak lazım gelenlerden mürekkebe bir encümen teşkiliyle heman icra-yı müzakerâta mübaşeretle netice-i hâsılânın ve umûm mekâtib-i İslâmiye’nin teftiş-i ahvâli için rütbesinin büyüklüğüne küçüklüğüne bakılmayarak *ulemadan mütedeyyin ve muktedir bir zatın intihabıyla* keyfiyetin arz-ı atebe-i ulya kılınması isabet-efza-yı sünûh ve sudûr olup ba-tezkire-i hususiye savb-ı sena-verîye tebliğ buyurulmasına irade-i mühimmiyet-ifade-i hazret-i hilafet-penahî ahkâm-ı celilesinden olduğuna binaen *Bâb-ı Fetva ve Maarif Nezareti erkânından* ve sâir ashab-ı vukûfdan bazı *daiyân* ve *bendegân* daire-i sena-verîye celb ile müşarun

²³⁵ Bkz. Fortna, *Imperial Classroom*.

²³⁶ Kara, “Halife, Sultan, İmparator”, s. 467.

ileyh *Recai Efendi* dahi hâzır olduğu halde bi'd-defaat akd-i encümen-i müzakere ve maslahatın her ciheti hakkında teâtî-i efkâr olunarak hulasa-i müzakerâtı ve o sırada mütebâdir-i ezhân-ı kâsıra olan bazı mütalaâtı hâvî kaleme alınan mazbata zükûr mekâtib-i ibtidaiye ve rüşdiyesiyle inâs mektebi için tanzim olunan üç kıta ders cedveliyle manzûr-ı hakâyık-nüşûr-ı hazret-i padişahî buyurulmak üzere leffen tesyâr kılındığının beyanı ma'rizinde tezkire-i sitayiş-verî terkîmine ibtidâr olundu efendim»²³⁷.

Devr-i Hamidî *tashih-i akâid* siyasetini ele aldığımız kısımda geçtiği üzere II. Abdülhamid 28 Ocak 1887 tarihinde yayınladığı iradede mekteplerde okuyan talebelerin zayıf inançlı olarak yetiştiklerini ve bu durumun da *mektep programlarının* elverişsiz yönlerinden kaynaklandığını ifade etmişti²³⁸. Bu sorunun çözümünün “*ders programlarının şakirdanın akâid-i diniyelerine hizmet edecek yolda tanzim ve tashih*” edilmesiyle mümkün olabileceğine dikkat çeken Sultan müfredatı belirlemek için şeyhüslâm başkanlığında ve içlerinde mutlaka Mekteb-i Mülkiye müdür yardımcısı Recai Efendi'nin de bulunduğu ilmiye ve mülkiye-kalemiye erbabından müteşekkil özel bir komisyonun toplanmasını ister. Şeyhüslâm Esad Efendi de epigraf olarak kullandığımız üst yazı ile toplanan komisyonun kararlarını Yıldız Sarayı'na arz eder. Benjamin Fortna bu irade ve toplanan komisyonun aldığı kararlar üzerinden Meşihat'ın/ilmiye mensuplarının maarif/mektep sistemindeki dönüştürücü rolüne, İslâmî içeriğin ve dinî ritüellerin mektep pratiğindeki merkezî yerine dikkat çekmek istemiştir²³⁹. Ancak meseleye

²³⁷ Şeyhüslâm Ahmed Esad, BOA. Y.MTV. 25/52, 6 Cemaziyelâhir 1304 / 2 Mart 1887 (vurgular bizim).

²³⁸ BOA. İ.DH. 1019/80409, 4 Cemaziyelevvel 1304 / 28 Ocak 1887.

²³⁹ Yer yer önemli detaylara işaret eden, ufukaçıcı bu tetkik için bkz. Fortna, *Imperial Classroom*, s. 209-216.

biraz daha yakından bakıldığında farklı değerlendirmelerde bulunmak da mümkün hâle gelecektir.

İlk olarak komisyon üyelerinin kimlik analizi yapıldığında bir önceki kısımda savunduğumuz üzere ilmiye ve kalemiye üyelerinin büyük bir titizlikle seçildiği ve heyetin mektep sistemini tanıyan kişilerden oluşturulduğu görülecektir. Şeyhülislâm başkanlığındaki dokuz kişilik program düzenleme heyetinin beşi ilmiye, dördü kalemiye mensubudur. İلميye temsilcilerinin maarif/mektep sistemiyle irtibatlı oldukları görülmektedir: *Modern eğitim örgütünün en üst kurumu olarak Meclis-i Maarif reisi Ali Haydar Efendi, Meşihat Dairesi bünyesinde oluşturulmuş olsa da başta mektep kitapları olmak üzere bütün dinî yayınların onay mercii olan Meclis-i Tedkikât-ı Şer'ıye reisi Seyyid Osman Kamil Efendi, Meşihat müsteşarı Seyyid Ahmed Necib Efendi, Fetva emini Mehmed Nuri, dinî eğitim ve denetime işaret eden Evkâf-ı Hümayûn eski müfettişlerinden Seyyid İshak Efendi. Komisyonun mektepleri denetlemek için seçtiği müfettiş de dinî yayıncılıkla ilgili kurumda çalışan ilmiye mensubu bir zattır: Meclis-i Tedkikât-ı Şer'ıye âzâsı, müderris Yahya Reşid Efendi*²⁴⁰.

Kalemiye mensubu olan komisyon üyeleri ise eğitim bürokrasisinde hususî yere sahip kişilerdir: Mekteb-i Sultanî müdürü İsmail Bey, Mekteb-i Mülkiye müdür muavini Hacı Recai Efendi, yayıncılık konusunda Maarif Nezareti'nin yetkili birimi olan Encümen-i Teftiş ve Muayene reisi (mektep sisteminin kilit unsuru *usûl-i*

²⁴⁰ Yahya Reşid Efendi'ye sonraki program düzenleme komisyonlarında üye olarak da tesadüf edilecektir, bkz. bu tez, "Program Komisyon Üyeleri" kısmı.

cedidenin mübeşşirlerinden) Selim Sabit Efendi ve taşra mekteplerini üst bir yönetici olarak bilen eski Mamuratülaziz valisi Abdunnafi İffet Bey²⁴¹.

Program tadil ve ıslah heyetinin ilk üzerinde durduğu husus itikadî bahislerin çocuk yaşta zihinlere yerleştirilmesi gerektiği meselesidir. Komisyona göre mevcut ibtidaiye ve rüşdiye programları bu maksadı yerine getirememektedir. Dönemin hâkim söylemi ile ifade edecek olursak *tashih-i akâid* (inancın/İslâm anlayışının, dinin ve siyasî merkezin istediği şekil ve içerikte düzeltilmesi) ve *takviye-i akâid* (*tashih* edilmiş/dönüştürülmüş inancın/İslâm anlayışının güçlendirilmesi) dinî ilimlerin müfredata dâhil edilmesi ve talebenin cemaatle namaz kıldırılması ile mümkün olacaktır. Komisyon burada talebenin itikadî alışkanlıklarının yerleşmesini sağlamak ve Osmanlıca'yı derinliğiyle öğrenmesini mümkün kılmak üzere Arapça eğitiminin bütün mekteplerde devreye sokulmasını istemiştir²⁴².

Dinî ilimlerin müfredata dâhil edilme çabalarının problemleri aşağıda ele alınacağı için 'cemaatla namaz kılma' meselesinin üzerinde biraz durmak gerekecektir. Padişah iradelerinde, eğitim yazışmalarında, okullar için müstakil olarak yayınlanan talimatnâmelerde ve din dersi kitaplarında sürekli vurgulanan bu husus niçin bu kadar önemliydi? Bu sorunun bir cevabı elbette İslâm'ın en önemli farzlarından olan namaz ibadetinin özellikle cemaatle kılınması yönündeki kesin, ısrarcı dinî telkinlerden doğan dinî hassasiyetlerle, maneviyatla alakalı vecheleri hatırlatılarak verilebilir. Ama bu meselenin sadece bir yüzüdür. Diğer tarafta III. Selim (1789-1807) dönemine kadar çıkan bir endoktrinasyon, merkezîleşme,

²⁴¹ BOA. Y.MTV. 25/52-2.

²⁴² “(...) Ulûm-ı diniyeye müteallik okunan dersler ise bu maksadı istihsale kâfi görülemediği gibi melekât-ı itikâdiyenin istihracına hâdim ve lisan-ı Osmanî'ye rûkn-i a'zam olan Arabî dersleri dahi pek zayıf ve kasır bulunduğu (...) kâffe-i mekâtib-i İslâmiye'de şakirdana cemaatla eda-yı salât-ı mefrûza ettirilmesi (...); bkz. *aynı yer*.

tektiplilik ve nizam-intizam arayışlarının izleri karşımıza çıkmaktadır²⁴³. Modern dünyanın temel araçlarından/kurumlarından zorunlu askerlik/ordu ve zorunlu eğitim/okul örgütlenmesindeki benzerlikler dikkate alınırca Müslüman bir toplumda maneviyatı güçlü, dindar ve aynı safta bir ‘düzen’ içinde bulunan tektip askerlerin varlığı ne kadar önemli ise tektip ve aynı eğitim sürecinden geçen, ibadetini birlik-beraberlik (‘düzen’) içinde yapan talebelerin de modern örgütlenmedeki yerleri o kadar önemlidir. Bu sûretle hem din dışı bir alan (modern ordu teşkilatı, modern okul sistemi) dinin içine çekilerek meşrûlaştırılırken hem de siyasî merciin istediği ‘bir tür dinleşme’ de gerçekleştirilmiş oluyordu.

Siyasî merkez ve eğitim bürokrasisinin, komisyonun ‘din eğitimi’ ve ‘cemaatle namaz’ meselesindeki temel düşünce ve tavsiyelerini paylaştığı ve gerekeni büyük ölçüde yaptığı sonraki uygulamalardan anlaşılmaktadır. Ancak heyetin söz konusu raporda üzerinde durduğu kız talebelerle ilgili teklifinin dikkate alınmadığını ve teklif ettiği programın da harfîyen uygulanmadığını söyleyebiliriz. Komisyon kız talebelerle ilgili olarak şunları ifade etmiştir:

“İnâsın altı yaşında tahsile mübaşeret edecekleri ve dokuz yaşında da müştehiyât olup hadd-i bülûğa erecekleri cihetiyle bunların şimdiki gibi dört sene mekâtib-i ibtidaiyede ve dört sene *dahi rüşdiyye mekteplerinde kalmaları şer‘an tecviz edilmediği için inâs rüşdiyye mektepleri ve Darulmuallimât’ın lağvıyla* ve derslerinin

²⁴³ Cemaatle namazın III. Selim’in askerî islahatındaki yerine dair bazı işaretler için bkz. Ali Birinci, “‘Birgivi Risâlesi’: İlk Dinî Kitab Niçin ve Nasıl Basıldı?”, *Tarih Yolunda – Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2001, s. 194-195; meselenin II. Mahmud’un yeni ordu nizamındaki yönü için bkz. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009, s. 296, 302.

hususiyet-i hâllerine tevfiğiyle dört sene üzerine müretteb bir inâs mektebi cedveli dahi tanzim ve takdim edildi”²⁴⁴.

Yukarıda hanım öğretmen yetiştirme meselesinde de değindiğimiz üzere ilki 1858 gibi erken bir tarihte açılan inâs rüşdiyeleri ile 1870’de açılan kız öğretmen okulu (Darulmuallimât) *dinî gerekçelerle ve mahremiyet* ilkesi üzerinden uzun yıllar Müslüman halk tarafından benimsenmemiş, istenen sayıda kız çocuğu bu okullara gönderilmemişti; siyasî merkez de çözümü erkek öğretmenlerin inhisarında bulunan bu kurumlar için hanım öğretmen yetiştirmekte bulmuştu. Hamidiye döneminde bu konuda bazı başarıların elde edildiği söylenebilir. Nitekim yukarıda da zikredildiği üzere 1900 senesinde yirmi altı kişiden oluşan Darulmuallimât’ın öğretim kadrosunun on dokuzu hanım muallimedir²⁴⁵ ve dönemin pek çok inâs rüşdiyesi bu kurum mezunu olan hanım muallimlere emanet edilmiştir²⁴⁶. Aslında siyasî merkez ve eğitim bürokrasisi burada ifade edilen *dinî hassasiyetin* tamamen farkında idi ama çözümü program komisyonu gibi kız rüşdiyeleri ve kız öğretmen okulunu kapatmakta görmemiş, kız talebelerin/hanımların da *dinîleşme* ile *modernleşmeyi*

²⁴⁴ *Aynı yer* (vurgular bizim). Benjamin Fortna komisyonun bu kararına hiç değinmezken Zeki Salih Zengin farklı mesleklerden gelen komisyon üyelerinin imzalarıyla çıkan bu kararı Meşihat Dairesi’nin resmî bir görüşü gibi görüp şu yorumlarda bulunur: “Bu yaklaşımın dinî bir temele dayanmaktan uzak, taassubun neticesi olduğu görülmektedir. Zaten bu teklif, dönemin idaresi tarafından da dikkate alınmamıştır. Esasen hazırlanan bu program ve yaklaşım tarzı, eğitim alanındaki yenilikler karşısında Meşihat’ın, alması gereken tavırdan ne kadar uzak olduğunu gösteren belge niteliğindedir”; bkz. *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, s. 63.

²⁴⁵ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 768-769; bu listenin tahlili için bkz. bu tez, “Muallimler” kısmı.

²⁴⁶ Mîrgûn İnâs Rüşdiyesi’nin yedi kişiden oluşan kadrosunda sadece bir erkek muallim vardır, o da piyano muallimi Kadri Bey’dir; yine Beşiktaş İnâs Rüşdiyesi’nin yedi kişilik kadrosunda bir erkek muallim vardır, o da sülûs/hat muallimi Hacı Arif Efendi; başkentte bulunan diğer inâs rüşdiyelerinde de böyledir, hat muallimi dışındaki diğer hocalar hep hanımdır. Taşrada da durum farklı değildir; Edirne Merkez İnâs Rüşdiyesi’nin dört kişilik kadrosunun tamamı, Erzurum Merkez İnâs Rüşdiyesi’nin üç kişilik kadrosunun tamamı, Manisa İnâs Rüşdiyesi’nin üç kişiden oluşan kadrosunun tamamı (biri gayrimüslime), Manastır Merkez İnâs Rüşdiyesi’nin dört kişilik kadrosunun tamamı (biri gayrimüslime) hanım öğretmenlerden oluşmaktadır; bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 822-826, 980, 1005, 1101, 1562.

birlikte sürdürmek isteyen resmî ideolojiyi mektepler aracılığı ile paylaşmasını istemiş olsa gerektir.

Program düzenleme heyetinin dikkat çektiği diğer bir husus İslâm ahlâkı ve saltanat-hilafete zararı dokunacağı düşünülen Batı'da üretilmiş eserlerin talebelere ulaşmasını engelleme gerekliliğidir (*şakirdanın ahlâk-ı İslâmiye ve saltanat-ı seniyyeye muzır olan âsâr u müellefât-ı garbiye ile iştigalden men'i*)²⁴⁷. Komisyon burada ince bir siyaset uygulayarak Batı literatürünü toptan reddetmemekte, dinî ahlâka aykırı olduğu düşünülen, padişaha itaat etmeyi engellediği varsayılan Batı kaynaklı ürünleri kastetmektedir. Nitekim raporun devamında İslâm mekteplerinde yabancı dille eğitimin terk edilmesi istenmekte (*elsine-i ecnebiye üzre olunan tedrisâtan bi'l-küllîye istiğnâ*), ancak Batı'ya ait ilimleri (*ulûm ve fûnûn-ı garbiye*) bütünüyle Türkçe'ye tercüme etmek üzere bir heyetin kurulması tavsiye edilmektedir.

Komisyonun öngördüğü program şu şekildedir²⁴⁸:

Erkek İbtidaîleri (5 sene)	Kız İbtidaîleri (4 sene)	Erkek Rüşdiyeleri (5 sene)
Elifba	Elifba	Ulûm-ı diniye (<i>Dürr-i Yektâ Şerhi</i>)
Amme Cüzü ve yukarı beş cüz	Amme Cüzü ve yukarı beş cüz	Arabî
Hurûf ve kelimât-ı müfrede ve terkibât terkîmi		Hesap
Muhtasar ilmihal	Muhtasar ilmihal	Kıraat-ı Türkiye ve imla
Hatt-ı sülüs ve nesih ve rik'a	Hat	Hat (Sülüs, Rik'a ve diğerleri)
Kur'ân-ı kerim	Kur'ân-ı kerim	Lügat (<i>Sübha-i Sıbyan</i>)

²⁴⁷ BOA. Y.MTV. 25/52-2.

²⁴⁸ BOA. Y.MTV. 25/52-4, 5, 6.

Tecvid	Tecvid	Lisan-ı Osmanî
Akâidden <i>Birgivi Risalesi</i>	<i>Birgivi Risalesi</i>	Farisî
Hesab-ı zihnî ve tadâd ve terkîm	Hesab-ı zihnî ve tadâd ve terkîm	Coğrafya
Kısas-ı enbiyâ	Kısas-ı enbiyâ	Mebadi-i hendese
Hesaptan âmâl-i erbaa	Hesap	Usûl-i inşa
Talim-i imla		İlm-i belagat
<i>Dürr-i Yektâ Risalesi</i>	<i>Dürr-i Yektâ Risalesi</i>	Hendese
Tarih-i hulefa ve muhtasar tarih-i Osmanî		Kelâm ve fıkıh (<i>Kaside-i Emâlî ve Şir'atü'l-İslâm</i>)

Tablo 12 1887 Yılında Teklif Edilen Bir Mektep Programı Taslağı

Teklif edilen programın en önemli hususiyetlerinden biri Osmanlı topraklarında sevilen, asırlarca okunan, medrese/ilmiye çevrelerinin yakından tanıdığı kitaplar olarak *Kaside-i Emâlî*, *Şir'atü'l-İslâm* ve *Risale-i Birgivi*'ye mektep müfredatında yer vermesidir. Rüşdiye programının sonuna ilave edilen notta ayrıca Ramazan aylarında bütün talebelere *Vasiyetnâme-i Ebî Hanîfe* ile *Kudurî*'nin tedris edilmesi de kararlaştırılmıştır. Komisyon üyeleri *tashih-i akâid* ve *takviye-i akâid* için sadece bu geleneksel kitapların tedrisi ile yetinmemekte, ilkokul talebeleri için hafızlığın teşvik edilerek kabiliyetlilerin hafızlığa devam ettirilmesini, ortaokul talebeleri için de her gün dersler bitince rastgele seçilen beş talebeye Fetih ve perşembe günleri Ahkâf sûreleri okutulmasını, okuma bittikten sonra padişahın ömrü ve İslâm'ın gücü (*şevket-i İslâmiye* [burada *din* u *devletin* aynîleştirilme gayreti var]) için dua edilmesini istemektedir²⁴⁹.

²⁴⁹ “Şakirdandan münasiplerinin işbu senelerden her kangısında hıfza istidad ve kabiliyeti görülür ise muallimleri tarafından teşvik ve terğib ile hıfza çalıştırılacak ve mektepten hurûc edinceye kadar derece-i matlûbede tahsil-i meleke etmelerine ikdam ve ihtimam olunacaktır. Ve etfâli terğiben hafız-ı Kur'ân olanlar bir matlaba nailiyet için malumât-ı mektepten lede'l-ımtihan kendilerine müsavi olanlara tercih ile mazhar-ı imtiyaz olacaklardır”; bkz. BOA. Y.MTV. 25/52-4.

“Ramazan-ı şerifde umûm şakirdana *Vasiyetname-i Ebî Hanîfe* rahmetullahi aleyh tedris ve mezâyâsı tefhim olunup bittikten sonra *Kudurî* okutulacaktır. Şakirdanın mektepten avdetleri hengâmında tecvid ve tilavet-i Kur'ân-ı kerimde husûl-i melekeleri için beş efendiye sırasıyla birer sahife olarak sûre-i

Hiç şüphesiz bu kitapların seçilmesi tesadüfî değildir. Üstelik *Risale-i Birgivi* hariç diğerleri Arapça kitaplardır ve tedrisât dili Türkçe olan bir ortaokul talebesi için seçildiği hatırlanmalıdır. Ancak hemen hepsi de biraz Arapça eğitimi almış talebeler için dinî ilimlere dair giriş kitapları mesabesinde. Ali Osman el-Ûşî'nin (ö. 1179?) Maturidî akâidini ele alan *Emâli*'si manzum olması ve meseleleri özlü vermesi nedeniyle özellikle medrese talebelerinin akâide dair ilk okuduğu eserlerden biridir²⁵⁰. *Şir'atü'l-İslâm* Hanefî fakihlerinden İmamzâde Muhammed'in (ö. 1177) eseri olup bir ilmihal ve âdâb kitabı olarak ibadetler yanında gündelik hayata dair birçok konudaki sünnet ve âdâbı içermektedir. Osmanlı alimleri arasında büyük rağbet gördüğü belirtilen bu eserin diğer ilmihallerden farkı ibadetlerle ilgili farz, vacib gibi fikhî hükümlere yer vermemesidir²⁵¹. Hâlbuki din dersi kitaplarının tahlilinde göreceğimiz üzere mektep sisteminin yetkilileri din dersi kitaplarında dinin kesin emirleri üzerinde durulmasını istemekte, nafile ibadetler başta olmak üzere halk arasında yaygın olan âdâb-erkân bahislerini ikinci derecede önemsemekte hatta yer yer bunları hurafe/bidat edebiyatı çerçevesinde değerlendirerek tahfif etmekteydi. Ebu Hanife'nin (ö. 767) *el-Vasıyye*'si ise iman-amel ilişkisi, kader inancı ve ahiret ahvâli gibi İslâm toplumunda eserin yazıldığı dönemde yeni tartışılmaya başlanan konuları veciz bir şekilde ele alan bir eserdir²⁵². Müctehid Hanefî alimlerinden Ebü'l-Hüseyn Ahmed el-Kudurî'nin (ö. 1037) kendi ismiyle meşhur olmuş kitabı *el-*

Fetih ve perşembe günleri dahi sûre-i Ahkâf kıraat ettirildikten sonra zat-ı hazret-i padişahînin devam-ı ömr ü ikbali ve şevket-i İslâmiye'nin bekâ ve izdiyâdı için deavât-ı müessire kıraatiyle şakirdanın avdetine müsaade olunacak ve işbu sûre-i şerifeler umûm şakirdana bu vechile her gün münavebeten kıraat ettirilecektir"; BOA. Y.MTV. 25/52-6.

²⁵⁰ M. Sait Özervarlı, "el-Emâlî", *DİA*, c. XI (1995), s. 73-75. Bu esere aşağıda tekrar temas edeceğiz.

²⁵¹ Recep Cici, "İmamzâde, Muhammed b. Ebû Bekir", *DİA*, c. XXII (2000), s. 210.

²⁵² Mustafa Öz, "el-Vasıyye", *DİA*, c. XLII (2012), s. 545-546.

Muhtasar'ı ise Hanefî mezhebinde en çok güvenilen, medreselerde ders kitabı olarak okutulan temel başvuru metinlerinden biridir²⁵³.

Risale-i Birgivi ise Osmanlı alimlerinden Mehmed Birgivi'nin (ö. 1573) iman esasları, ibadet ve ahlâk konularını kapsayan, Osmanlı'da hem geleneksel sıbyan mekteplerinde ve medreselerin ilk basamağında²⁵⁴ hem de yeni mekteplerde (Tanzimat döneminde) uzun süre ders kitabı olarak okutulan, dahası halk arasında da yaygın olan bir eserdir²⁵⁵. Bu kitabın hatırlanması gereken bir özelliği III. Selim'in ıslahat çalışmaları sırasında yeni ordu birliklerinde askerlerin dinî eğitiminde kullanılmak üzere seçilip matbaada bastırılan ilk dinî eser olmasıdır²⁵⁶. Ancak komisyonun teklif ettiği kitaplardan sadece *Dürr-i Yektâ*'nın²⁵⁷ kabul gördüğü sonraki uygulamalara bakıldığında anlaşılmaktadır. II. Mahmud döneminde yeni kurulan orduda askerlere okutulmak üzere o dönemde Medine kadısı olan İmamzâde

²⁵³ Ferhat Koca, “el-Muhtasar”, *DİA*, c. XXXI (2006), s. 64-66. Eserin hem Arapça metninin (1300, 1303, 1304, 1309, 1310, 1317, 1318, 1319, 1323) hem de Muhammed Emin Fehim Paşa tarafından yapılan ve *Aziziye* diye meşhur olan tercümesinin (1304, 1309, 1314, 1315, 1316, 1320, 1323) İstanbul'da Sultan II. Abdülhamid döneminde pek çok kez neşredilmesi eserin bu dönemde gördüğü rağbetin bir delili olsa gerektir.

²⁵⁴ Osmanlı Devleti'nde genel olarak ilimleri özel olarak da medresede okunan ders ve kitapları tasnif etmek üzere kaleme alınan risalelerde (örneğin *Tertib-i Ulûm, Kevâkib-i Seb'a*) *Birgivi Risalesi* medrese ilimlerinin giriş kitabı olarak ele alınmıştır, bkz. Şükran Fazlıoğlu, “Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı”, *Dîvân İlmî Araştırmalar*, S. 18 (2005/1), s. 134-135.

²⁵⁵ Ahmet Turan Arslan, “Vasiyetnâme”, *DİA*, c. XLII (2012), s. 556-558. Necdet Sakaoğlu'na göre “eğitim tarihinde bundan daha uzun süre okutulan ders kitabı yoktur”; bkz. *Osmanlı Tarihi Sözlüğü – Kavramlar, Kurumlar, Olaylar*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2017, s. 105. Akşin Somel'in Birgivi ve eserleri hakkındaki değerlendirmesi tartışılabilir olsa da hayli ilginçtir: “Birgivi Mehmed Efendi imparatorluk içinde gelişen ve 1620'lerde İstanbul'da da hâkim hale gelen İslami aşırılığın öncüsü kabul edilir. Eserleri ihyacı hareketlerin güç kazandığı 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl boyunca güçlü bir popülarite kazandı, hatta İstanbul ile Kahire'deki askeri mekteplerde okutulan kitaplar arasında yer aldı”; Somel, *Osmanlı İmparatorluğu Ansiklopedisi*, s. 195.

²⁵⁶ Ali Birinci, “Birgivi Risâlesi': İlk Dinî Kitab Niçin ve Nasıl Basıldı?”, s. 193-196.

²⁵⁷ Komisyonun toplandığı tarihlerde zaten pek çok mektepte tedris edilen bu kitabın tahliline İkinci Bölüm'de yer vereceğiz.

Esad Efendi tarafından yazılıp neşredilen bu eser²⁵⁸ devr-i Hamidî’de bütün dönem boyunca ve farklı mekteplerde en çok okutulan din dersi kitabı olmuştur.

Programda lügat dersinde okutulmak üzere teklif edilen, Arapça kelimelerin Türkçe karşılıklarını vermek üzere bir sözlük olarak manzum bir şekilde hazırlanmış olan *Subha-i Sıbyan* geleneksel dünyada eğitimin en önemli giriş kitaplarından birisiydi. Ancak bu teklifin de kabul görmediği sonraki uygulamalara bakıldığında söylenebilir. *Dürr-i Yektâ* dışındaki diğer teklif edilen kitapların müfredatı dâhil edilmemesi aslında siyasî merkezin ve eğitim bürokrasisinin yeni müfredatlar ve yeni kitaplar peşinde olduklarını göstermektedir. Komisyonun teklif ettiği programda, din dersleri için seçilen kitapların ahlâkî bahisleri de içermesi, müfredatı ayrıca bir ahlâk dersinin konulmasını gerektirmemişti. Ancak maarif/mektep bürokrasisi ulûm-ı diniye dersleri ile ahlâk derslerini birbirinden ayırdığı için yeni yazdırdığı din dersi kitaplarında ahlâk bahislerine yer verdirmemiş ve yeni ahlâk kitapları yazdırmıştır. Aslında bu tefrik ahlâk müfredatında ve buna göre yazılmış ahlâk dersi kitaplarında din/İslâm referansından daha çok yeni/modern kavram ve bakış açılarının devreye sokulmasını kolaylaştırmıştır²⁵⁹.

Büyük bir heves ve beklenti ile inşa edip yaygınlaştırdığı mektep sisteminden geçen talebelerin *düşünce* ve *yaşantı* itibariyle istediği düzeyde olmadığını gören, kendisine sadık, dindar ve aynı zamanda da modern çağın gereklerini benimseyen

²⁵⁸ III. Selim’in yenileşme hareketlerinin dinî yönünü güçlendirmek üzere seçilen kitabın (*Risale-i Birgivi*) yeni temayül ve ihtiyaçlara cevap vermediği düşünüldüğünden olsa gerek II. Mahmud döneminde yeni bir dinî eser yazdırılmış ve ordu birliklerinde okutulmak istenmiştir. Bu eser büyük bir şöhret kazanarak II. Abdülhamid’in son dönemlerine kadar mekteplerin başucu kitabı olmuştur. Hatta devr-i Hamidî’den sonra da mekteplerde okutulduğu anlaşılmaktadır; bkz. *Dürr-i Yektâ – Gâyet Musahhah Tab’ı*, Zükûr ve İnâs Mekâtib-i Rüşdiyesi’nde Tedris Olunmak Üzre Maarif-i Umûmiye Nezaret-i Celilesince Kabul Olunmuştur, [İstanbul], Hukuk Matbaası, 1330, 80 s. 1330 tarihi Hicrî ise 1911-12 senesine, Rumî ise 1914-15 senesine tekabül eder.

²⁵⁹ Ahlâk müfredatını biraz aşağıda, ahlâk dersi kitaplarını ise İkinci Bölüm’ün son kısmında inceleyeceğiz.

(modern) yeni nesillerin yetiştirilmesi için sürekli arayış içerisinde olan Sultan II. Abdülhamid zaman zaman güvendiği kişilerden mektep ıslahatına/programlarına yönelik görüşler belirtmesini istiyordu. Bu kişilerden biri Sultan'ın kısa süreli Maarif nazırlığını da yapmış olan emektar devlet ve ilim adamı Ahmed Cevdet Paşa'dır. Cevdet Paşa'nın Padişah'a sunduğu raporda²⁶⁰ dile getirdikleri dönemin zihniyetini/İslâm anlayışını anlama adına önemlidir. Sözlerine inşacı ve sürdürücü bir aktörü de olduğu mektep sisteminin Tanzimat'tan 1892'ye kadarki sürecini özetleyerek başlayan Cevdet Paşa özellikle Süleyman Paşa'nın Mekâtib-i Askeriye nazırı olduktan sonra (1873), Maarif Nezareti'nin de programlarda birçok değişiklikler yapmasıyla birlikte '*akideleri bozuk*' mektep mezunlarının daha sık görüldüğünü ifade etmiştir²⁶¹. Bu durum halkın gidişatını da (*terbiye-i umûmiye*) yanlış bir yere götürmektedir. Halbuki "*Devlet-i Aliye esas-ı diyanet üzere kurulmuş olduğundan ilerisi pek vahim görünüyor*".

Cevdet Paşa da çözümün mektep sisteminin bütün kademelerinde "*ulûm-ı diniyeye dair bir kitap okutmak*"tan geçtiğini düşünür. Ancak burada altını çizdiği husus çok önemlidir ve Sultan'ın ve eğitim bürokratlarının düşüncelerinin de tercümanı olsa gerektir: "*Fakat bu kitaplar hâl u zamana muvâfık olarak müceddeden telif olunmalıdır*". Yukarıda incelediğimiz 1887 senesinde toplanan program komisyon üyelerinin okutulmasını teklif ettikleri geleneksel kitapların neden kabul görmediği de burada açığa çıkmaktadır; çünkü bu kitapların dönemin *beklenti ve ihtiyaçlarına* cevap vermediği, mektepler aracılığıyla yerleştirilmeye çalışılan yeni zihniyete, yeni/modern İslâm ve ahlâk yorumlarına engel olduğu

²⁶⁰ BOA. Y.EE. 39/7, 24 Şaban 1309 / 24 Mart 1892.

²⁶¹ "Şayan-ı dikkat mevâddandır ki mukaddemâ mekteplerden çıkan efendilerin akideleri dürüst ve bu tebeddülât ve tegayyürâtın sonra çıkanlardan ekserinin akideleri bozuktur"; bkz. BOA. Y.EE. 39/7-2.

düşünülmekteydi. *İcâbât-ı zamâneye göre tanzim*²⁶², *ihtiyac-ı hâl u zamana tevfiğ*²⁶³, *ihtiyacât-ı zamâniye icâbi*²⁶⁴, *usûl-ı cedîde*²⁶⁵ gibi ‘modernleşme’nin, ‘Batılılaşma’nın, daha mûnis kavramlarla söyleyecek olursak *değişim* ve *dönüşümün* zaruretini, vazgeçilmezliğini ifade etmek için hem Sultan’ın hem de diğer devlet erkânı ve okumuş yazmışların sürekli kullandığı kalıplara Cevdet Paşa’da da tesadüf etmekteyiz.

1892 senesinden itibaren ‘*müceddeden*’ yazılan din dersi kitabı neşri hızlanmıştır. O sene bizzat Cevdet Paşa’nın eseri yayınlanmıştır: *Eser-i Ahd-i Hamidî*. Daha sonra sırasıyla Mustafa Bey’in üç ayrı seviyede yazdığı *İlmihal*’i, Hacı Zihni Efendi’nin *Nimet-i İslâm Risalesi*, *Kızlar Hocası* ve *Hanımlar İlmihali*, Ahmed Zühdü Paşa’nın *el-Mecmuatü’z-Zühdiye*’si, Mazhar Bey’in *Misbâhu’l-Felâh*’ı, Mahmud Mesud’un üç ayrı seviyede yazdığı *İlmihal*’i, Ahmed Ziyaüddin’in *Vesiletü’n-Necât*’ı, anonim *İkinci İlmihal*, *Birinci İlmihal* ve *Muhtasar İlmihal* yayınlanır²⁶⁶. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta *müceddeden* yazılan din dersi kitaplarının yazarları meselesidir. Zikri geçen yazarlar arasında sadece Ahmed Ziyaüddin Efendi ilmiye payesine sahiptir ki o da bilebildiğimiz kadarıyla klasik ilmiye görevi değil askerî mektepte muallimlik yapmaktadır²⁶⁷. Dolayısıyla ilmiye mensuplarının mektep sistemindeki yeri ve etkinliğinin fazla abartılmaması

²⁶² BOA. Y.A.RES. 100/13-1, 6 Muharrem 1317 / 17 Mayıs 1899.

²⁶³ BOA. MV. 75/71, 12 Muharrem 1311 / 26 Temmuz 1893.

²⁶⁴ BOA. Y.A.RES. 100/13-4, 6 Muharrem 1317 / 17 Mayıs 1899.

²⁶⁵ BOA. Y.A.RES. 100/13-3, 6 Muharrem 1317 / 17 Mayıs 1899.

²⁶⁶ Bu eserleri İkinci Bölüm’de etraflıca ele alacağız.

²⁶⁷ Kastamonu Mekteb-i Rüşdî-i Askerîsi kavâid-i Osmaniye ve kitabet muallimi Hacı Ziya’nın payesi ‘Bursa Müderrisliği’ olarak verilmiştir: bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 6. Sene (1321), s. 617. *Vesiletü’n-Necât*’ın 1319 baskısının (4. bs., Dersaadet, Şirket-i Mürettibiye Matbaası) künye sayfasında yazarın “Kastamonu Rüşdiye-i Askeriyesi Lisan-ı Osmanî Hocası Müderrisinden Ahmed Ziyaüddin” olarak belirtilmesi aynı kişiden bahsedildiğini gösterir.

gerektiği burada da ortaya çıkmakta, dahası ulemanın dinî metin üretme ayrıcalığının aşındığı görölmektedir²⁶⁸.

Cevdet Paşa'nın lâyihanın sonuna eklediği bazı zevat hakkındaki bir iki cümlelik değerlendirme notları ise ayrı bir öneme sahiptir. Burada iki ihtimal sözkonusudur, Padişah ya bizzat bu isimleri vererek Cevdet Paşa'dan mektep sistemindeki yerlerine dair değerlendirmeler istemekte, ya da Cevdet Paşa'dan mektep sisteminin/programlarının ıslahı için görüşlerine başvurulabilecek güvenilir, liyakatli isimler tavsiye etmesini irade buyurmaktaydı. Bu husus ve kişilerin kimlikleri II. Abdülhamid'in mektep programları ile hangi boyutlarda ilgilendiğini gösterdiği kadar bir önceki kısımda ele aldığımız gibi eğitim düzenlemelerinde görev alan ulemanın aynı zamanda mektep sisteminde bürokrat oldukları tesbitini desteklemektedir. Değerlendirilen zevat şunlardır: Vakanüvis ve ilmiye mensubu Lütfü Efendi²⁶⁹; Mekteb-i Hukuk Mecelle muallimi, eski Anadolu kazaskeri Abdullah Efendi²⁷⁰; Hamidiye Mektebi müdürü Ferik Şükrü Paşa²⁷¹; Mekteb-i Hukuk muallimi, Evkâf-ı Hümâyûn müfettişliği müsteşarı Hüsnü Efendi²⁷²; Mekteb-i

²⁶⁸ Sadece din dersi kitapları değil ulemanın bu dönemdeki bütün dinî yayınlardaki sarsılan yerine dair bkz. Filiz Dığıroğlu, "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-I", *History Studies*, c. IX, S. 1 (March 2017), s. 85-110.

²⁶⁹ "Ashab-ı maariftendir. Lakin pek ihtiyar ve alil olmuştur"; bkz. BOA. Y.EE. 39/7-3.

²⁷⁰ "Fukahadan söz anlar ve maarife dair müzakereye dahi elverir. Fakat o dahi ihtiyar olmuştur"; bkz. *aynı yer*.

²⁷¹ "Nezd-i hakâyık-vefd-i hümâyûnda ahvâli malumdur. Kullarının kendüsüyle ülfetim yoktur. Fakat hafidim köleleri Hamidiye Mektebi'nde bulunduğu cihetle o mektebin pek mazbut ve muntazam olduğunu biliyorum. Ve ondan dolayı müdürünün hüsn-i taviyetini istidlal ediyorum"; bkz. *aynı yer*. Burada Cevdet Paşa ile ilgili hususi bir bilgi de öğreniyoruz.

²⁷² "Fukahadan fatîn bir dâîleri olarak kendüsüyle maarifce müzakereden dahi istifade olunur"; bkz. *aynı yer*.

Hukuk müdürü, Mehâkim-i Adliye reisi Kazım Efendi²⁷³; Encümen-i Teftiş ve Muayene âzâsı Şakir Efendi²⁷⁴.

II. Abdülhamid'in mektep programlarında din derslerinden azamî derecede istifade edilmesi konusundaki endişe ve arayışlarının saltanat yıllarının sonuna kadar devam ettiği söylenebilir. Padişah zaman zaman yayınladığı irade-i seniyeler ile şeyhülislâm ya da Maarif nazırının başkanlığında program düzenleme komisyonlarının kurulmasını istemiştir. Program komisyonları her zaman için resmî açıklık içinde de toplanmamıştır. Zira Yıldız Evrakı arasında program düzenleme meselesinin son derece gizli bir şekilde yapılmış olduğuna dair bir belgeye tesadüf ettik²⁷⁵. Meşihat Dairesi'nin Fetvahâne bürosunda üretilen bu belgede dört Meşihat çalışanının/ilmiye mensubunun imzası bulunmaktadır: Fetva emini Mehmed Nuri, Ders vekili Ahmed Âsım, Meclis-i Tedkikât-ı Şer'îye âzâsı Mahmud Kamil, görevi belirtilmeyen, 'dördüncü mukarrir' olarak tanıtılan İsmail Hakkı. Komisyonun şeyhülislâmın değil de Fetva emininin başkanlığında toplanması gayet ilginçtir ve meselenin neden gizli tutulduğunun bir vechesine işaret eder. Genellikle program düzenlemek için toplanan komisyonlarda ilmiye ve kalemiye meslekleri eşite yakın bir sayıyla temsil edilirdi. Bu komisyonun tamamını ilmiye mensuplarının oluşturması gizliliğin bir diğer gerekçesi olabilir. Dördüncü mukarririn görevini bilmiyoruz ama 'dâî' sıfatının onun için de kullanılmış olması ilmiyeden olduğunu

²⁷³ "Fî'l-asl ulemadan olduğu halde Mekteb-i Hukuk'a girip ibtidâ şehadetnâme ile aliyyü'l-a'lâ çıkanlardandır. Ve sonradan tebdil-i tarîk etmiştir. Hayli müddet Mekteb-i Hukuk müdürlüğü muavinliğinde bulunup geçen de bâ-irade-i seniye mekteb müdürü nasb ve tayin buyurulmuştur. Sahih yetişecek(?) bendegân-ı sıdk-nişan-ı hazret-i padişahîdendir"; bkz. BOA. Y.EE. 39/7-4.

²⁷⁴ "Ulemadan ve erbab-ı maarifden bir dâileridir. Lakin pek ihtiyar ve her türlü hevesten fâriğ olmuştur"; bkz. *aynı yer*. Cevdet Paşa değerlendirme notlarını şu tavsiye ile bitirir: "Mekâtib-i Askeriye muallimleri içinde değerli zatlar vardır. Lakin kullarının anlarla muarefem yoktur. Anların ahvali nezd-i hakâyık-vefd-i hazret-i hilafetpenahîde malumdur".

²⁷⁵ BOA. Y.PRK. MŞ. 6/88, 7 Rebiülevvel 1316 / 26 Temmuz 1898.

gösterir. Dersiâmlık ve kürsü şeyhliği gibi ilmiye görevlerini Mülkiye Mektebi başta olmak üzere üst düzey mekteplerde yaptığı din dersi muallimliği ile eşzamanlı yürüten Manastırlı İsmail Hakkı'nın dördüncü üye olması ihtimal dâhilindedir. Zira Manastırlı'ya başka program komisyonlarında da rastlamaktayız²⁷⁶.

Bu rapora göre Sultan II. Abdülhamid mekteplerde okutulan yedi ayrı din dersi kitabını incelemiş ve bu kitapların maksadı temin etmekten uzak olduğu sonucuna varmıştır. Sultanın bu konudaki maksadı şudur: Her sınıf talebesinin mekteplere girişlerinden çıkışlarına kadar *diğer ulûm ve fînûn tahsillerini aksatmayacak şekilde* din-i mübini güçlendirecek olan İslâm akâidine dair dersler görmeleri²⁷⁷. Burada altını çizmemiz gereken husus dönemin kilit kavramlarından olan *tashih/takviye-i akâid* siyasetinden ziyade belki bunun kadar önem verilen *modern bilimleri tahsil etme gerekliliğinin* belirtilmiş olmasıdır. Dönemin eğitim seferberliği de dâhil bütün bir devlet politikası bu iki husus üzerinde yoğunlaşmıştır: (dönemsel temayüller çerçevesinde yeniden yorumlanmış, dönüştürülerek güçlendirilmiş) din/İslâm ve Batı kaynaklı *medeniyet* ve *terakki* getireceği düşünülen *ulûm-fînûn*. Siyasî merkez ve eğitim yetkilileri bu siyaset ile hem dinin/İslâm'ın modern bilime ya da geniş manasıyla modernleşmeye, dönemin kavramı ile söyleyecek olursak *terakkiye* engel olmadığını iddia etmiş oluyordu²⁷⁸, hem de

²⁷⁶ Bir örnek için yukarıya, "Program Komisyon Üyeleri" kısmına bakınız.

²⁷⁷ "(...) maksad-ı diyanet-mersad-i hazret-i şehinşâhî ise her sınıf talebenin mekteplere duhûllerinden bed' ile hurûclarına kadar *diğer fînûn ve ulûmu tahsillerine mâni olmayacak sûrette* din-i mübin-i Muhammedî'yi sallallahu Te'âlâ aleyhi ve sellem *takviye edecek* akâid-i İslâmiye'ye dair ders görmeleri noktasına matuf olmağla (...)"; bkz. *aynı yer* (vurgular bizim).

²⁷⁸ Askerî Mektepler nazırı Mustafa Zeki Paşa'nın deyimiyle söyleyecek olursak "din-i mübin-i İslâm öyle bazılarının iddiası gibi mâni-i terakki olmayıp (...)"; bkz. BOA. Y.A.RES 112/59-3, 22 Safer 1319 /10 Haziran 1901. Daha erken tarihli bir lâyhaya kulak verecek olursak "medeniyet-i İslâmiye'nin terakkiyât-ı maddiyeye mâni değil belki en ziyade müsaid olduğu (...) [görülür]"; bkz. BOA. Y.EE. 84/47, 19 Cemaziyelevvel 1299 / 8 Nisan 1882.

modern bilimin dine aykırı olmadığı, dahası Allah'ın varlığı ve birliğine deliller getirdiği inancını yerleştiriyordu²⁷⁹.

Padişah'ın maksadının temini için ne yapılması gerektiğini görüşmek üzere seçilmiş olan ilmiye mensupları gizli bir şekilde Fetva Eminliği'nin hususî odasında toplanmış ve padişahın mühürlü bir paket içinde gönderdiği yedi farklı din dersi kitabını incelemiştir²⁸⁰. Komisyonun hangi sınıfta hangi kitapların okutulacağına dair hazırladığı ayrıntılı cetvelin Padişah'a sunulmuş olduğu, belgede ifade edilmiş olmasına rağmen bu cetvel ek olarak dosyada bulunmamaktadır. Ancak belgede, okutulması tavsiye edilen bir kitabın ismi geçmektedir: *Merahu'l-Me'âlî fi Şerhi'l-Emâlî*²⁸¹. Bu kitap, yukarıda gördüğümüz üzere Ali Osman el-Ûşî'nin (ö. 1179?) Maturidî akâidini esas alan *Emâlî* adlı eserinin Mütercim Âsım Efendi (ö. 1819) tarafından yapılmış ve III. Selim'e ithaf edilmiş bir tercüme ve şerhidir²⁸². 1887 senesindeki program komisyonu eserin Arapçası'nı tavsiye etmiş ve bu teklif kabul görmemişti. Bu sebepten olsa gerek Fetva Emîni'nin başkanlığındaki bu heyet eski dilde de olsa eserin *tercümesini* devreye sokmak istemiştir. Ancak sonraki uygulamalar göstermiştir ki bu teklif de kabul görmemiştir. Oysaki heyet bu eserle birlikte ek olarak sunduğu cetveldeki kitapların tedrisiyle çift taraflı bir maksadın hâsıl olacağını raporun sonunda büyük bir hevesle ifade etmişti: “*kütüb-i mezkûre*

²⁷⁹ Bu meseleyi Üçüncü Bölüm'de delilleriyle incelemeye çalışacağız.

²⁸⁰ “(...) bu maksad-ı âlînin husûlünü temin etmiş olmak üzere (...) intihab olunacak dâiyân ile me'an be-gayet mahremâne olarak bir heyet-i ilmiye teşkil ile (...). Fetva Emaneti'ne mahsus olan odada be-gayet mektûmâne olarak teşekkül eden meclis-i dâiyânemizde cümleten hâzır bulunduğumuz hâlde zarf üzerindeki mührün küşad olunup evveleminde bu gibi zuhûra gelen muvaffakiyet-i padişahî ile bi't-tab' hâsıl olan meserret-i celilenin teşekkürât-ı mukteziyesi ba'de'l-ifâ kütüb-i mezkûre hadde-i enzâr-ı tedkikten geçirildikten sonra (...)”; bkz. *aynı yer*.

²⁸¹ “(...) mu'temed ve mu'tekademiz olan Ehl-i Sünnet mezhebi ve sebkî lisan-ı Türkî üzre kaleme alınmış olan *Merahu'l-Me'âlî fi Şerhi'l-Emâlî* ile benâm kitabı ilaveten (...)”; bkz. *aynı yer*.

²⁸² M. Sait Özervarlı, “el-Emâlî”, *DİA*, c. XI (1995), s. 74.

*şakirdanın mekteplere duhûllerinden hurûclarına değin mu'tekedât-ı diniyelerini tesis ve takviyeye medâr-ı küllî olacağı ve ol vechile maksad-ı terakkiyât-marsad-ı hazret-i padişahî dahi husûle geleceği tezâkür olunmuş ise de ol bâbda ve kâtibe-i ahvâlde emr u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir*²⁸³.

Sultan II. Abdülhamid ve eğitim yetkililerinin program ve müfredat düzenlemelerindeki sâik ve maksatlarını ele aldıktan sonra uygulanmış ders programlarına, içeriklerine ve dersler arasındaki tutarlılık ve problemlere yakından bakmak gerekecektir. 1900 yılında neşredilmiş olan *Maarif Salnâmesi*'nde ibtidaî, rüşdiye, idadî ve Mülkiye programları şu şekilde tasnif edilmişti²⁸⁴:

Okullar	Dersler
İbtidaîler (3 sene)	Elifba, Kur'ân-ı azimü'ş-şan, tecvid, ilmihal, ahlâk, sarf-ı Osmanî, imla, kıraat, mûlahhas tarih-i Osmanî, muhtasar coğrafya-yı Osmanî, hesap, hüsn-i hat
İnâs Rüşdiyeleri (İbtidaîler ile 6 sene)	Elifba ve şifahî malumât, Kur'ân-ı kerim maa tecvid, ulûm-ı diniye, kıraat, imla, kitabet, kavâid-i lisan-ı Osmanî, Arabî, Farisî, hüsn-i hat, durûs-ı eşya ve malumât-ı nâfia, idare-i beytiye, ahlâk, hıfzı's-sihha, hesap, coğrafya, tarih, el hüneleri
Umûm Rüşdiye ve İdadîler (7 sene)	Maa tecvid Kur'ân-ı kerim ve ulûm-ı diniye, Türkçe, ahlâk, edebiyat ve kıraat-ı resmiye, Arabî, Farisî, Fransızca, hulasa-i kavanîn, hesap, usûl-i defterî, cebir ve müsellesât, hendese, kozmoğrafya, mihanik fizik ve kimya, mevâlîd, coğrafya, tarih, ilm-i servet, ilm-i eşya, hıfzı's-sihha, hüsn-i hat, resim, elsine (Rumca, Ermenice, Bulgarca)
Mekteb-i Mülkiye Âlî Kısmı (3 sene)	İlm-i kelâm ve tefsir ve hadis, ilm-i fıkıh, mecelle, ilm-i ahlâk, belagat ve kitabet-i resmiye, tarih-i Osmanî, usûl-i maliye, ilm-i servet, hukuk-ı düvel, hukuk-ı siyasiye-i dâhiliyenin nizamât kısmı, arazi kanunu, Fransızca, usûl-ı tercüme, elsine-i erbaa, hukuk-ı ticaret, hukuk-ı ceza, hukuk-ı siyasiye-i dâhiliyenin idare-i mülkiye kısmı, usûl-ı muhakemât-ı hukukiye, usûl-ı muhakemât-ı cezaiye, hukuk-ı siyasiye-i dâhiliyenin teşkilat kısmı, kanun-ı askerînin ahz-ı asker muamelâtı tafsilâtıyla cihât-ı mühimme-i sâiresi ve nizamât-ı zabtiye, ahkâm-ı evkâf

²⁸³ BOA. Y.PRK.MŞ. 6/88, 'takviye' ve 'terakkiyât'ın altını biz çizdik.

²⁸⁴ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 220, 256, 358-359, 75-77.

Tablo 13 1900 Yılı Resmî Mektep Programı

Mektep programlarının yapısını anlayabilmek, içsel tutarlılığa sahip olup olmadığını değerlendirebilmek, sunmaya çalıştığı İslâm/ahlâk/bilgi anlayışlarını çözümleyebilmek için mektep programını medrese sistemi ve müfredatı ile mukayese etmek bizi sağlıklı sonuçlara götürebilir. Yukarıda da değinildiği üzere medreselerin ortaya çıktığı vasatla Osmanlı'nın mektep sistemini Batı'dan devşirmeye/uyarlamaya çalıştığı dönemin benzer tarafları vardı. Her iki dönemde de başta siyasî-askerî olmak üzere, sosyo-kültürel alanlarda ve ilmî-dinî anlayışta problemler hat safhaya ulaşmış, kriz haline gelen bu ortamdan kurtulmak için çözüm ve çıkış yolları aranmıştı. Medrese sistemini/devraldıkları eğitim anlayışını geliştirerek/dönüştürerek sürdüren Selçuklu ve Osmanlı tecrübesinde siyasî birlik arayışlarının yanında ilimler arasındaki birlik, akışkanlık ve irtibat arayışlarının da başarıya ulaştığını söylemek mümkün olsa gerektir²⁸⁵. Modern eğitim sisteminde olduğu gibi kimi zaman birbirinden kopuk pek çok dersi sınıf sistemi ile tahsil etmenin aksine medresede ilimler/dersler iktisâr (giriş), iktisâd (orta) ve istiskâ (ileri) olarak belirlenmiş kitapların bir hoca nezaretinde okunması ile tahsil edilirdi ve sınıf değil ders/kitap geçme sistemi vardı.

Bir talebenin eğitimi besmele ve 'Rabbi yessir' duasıyla kendisine iman telkin edilerek başlanır, Fatiha başta olmak üzere kısa sûrelerin taliminden sonra

²⁸⁵ Yukarıda da zikri geçtiği üzere bu konuda bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz – Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2011, s. 28-29; İsmail Kara ile Röportaj, "İslâm Tarihinden Koparılamaz", Röportaj: Bilâl Değirmenci ve dğr., *Vaha Çöle İnat*, S. 3 (Bahar 2006), s. 25. "İslâm düşüncesi merkezli konuşursak, Selçuklular dönemi, Osmanlıların kuruluşu ve sonrası itibarıyla felsefe-keîâm-tasavvuf merkezde olmak kaydıyla yanına mantık, fıkıh usulü, belagat belki sanat dallarını da dahil ederek kendi istiklalietini koruyan, fakat daha büyük bir dairenin içinde de duruşu belli olan bir ilmi-fikri çerçeve inşa edilmiş, birbirlerine rahatlıkla tercüme edilebilecek üst bir dil kurulmuştur. Bu çerçeve yaklaşık 19. asra kadar gelmiştir. Aslında 20. yüzyıla kadar da gelmiştir. Ama 19. asra kadar üzerinde kayda değer bir tartışma olmadan, büyüyerek gelmiştir. 19. yüzyıldan itibaren biz artık bunun üzerinde bir tartışma ve şüphe bulutları görmeye başlayacağız" ifadeleri için bkz. *aynı yer*, s. 26.

Elifba cüzü ile devam edilirdi. Sonra Amme cüzünden başlanılarak tecvid üzere Kur'ân hatmettirilir, *Birgivî Risalesi* okutulur ve “Eğer tevfi̇k-i Bârî oldiyse himmet-i üstâd ile” Kur'ân hıfzettirilirdi. Hafızlıktan sonra ulûm-ı âliye (alet ilimleri) denilen ve talebeyi ulûm-ı ‘âliyeye (yüce ilimler) hazırlayacak olan ilimler tahsil edilirdi: Arapça sarf (*Emsile, Binâ, Maksûd, İzzî, Merâh*), Arapça nahiv (*Avâmil, İzhâr, Kâfiye*), Arapça belagat (*Şerh-i Miftâh, Misbâh, Mutavvel, Telhis*), mantık (*İsagocî, Fenarî Şerhi, Şerh-i Metali, Şerh-i Şemsiye*), akâid-keîâm (*Şerhu’l-Akâid, Haşiyeye-i Tecrid, Şerhu’l-Mevâkıf, Tevaliu’l-Envâr*), usûl-i fıkıh (*Tenkîh, Tavzîh, Menâr, Mirât, Telvîh, el-Muğnî*), fıkıh (*Ferâiz, Hidâye, Vikâye, Dürrü’l-Muhtar, Reddü’l-Muhtar, Dürer, Mültekâ, Mevkûfât*). Sonra ulûm-ı âliyeye (yüce ilimler) geçilir: usûl-i hadis (*İbn Salah, Nuhbetü’l-Fiker, Camiu’l-Usûl*), hadis (*Buharî, Müslim, Mesâbih, Meşârik, Şifa-i Şerif, Kitabu’l-Erbain, Siyer-i Halebî, Şemâil-i Şerif*), usûl-i tefsir (*el-Burhân, el-İtkân*), tefsir (*Celaleyn, Kadı Beydavî, Keşşâf*)²⁸⁶.

Tabiî ilimlerle birlikte alet ilimlerinin medresedeki yerine dair 1740’larda yazılmış bir risalede ifade edilenler ilimler arasında kurulan irtibat ve akışkanlığı gösterdiği kadar birlik arayışları ve üst çatı kurma fikrine de işaret etmektedir:

“Şerh-i Mevâkıf ve Makâsıd [Taftâzânî] eğerçi ilm-i keîâmıdır; ammâ ulûm-ı âliye’nin cümlesini ve hikmeti [felsefe] ve heyet [kozmoîoloji ve astronomi] ve hendese [geometri] ve hesâbı [matematik] zikreder”²⁸⁷.

²⁸⁶ Nasuhi Ünal Karaarslan, *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye’de İlim ve İlimiyeye Dâir Bir Eser – Kevâkib-i Seb’a Risalesi*, Ankara, TTK Yayınları, 2015, 71-80; Mefail Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler Ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVII, S. 1 (2008), s. 35-39.

²⁸⁷ *Kevâkib-i Seb’a*, yaprak 60a’dan nakleden Şükran Fazlıoğlu, “Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitim Dergisi*, c. I, S. 1 (Ocak 2003), s. 107.

Bir medrese talebesi dilden mantığa, metafizikten tabiî ilimlere, felsefeden dinî ilimlere kadar pek çok alanı kuşatan, üst bir çatıda birleştiren ileri merhaledeki kelâm kitaplarını okurken pek çok ilim dalının meselelerini de bir şekilde öğrenip ilimler arasında irtibat kurabiliyordu. Aslında matematik ve tabiî ilimler medrese talebesinin nizamî ders saatlerinin haricinde ya da tatil günlerinde müstakil olarak, veya ikinci dersleri/koltuk dersleri adları altında okuduğu kitaplar arasında da yer alıyordu:

“Ma‘lûm ola ki ‘ulemâ tullâbın tabâyi‘ine melâl gelmeyüb dâima ‘ilme müteşevvik olmak için Yevm-i Sülesâ ve Cum‘a’i, hâsılı haftada iki günü ta‘tîl i‘tibâr itmîşlerdir. Bu iki günde tullâb ba‘zı lavâzımını rü‘yet ider. Ve yaz günü ise ba‘zı mesîre mahallere seyre giderler ve ânda dahî yine pek boş durmayub *Hisâb* ve *‘İlm-i hendese* ve *Usturlâb* ve *Rub‘* ve *Misâha* ve *‘İlm-i hisâb-ı hindî* ve *kıptî* ve *zencî* ve *‘İlm-i ‘akdi’l-esâbi* *‘İlm-i raf’i’l-eskâl* ve ba‘zı bu misilli mustakillen derse muhtâç olmayan ‘ilmi müzâkere iderler. Ve kış günü ise gicelerde sohbet idüb ba‘z-ı *Muammâ* ve *Elgâz*, ve *Muhâzarât* ve *Târih* ve *Edebiyyât* ve *‘Arûz* ve *Devâvîn* müzâkere iderler”²⁸⁸.

Bu iktibasta da görüldüğü üzere tabiî ilimler medresenin ana müfredatında müstakil olarak okutulabilecek dersler olarak değil de tatil günlerinde, akşam sohbetlerinde müzakere edilecek dersler olarak görülüyordu. Ayrıca modern eğitim anlayışında yer verilmeyen bazı dersler/ilimlerin de zikredilmesi medrese sisteminin zengin dünyasına işaret ediyor olsa gerektir²⁸⁹.

²⁸⁸ Karaarslan, *Kevâkib-i Seb‘a Risâlesi*, s. 77.

²⁸⁹ *Kevakib-i Seb‘a Risalesi*’inde üç yüz altmış ilimden bahsedilir; bkz. Karaarslan, *a.g.e.*, s. 65.

Bütün bu dersler ve ilimler Arapça yazılmış kitaplar üzerinden tahsil edildiği için dil ve edebiyat eğitimi medrese dünyasında çok hususî bir yere sahiptir. Aslında “*sahih bir dil bilgisi, sahii bir din ve varlık anlayışı için zorunludur. Dolayısıyla Osmanlı alimlerinin Arapça konusundaki hassasiyeti, Osmanlı-Türk Devleti’nin siyasetine paralel şekilde, bizatihi Arapça öğrenme anlayışından daha çok, Kur’ân’ı ve Varlık’ı daha iyi anlamak kaygısından kaynaklanır*”²⁹⁰.

Medrese sisteminde ilimler arasında geçişkenlik ve irtibat kurulmuş olduğunu, üst çatıda birlik sağlanırken alt kademelerde ilimlerin kendi dili ve mantığını devam ettirebildiğini, nihayet bu sistemin dili/taşıma aracı olarak Arapça’nın çok önemli bir yere sahip olduğunu kısaca gördükten sonra mektep sistemine geçebiliriz. Burada ilk ifade edilecek hususu Benjamin Fortna etkili bir biçimde vurgulamıştı:

“Medrese eğitim pratiğinin ana müfredatının *içsel tutarlılığıyla*, II. Abdülhamid dönemi müfredatının *çelişik çok dilli yapısı* arasında yapılması gereken önemli bir ayrım vardır. Ahlâkı, kimya ve Fransızca ile birleştirmek, gramer, mantık, teoloji ve içtihad ilimlerini birleştiren tarihsel geçmişten çok farklı bir geleneğe işaret ediyordu”²⁹¹.

Klasik medrese sisteminde ilimler arasındaki irtibat ve geçişkenliğin sağlanmasından olsa gerek bir talebe bütün ilimleri bir hocadan tahsil edebilirdi.

²⁹⁰ Fazlıoğlu, “*Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm* ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, s. 108.

²⁹¹ Benjamin C. Fortna, “Son Dönem Osmanlı ‘Seküler’ Devlet Okullarında İslâm Ahlâkı”, çev. Yunus Doğan, *Osmanlı Eğitim Mirası –Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2013, s. 294 (italikler bize ait).

Mektep sisteminde ilimler arasında var olun kopukluk ve bunun neticesinde oluşan parçacı anlayıştan ötürü dersler pek çok muallimin arasında paylaştırılıyordu. Her alanın hocasının bulunmadığı okullarda zarureten farklı dersleri birkaç hocanın verdiği görülüyorsa da eğitim bürokrasisi ilimler/dersler arasında irtibat noktaları oluşturmaya çalışmış ve “*bir muallimde cem edilebilecek dersler*”i şu şekilde tasnif etmiştir²⁹²:

- 1) Ulûm-ı diniye, Arabî, ahlâk
- 2) Farisî
- 3) Türkçe, kıraat, kavâid-i lisaniye, imla
- 4) İnşa, kitabet, edebiyat
- 5) Coğrafya-yı umûmî, coğrafya-yı Osmanî, tarih-i Osmanî, tarih-i İslâm
- 6) Hesap, hendese, cebir, müsellesât, kozmoğrafya
- 7) İlm-i mevâlîd, mihanik, fizik, kimya, durûs-ı eşya [malumât-ı nâfia], hıfzı's-sihha
- 8) Resim, resmin envâi
- 9) Hüsn-i hat, hutût-ı mütenevvia
- 10) İlm-i hukuk, usûl-i kavânîn, ilm-i servet, usûl-ı defterî, fenn-i mâlî
- 11) Fransızca, iktizâsında elsine-i sâire

Okunacak ilimleri/dersleri cüziyât (*hesap, hendese, heyet, hikmet*), alet ilimleri (*belagat, mantık, kelâm, Arapça sarf, nahiv, dil ve edebiyatı*) ve yüce/yüksek

²⁹² “Muallimlikte Meslek-i İhtisas Tesisine Dair Talimât”, *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 518-519.

ilimler (*tefsir, hadis, fıkıh*) şeklinde üç grupta tasnif eden medrese sisteminin²⁹³ aksine mektep programında birbirinden kopuk ilimler/dersler arasında irtibat ve pek belli olmayan bir hiyerarşi kurulmaya çalışılmış, neticede ancak on bir farklı grup oluşturulabilmiştir. Aslında burada üzerinde durmamız gereken husus şudur: din başta olmak üzere metafizik alanları dışlayarak/yok sayarak yeni bir bilim ve dünya görüşü ortaya koyan Batı sisteminde bu dersler arasındaki ayrışma beklenebilir bir durumken özellikle II. Abdülhamid'in Batı kaynaklı bu sisteme dinî dersleri/değerleri ilave etme gayretlerinde birçok problem ortaya çıkmıştır. Bu da meselenin paradoksal yönüne işaret etmektedir.

Bu konuda bir örnek olmak üzere “*eskiden uzayı doldurduğu, yıldız ve felekleri oluşturduğu sanılan havadan hafif, saydam ve esnek madde*” şeklinde tarif edilen ve 1905'te Einstein'in özel izafiyet teorisini geliştirdikten sonra terk edildiği ifade edilen *esîr* kavramına²⁹⁴ bir din dersi hocasının bakışı ile bir fen ders kitabının bakışını mukayese edelim. Yukarıda detaylı bir şekilde üzerinde durduğumuz, Mekteb-i Sultanî'de din, ahlâk ve dil alanlarında muallimlik yapan, medreseden icazetli olmasına rağmen kalemiye payesi kullanan Rifat Efendi, din derslerinde okuttuğu notların yayınlanmasıyla oluşan kitabında ‘esîr’i şu şekilde ele alır:

“Bazı erbâb-ı dalâlet alemin hilkatini esîr tabir olunan ve cemî alemde mevcut zannolunan bir maddeye atf ederler. Cevab: Malumdur ki kâffe-i ashab-ı ukûlün ittifakıyla *esbâb-ı ilim üçtür: Havass-ı selime, haber-i mütevatir, haber-i Resuldür. Madde-yi mezkûreye mûcid itlak edenlerin sözleri şu esbâb-ı selâseden hiçbirine müstenid değildir. Esîrin mûcid olduğuna dair onlar kendülerinde hiss-i selim iddia*

²⁹³ Mehmet İpşirli, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, c. XXVIII (2003), s. 328.

²⁹⁴ Mahmut Kaya, “Esîr”, *DİA*, c. XI (1995), s. 390.

ederler, bu iddiaları bedihiyyü'l-butlândır. Bu kadar *peygamberânda hükema-yı muvahhidinde* ve milyara bâliğ olan *ehl-i edyânda* hiss-i selim yok mudur? Eğer tevatür iddia ederlerse tevatürün dahi şart-ı a'zamı hisse müstenid olmaktır. Esîrin hâlık olduğunu iddia eden zevat-ı şeytanet-simât esîrin alemi icad ettiğini hangi hiss ile anlamışlardır? Faraziyât kabîlinden olan esîrin böyle muntazam kavâid-i umûmiyeyi icad edemeyeceği aşikâr ve *tabîyyûnun* bu kısmı da sırf evhâm ve hayalâta tâbi bir gürûh-ı mefsedet-şi'ârdır. Esîrin alemi yarattığını gözleriyle mi görmüşlerdir yoksa kulaklarıyla mı işitmişlerdir. Mademki sırf faraziyât üzerine müesses delil-i aklîsiz ve naklîsiz bir dava-yı mücerrededir binaenaleyh butlanı azhar mine'ş-şemsdir.

Evet, Cenab-ı Hakk'ın halk ettiği hava, hararet gibi bazı maddeleri hissediyoruz ve onların ecsâm-ı nâmiyenin neşv u nemasına sebep olduğunu tasdik ederiz. Fakat bunlara kat'an hâlık nazarıyla bakamayız. Cenab-ı Hâlık Te'âlâ hazretlerinin icad ettiği esbâb-ı âdiyedir deriz. *Bazı hikmet-i tabîye kitaplarında zikr olunan esîr* mevcut dahi olsa ancak bir sebep olabilip yoksa hâlık ve mûcid addetmek şer'an ve aklen kat'â caiz değildir. *Memâlik-i İslâmiye'de hikmet-i tabîye dersini tedaris eden zevat-ı diyanet-simât şu farazî olan esîri ber-vech-i sâbık anlatmağa gayret eylemelidirler.* Çünkü insanlar hususiyle gençler maneviyatla me'lûf olmadıklarından tabiat tarafına meyyâldir. Muallimîn-i kiram ise böyle şeyler ile hâmil-i vizr u vebal olmamalıdır²⁹⁵.

Astronomi, matematik, mantık ve bilim tarihinde önemli çalışmaları bulunan Mekteb-i Mülkiye hikmet-i tabîye muallimi Salih Zeki'nin²⁹⁶ idadî altıncı senelerinde fizik dersinde okutulan kitabında²⁹⁷ ise 'esîr' şu şekilde açıklanmıştır:

²⁹⁵ Rifat, *Delâilü'l-Îkân fî Beyâni Kavâidi'l-İman*, s. 145-147 (vurgular benim).

²⁹⁶ Yavuz Unat, "Sâlih Zeki", *DİA*, c. XXXVI (2009), s. 43-45.

“Bünye-i ecsâm, esîr: Buraya kadar beyan olunan mevâddan malum olacağı vechile cisimlerin, ‘cüz-i ferd’ tabir olunan ve maddenin havâss-ı umûmiye ve hususiyesiyle muttasıf olan cüzlerden, ara yerlerinde ‘mesâmmât’ denilen boşlukları hâsıl etmek üzere tereküb ettiği ve cüz-i ferdlerin de aynıyla ‘zerre’ tesmiye olunan ve maddenin havâss-ı umûmiye ve hususiyesinden kâmilen mahrum bulunan ‘cüz-i lâ-yetecezzâ’ların terakümünden husûle geldiği *umûmen kabul edilmekte bulunmuştur.*

Bununla beraber ecza-yı ferdiye miyanında mevcut bulunan mesâmmât-ı gayr-ı mahsüsenin de kâmilen hâlî olmadığı ve bir şey ile dolu olduğu zan ve tahmin olunmaktadır. Şöyle ki: Mesâmmât-ı mezkûrenin gâyetle rakik ve en hafif gazlardan daha latif, ataletten kâmilen mahrum derece-i nihayede elastikiyeti haiz bir seyyâl ile dolu olduğu kabul edilmektedir ki seyyâl-i mezkûra umûmiyetle ‘esîr’ tabir olunur.

Esîr, sulb, mâyi ve gazdan ibaret olan ecsâmın kâffesinin cüz-i ferdleri miyânına nüfuz eder ve yalnız hava misillü küre-i arzın etrafında bulunmayıp feza denilen ve ancak bir kısmı görülebilen boşluğu dahi kâmilen istiâb eder bir seyyâldir. Seyyâl-i mezkûru el ile tutmak ve yahud göz ile görmek ve’l-hâsıl havâssımız vasıtasıyla doğrudan doğruya hissetmek kâbil olmaz.

Mamañih hadisât-ı tabîye-i meşhûdeye ve ilmin hâlihâzırına nazaran seyyâl-i mezkûrun bugünkü gün vücudunu kabul etmemek de mümkün olamaz.

İşte kâffe-i âsâr-ı tabîye esîr derûnunda vukua geldiği ve belki âsâr-ı mezkûrenin hiss olunmasına esîr tevassut eylediği cihetle ‘esîr’e vasıta-i umûmiye nâmı verilmiştir. Bi’l-müşabehe hadisât-ı tabîyenin vukua geldiği veya bir tesir-i tabîinin

²⁹⁷ “Mekâtib-i İdadiyeye Kabul Edilmiş Olan Kütüb ve Resâil ile Müelliflerinin Esâmîsini Mübeyyin Cedveldir”, *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 500.

intişar ettiği mahallede, gerek halâ ve gerek melâ olsun, ‘vasıta’ tesmiye edilmiştir”²⁹⁸.

Rifat Efendi ‘esîr’ diye bir maddenin, mevcut olsa bile bazı *tabiatçıların* iddia ettiği gibi bir yaratıcı/mûcid olmadığını geleneksel ilim görüşüyle ispatlamaya çalışır ve tabiat derslerine giren muallimlerin meseleyi kendi açıkladığı tarzda yani öncelikle ‘dinî boyut’uyla talebeye anlatmasını ister. Salih Zeki Bey’in kitabı başta olmak üzere dönemin tabiat kitaplarında ‘esîr’ konusu tamamen bilimsel çerçevede ele alındığı ve muhtemelen derslerde de bu şekilde işlendiğinden olsa gerek Rifat Efendi’nin tabiat muallimlerine meseleyi dinî çerçevede anlatmalarını tavsiye etmesi dikkat çekmektedir. Salih Zeki Bey’in metninde ise muhtemelen bilerek dinî hiçbir atıf ve çerçeveye yer verilmeden, mesele aslında maarif/mektep sisteminin hevesle kabul ettiği dönemin Batı kaynaklı bilim anlayışı çerçevesinde, ama doğrudan dinle çatışma îmâsında bulunacak ifadeler kullanılmadan ele alınır. Dolayısıyla bu iktibasların da gösterdiği üzere Osmanlı mektep sisteminde din derslerinin dili, mantığı ve istikameti ile tabiat derslerinin dili, mantığı ve istikameti arasında ciddi bir kopukluğun hatta zıtlık ilişkisinin bulunduğu söylenebilir. Maarif/mektep bürokrasisi dinden bağımsız olduğunu düşündüğünden ya da dinle asla çatışmayacağına inandığından olsa gerek doğa ilimlerine dair neşredilen ders kitaplarının onayı için Meşihat’a, ilmiye teşkilatına değil Mekteb-i Tıbbiye’ye

²⁹⁸ Salih Zeki, *Muhtasar Hikmet-i Tabîye*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1312, s. 20-21 (vurgular benim). Kitabın künye sayfasında Salih Zeki’nin Mülkiye Mektebi dışında Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn, Hendesehâne-i Mülkiye ve Daruşşafaka gibi diğer okullarda da muallimlik yaptığının belirtilmesi, bunun yanında Posta ve Telgraf Nezaret-i Aliyesi Fen Kalemî müdür muavini bulunduğunun ifade edilmesi yazarın bu alanlardaki müstesna ve meşhur yerine işaret etmektedir.

danışmayı uygun görmüş ve bu mektebin de tabiat dersi kitaplarını incelerken kitapların ‘*terakkiyât-ı hâzıraya mutâbık*’ olup olmadığına bakmasını istemiştir²⁹⁹.

Din ve tabiat ilimleri arasındaki uyum ve irtibat arayışı tersinden işletilmek istenmiş gibidir. Yani ‘*müceddeden*’ yazılan din dersi kitaplarında modern bilimin dikkate alındığı, en azından alınmaya çalışıldığı söylenebilir. Bu hususu din dersi kitaplarını ele alırken daha detaylı işleyeceğiz, ancak burada bir örnek vermek uygun olacaktır. Manastırlı İsmail Hakkı’nın *Mevâidü’l-În’âm* isimli akâid-keîâm kitabında modern bilgilerden istifade edildiği, yeni bakış açılarının oluşturulmak istendiği eser dikkatle incelendiğinde görülecektir. Ancak yine de bu çabanın yeterli olmadığı dönemin mektep yetkilileri tarafından ifade edilmiştir. Şöyle ki özellikle Mülkiye Mektebi’nde din derslerinden daha fazla istifade edilmesi için neler yapılmak lazım geldiğini soruşturmak üzere Maarif bürokrasisi İstanbul’daki idadî müdürlerinin görüşlerine başvurmuştur. Dersaadet İdadî Mektebi müdürü Tevfik Daniş Bey, bu konudaki görüşlerini sıralarken sözü Manastırlı’nın mezkûr kitabına getirir ve o dönemde modern bilim ve tabiat aracılığıyla Allah’ın varlığını ispatlamak için özel önem verilen ‘*hudûs-ı alem*’ bahsinin lüzum ve ehemmiyetinden bahsederek bu konunun Manastırlı’nın kitabında çok kısa geçildiğini belirtir ve bu kısmın yeniden yazılması için müelliften rica edilmesinin gerektiğini ifade eder³⁰⁰.

²⁹⁹ Mekteb-i Tıbbiye bünyesinde Tedkik-i Müellefât Komisyonu kurulduğu anlaşılmaktadır; bkz. Hüseyin Remzi, *İlm-i Nebatât*, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Tedkik-i Müellefât Komisyonunca Mündericâtının Terakkiyât-ı Hâzıraya Mutâbık ve Mekâtib-i İdadiye’de Tedrise Şâyân ve Muvâfık Olduğu Tasdik Kılınmıştır, 2. tab‘ı, Dersaadet, Matbaa-i Âmire, 1320.

³⁰⁰ BOA. MF.MKT. 400/22-14, 24 Muharrem 1316 / 11 Haziran 1898.

Bu noktada ilimlerin/derslerin irtibatı ve ders içeriklerinde modern temayüllerin etkisini incelemek için mektep sistemindeki din ve ahlâk dersleriyle malumât-ı nâfia şeklinde isimlendirilen yeni derslerin belirlenen müfredatlarına bakmak gerekecektir.

Üç senelik ibtidaî mekteplerinin ‘ilmihal’ dersi müfredatı şu şekilde belirlenmiştir: Allah’ın zâtî ve subutî sıfatları, Kur’ân’da ismi geçen peygamberler, sıfat-ı iman, ef’âl-i mükellefîn, itikatta ve amelde mezhebimiz, namaz, gusül, abdest, teyemmüm, oruç, zekât, Hz. Peygamber’in baba ve annesi, doğum tarihi, peygamber oluşu, nesebi, Fil vakası, sübhaneke, tahiyyât, salavât-ı şerife ve kunut dualarının ezberletilmesi, ilmihalin tarifi, ilmin efdali, amelin efdali, iman esasları, iman-ı icmalî, iman-ı tafsilî, irade-i cüziye, 54 farz, ulü’l-emre itaat [Okunacak kitaplar erkek talebeler için: *İkinci İlmihal*, *İlk İlmihal*, kız talebeler için: *Muhtasar İlmihal*, *Kızlar Hocası*, *Hanımlar İlmihali*]³⁰¹.

Yedi senelik rüşdiye-idadiye mekteplerinin ‘ulûm-ı diniye’ dersinin içeriği ise şu şekildedir: A‘mâl ve ibadâta dair bazı mesâil-i şer‘iye, isbât-ı Vacib, sıfât-ı İlahiye, ef’âl-i İlahiye, melâike ve kütüb-i semâviye, isbât-ı nübüvvet ve zikr-i enbiyâ, ahiret ve umûr-ı uhreviye, taharet, salât, zekât, savm, nikâh ve talâk [etfâlin fezâil-i ahlâkiye ve hüsn-i terbiyelerine pek ziyade itina olunacağı özellikle belirtilir] [Okutulacak kitaplar: *Birinci İlmihal*, *Nimet-i İslâm Risalesi*, *Musahhah Dürr-i Yektâ*, *Dürr-i Yektâ Şerhi*, *el-Mecmuatü’z-Zühdiye*, *Şerh-i Akâid*]³⁰².

³⁰¹ “Dersaadet ve Kasabât İbtidâî Mekteplerine Mahsus Müfredât Programıdır”, *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 223-226.

³⁰² “Umûm Mekâtib-i Rüşdiye ve İdadiye [Ders Programı]”, *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 360-361. Okunacak kitaplar için bkz. “Mekâtib-i İdadiyeye Kabul Edilmiş Olan Kütüb ve Resâil ile Müelliflerinin Esâmîsini Mübeyyin Cedveldir”, *aynı yer*, s. 496-501. *Şerh-i Akâid*’in talebelere zor gelmesi gerekçesiyle daha sonraki yıllarda bu eserin ilaveli-çıkartmalı

Mülkiye Mektebi'nin yüksek (âlî) kısmı için 1891'de programa ilave edilen 'ilm-i kelâm', 'tefsir', 'hadis', 'ilm-i fıkıh' gibi dinî derslerin³⁰³ içeriği şu şekilde belirlenmişti³⁰⁴: İlm-i kelâmda geleneksel bir kitap okutulacaktır: Hızır Bey'in Arapça *Kaside-i Nûniye Şerhi*. Hadiste de geleneksel kitaplar sözkonusu: Arapça kitaplar olarak Nevevî'nin *Hadis-i Erbaîn*'i ve Süyûtî'nin *Cami-i Sağîr*'i. Ancak hadis müfredatı için bir ayrıntı göze çarpar, bu kitaplardan hadisler seçilerek okutulacak, seçme kriterleri de şunlardır: "evâmir-i sübhaniye, mehâsin-i vezâif-i İslâmiye, ahlâk, siyer-i nebeviye ve ibadât-ı İslâmiye'nin fezâiline dair" hadisler seçilmelidir. Fıkıh dersi için kelâm ve hadiste olduğu gibi geleneksel bir kitap değil dönemin Maarif nazırı Zühdü Paşa'nın yazdığı Türkçe *el-Mecmuatü'z-Zühdiye* isimli kitap okutulacaktır. Tefsir dersi için de mektebin din dersleri hocası Manastırlı İsmail Hakkı'nın neşrettiği *Tefsir-i Sûre-i Yasîn* isimli kitap takip edilecek. Burada da ayrıntılar tasrih edilmiştir: Yasîn başta olmak üzere Nisâ, Araf, İsrâ, Duhâ, İnşirâh gibi sûreler 'evâmir-i sübhaniye ve mehâsin-i vezâif-i İslâmiye' çerçevesinde ele alınacaktır.

Din dersi kitaplarının muhteva tahlilinde detaylı bir şekilde ele alacağımız için³⁰⁵ burada müfredatın sade, hurafe ve bidatlardan arındırılmış, modern yönelişler peşinde olduğu meselesine değinmeyeceğiz. İşaret etmek istediğimiz hususlardan biri müfredatın ve buna göre seçilmiş ders kitaplarının büyük bir titizlikle belirlenmesi meselesidir. Artık ilk ve ortaöğretim (ibtidâî, rüşdiye, idadî) için Cevdet Paşa'nın

tercümesi olan *Nakdû'l-Kelâm* müfredata dahil edilir; bkz. bu tez, İkinci Bölüm, "Din Dersi Kitaplarının Kronolojik Seyri", 31 nolu madde.

³⁰³ Bkz. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. I, s. 229, 241.

³⁰⁴ BOA. MF.MKT. 400/22-7, 24 Muharrem 1316 / 11 Haziran 1898.

³⁰⁵ Bkz. bu tez, Üçüncü Bölüm, "Din Dersi Kitaplarının Değerlendirilmesi-Muhteva ve İslâm Anlayışı" isimli kısım.

deyişyle *modern temayül ve ihtiyaçlara göre yeniden yazılmış* eserler neşredilmiştir ve bu kitapların okutulması kararlaştırılmıştır. Burada medrese eğitiminin temel kitaplarından Arapça *Şerh-i Akâid* istisnadır ve kısa bir süre sonra bu eserin yeniden düzenlenmiş bir Türkçe tercüme metninin (*Nakdü'l-Kelâm*) devreye sokulması bunu göstermektedir. Mülkiye'nin yüksek kısmında okutulması kararlaştırılan kitaplardan Arapça olanları (*Kaside-i Nûniye Şerhi, Hadis-i Erbaîn, Cami-i Sağîr*) geleneksel metinler olmakla birlikte medrese sisteminin temel kitaplarından değildir. Bu kitapların kelâm ve hadis derslerinde okutulması 'müceddeden' yazılmış kitapların yeteri kadar bulunamamasından (Manastırlı'nın *Mevâidü'l-În'âm* ve *Telhîsu'l-Kelâm* gibi eserleri orta ve lise eğitiminde tedris ediliyordu) kaynaklanmıştır. Nitekim fıkıh ve tefsir derslerinde okutulan eserler dönemin ürünü Türkçe metinlerdir (*el-Mecmuatü'z-Zühdiye, Tefsir-i Sûre-i Yasîn*). Tefsir ve hadis derslerinde ahlâkî öne çıkaran ayet ve hadislerin işlenmesi gerektiğinin belirtilmesi de yüksek mektep talebeleri arasında siyasîleşmenin, yurtdışına kaçmanın, siyasî otoriteye başkaldırmanın revaçta olduğu bir dönemde siyasî merkezin kendisine sadık ve itaatkâr, içeriğini kendisinin belirlediği din ve ahlâk görüşüne sahip, dindar nesillerin yetiştirilmesi hedefine matûftu. Tam bu noktada Hamidiye dönemi ahlâk derslerinin içeriğine bakmak yerinde olacaktır.

İbtidâî mekteplerinin ahlâk içeriği şu şekildedir: Allah'a, peygamberlerine ve kitaplarına iman, sünnete uyma, kudret-i İlâhiye, *Padişaha itaat, akıl, lisan, ahlâk-ı zemîme* (yalancılık, gıybet, riya, enaniyet, haset, haylazlık, arsızlık, hilekârlık, maskaralık, garaz, betâlet, *işsizlik*), râbîta, intizam, adalet, merhamet, hayr u hasenât, vazife, hıfz-ı sıhha, insanın diğer canlılardan farkı, gençlik, *ilim, ibadet, riayet, ziyankârlık, ağız gevşekliği, tahkir, insaniyet, sadakat, hüsn-i karîn, azamet, vakar,*

inat, nezafet, sehâvet, cimrilik, muavenet, ülfet, edeb, hürmet, hukuk-ı uhuvvet, iffet, hamiyet [anonim *Ahlâk* kitabı ile Sadık Rifat Paşa'nın *Risale-i Ahlâk* adlı eserinin düzenlenmiş versiyonu olan *Rehnüma-yı Ahlâk* isimli kitaplar okutulacak]³⁰⁶.

Rüşdiye ve idadî mekteplerinin ahlâk dersi içeriği şu şekilde tasnif edilmiştir: İlm-i ahlâkın tarif ve konusu, vicdan-ı ahlâkî, hayır ve şerrin temyizi ve terbiye ile terakkisi, mesuliyet-i ahlâkiye, *ahlâk kanununun* ayırtecdici özellikleri, ahlâk kaidesinin belirlenmesi, hayr-ı vazife-i nazîfe, insan şahsının haysiyeti, hukuk ve vazifeler arasındaki ilişki, *vazife çeşitleri*, ahlâkın gayesi ve yaptırım gücü, fazilet, saadet, fazilet ve saadet arasındaki ilişki, zevk-i vicdanî, mükafât-ı uhreviye, şahsî vazifeler (genel kaide, çeşitleri, şahsî faziletler: itidal, hüsn-i tedbir, şecaat, sıdk, söz ve vaadi yerine getirme, şeref-i zatî, hayat, *sa'y*) şahıslar arasındaki ilişkiler (insan hayatına hürmet gösterme, öldürme fiilinin yasaklanması, nefis-i müdafaa, insanın mal, mülk, mutluluk ve şöhretine saldırmamak, iftira, kötü söz, cimrilik), akitler ve mukavelelerin muhkemliği, aileye karşı vazifeler, aile velilerinin özel vazifeleri, evladın velilerine karşı vazifeleri, evladın birbirlerine karşı olan vazifeleri, aile hissi, genel vazifeler (*memleket kanunlarına itaat etmek, vergi, askerlik*) [okutulacak kitaplar: Mustafa Hami Paşa'nın *Musahhah Vezâif-i Etfâl*'i, Ali İrfan'ın *Rehber-i Ahlâk*'ı, Ahmed Rifat'ın *Bergüzâr-ı Ahlâk*'ı, Mehmed Said'in *Ahlâk-ı Hamîde*'si, Abdurrahman Şeref'in *İlm-i Ahlâk*'ı]³⁰⁷.

Bir sonraki bölümde ahlâk dersi kitaplarının tahlilinde daha deyatlı bir şekilde göreceğimiz üzere ahlâk dersi müfredatının konu başlıkları bile başta 'ödev ahlâkî'

³⁰⁶ "Dersaadet ve Kasabât İbtidâî Mekteplerine Mahsus Müfredât Programıdır", *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 226-227.

³⁰⁷ "Umûm Mekâtib-i Rüşdiye ve İdadiye [Ders Programı]", *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 367-369.

olmak üzere Batı merkezli ve seküler bir dil ve içeriğe işaret etmektedir. ‘İman bahisleri’, ‘ibadet’, ‘mükafât-ı uhreviye’ gibi dinî içeriğe sahip gözükken konu başlıkları *dinîleşme* ile *modernleşmeyi* birlikte sürdürmek isteyen devlet siyasetinin bir gereğidir ve mektep sisteminin genel ahlâk siyasetinde dönüştürücü bir güce sahip olmaktan ziyade değiştirilmek istenen ahlâk anlayışında meşrûlaştırıcı bir rol oynamıştır³⁰⁸.

II. Abdülhamid dönemi mektep sisteminin birbirinden kopuk, parçacı karakterinin en iyi görüldüğü derslerden biri ‘malumât-ı nâfia/durûs-ı eşya’ dersidir. İnâs rüşdiyelerinin bu ders için belirlenen muhtevası şu şekildedir³⁰⁹: **Malumât-ı dihkânî** [çiftçi/köylüye ait bilgiler]: mektep binası, baba evi, cami-i şerif, bir evin suret-i inşası ve mesâkin, çiftlik, çobanlık, ahır, çift öküzleri, at, merkep ve saire, kümes hayvanları (horoz, tavuk, kaz, ördek, hindi ve saire), hububât ve erzak, çiftçinin muavinleri (koyun, keçi ve saire), kuşlar, ipek böceği, kırlangıç, kuşların sevk-i tabîisi ve göçü, faydalı böcekler (arı ve kovan ve saire), insan, hayvanât, bağ, orman ve meşhur ağaçlar. **Malumât-ı belediye**: şehir (sokaklar, en meşhur cevâmi-i şerife ve devâir-i idare), mektepler, müzeler, kütüphaneler, meydanlar, kabristânlar. **Eşya-yı müsta‘mele**: ağdiye (ekmek, ekmek neden ve nasıl yapıldığı, et, sebze ve meyve), süt ve inek, peynir, et, balık, yemek: meşhur et‘imenin suret-i ihzârı hakkında tarifât, meşrubât, kahve, çay, sofrâ takımı, elbise için levâzım, kenevir, pamuk, mensucât, ipek böceği, dokuma sanatı, mefruşât, mekteplinin çantası,

³⁰⁸ Bu meseleyi İkinci Bölüm’de, ahlâk dersi kitaplarını ele alırken daha geniş bir şekilde inceleyeceğiz.

³⁰⁹ “Sunûf-ı İbtidaiye ve Rüşdiyeden Mürekkebe ve Müddet-i Tahsiliyeleri Altı Seneden İbarete Olan İnâs Rüşdiyelerine Mahsus Ders Programı-Mevâdd-ı Tedrisiyenin İzahı”, *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 275-279; Osmanlıca terkiplerin günümüz çevirisi için şu kaynaktan istifade ettim: Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907) – Programlar, Ders İçerikleri, İstatistikler*, Ankara, Gazi Kitabevi Yayınları, 2008, s. 72-73.

maarifin fevâidi, defter, okumak lazımdır, kitap, kitapçı, sanayi, madenciler, ulûm, ticaret: sa‘y, meskûkât, tasarruftaki selamet. **Zamanın taksimi:** gün, sene, güneş, ay, gökkuşağı, mevsimler, kum saati, cep saati, duvar saati, zamanın kıymeti, gökyüzü, rasad dürbünü, güneşin doğuşu ve batışı, ibadetlerin vakitleri, istirahat. **Hendeseye ait malumât-ı mücmele-i ibtidaiye:** doğru, eğri ve kırık çizgiler, kare, dikdörtgen, üçgen ve saire, boylam, enlem, yükseklik, daire, düzgün şekiller, küp, prizma, silindir, küre, düzlemler, geometrik şekillerin çizimi. **Hikmet-i tabiiyeye ait malumât-ı mücmele-i ibtidaiye:** cisimlerin ağırlıkları, hava basıncı, havada bulunan gazlar, solunum, hava sıcaklığı, termometri, su buharı, ticarî gemiler, nem, bulut, yağmur, kar, dolu, buz, elektrik, yıldırım, paratöner. **Mevâlide müteallik mücmele-i ibtidaiye:** hayvanlar, bitkiler, madenler, hayvanlardan istifademiz: et, yağ, peynir, kaymak, yoğurt, süt, deri, kürk, yün, tiftik, ekmek, yumurta ve saire, bitkilerden istifademiz: sebze, meyve, hububât, ekmek, un, çayır otları, kereste, odun, kömür ve saire, madenler, taşlar, yakacak, madenlerden istifademiz: maden kömürünün önemi, meşhur madenler, değerli taşlar.

Yedi senelik Umûm Rüşdiye ve İdadî Mektepler’in birinci senesinde okutulan ‘ilm-i eşya’ dersinde de “dünya ve yıldızlar, hava, su, ateş, mesken, insan bedeni, havâss-ı hamse, taş, ağaç, madenler, dokuma, yiyecek ve içecek, kâğıt, bir kitabın tarihi, mektep çocuklarının aletleri, ziraat, iklim, bitkiler, hayvanlar, sanayi, zenaat, ticaret” gibi birbirinden kopuk fakat yeni kurulmak istenen dünyada çok hususî önem atfedilen konular müfredata dâhil edilmiştir³¹⁰. Benzer içeriğe sahip *okumaya giriş* dersi denebilecek ‘kıraat’ dersinde diyanet, ibadet, ahlâk, âdâb,

³¹⁰ “Umûm Mekâtib-i Rüşdiye ve İdadîye [Ders Programı]”, *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 431,436.

‘Malumât-ı nâfia’ meselesine üçüncü bölümde tekrar döneceğiz.

terbiye, tarih, coğrafya, riyaziye gibi yine birbirinden kopuk ‘*malumât-ı mühimme*’ye dair metinlerin seçilip okutulmasının istenmesi de aynı bakış açısını yansıtmaktadır³¹¹.

Ulemanın kendi yerinde (medresede) değil de yabancı bir yerde (mektepe) itibar görmesi gibi din derslerinin/geleneksel kitapların kendi sisteminde (teknik manada din eğitiminin yapıldığı medrese) değil de dini ve metafizik unsurları yok sayan, en azından merkeze almayan Batı kaynaklı bir sistemi uyarlamaya çalışan bir kurumda (mektep) müfredata dâhil edilme çabaları bir paradoks olsa gerektir. Kitap bazında, diyelim ki *Şerh-i Akâid* ya da *Kaside-i Nûniye*, ders bazında *tefsir*, *hadis*, *fıkıh*, *akâid-keîâm*, *ilmihal* kendi kadim sisteminde, öncesinde ya da sonrasında okunan diğer ders ve kitaplarla bir bütünlük oluşturuyor, bir anlam ifade ediyordu. Bu sistemin içinden herhangi bir kitabı ya da dersi çekip almak, yeni kurulan (yabancı) bilgi alanları içerisine yerleştirmeye çalışmak ciddi zaafı ve problemler ortaya çıkarmıştı. Yukarıda görüldüğü üzere Hamidiye devrinin tamamında ders program ve müfredat belirleme meselesinin siyasî merkezi ve eğitim bürokrasisini en çok meşgul eden konulardan biri olması bu zaafı ve problemlerden kaynaklanmaktaydı.

³¹¹ “Sunûf-ı İbtidaiye ve Rüşdiyeden Mürekkebe ve Müddet-i Tahsilîyeleri Altı Seneden İbaret Olan İnâs Rüşdiyelerine Mahsus Ders Programı-Mevâdd-ı Tedrisiyenin İzahı”, *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 265.

İKİNCİ BÖLÜM: DERS KİTAPLARI

2.1. Din Dersi Kitapları

2.1.1. Din Dersi Kitaplarının Kronolojik Seyri

1) Kronolojik olarak II. Abdülhamid dönemi mekteplerinde okutulması kararlaştırılan din dersi kitaplarından en eski tarihlisi İmamzâde Esad Efendi'nin *Dürr-i Yektâ*'sıdır³¹². Kitabın müellifi Esad Efendi (ö. 1851), 1838'de kurulan Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'nin nazırlığına atanan, müderrislik ve kadılık da yapmış, ilmiye mensubu bir zattır. Eser, Yeniçeri Ocağı'nın yerine modern tarzda kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye birliklerinde askerî talimin yanında bir disiplin ve endoktrinasyon aracı olarak³¹³ dinî talimin de kullanılmasını isteyen siyâsî merkezin talebiyle askerlere tedris edilmek üzere yayınlanmış ve ordu birliklerine dağıtılmıştır. Rüşdiyelerin açılmasıyla birlikte yeni mekteplerde ders kitabı olarak da okutulan bu eser II. Abdülhamid döneminde metni üzerinde yapılan fakat muhtevayı etkilemeyecek bazı düzeltmelerle *Musahhah Dürr-i Yektâ* ismiyle pek çok defa basılmış ve tedrisine devam edilmiştir.

³¹² Esad Efendi, *Dürr-i Yektâ*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1243/1828, 7+80 s. Eser, *Dürr-i Yektâ* ismiyle 1256, 1260, 1284, 1288, 1294, 1300, 1306, 1308, 1318, 1328, 1339'da; müellif tarafından şerh edilmesi suretiyle *Dürr-i Yektâ Şerhi* ismiyle 1267, 1282, 1293, 1306, 1309, 1311, 1314, 1315, 1318, 1319, 1322'de ve bazı düzeltmelerle birlikte *Musahhah Dürr-i Yektâ* ismiyle 1313, 1316, 1318, 1321, 1325, 1329 yıllarında basılmıştır. Bkz. *Eski Harfli Türkçe Basmalar Bibliyografyası CD*, Ankara, 2001 (Bundan sonra kitapların baskı bilgileri bu kaynaktan atıf yapılmaksızın verilecektir). Müellifin biyografisi ve eserleri için bkz. Recep Cici, "İmamzâde Esad Efendi", *DİA*, c. XXII (2000), s. 211-212.

³¹³ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009, s. 373.

II. Abdülhamid dönemi boyunca başka pek çok din dersi kitabı yazılmışken *Dürr-i Yektâ*'nın³¹⁴ tedrisine ısrarla devam edilmesi ve hatta ders adı olarak belirlenmesi dikkat çekmektedir. 13 Şubat 1307 [1892] tarihli *Takvim-i Vekâyi* gazetesinde leylî ve neharî Kız Sanayî Mektebi'nde okutulan dersler ve içerikleri verilmiş, dördüncü ve beşinci senelerde okutulan dersler arasında *Dürr-i Yektâ* gösterilmiş, altıncı sene müfredatında yer alan ulûm-ı diniye dersinde de *Dürr-i Yektâ Şerhi*'nin okutulacağı kaydedilmiştir³¹⁵. 1316 [1898] tarihli *Maarif Salnâmesi*'nde Mekteb-i Sultanî'nin üçüncü senesinde ulûm-ı diniye dersinde *Dürr-i Yektâ* ve dördüncü senesinde de *Dürr-i Yektâ Şerhi*'nin okutulacağı kayıtlıdır³¹⁶. Yine Mekteb-i Mülkiye'nin ders programlarını düzenleyen bir cetvelde Mülkiye İdadîsi'nin birinci ve ikinci senelerinde *Dürr-i Yektâ Şerhi*'nin okutulacağı kaydedilmiştir³¹⁷. *Dürr-i Yektâ*'ya ders adı olarak Girit Vilayeti Kız İbtidâî Mektebi'nde³¹⁸ ve Darulmuallimîn-i İbtidaiye'de de rastlamaktayız³¹⁹. II. Abdülhamid döneminin sonunda (1325) basılmış bir Maarif Nezareti cetvelinde yedi

³¹⁴ İlk yayınından itibaren pek çok baskısı yapılan eserin II. Abdülhamid döneminin başlarında basılıp beş bin adedinin Maarif Kütüphanesi'ne teslim edildiğine bakılırsa *Dürr-i Yektâ*'nın hususî yeri anlaşılabilir olur, bkz. BOA. MF.MKT. 56/102, 23 Cemaziyevvel 1295 / 25 Mayıs 1878; BOA. İ.DH. 768/62564. 1875 senesinde Gelibolu Rüşdiyesi'ne gönderilen *Dürr-i Yektâ* nüshaları eserin II. Abdülhamid dönemi öncesindeki şöhretine delil olarak gösterilebilir, bkz. BOA. MF.MKT. 30/62, 12 Cemaziyelâhir 1292 / 15 Temmuz 1875.

³¹⁵ Dördüncü senede okutulacak dersler arasında üç saatlik '*Dürr-i Yektâ ve ahlâk*' dersinde "mesâil-i esasiye ezber olarak talim ve ahlâka dair risaleler tedris olunacaktır". Beşinci senede üç saatlik '*Dürr-i Yektâ ve ahlâk*' dersinde "kezâ *Dürr-i Yektâ* tekmil ezber olacak ve ahlâka dair dersler verilecektir". Altıncı senede iki saatlik 'ulûm-ı diniye' dersinde "kezâ *Dürr-i Yektâ Şerhi* tedris edilecektir". Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, Def'a 218, 13 Şubat 1307. Referans için bkz. Yurdağül Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001, s. 58, dn. 29.

³¹⁶ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 1. Sene (1316), s. 117.

³¹⁷ BOA. MF.MKT. 400/22-5, 24 Muharrem 1316 / 13 Haziran 1898.

³¹⁸ BOA. BEO (Girid I), 1-2 (1311.11.4)'den naklen Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi", *Kebikeç*, S. 10 (2000), s. 231.

³¹⁹ Bkz. BOA. MF.MKT. 730/61, 3 Cemaziyelâhir 1321 / 26 Ağustos 1903.

senelik Mekâtib-i İdadiye'nin üçüncü senesinde okutulmak üzere *Musahhah Dürr-i Yektâ*'nın kabul edildiği belirtilmiştir³²⁰.

Rüşdiye mekteplerinin üçüncü senelerinde okutulmak üzere yayınlanan *Musahhah Dürr-i Yektâ*'da; iman esasları, abdest, gusül, teyemmüm, namaz, cenaze, kabir hayatı, zekât, oruç, hac, cihad ve komutana itaat gibi konular ele alınmıştır³²¹. Eserin başta askerler olmak üzere talebeler üzerinde bir disiplin ve itaat oluşturması için yazılmış olduğu ve bu hedefin II. Abdülhamid döneminde de devam ettiği söylenebilir. Ayrıca kitap modern dönemde sık sık gündeme getirilen İsrailiyât ve hurafeden arındırılmış sadece sahih kaynaklara bağlı kalma ilkesiyle ve modern bilim dikkate alınarak yazılmıştır³²². Özellikle cihad bahsinde Batı'dan bilim ve teknoloji transferi yapmanın meşrûiyeti ve gerekliliğinin savunulması³²³ II. Abdülhamid devri bilim anlayışlarıyla da örtüşmektedir. Üslup, dil ve muhteva açısından geleneksel kitaplardan bazı farklılıklar taşısa da bazı benzerliklere de sahiptir. Kitabın geleneksel telif türü olan bir 'şerhi'nin olması dönemin diğer din dersi kitaplarında görülmeyen bir özelliktir. Ayrıca diğer ders kitaplarında pek rastlanılmayan ve günümüz insanına çok katı gelebilecek bazı ifadeleri ihtiva

³²⁰ *Kütüb ve Resâil Cedveli Numero 10*, Maarif-i Umûmiye Nezareti Meclis-i Maarif, Yedi ve Beş Senelik Mekâtib-i İdadiye Müfredat Programına Muvâfik ve Hükümü Bir Seneye Şâmildir, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1325.

³²¹ Esad Efendi, *Musahhah Dürr-i Yektâ*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1316, 86 s.

³²² Müellif eserin telif amacını "bilcümle müslimîn için talim ve taallümü âsân olmak üzere fukahâ-yı izâm-ı Hanefiye hazeratının *esahh-ı akvâlinde* kadr-i kifâyede lisan-ı Türkî üzerine bir risale tedvin ... eylemek maksadıyla" sözleriyle belirtmiştir: bkz. Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 3 (vurgu bizim).

³²³ "A' dâ-i dinden sâhib-i kuvvet olanların *âlât u edevât-ı harbiyelerinin aynını ve mislini tedârük ve istikmâl ve icad ve ittihaz eyledikleri usûl u kavâid-i müfide-i cihadiyeleri* asâkir-i İslâma talim olunup lede'l-hâce istimal olunmak caiz ve iktizasına göre lazımdır. Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 77 (vurgular bizim).

etmektedir. Bu hususa “cemaatle namaz kılmayanın şahitliği kabul edilmez”³²⁴ ve “Ramazan’da alenen kasden yiyip içen Müslüman katl edilir”³²⁵ cümleleri örnek verilebilir.

II. Abdülhamid döneminin son senelerinde ‘Osmanlı halifelerinin meşrûiyeti’ problemine bağlı olarak matbuâta yansıyan müdahalelerin *Dürr-i Yektâ Şerhi*’nde de yankı bulduğunu söyleyebiliriz³²⁶. 26 Şevval 1320 [1903] tarihli bir Maarif dosyasından öğrendiğimize göre mevcut *Dürr-i Yektâ Şerhi* nüshalarının yirmi dördüncü sayfasında “*saded haricinde mebâhis bulunmasına binâen*” bu kısım yeni baskılarda çıkarılacak ve talebenin elinde kitabın eski nüshalarının bulunmamasına dikkat edilecektir³²⁷. Mucizenin anlatıldığı bu kısımda Hz. Peygamber’in “Benden sonra hilafet otuz senedir, bunun akabinde saltanat (mülk) vardır” şeklinde tercüme edebilecek hadisinin Arapça metninin zikredilmesinden sonra hilafetin gerçekten de 30 yıl sürdüğünün belirtilmesi³²⁸ sansür mekanizmasının dikkatini çekmiş olsa gerektir.

Dürr-i Yektâ’nın yazıldığı dönemden itibaren askerî kurumlarda ve mekteplerde okutularak büyük bir şöhret kazanmış olduğu ve rüşdiye mekteplerinin ilk yöneticisi tarafından yazılmış olmasının da bu şöhreti arttırdığını söyleyebiliriz.

³²⁴ “İmdi âkil bâliğ ve hür olup cemaate kudreti var iken özürsüz terk-i cemaat etmek adeti olan müslim ta’zîr ve şehadeti redd olunur. Ve komşuları dahi sükût edip haber vermemeleriyle günahkâr olurlar”. Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 35.

³²⁵ “Mükellef olan müslim özürsüz alenen Ramazan-ı şerifde gündüz kasden yiyip içse *katli lazım olur*”. Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 61 (vurgu bizim).

³²⁶ Bu meseleye dair daha geniş bilgi için *Şerh-i Akâid* kitabını ele alan 30. maddeye bakınız.

³²⁷ BOA. MF.MKT. 680/49, 26 Şevval 1320 / 25 Ocak 1903.

³²⁸ “... ‘el-Hilafetü ba’dî fi ümmetî selasüne sene sümme mülkün ba‘de zâlik’ haber-i sâdıkiyla irtihâl-i saadetlerinden sonra hilafet-i hakikiye-i hakkiyenin hazret-i Ebubekir ve Ömer ve Osman ve Ali radiyallahu anhüm ile hazret-i Hasan radiyallahu anh’ın dahi altı mâh a‘bâ-yı hilafeti tahammülüyle otuz senede münkaziye olan müddet-i hilafeti i‘lâmı ...”, Esad Efendi, *Şerh-i Dürr-i Yektâ*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1309, s. 24. Nitekim çevirim yazısını verdiğimiz bu kısım kitabın 1320’de Matbaa-i Osmaniye’de yapılan baskısından çıkarılmıştır.

Geleneksel tarz ve muhtevada telif edilmiş eserlerle modern tarz ve muhtevada hususen II. Abdülhamid döneminden itibaren telif edilmeye başlanan din dersi kitapları/ilmihaller arasında bir geçiş kitabı olarak değerlendirilmesi mümkün görünen *Dürr-i Yektâ* ‘geleneği yeniden icat ederek’³²⁹ modernleşme projesini yürüten II. Abdülhamid ve devlet erkânının vazgeçilmez kitapları arasında yerini almıştır.

2) Kronolojik olarak II. Abdülhamid döneminde okutulması kararlaştırılan ikinci din dersi kitabı, yeni askerî rüşdiyelerin açılmasında ve bu okullardaki ders programlarının modern bir şekle konmasında önemli roller üstlenmiş, askeriye Süleyman Hüsnü Paşa (1838-1892)’ya ait olan *İlmihal* isimli kitaptır³³⁰. Müellifin 93 Harbi vesilesiyle yargılanması ve sürgün cezası alarak Bağdat’a sürülmesine (1879) ve vefatına kadar orada kalmasına rağmen kitabının mekteplerde okutulmasına devam edilmiş olması dikkat çekicidir³³¹. Üstelik sürgüne gönderilmesindeki en büyük etken de Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesinde oynadığı rol başta olmak üzere siyasî faaliyetlere karışmasının II. Abdülhamid’i rahatsız etmesiydi³³².

³²⁹ Eric Hobsbawm ve Terence Ranger’ın ürettikleri ‘geleneğin icadı’ kavramının Osmanlı tecrübesine uygulanabilirliği konusunda bkz. Selim Deringil, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Geleneğin İcadı’, ‘Muhayyel Cemaat’ (‘Tasarlanmış Topluluk’) ve Pan-İslâmizm”, *Simgeden Millete II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, 2. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, 19-51.

³³⁰ Süleyman Efendi, *İlmihal*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1286/1870, 6+130 s. Eser *İlmihal-i Kebîr* ismiyle 1297 ve 1300 yılında da basılmıştır. Müellifin hayat hikayesi için bkz. Duhter Bayraktar, “Süleyman Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi (YYOA)*, 2. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, c. II, s. 566-567; Kemal Beydilli, “Süleyman Hüsnü Paşa”, *DİA*, c. XXXVIII (2010), s. 89-92; Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askerî “Yeni Düzen”in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, çev. Işık Ergüden, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 126-136.

³³¹ Süleyman Paşa’nın askerî okullar için yazdığı *Tarih-i Âlem* (İstanbul 1293) isimli kitabı Paşa’nın yargılanması ve askerlikten tardı sebebiyle uzun yıllar Harbiye Mektebi depolarında kalmış olmasına rağmen ilmihal kitaplarının neşredilip mekteplerde okutturulması (Kemal Beydilli, “Süleyman Hüsnü Paşa”, *DİA*, c. XXXVIII, s. 92), *Tarih-i Âlem*’in siyasî kaygılarla değerlendirildiğini akla getirmektedir.

³³² Moreau, *a.g.e.*, s. 129-130.

Daruşşafaka'da okutulan *İlmihal-i Kebîr*'de iman esasları, Kur'ân'ın muhteviyâtı ve icazı, Hz. Peygamber'in hayatı ve ahlâkı, irade-i cüz'iyeye, mezhepler, ef'âl-i mükellefin, namaz, abdest, teyemmüm, zekât, sa'y u amel, oruç, hac gibi konular ele alınmıştır³³³. Diğer din dersi/ilmihal kitaplarından farklı olarak iman esasları üzerinde daha fazla ve ayrıntılı bir şekilde durulan eserde Hz. Peygamber'e ait bilgiler de geniş bir şekilde verilmiş, ahlâkî meselelere de değinilmiştir³³⁴. Dönemsel şartlara uygun olarak akıl, ulûm ve fûnûn, irade-i cüz'iyeye, sa'y u amel ve esbaba tevessülün farz oluşu, Ehl-i Sünnet ve Hanefî mezhebi vurgusu dikkat çekmekte, bunun yanında cihad ve itaat konusunun ele alınmadığı göze çarpmaktadır.

3) Süleyman Paşa'nın *İlmihal* kitabı bazı konuları çıkarılarak ve kısaltılarak *İlmihal* ve *İlmihal-i Sağîr* isimleriyle pek çok defa basılmış ve Daruşşafaka'nın ikinci senelerinde okutulmuştur³³⁵. *İlmihal*'de itikâd esasları, ef'âl-i mükellefin, abdest, gusül, namaz, zekât, oruç, hac, cihad ve itaat gibi konular ele alınmıştır³³⁶. Metinde mevcut konjonktüre ve müellifin askerî kimliğine uygun olarak kara ve deniz savaşı, komutana ve padişaha itaat meselesi gibi konular dinî argümanlar daha fazla tedavüle sokularak işlenmiştir.

³³³ Süleyman Paşa, *İlmihal-i Kebîr*, 2. bs., İstanbul, Mihrân Matbaası, 1297/1880, 4+130 s.

³³⁴ İstibra konusu anlatılırken bunun toplum içinde yapılmaması belirtilerek şöyle devam edilir: "Çünkü hazret-i Ali kerremallahu vecheh ve radyallahu anh efendimiz 'Edebü'l-mer'i evlâ min zehebihî' buyurmuşlardır. 'Kişinin terbiyeli ve ehl-i edeb olması zengin olmasından hayırlıdır' demektir. İşte insanın kadr u itibarı akl u ferasetle olduğu gibi şeref u iftihar dahi hayâ ve hicab ve kemal-i âdâb ile olacağı anlaşıldığından böyle herkesin nefretini iktizâ ve ta'yîb ve zemmini icab eden şeylerden ictinab etmek hâsılı şeriata ve âdâb u şeref-i insaniyete muhalif olan ef'âl-i kerîheden sakınmak her âdeme lazım ve hususiyle İslâma [Müslümanlara] her halde farz ve vacibdir" Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 72-73.

³³⁵ Süleyman Paşa, *İlmihal*, İstanbul, Mekteb-i Fûnûn-ı Harbiye-i Hazret-i Şâhâne Matbaası, 1290/1873, 40 s. *İlmihal* ismiyle 1292, 1298, 1302, 1303, 1305, 1307, *İlmihal-i Sağîr* ismiyle 1305, 1307, 1312, 1314, 1317 tarihlerinde ve müellif adı belirtilmeksizin *Muhtasar İlmihal* ismiyle de 1323 ve 1325 senelerinde basılmıştır.

³³⁶ Süleyman Paşa, *İlmihal*, Hanya, Mekâtib-i İslâmiye Matbaası, 1302, 49 s.

4) Bu dönemde okutulan diğer bir din dersi kitabı, müderrislik, çeşitli mekteplerde muallimlik ve Ayasofya başta olmak üzere selâtin camilerinde vaizlik yapmış olan ve II. Abdülhamid'in hal'inde etkili olduğu rivayet edilen, ulemadan Manastırlı İsmail Hakkı (1846-1912)'nin *Mevâidü'l-În'âm fi Berahîn Akâidi'l-İslâm*'ıdır³³⁷. Bu eser dönemin mekteplerinde okutulan diğer ulûm-i diniye ders kitaplarına nazaran daha ağır bir dil ve terminoloji içermektedir. Kitapta ayetlerin mânaları ve diğer açıklayıcı bilgiler için dipnotların kullanılması geleneksel kitaplardan şeklî bir farklılığı yansıtmaktadır. Askerî ve sivil rüşdiye ve idadîlerde okutulmak üzere basılan eser mukaddime, iki makale ve hâtimedden oluşmaktadır. *Mukaddime*'de iman, küfür, İslâm ve fetret ehli; 'İlahiyat' başlıklı *Birinci Makale*'de Allah'ın bilinmesi ve sıfatları, isbât-ı Vâcib, kaza ve kader, irade, ihtiyar, terzîk, mucize, keramet, tevbe, dua; başlıksız *İkinci Makale*'de nübüvvetin imkânı, Hz. Muhammed'in nübüvveti, efdaliyet, hilafet, imam-ı müslimîne itaat, kıyamet alametleri, berzah ve ahiret; *Hâtime*'de de mezhepler, Ebû Hanife'nin önemi, Ehl-i Sünnet mezhebine ittibâ etmenin gerekliliği gibi konular ele alınmıştır³³⁸. Meseleler işlenirken naklî delillerin yanında aklî ve tabiî delillerin kullanılmasına özel bir itina gösterildiği fark edilmektedir.

Müellif eserini "sahih akâidi sağlamlaştırmak ve okuyucuyu taklit çıkmazından kurtarmak"³³⁹ için yazdığını belirtir. Bu cümlede modern dönemde sık

³³⁷ İsmail Hakkı, *Mevâidü'l-În'âm fi Berahîni Akâidi'l-İslâm*, İstanbul, Basiret Matbaası, 1292/1875, 115 s. 1309, 1314 yıllarında ve tarihsiz olarak da basılmıştır. Müellifin hayat hikâyesi ve eserleri için bkz. İsmail Kara, "İsmail Hakkı (Manastırlı)", *YYOA*, c. I, s. 671-672; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, c. II, s. 997-999.

³³⁸ Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâidü'l-În'âm fi Berahîn Akâidi'l-İslâm*, İstanbul, Sahafiye-i Osmaniye Şirketi'nin 87 Numaralı Matbaası, ts., 160 s.

³³⁹ "Bu abd-i zaîf dahi e'imme-i İslâm efendilerimizin âsâr-ı celîlelerinden iktibâs-ı envâr ile tarsîn-i akâid-i sahiha-i İslâmiye'ye medâr ve insanı deyâci[r]-i evhâm [dipnot: zulûmât-ı şükûk] ve gerîve-i taklidden inkâz ve ihrâcla mûsıl-ı rütbe-i istisbâr olacak işbu risale-i hakâik-isâleyi bir mukaddime ve

sık gündeme getirilen hurafe ve İsrailiyât karşısında sahih bilgi/inanç meselesi ile geleneksel İslâm anlayışını mahkûm etmek için kullanılan ve tenkit edilen ‘taklitçilik’ meselesinin izlerini görmek mümkündür. Dönemin ana temayüllerine uygun olarak kitapta irade, sa’y u gayret, ihtiyar, Allah’ın varlığı³⁴⁰, kaza ve kader inancı, fenlerin önemi ve Ehl-i Sünnet vurgusu öne çıkmaktadır. Kitabın muhtevasına ve meselelerin ele alınış tarzına bakıldığında müellifi *Yeni İlm-i Kelâm* hareketinin ilk mübeşşirleri arasında zikretmek mümkündür. Ancak görülebildiği kadarıyla Manastırlı’nın biyografisini kaleme alan İsmail Kara³⁴¹ dışında müellifin bu özelliğine dikkat çekilmemiştir³⁴².

5) Manastırlı İsmail Hakkı’nın *Telhîsu’l-Kelâm fî Berahîn Akâidi’l-İslâm*³⁴³ isimli eserinin de mekteplerde okutulduğunu Maarif Nezareti’nin 1325 yılında yayınladığı ders kitapları cetvelinden öğrenmekteyiz³⁴⁴. Eser, *Mevâidü’l-În’âm*’dan konuların sıralanışı, kullanılan dil ve muhteva itibariyle kısmen farklıdır. Bir *Mukaddime* ve bir *Maksad*’dan oluşan eserin bazı kısımlarında aynı ifadeler

iki makale ve bir hâtîme üzere tertîb ve tenmîka müsteînen billâh şuru‘ eyledim”. İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 5-6 (vurgular bizim).

³⁴⁰ Kara, “İsmail Hakkı (Manastırlı)”, s. 672.

³⁴¹ Kara, *aynı yer*.

³⁴² Diyanet İslâm Ansiklopedisi’nde Manastırlı’nın kelâmî görüşlerine dair “kelâm konularını genellikle klasik çerçevede ele almış ve Maturidiye’ye bağlı olduğunu açıklamıştır” cümlesinden başka bir şey söylenilmemiştir. Bkz. Salih Sabri Yavuz, “Manastırlı İsmail Hakkı”, *DİA*, c. XXVII (2003), s. 564.

³⁴³ Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhîsu’l-Kelâm fî Berahîn Akâidi’l-İslâm*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1322/1906, 104 s. 1329 ve 1331 yıllarında da neşredilmiştir.

Telhîsu’l-Kelâm’ın kronolojik olarak Abdülhamid döneminin sonunda neşredilmesine rağmen ileride değil de burada *Mevâid*’den sonra ele alınması müelliflerinin aynı olmasından dolayıdır.

³⁴⁴ *Kütüb ve Resâil Cedveli Numero 10*, Maarif-i Umûmiye Nezareti Meclis-i Maarif yedi ve beş senelik Mekâtib-i İdadiye müfredat programına muvâfık ve hükmü bir seneye şâmilidir, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1325. *Telhîsu’l-Kelâm*’ın yedi senelik idadî mekteplerinin yedinci senesinde Sırrı Paşa’nın *Nakdü’l-Kelâm fî Akâidi’l-İslâm* isimli eseriyle seçmeli okutulabileceği kayıtlıdır.

Telhîsu’l-Kelâm’ın Maarif Nezareti Program Komisyonu’nun kararıyla telif ettirildiğine dair ve eserin basım süreci hakkında bkz. BOA. MF. MKT. 744/15, 3 Şaban 1321 / 25 Ekim 1903.

korunmakla birlikte bazı yerlerin yeniden yazıldığı anlaşılmaktadır. Eserin başında ahkâm-ı şer‘iye, itikâdî ve amelî mezhepler, ef‘âl-i mükellefîn hakkında kısa bilgiler verildikten sonra *Mukaddime*’de iman ve küfür üzerinde durulmuş, *Maksad-ı Kitab* başlıklı bölümde kısımlar ve fasıllar halinde aklî hükümler, Allah’ın sıfatları, peygamberlere iman, Hz. Muhammed’in nübüvveti ve mucizeleri, efdaliyet, meleklerle ve kitaplara iman, kaza ve kader, ahiret, berzah, sırat gibi konular ele alınmıştır³⁴⁵. *Mevâidü’l-În‘âm*’a göre daha sade bir dil kullanılmış ve konular tafsilata girilmeden verilmiştir. Bazı meselelerde ise eklemeler yapıldığı anlaşılmaktadır: *Mevâidü’l-În‘âm*’da ahkâm-ı şer‘iye itikâdî ve amelî hükümler olmak üzere iki kısma ayrılmışken *Telhîsu’l-Kelâm*’da buna ahlâkî hükümler de ilave edilmiştir³⁴⁶. Müellifin, siyasî merkezin ve eğitim bürokrasisinin devr-i Hamidî’nin son dönemlerinde ahlâkî meselelere daha fazla vurgu yapması olgusunu göz önüne alarak bu eklemeyi yaptığı düşünülebilir. İtaat meselesinin ele alınmamış olması dikkat çekmekle beraber müellif kitabın sonuna eklediği Arapça dua cümlesinde

³⁴⁵ Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhîsu’l-Kelâm fî Berahîni Akâidi’l-İslâm*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1322, 104 s.

³⁴⁶ “Malum ola ki ahkâm-ı şer‘iye başlıca *iki kısımdır*. Kısım-ı evvel, aklen ve naklen itikadı vâcib olan ahkâm-ı yakîniyedir ki bu ahkâmı tahsilden maksad *tashih-i itikâd* olmağla şu kısma ‘ahkâm-ı itikadiye’ ve ‘ahkâm-ı asliye’ (...) tesmiye olunur. Kısım-ı sâni ibadât ve muamelât ve ukubâta taalluk eden ahkâm-ı diniyedir ki bundan maksad ıslah-ı amel olmağla kendisine ‘ahkâm-ı ameliye’ (...) denir”. İsmail Hakkı, *Mevâidü’l-În‘âm*, s. 2-3 (altını biz çizdik).

“Kur‘ân-ı kerim ve ehâdis-i şerife ile sâbit ve malum olan ahkâm-ı şer‘iye başlıca *üç kısımdır*. ‘Birinci kısım’, ahkâm-ı itikâdiyedir ki bunları bilmekten maksûd *tashih-i itikâd* olup (...). ‘İkinci kısım’, ahkâm-ı ameliyedir ki bunları bilmekten maksad ıslah-ı amel olup (...). ‘Üçüncü kısım’, *ahvâl-i kulûba müteallik ahkâm-ı şer‘iye*dir ki ahlâk-ı memdûha ve ahlâk-ı mezmûme beyanına dair olan şu ahkâmın beyanını hâvî olan ilme ilm-i ahlâk ve tasavvuf denir”. İsmail Hakkı, *Telhîsu’l-Kelâm*, s. 2, 4, 7 (vurgular bizim).

İki kitap arasındaki dil ve ifade farklılığı dikkat çekmektedir. 1870’lerde yazılan ilkinde daha geleneksel ifade şekilleri kullanılmıştır. Dönemin resmî belgelerinde sıkça gündeme getirilen ‘*tashih-i akâid*’ kavramının her iki kitapta da yer alması tesadüfî görünmemektedir. *Tashih-i Akâid* siyasetini tezimizde birinci bölümünde etraflıca ele aldık.

‘İslâm’ın Sultani’na dua etmeyi ihmal etmemiştir³⁴⁷. Kitabın, müellifin diğer eserlerinin isimlerinin verildiği kısmında *Mevâidü’l-În’âm* da yer almakta ve bu kitabın askerî mekteplerde okutulduğu belirtilmektedir. Bu bilgi, *Mevâidü’l-În’âm*’ın Sultan II. Abdülhamid döneminin başlarında bütün mekteplerde okutulurken³⁴⁸ belli bir tarihten sonra sadece askerî mekteplerde okutulduğu ve diğer mektepler için de *Telhîsu’l-Kelâm*’ın neşredildiğini akla getirmektedir.

6) II. Abdülhamid dönemi mekteplerinde okutulan diğer bir din dersi kitabı Mehmed Âsaf’ın *Zübde-i Akâid-i Diniye* adlı eseridir³⁴⁹. Kitabın kapağında Sofulu Kazası kaymakamı olduğu belirtilen yazar hakkında biyografik bilgi ele edilememiştir³⁵⁰. Kitabın son sayfasında *Şule-i Maarif, Kamus-ı Osmanî, Müessisîn-i Turuk-ı Aliye, Çiftçiler, Martaval, Viyana Seyahati* isimli eserleri bulunduğu kayıtlıdır. Bibliyografik taramalarda kitabın sadece 1304 tarihli baskısı tesbit edilmiştir. İbtidâî mekteplerinde okutulmak üzere basılan kitapta iman esasları, ef’âl-i mükellefîn, abdest, teyemmüm, gusül, namaz, oruç, hac, zekât, kelime-i şهادet gibi konular sade bir dil ve anlatımla işlenmiştir.

7) Dönemin diğer bir din dersi kitabı Süleyman Âşir’e ait olan *Tuhfetü’l-Etfâl*’dir³⁵¹. Kitabın yazarı Bahriye Rüşdiye Mektebi muallimlerinden Süleyman Âşir

³⁴⁷ Kitap şu cümle ile bitirilir: “Ve kad hatemne’l-keîâm bi-hamdillahi’l-Meliki’l-Allâm ve’s-salâti alâ hayri’l-enâm ve ed’iyeti Sultani’l-İslâm” (Sözümüzü Melik-i Allâm olan Allah’a hamd, mahlukâtın en hayırlısına [Hz. Peygamber’e] salât ve İslâm’ın Sultani’na dualarla bitirdik). İsmail Hakkı, *Telhîsu’l-Kelâm*, s. 104.

³⁴⁸ 1309 ile 1314 arasındaki bir tarihte baskı yılı belirtilmeden neşredilen kitabın girişinde (İsmail Hakkı, *Mevâidü’l-În’âm fî Berahîn Akâidi’l-İslâm*, İstanbul, Sahafiye-i Osmaniye Şirketi’nin 87 Numaralı Matbaası, ts.) askerî ve mülkî rüşdiye ve idadî mekteplerinde okutulduğu kayıtlıdır.

³⁴⁹ Mehmed Âsaf, *Zübde-i Akâid-i Diniye*, 2. bs., Edirne, Matbaa-i Vilayet-i Edirne, 1304/1887, 24 s.

³⁵⁰ Rütbe terfii ile ilgili bir belge için bkz. BOA. İ.DH. 1022/80620, 4 Cemaziyelahir 1304 / 27 Şubat 1887. Ankara Vilayeti İncesu Kazası kaymakamı Celal Bey ile yapmak istedikleri becayişin kabulü için bkz. BOA. İ.DH. 1185/92704, 28 Zilkade 1307 / 15 Temmuz 1890.

³⁵¹ Süleyman Âşir, *Tuhfetü’l-Etfâl*, İstanbul, Süleyman Efendi Matbaası, 1306/1889, 61 s.

hakkında biyografik bilgi edinilememiştir. *Maarif Salnâmesi*'nde yayınlanan mektep cetvelinden³⁵² müellifin ilmiye mensubu olduğunu anlamaktayız³⁵³. Eserde dönemin diğer kitaplarında kullanılan dipnotların bulunmayışı, konu başlıklarının müstakil olarak değil de parantez içinde metnin akışı içerisinde verilmesi ve kullanılan dil geleneksel kitapları hatırlatıyor. Ayrıca kitabın başlığının klasik İslâm literatüründe çokça kullanılan 'hediye' anlamındaki *Tuhfe* kelimesiyle başlaması da yazarın belli bir ilmî geleneği devam ettirdiğini ihsas etmektedir.

Bahriye askerî rüşdiyelerinde okutulmak üzere basılan³⁵⁴ kitapta ilim öğrenmenin önemi, iman esasları, irade-i cüz'îye, kelime-i küfür, amel, gusül, abdest, teyemmüm, namaz, zekât, oruç, hac, cihad gibi konular ele alınmıştır. Eserin *Mukaddime* kısmında II. Abdülhamid'in eğitim faaliyetlerinden övgüyle bahsedilmiştir³⁵⁵. Eserin girişinde genelde ilim ve özelde dinî ilimlerin öğrenilmesinin öneminin vurgulanması dönemin ana temayüllerinin hesaba

³⁵² "Kasımpaşa'da kâin Rüşdiye-i Bahriye ve Menşe-i Küttâb-ı Askerî Mektebi (Nehârî)" başlıklı cetvelde *akâid* ve *Farisî* dersi hocası Süleyman Âşir Efendi'nin rütbesi 'müderrişinden' olarak belirtilmiştir. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 1. Sene (1316), s. 741; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 2. Sene (1317), s. 833; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 908. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 4. Sene (1319), s. 246 (burada sadece *Farisî* muallimi olarak gösterilmiştir, *akâid-i diniye* dersi muallimi 'ilmiyeden' Mehmed Efendi'dir); *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 6. Sene (1321), s. 243 (burada Süleyman Âşir Efendi'yi *Farisî* ve *kıraat* dersleri muallimi ve rütbesini 'müderriş' olarak görmekteyiz; *akâid-i diniye* dersi muallimi 'müderriş' Mehmed Efendi, *akâid-i diniye* muallim muavini 'ilmiyeden' Hafız Sabri Efendi'dir).

³⁵³ Süleyman Âşir Efendi'nin 1907 yılının sonlarında da Bahriye Rüşdiye Mektebi'nde *Farisî* muallimliği yaptığı anlaşılmaktadır. 13 Zilkade 1325 / 19 Aralık 1907 tarihli Âşir Efendi'nin nukûd-ı mevkuûfen almış olduğu borcun tesviye edilmesine dair bkz. BOA. MF.MKT. 1029/59.

³⁵⁴ Kitabın ruhsatnâmesinin düzenlendiğine dair bkz. BOA. MF.MKT. 100/56, 1 Zilhicce 1305 / 9 Ağustos 1888.

³⁵⁵ "*Asr-ı maarif*-hasr-ı hazret-i şâhaneleri gıpta-bahşâ-yı eslâf-ı 'izâm ve nümüne-nümâ-yı ahlâf-ı kirâm olan şehin-şâh-ı cihan-bânî hazret-i gâzî Abdülhamid hân-ı sâni, eyyedehullâhu Te'âlâ 'alâ a'dâ'ihî bi-hürmeti sırrı seb'î'l-mesânî, Efendimiz hazretlerinin iradât-ı mütevâliye-i seniyeleri her şeyden ziyade *ihyâ-yı ulûm-ı diniye* ve incilâ-yı ahkâm-ı şer'îye cihetine ma'tûf olduğu teslim-kerde-i her ferd-i âferîde olmağla (...)" Süleyman Âşir, *Tuhfetü'l-Etfâl*, s. 3 (vurgular bize ait).

katıldığını göstermektedir³⁵⁶. Kitabın muhatap kitlesi hesaba katılarak olsa gerek, denizde yapılan cihadın, karada yapılan cihaddan daha üstün olduğu iki hadis-i şerif delil gösterilerek savunulur³⁵⁷.

8) Ali Nazîma'nın *İdman İkinci Lâhika: Akâid-i İslâmiye'den Mekâtib-i İbtidaiye'ye Mahsus İlmihal*³⁵⁸ isimli eseri de bu dönemde okutulmuş diğer bir din dersi kitabıdır. Osmanlı eğitim sisteminin çeşitli kademelerinde yönetici ve muallim olarak pek çok görevde bulunmuş olan Ali Nazîma (1861-1935) aynı zamanda çeşitli alanlarda yüzden fazla ders kitabının da yazarıdır. İbtidâî mektepleri için yazılan bu kitapta iman esasları, ameller, ef'âl-i mükellefîn, namaz, abdest ve duaları, gusül, teyemmüm, oruç, zekât, hac, sübhâneke, tahiyât, kunut ve salavât duaları ele alınmıştır³⁵⁹. Kitabın diğer din dersi kitaplarından ayrılan bir hususiyeti ise meselelerin sade bir dille sorulu-cevaplı olarak işlenmesidir.

9) Ali Nazîma'nın yazdığı diğer din dersi kitabı *İdman Üçüncü Lâhika: Akâid-i İslâmiye'den İlmihal-i Kebîr*³⁶⁰ ismini taşımaktadır. Rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere basılan kitapta iman esasları, kelime-i küfür, namaz, abdest ve

³⁵⁶ “Malum ola ki eşref-i mahlukât ve ekmel-i mevcudât Peygamberimiz Muhammed Mustafa sallallahu aleyhi ve sellem efendimiz hazretleri hadis-i şerifinde ‘Utlubu’l-ilme mine’l-mehdi ile’l-lahdi’ buyurarak tahsil-i ulûmun lazım olduğunu ihtâr buyurdıkları gibi her ilimden mukaddem ilm-i dini tahsil âkil ve bâliğ olan müslimîn ve müslimâtın cümlesine farz-ı ‘ayn ve belki ‘ayn-ı farz olduğu dahi ‘el-İlmu farîzatün [alâ] külli müslimin ve müslimetin’ hadis-i şerifiyle müsbet ve müstedell ...”. Süleyman Âşir, *a.g.e.*, s. 4 (vurgular bizim).

³⁵⁷ Süleyman Âşir, *a.g.e.*, s. 61.

³⁵⁸ Ali Nazîma, *İdman İkinci Lâhika: Akâid-i İslâmiye'den Mekâtib-i İbtidaiye'ye Mahsus İlmihal*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1307/1890, 42+3 s. 1313, 1315 ve 1328 yıllarında da basılmıştır. Müellifin hayatı ve eserleri için bkz. Alim Kahraman, “Nazîma”, *DİA*, c. XXXII (2006), s. 453-454; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. II, s. 941-945.

³⁵⁹ Ali Nazîma, *İdman İkinci Lâhika Akâid-i İslâmiye'den Mekâtib-i İbtidaiye'ye Mahsus İlmihal*, 3. bs., İstanbul, y.y., 1313, 40 s.

³⁶⁰ Ali Nazîma, *İdman Üçüncü Lâhika: Akâid-i İslâmiye'den İlmihal-i Kebîr*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1309/1892, 100 s. 1311, 1314, 1316, 1319, 1327 ve 1328 yıllarında da basılmıştır.

duaları, gusül, teyemmüm, Kur'ân okuma âdâbı, evliya, keramet, Hulefâ-i Resûl, ashab, aşere-i mübeşşere, zekât, oruç, hac, mevt, ahiret, ulü'l-emre itaat gibi konular işlenir³⁶¹. Eserde “köşeli parantez, noktalı virgöl, iki nokta” gibi dönemin diğer din dersi kitaplarında pek tesadüf edilmeyen noktalama işaretlerinin çok sık kullanılması şekli bir yenilik olarak görülebilir. Yine sorulu-cevaplı olarak anlatılan konuların çeşitliliği dikkat çekmektedir. Kitabın sonunda II. Abdülhamid'e itaat etmenin farz olduğu vurgulanır³⁶². Müellifin *Dürr-i Yektâ*'dan pek çok yerde faydalandığı anlaşılmakta ve bu kitapta yer alan “cemaatle namaz kılmayanın şahitliği kabul edilmez”³⁶³, “Ramazan'da alenen kasden yiyip içen Müslüman katli edilir”³⁶⁴ gibi ifadeler yer vermesi dikkat çekmektedir.

10) Büyük devlet adamı, tarihçi ve hukukçu Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895) mekteplerde okutulmak üzere *Eser-i Ahd-i Hamidî*³⁶⁵ ismini verdiği bir ilmihal kaleme almıştır. Diğer faaliyetlerinin ve eserlerinin yanında eğitim sisteminin modernleştirilmesi yolunda pek çok gayret sarf etmiş, Maarif nazırlığı döneminde ilk olarak ibtidâî ve idadî mekteplerinin açılmasını sağlamış ve ders kitapları yazmış olan Cevdet Paşa devlet işlerinden el etek çektiği hayatının son dönemlerinde bir din dersi kitabı da yazmayı ihmal etmemiştir. İbtidâî mekteplerinde okutulacak olan

³⁶¹ Ali Nazîma, *İdman Üçüncü Lâhika Akâid-i İslâmiye'den İlmihal-i Kebîr*, 3. bs., İstanbul, Eski Zabtiye Caddesinde 61 Numaralı Matbaa, 1316, 104 s.

³⁶² “... Zamanımızda emîru'l-mü'minîn ve halife-i Resûl-i emîn olan sevgili padişahımız ‘Sultan Abdülhamid Han’ efendimiz hazretlerine kemâl-i itaat üzere bulunmamız farzdır”. Ali Nazîma, *a.g.e.*, s. 104.

³⁶³ “Âkil ve bâliğ ve hür olup cemaate kudreti var iken özürsüz terk-i cemaat etmek adeti olan kimseye, ta'zîr olunur ve şehadeti redd olunur. (...) Özürsüz terk-i cemaat eden kimsenin komşuları, anın bu halini görüp sükût ederek haber vermezler ise günahkârlar olurlar”. Ali Nazîma, *a.g.e.*, s. 60.

³⁶⁴ “Oruc tutmakla mükellef olan müslim, özürsüz olduğu halde alenen Ramazan-ı şerifde gündüz kasden yiyip içse katli lazım olur”. Ali Nazîma, *a.g.e.*, s. 93.

³⁶⁵ Ahmed Cevdet, *Eser-i Ahd-i Hamidî*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1309/1892, 32 s. 1312 yılında da basılmıştır. Pek çok çalışmaya konu olmuş olan müellifin hayat hikâyesi ve eserleri için bkz. Yusuf Halaçoğlu-M. Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, *DİA*, c. VII (1993), s. 443-450.

eserde iman esasları, mezheplerin ortaya çıkışı, ef'âl-i mükellefîn, namaz, abdest, gusül, teyemmüm, namazda ve namazdan sonra okunacak dualar, cihad, itaat, nehyedilen fiiller, tehzîb-i ahlâk gibi konular ele alınmıştır³⁶⁶. Diğer din dersi kitaplarından farklı olarak iman esasları üzerinde özellikle kıyamet, haşr, amel defteri, hesap gibi ahiret ahvâliyle ilgili konularda daha fazla durulmuş ve eserin sonunda ahlâkî bilgilere³⁶⁷ de yer verilmiştir.

11) Çeşitli rüşdiye mekteplerinde muallimlik, Mekteb-i Mülkiye'de Mecelle müderrisliği, Mekâtib-i İbtidaiye müdürlüğü, Mekâtib-i İdadiye müdürlüğü, İstanbul kütüphaneleri tahrir müdürlüğü gibi vazifelerde bulunan Mustafa Bey (ö. 1897), dönemin Maarif nazırı Zühdü Paşa'nın isteğiyle ibtidaî mekteplerinde okutulmak üzere üç seviyede din dersi kitabı yazmıştır. Bunlardan ilki ibtidaî mekteplerinin ikinci senesine mahsus olmak üzere *Telhîsu'l-Mûlahhas İlmihal*'dir³⁶⁸. Kitapta Allah'ın sıfatları, iman, itikatta ve amelde mezhebimiz, ef'âl-i mükellefîn, namaz, gusül, abdest, teyemmüm, oruç, hac, zekât, elli dört farz, Hz. Peygamber'in nesebi ve namazda okunan dualar (sübhâneke, tahiyât, salli-bârik, kunut duaları) ele alınır³⁶⁹. İlk defa tabînden, alim ve zâhid Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) tarafından tasnif edilen³⁷⁰ ve sonradan ilmihal kitaplarına geçen ve ayrıca müstakil olarak

³⁶⁶ Ahmed Cevdet, *Eser-i Ahd-i Hamidi*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1312, 32 s. Eserin müellif hatlı el yazma nüshası için bkz. BOA. Y.EE. 32/37.

³⁶⁷ Güzel ahlâkın (ahlâk-ı hamîde) imanın şîarı olarak değerlendirildiği 'tehzîb-i ahlâk' isimli konuda israf, buhl, sehâvet, tehevür, korkaklık, şecaat, kibir, zillet, tevâzu, yalan, hıyanet, riya, hased, sû-i zan, hüsn-i zan, tevekkül, kanaat, sabır, şükür, küfrân-ı nimet, dil-şikenlik gibi 'hamîd' ve 'zemîm' ahlâkî özelliklere çok kısaca değinilmiştir. Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, s. 29-32.

³⁶⁸ Mustafa Bey, *Telhîsu'l-Mûlahhas İlmihal*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1310/1893, 15 s. 1324, 1325, 1327, 1328, 1330, 1331, 1338 tarihlerinde ve baskı tarihi verilmeden de basılmıştır. Müellifin hayat hikâyesi için bkz. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. II, s. 923.

³⁶⁹ Mustafa Bey, *Telhîsu'l-Mûlahhas İlmihal*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1310, 15 s.

³⁷⁰ Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, c. XVI (1997), s. 292; Tahsin Görgün, "Hasan-ı Basrî (Fıkıh İlmindeki Yeri)", *DİA*, c. XVI (1997), s. 304.

yayınlanan³⁷¹ *Ellî Dört Farz*'ın, dönemin diğer ders kitaplarının aksine³⁷² Mustafa Bey'in eserinde yer alması dikkat çekmekte ve geleneksel İslâm anlayışının izlerini akla getirmektedir.

12) Mustafa Bey'in ibtidaî mekteplerinin üçüncü senesine mahsus olmak üzere yazdığı ikinci seviyedeki din dersi kitabı *Mûlahhas İlmihal*'dir³⁷³. Birinci seviyedeki kitaba göre hayız, nifâs, irade-i cüz'îye, elfâz-ı küfür ve ulû'l-emre itaat gibi konular metne dâhil edilmiş, "aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'in neseb-i şerîfleri" başlıklı konu çıkartılmış, diğer kısımlar aynen kalarak bazı ayrıntılara girilmiştir³⁷⁴. Kitabın II. Meşrutiyet döneminde basılan nüshasında (İstanbul, Karabet Matbaası, 1324/1908, 24 s.) hayız ve nifâs kısmı çıkarılmış³⁷⁵ elfâz-ı küfür ile ulû'l-emre itaat konularındaki bazı kısımlar da metne dâhil edilmemiştir. Özellikle elfâz-ı küfür meselesindeki müdahaleler³⁷⁶, sunulan İslâm anlayışındaki değişimleri göstermesi açısından dikkate değerdir.

³⁷¹ Abdullah Salahî, *Ellî Dört Farz Şerhi*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1260/1844, 6+56 s. 1259 ve 1276'da da basılmıştır.

³⁷² İstisnalar için 19 ve 27 numaralı maddelere bakınız.

³⁷³ Mustafa Bey, *Mûlahhas İlmihal*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1310/1893, 24 s. Bu baskıda üçüncü baskı olduğu kaydı vardır, önceki baskılar tesbit edilemediği için bu kaydın sehven konulduğu ya da aynı sene, birkaç defa basılmış olabileceği ihtimali akla gelmektedir. 1315, 1323, 1324, 1327, 1329, 1330, 1338 tarihlerinde ve baskı tarihi belirtilmeden de neşredilmiştir.

³⁷⁴ Mustafa Bey, *Mûlahhas İlmihal*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1310/1893, 24 s.

³⁷⁵ Çünkü bu baskının kapağında zükûr (erkek) ibtidaiye mekteplerinde okutulacağı belirtilmiştir.

³⁷⁶ Elfâz-ı küfür başlığının ismi de değişerek "Söylenmesi memnu olan sözler" adını almıştır. Konu iki nüshada şu şekilde yer alır: "**Elfâz-ı Küfür** 1 Ey Tanrı rahmetini benden dirîğ tutma dese 2 Peygamberlere inandım Adem peygamber midir bilmem dese 3 Peygamberlerin dediği gerçek ve adl ise biz kurtulduk dese 4 Bir kimse namaz kıl dense de o da inkar tarihiyle kılmam dese 5 Bir kimse Allah Teâlâ bana cenneti verse sensiz istemem dese 6 Bir kimse iman artar veya eksilir 7 Bir kimse kible ikidir biri Kabe biri Kudüsür dese 8 *Kafirlerin işlerini güzel itikad etse* 9 Bir kimse inşallah Müslümanım dese 10 Bir avrat beline bir kara ip takıp zünnâra benzetse 11 Haram nesne yedikde ve içdikde Bismillâh dese 12 Gâib ve zâyi' olanları bilirim dese 13 Bî-namazlık güzel işdir dese 14 Allah teala gökde benim şahidimdir dese 15 Nasranî olmak Yahudî olmakdan hayırlıdır dese 16 Şeriatı tanımam dese Bir kimse küfür söylese diğeri de gülse kâfir olur. Elfâz-ı küfürün envâ'ı var ise de hepsini saymak uzun olacağından bu kadarcığını beyan ile iktifâ olundu. Bunlar ve emsâli fena sözlerden sakınıp lisanını alırdırmamak lazımdır". Mustafa Bey, *Mûlahhas İlmihal*, 3. bs., Dersaadet,

13) İbtidaî mekteplerinin dördüncü senesi talebelerine mahsus olmak üzere Mustafa Bey imzalı üçüncü din dersi kitabı *Mufasssal İlmihal*³⁷⁷ ismini taşımaktadır. Bu kitapta Mustafa Bey önceki kitaplarındaki konuları daha ayrıntılı bir şekilde ele alarak metne edille-i şer'îye, radâ, abdest duaları gibi yeni konular ilave etmiş, ulü'l-emre itaat kısmını çıkarmıştır³⁷⁸. Yazarın bu kitabın ön kısmına koyduğu *Mukaddime*'den çarpıcı bilgiler öğreniyoruz. Buna göre Mustafa Bey ilk önce *Mufasssal İlmihal*'i kaleme almış diğer iki kitabı bu metin üzerinden özetlemiştir³⁷⁹. Din dersi kitaplarının oluşum süreci ile ilgili diğer kitaplarda rastlamadığımız bir bilgi olarak müellif, eserini dönemin Maarif nazırı Zühdü Paşa'nın siparişiyle kaleme aldığını belirtir ve kitabın Maarif nazırı ile bazı ulemanın tetkik ve tashihinden geçmiş olduğunu vurgular³⁸⁰. Önsözde değinilen bir diğer mesele Şeyhülislâmlığın onayı ve Maarif Nezareti'nin izni gibi yoğun bir tetkik ve sansür süreci sonunda basıldığı bilenen dönemin diğer din dersi kitaplarının eksiklik hatta yanlışlıklarla

Mahmud Bey Matbaası, 1310, s. 19-21. Bu ifadeler büyük bir ihtimalle *Mızraklı İlmihal*'den alınmıştır; karşılaştırma için bkz. *Mızraklı İlmihal*, haz. İsmail Kara, 5. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2001, s. 96-98.

“Söylenmesi Memnû Olan Sözler Peygamberlere inandım amma Adem peygamber midir bilmem demek, peygamberlerin dediği sahih ve adl ise biz kurtulduk demek, bir kimseye namaz kıl dense de inkar tarikiyle kılmam demek, kible ikidir biri Kabe biri Kudüsdür demek, haram nesne yedikde ve içdikde Bismillâh demek, bi-namazlık güzel işdir demek, Allah Te'âlâ gökde benim şahidimdir demek, şeriati tanımam demek, ve daha bunlara benzer fena sözleri söylemek caiz olmadığından bunlardan sakınıp lisanını alırdırmamak lazımdır”. Mustafa Bey, *Mûlahhas İlmihal*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1324, s. 21-22.

³⁷⁷ Mustafa Bey, *Mufasssal İlmihal*, İstanbul, Bâbîâlî Caddesinde 25 Numaralı Matbaa, 1310/1893, 40 s. Bu baskıda da diğer kitapta olduğu gibi 3. baskı olduğu kaydı vardır ve diğer kitap için söylediğimiz ihtimaller burada da geçerli olsa gerektir. 1310'da Mahmud Bey Matbaası'nda da basıldığı gibi 1314, 1321, 1327 yıllarında da neşredilmiştir.

³⁷⁸ İstanbul, Bâbîâlî Caddesinde 25 Numaralı Matbaa, 1310, 40 s.

³⁷⁹ “İşbu *Mufasssal İlmihal*den mekâtibin ikinci ve üçüncü seneleri şakirdânına mahsus diğer ikisi dahi telhis ... edilmiştir”. Mustafa Bey, *a.g.e.*, s. 3.

³⁸⁰ “(...) biri ‘*Telhisu'l-mûlahhas*’ diğeri ‘*Mûlahhas*’ ve üçüncüsü ‘*Mufasssal*’ namlarıyla mu’anven olarak üç nüsha üzerine bir ilmihal tertibi hâlâ Maarif-i Umûmiye nazırı devletlü es-Seyyid Ahmed Zühdü Paşa yesserallahu mâ yürüdu ve mâ yeşâ hazretleri cânib-i âlilerinden umûm mekâtib-i idadiye müdürü Mustafa b. Hafız Hüseyin Hüsrev b. Mustafa b. Osman b. Mehmed b. İbrahim eş-şehîr bi-Monlazâde Radûşî (?) fakîre emr u sipariş buyurulmasıyla tarif ve irşâd-ı sâmilere vechile cem‘ u tertib olunduktan sonra müşârun-ileyh hazretleriyle fuhûl-ı ulemeden bazı zevâtın nazar-ı tedkik ve tashihinden geçirilen işbu *Mufasssal İlmihal* (...)”. Mustafa Bey, *a.g.e.*, s. 3.

dolu olduğu tesbitidir³⁸¹. Dahası bu kitaplarda işlenen konuların sıralaması ve tertibi düzensiz olduğu için istenen verimin elde edilemediği belirtilir³⁸². Dinin ana meselelerinin ilk mektep talebelerinin anlayacağı tarzda yazılıp öğretilmesinin (*sehlü'l-ibare bir tarzda talim ve tefhim edilmek*) vurgulanması diğer kitapların üslup ve ifade olarak da istenen aşamada olmadığına işaret etmektedir. Müellif bu meseleleri ele aldığı giriş yazısında II. Abdülhamid'in eğitim çabasını övmekten de geri kalmaz³⁸³.

Mustafa Bey'in üç seviyedeki din dersi kitapları, tedrisatın aşama aşama verilmesinin amaçlandığını gösteriyor ki bu da geleneksel eğitim sisteminin metodunu çağrıştırmaktadır. Bilindiği gibi medreselerde kitaplar iktisâr (giriş), iktisâd (orta) ve istiksâ (ileri) olarak seçilir ve okutulurdu³⁸⁴.

14) Mekteb-i Sultanî'de Arapça ve dinî ilimler, Mekteb-i Mülkiye'de usûl-ı fıkıh muallimliği, Meclis-i Kebîr-i Maarif üyeliği gibi vazifelerde bulunan Mehmed Zihni Efendi (1846-1913) de din dersi kitabı yazan müellifler arasındadır. Erkek rüşdiye mekteplerinin ikinci senesinde okutulan *Nimet-i İslâm*³⁸⁵ adlı (müellifin

³⁸¹ “Mekâtib-i ibtidaiyede okunan ilmihaller beş altı nev' olup ekserîsinin ibareleri *birbirine uymadığı* gibi mesâil-i esasiyece kimisinde *eksiklik* ve bazısında dahi pek çok *yanlışlık* görülmüştür.” Mustafa Bey, *a.g.e.*, s. 2 (vurgular bizim).

³⁸² “Hele takdim olunacak mesâil te'hîr ve te'hîr olunacakları takdim olunmak gibi tertibce olan *ittirâdsızlık* cihetiyle işbu muhtelif nüshalardan başka başka mekteplerde okuyan çocuklar alışdıkları ibare ve tertibin gayrıyla bi't-tab' ülfetleri olmadığından birbirlerine karşı gûyâ okumamış gibi görünüyorlardı.” Mustafa Bey, *a.g.e.*, s. 2 (vurgu bize ait).

³⁸³ “Hakk Te'âlâ ömr u şevket-i şâhânelerini müzdâd buyursun, padişah-ı diyanet-penâh ve şehinşâh-ı merâhim-iktinâh velî-nimet-i bî-minnetimiz es-sultan ibni's-sultan es-sultan el-gâzî Abdülhamid hân-ı sâni efendimiz hazretlerinin ahd-i hümayûn-ı mülûkânelerine aid nice nice muvaffakiyât-ı azîmeye bir zamîme-i müteyemmine olmak üzre (...).” Mustafa Bey, *a.g.e.*, s. 2.

³⁸⁴ Bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlimiyeye Dâir Bir Eser – Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s. 69, 72-79.

³⁸⁵ Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm*, İstanbul, Bâbîâlî Caddesi'nde 25 Numaralı Matbaa, 1310/1893, 27 s. Eserin kataloglarda *Kısm-ı Evvel* olarak geçen bu tertibi 1313, 1316 ve 1320 yıllarında da neşredilmiştir. Müellifin hayat hikâyesi ve eserleri için bkz. Hulusi Kılıç, “Mehmed Zihni Efendi”,

tabiriyle) ‘risalecik’te iman esasları, namaz, abdest, gusül, teyemmüm, oruç, zekât, hac, İslâm esasları ve inançlarının faydaları gibi konular işlenir³⁸⁶. Risalede diğer kitapların aksine Müslümanlığın faydaları, ashab-ı kiramın örnek alınması gereken davranışları, üstünlükleri, ensar, muhacir ve aşere-i mübeşşere gibi konuların ele alınması dikkat çekicidir. ‘Fâide-i İslâm’ başlığı altında peygamberlere iman eden Müslümanın “*esas-ı diyanetin tevhid-i Bârî ve takdis-i Zât-ı İlahî olduğunu anlayıp bi’l-cümle edyânı o noktada birleştirmiş*”³⁸⁷ bulunduğunu belirtmesi muhtemelen yazarın Tanzimat’tan itibaren gündemde olan ‘müsavat’ fikriyatından etkilenmiş olduğunu göstermekte yeni din yorumlarına kapı aralandığını akla getirmektedir. Ayrıca genel olarak İslâm’ın özel olarak da ibadetlerin bir takım faydalarının sıralanması modern temayüllerin etkisini göstermektedir ki geleneksel kitaplarda bu tarz anlatımlara pek rastlanılmaz. Eserin bir diğer hususiyeti müellifin kitabı yazdığı ortamı ve tarihi kitabın sonunda Arapça bir kayıtle belirtmesidir. Yazar eserini dört buçuk günde, Üsküdar’ın Kızıltoprak semtinde bir yazlık evinde 28 Zilhicce 1309 [23 Temmuz 1892] tarihinde yazdığını ifade ediyor³⁸⁸.

Mehmed Zihni Efendi’nin *Nimet-i İslâm* başlığı altında fakat ayrı ayrı kitaplar halinde (*Kitabu’t-Tahâre, Kitabu’s-Salât, Kitabu’s-Savm* vs.) neşrettiği risalelerin³⁸⁹

DİA, c. XXVIII (2003), s. 542-543; Kamil Yaşaroğlu, “Mehmed Zihni Efendi”, *YYOA*, c. II, s. 196; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. II, s. 1041-1043.

³⁸⁶ Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1316, 27 s.

³⁸⁷ Mehmed Zihni, *a.g.e.*, s. 23.

³⁸⁸ Mehmed Zihni, *a.g.e.*, s. 27.

³⁸⁹ Söz konusu risaleleri son Osmanlı sultanı, o sırada şehzade olan Mehmed Vahideddin’in hazırladığı, sonra üzerinde Mehmed Zihni Efendi ile birlikte çalıştığı, saltanat ailesinden birinin isminin kitabın yazarı olarak belirtilmesinin uygun olamayacağından eserin Mehmed Zihni imzasıyla neşredildiği rivayeti için bkz. Ahmet Turan Arslan, *Son Devir Osmanlı Alimlerinden Mehmed Zihni Efendi-Hayati, Şahsiyeti, Eserleri*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999, s. 123.

idadilerde ders kitabı olarak okutulduğunu müşahede etmekteyiz³⁹⁰. Yukarıda tanıttığımız *Nimet-i İslam* risaleciği ‘kısım-ı evvel’ şeklinde ilk defa 1310/1893 yılında basılmış³⁹¹, ‘kısım-ı sâni’nin ilk kitabı olarak *Kitabu’t-Tahâre* ise on yıl sonra 1320/1903 yılında neşredilmiştir³⁹².

Mehmed Zihni Efendi kitabın ön kısmında *Nimet-i İslâm*’ın mufassal kitaplarını çoğunlukla Şürünbülâlî (ö. 1659)’nin *Nuru’l-İzah Şerhi Merâkı’l-Felâh*’ı ile bu eserin Tahtavî (ö. 1816) tarafından yapılan haşiyesinden yararlanarak yazdığını, bazı yerlerde de *Dürr-i Muhtar* haşiyeleri, *Hidâye* ve *Kenz*’in şerhleri, *Dürer*, *Nütef*, *Cevhere* ve Kuhistanî’nin eseri [*Câmiü’r-Rumuz fî Şerhi’n-Nukaye*] gibi Hanefî fikhının muteber eserlerinden de istifade ettiğini belirtir³⁹³. Dolayısıyla eserde içerik olarak geleneksel İslâm anlayışının etkisinden bahsedilebilir, ancak sunum ve biçim yeni tarzdadır.

Kitabu’t-Tahâre’nin giriş kısmında usûl konusu olarak ahkâm-ı teklifiye bahsi ele alındıktan sonra sular, kuyular, istinca, istibra, abdest, gusûl, teyemmüm,

³⁹⁰ *Kütüb ve Resâil Cedveli Numero 10*, Maarif-i Umûmiye Nezareti Meclis-i Maarif yedi ve beş senelik mekâtib-i idadiye müfredat programına muvâfik ve hükmü bir seneye şâmindir, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1325.

³⁹¹ Esasen yazar, bu küçük risalede kısaca ele alınan fikhî konuların daha ayrıntılı işleneceğini kapak sayfasında şöyle belirtmişti: “Akâide dair olan risaleler keyfiyet-i itikâda müteallik mesâile münhasır olmak lazım geleceğine binâen ‘*Nimet-i İslâm*’ nâmıyla yazılmış olan şu risalecikde akâid-i sâzice-i Ehl-i Sünnet hülâsa vechile gösterilip İslâm’ın esası ve fevâidinden bir nebzesi anlatılmış ve ibadât ve vesâilin ta’dâd-ı furûz ve vâcibâtı ve beyân-ı sünen ve müstehabâtı ve bunların tarifâtı kütüb-i fikhiye yani keyfiyet-i amele müteallik resâile bırakılmışdır. Ve billâhi’t-tevfik”. Mehmed Zihni, *a.g.e.*, s. 1.

³⁹² Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm – Kitabu’t-Tahâre*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1320/1903, 250+2 s. 1324 yılında da neşredilmiştir.

³⁹³ “Kitabımız ilm-i fikhın ibadât kısmına dairdir. Bunda bize me’haz 1069 tarihinde müteveffâ Ebu’l-İhlas Hasen b. Ammâr eş-Şürünbülâlî merhumun *Nuru’l-İzah Şerhi Merâkı’l-Felâh* ile anın haşiyesi Tahtavî’dir. Müellifden maksadımız merhum-ı müşârun-ileyh olduğu gibi asıldan maksûdumuz dahi müşârun-ileyh merhumun metnen ve şerhen eser-i müstakilli olan kitab-ı mezkûrdur. Muhaşşiden dahi maksûdumuz zikr olunan haşiyenin sahibi müteahhirîn-i ulema-i Mısıriye’den Şeyh Ahmed Tahtavî’dir. Kitab harfiyyen tercüme olmadığı gibi mesâil-i munderice dahi onun tercümesinden ibaret değildir. *Dürr-i Muhtar* havaşîsi nazardan dûr tutulmayarak ve *Hidâye* ve *Kenz* şurûhuna ve *Dürer*’e ve *Nütefe* ve *Cevhere*’ye ve Kuhistanî’ye ve Şürünbülâlî’ye [dipnot: Müellifin *Dürer* haşiyesidir] dahi câbecâ müracaat olunarak hayli tettebbuât ve tertib-i mesâilde tasarrufât edilmiştir”. Mehmed Zihni, *a.g.e.*, s. 2.

hayız, nifâs, istihâze, neces ve ondan temizlenme yolları gibi konular ayrıntılı bir şekilde işlenir. Ek açıklamalar ve farklı görüşlerin belirtilmesinde dipnotlar etkili bir şekilde kullanılmış, metinde ve dipnotlarda zaman zaman Arapça ibarelere yer verilmiştir. Yeri geldiğinde kitabın asıl kaynağı olan *Merâkı'l-Felâh*'ın yazarı eleştirilmiştir³⁹⁴. *Kitabu't-Tahâre*'de İslâm'ın beş şartı arasında 'cihad'a yer verilmesi³⁹⁵ ve iman esaslarının beş madde halinde sayılıp 'kadere iman' bahsinin dışta tutulması³⁹⁶ dikkat çekmektedir.

Nimet-i İslâm'ın 'kısım-ı sâni' olarak neşredilen kitapları arasında ikincisi *Kitabu's-Salât*'dir³⁹⁷. Diğer ders kitapları ile kıyas edilemeyecek derecede hacimli ve ayrıntılı olan bu eserin başında namazın önemi ayet, hadis ve klasik metinler üzerinden izah edildikten sonra namaz vakitleri, ezan, namazın şartları, vacipleri, sünnetleri, âdâbı, cemaatla namaz, namazı bozan şeyler ve namazın mekruhları, nafil namazlar, misafir ve hastanın namazı, ıskât-ı salât, kaza namazı, sehiv, tilavet ve şükür secdeleri, Cuma namazı, bayram namazları, cenaze bahsi, kabir ve ziyareti, telkin, ahkâm-ı şehid konuları işlenir³⁹⁸.

³⁹⁴ Necesten temizlenme yollarının ele alındığı 'Mutahhirât' kısmında şu ifadeler kullanılır: "Müellifin [Şürünlâlî'nin] *tarz-ı beyanı* bu bâbda *perişan olmağla* biz ana peyrev olmayarak sözü sıraya koyacağız ve Alaüddin Haskefi'nin şu nazmı mutahhirât envâ'ını câmi' olmağla anı me'haz tutacağız (...)" Mehmed Zihni, *a.g.e.*, s. 207 (vurgular bizim).

³⁹⁵ "İbadât malum olduğu üzre beşdir: Namaz, oruç, zekât, hac, cihad". Mehmed Zihni, *a.g.e.*, s. 14.

³⁹⁶ "İbadât beş olduğu ve itikâdâtın dahi: İman-ı billâh ve melâik, kütüb, rusul ve yevm-i ahirete imandan ibaret başlıca beş kısmı bulunduğu gibi muâmelât ve ukubât dahi beşer kısım itibar olunabilir". Mehmed Zihni, *a.g.e.*, s. 14, dn. 2.

³⁹⁷ Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm – Kitabu's-Salât*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322/1905, 628+4 s. 1326 yılında da neşredilmiştir.

³⁹⁸ Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm – Kitabu's-Salât*.

Nimet-i İslâm'ın 'kısım-ı sâni'sinin üçüncü bölümü *Kitabu's-Savm* adıyla neşredilmiştir³⁹⁹. Eserde orucun hükmü, şartı, rüknü, hikmeti, çeşitleri, Ramazan ve Şevval aylarının başlangıç ve bitiş zamanlarının tesbiti, orucu bozan ve bozmayan şeyler, ıskât-ı savm, ahkâm-ı nezr, itikaf, fitr sadakası gibi konular ayrıntılı bir şekilde ele alınır.

Kitabu'z-Zekât, *Nimet-i İslâm*'ın 'kısım-ı sâni'sinin dördüncü kitabıdır ve eserde zekâtın hükmü, rüknü, şartı, hikmeti, çeşitleri gibi konular anlatılır ve sonunda klasik fıkıh kitaplarından derlenen zekâtla ilgili soru ve cevaplara yer verilir⁴⁰⁰.

Nimet-i İslâm'ın 'kısım-ı sâni' alt başlığıyla neşredilen kitaplarından sonuncusu *Kitabu'l-Hac*'dir⁴⁰¹. Eserde hac ve umre, hacc-ı kırân, hacc-ı temettu, hacc-ı ifrât, ihrâm, telbiye, mevâkît, Kabe, reml, sa'y, haccın şartları, rükünleri, vacipleri, sünnetleri, âdâbı, haccın fazileti, Medine-i münevvere'yi ziyaret, sayd (av), kurban, akika gibi konular işlenir. Kitabın sonunda müellif, Arapça ifadelerle bu kitabın *Nimet-i İslâm*'ın 'kısım-ı sâni' ismi altında birleştirmeyi düşündüğü kitaplardan sonuncusu olduğunu vurgular⁴⁰².

Nimet-i İslâm'ın 'Kitabu'n-Nikâh', 'Kitabu't-Talâk' ve 'Kitabu'r-Radâ'dan oluşan 'kısım-ı sâlis' olarak neşredilen kitabı *Münâkehât ve Müfârekât* ismini taşımaktadır⁴⁰³. Eserde evliliğin önemi, nikâh ve nikâhın sebebi, rüknü, şartı, sıfatı,

³⁹⁹ Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm – Kitabu's-Savm*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322/1905, 119 s. 1328 yılında da yayınlanmıştır.

⁴⁰⁰ Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm – Kitabu'z-Zekât*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322/1905, 46+1 s. Kitabın ikinci baskısı 1329 yılında yapılmıştır.

⁴⁰¹ Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm – Kitabu'l-Hac ve's-Sayd ve'z-Zebâih ve'l-Edhiyye*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322/1905, 134 s. 1329 yılında da basılmıştır.

⁴⁰² Mehmed Zihni, *a.g.e.*, s. 134.

⁴⁰³ Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm – Münâkehât ve Müfârekât*, [İstanbul], Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1324/1906, 294+2 s.

muharremât (evlenilmesi haram olan kadınlar), vilâyet, kefâet, mehr, nikâh-ı fâsid, nikâh-ı rakîk, kafirlerle evlilik, hukuk-ı zevceyn, kadınların örtünmesi, nafaka, talâk (boşanma) ve çeşitleri, îlâ, yemin, zihâr, liân, iddet, radâ gibi konular ayrıntılı bir şekilde işlenir. Yazar kitabın girişinde eseri çoğunlukla *Fetevâ-yı Hindiyeye, Dürr-i Muhtar, Netîce, Ali Efendi, Behce ve Feyziye* gibi klasik kaynaklardan istifade ederek telif ettiğini belirtir⁴⁰⁴. Ancak bunun yanında “bi-hamdihi Te‘âlâ tertib-i mesâilde müellifin-i fukahadan kimseye taklid olunmamıştır⁴⁰⁵” ifadesiyle konuların ele alınış ve sıralanış tarzının klasik kitaplardan farklı olduğunun vurgulanması ve ‘taklit’in kaçınılması gereken bir tutum olduğuna işaret edilmesi⁴⁰⁶ yazarın modern temayüllerden etkilendiği şeklinde yorumlanabilir. Kitapta dikkat çeken diğer bir husus teaddüd-i zevce (çok eşlilik) meselesi ele alınırken “kadınların şer‘-i ehl-i İslâm’da *zannolunduğu vechile esir gibi olmadıkları*” cümlesine yer verilmesidir⁴⁰⁷. Bu ifadeden, yazarın o dönemde ortaya çıkan ‘kadının esaretten kurtarılması’ meselesini gündeme getiren Mısırlı yazar Kasım Emin’in yazdığı *Tahriru’l-Mer’e* (Kahire, 1899)⁴⁰⁸ ve *el-Mer’etü’l-Cedîde* (Kahire, 1900)⁴⁰⁹ isimli kitaplardan

⁴⁰⁴ Mehmed Zihni, *a.g.e.*, s. 7.

⁴⁰⁵ Mehmed Zihni, *a.g.e.*, s. 2.

⁴⁰⁶ Klasik kitapların müelliflerini taklit etmediğini Allah’a hamd ederek belirtmesi ‘taklit’i olumsuzladığını göstermektedir.

⁴⁰⁷ “Din-i İslâm’da erkekler müteaddid zevce ittihazına memur olmadıkları gibi kadınlar dahi iştirâk kabûlüne mecbur değillerdir. Bundan dolayı beyne’z-zevceyn müfârekât vukû‘a geldiği de olur. Bundan da kadınların şer‘-i ehl-i İslâm’da *zannolunduğu vechile esir gibi olmadıkları anlaşılır ki kadınlar kocalarından talâk isteyebilmek hakkını da hâiz bulunurlar demektir*”. Mehmed Zihni, *a.g.e.*, s. 9-10 (vurgular bizim).

⁴⁰⁸ Kadın hak ve özgürlüklerine dair olan *Tahriru’l-Mer’e*, kadınların eğitimi, ailedeki görevleri ve boşanma olmak üzere üç bölümden meydana gelir. Kasım Emin’in bu eseri Muhammed Abduh’la birlikte yazdığı, bazı siyasî sebeplerle Muhammed Abduh’un kitaba imza koymadığı iddia edilmiştir. Eseri Yusuf Han *İ’tisâmî Terbiyet-i Nisvân* (Tebriz 1900) adıyla Farsça’ya, Yusuf Sâmih (Asmaî) *Tahriru’l-Mer’e yahud Hürriyet-i Nisvân* (Kahire 1326), Zeki Mugâmiz *Hürriyet-i Nisvân* (İstanbul 1329), Zâkir Kâdirî *Tahriru’l-Mer’e yahud Kadınların Esaretten Azadı* (Kazan 1909) adıyla Türkçe’ye tercüme etmiştir. Kitap başta Ferid Vecdi olmak üzere birçok alim tarafından tenkit edilmiş ve hakkında reddiyeler yazılmıştır, bkz. Fethi en-Neklavî, “Kasım Emin”, *DİA*, c. XXIV (2001), s. 542.

haberdar olduğu sonucu çıkarılabilir. Kitabın sonunda radâ (bebeklerin süt emmesi) meselesi ele alınırken “Kütüb-i Fetâvâdan Me’hûz Bazı Mesâil” başlığı altında kırk iki madde halinde klasik fıkıh ve fetva kitaplarından alıntılarla radâ ile ilgili hükümlere yer verilir ve bu maddelerin eğitim amaçlı olarak talebelere öğretilmesi tavsiye edilir⁴¹⁰. Bu husus muhteva bir yana usûl açısından da klasik metinlerin etkisini göstermektedir.

Meseleleri kapsamlı bir şekilde ele alması, bir hayli hacimli olması (toplamda 1498 sayfa), medreselerde ders kitabı olarak okutulan geleneksel metinlerden üst düzeyde istifade etmesi ve bu metinlerden Arapça iktibaslarda bulunması, özgün bir tertible kaleme alınması, ek açıklamalar ve farklı görüşlerin ifadesi için dipnotları etkili bir şekilde kullanması, metinde ve dipnotlarda zaman zaman Arapça ibarelere yer vermesi gibi özellikleriyle *Nimet-i İslâm* din dersi kitapları arasında ayrı bir yere sahiptir⁴¹¹.

Nimet-i İslâm kitaplarının diğeri bir hususiyeti kapak sayfalarında çoğunlukla Arapça olmak üzere Farsça-Türkçe ayet, hadis, beyit ve kelâm-ı kibarlara yer

⁴⁰⁹ Kasım Emin’in önceki esere yapılan eleştirilere cevap vermek üzere yazdığı eseridir. Zâkir Kadirî bu eseri *de el-Mer’etü’l-Cedîde yahud Yeni Kadın* adıyla Türkçeye çevirmiştir (Kazan 1908). Ferîd Vecdî’nin *el-Mer’etü’l-Müslime* (Kahire 1319) ismiyle bu esere yazdığı reddiyeyi Mehmed Âkif Ersoy *Müslüman Kadını* (İstanbul 1325) adıyla Türkçeye tercüme etmiştir, bkz. Fethi en-Neklavî, *aynı yer*.

⁴¹⁰ “Bunların birçoğu telâmîze temrin olarak îrâd olunabilir”. Mehmed Zihni, *a.g.e.*, s. 290, dn. 1.

⁴¹¹ A. Turan Arslan çeşitli kitaplardan oluşan *Nimet-i İslâm*’ı şu şekilde değerlendirir: “Müellif Mehmed Zihni Efendi kitabın metninde ve özellikle de dipnotlarda Hanefî Mezhebi’nin diğeri muteber kaynaklarından en iyi şekilde faydalanmayı hedef almış ve tabiri caizse bir ‘İlmihal Ansiklopedisi’ yazmıştır. Kitabın metin kısmı işin özü, dipnotlar ise okuyucunun zihninde doğması muhtemel sorulara cevap verici özellikte olup, esasen mükemmel bir mantık silsilesi demek olan usûl-ı fıkıh prensipleri çerçevesinde ‘hikmet-i teşri’yi yani dinin koymuş olduğu kaidelerin hikmetlerini gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla kitabı okuyanlar sadece fikhî bilgiler öğrenmekle kalmayıp, köklü usûl kaideleri, sağlam bir mantık silsilesi ve emir ve yasaklardaki hikmetleri de öğrenmiş olmaktadır”. Arslan, *Son Devir Osmanlı Alimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, s. 124.

vermesidir ki medrese dünyasında çok hususi bir yeri olan istiṣhâd⁴¹² geleneğini müellifin bir medreseli olarak modern imkânlardan istifade ederek (epigraf kullanımı⁴¹³) sürdürmek istediğini akla getirmektedir. *Kitabu't-Tahâre*'nin kapağında “et-Tuhûru şatru'l-imân” [Temizlik imanın yarısıdır] hadisi, *Kitabu's-Salât*'ın kapağında “es-Salâtü amûdü'd-din” [Namaz dinin direğidir] sözü⁴¹⁴ ile “ed-Dünya saatün fe'calhâ tâaten” [Dünya bir anlıktır, öyleyse hemen onu taate çevir] sözü ile bunun Türkçe uyarlaması olarak tasavvuf çevrelerinde sıkça zikredilen “Saat-i vâhidedir ömr-i cihan / Saati tâate sarf eyle hemân” mısraları ile “Mâ medâ fâte ve'l-müemmelu gaybun / Ve leke's-saatü'lletî ente fihâ” [Geçen geçti, gelecek olan ise bilinmiyor / Sadece içinde bulunduğun an senindir] Arapça beyti ve “el-İslâmu alâniyetün ve'l-imanu fi'l-kalb” [Müslümanlık aşikardır, iman ise kalptedir] sözüne yer verilir.

Kitabu's-Savm'ın 1322 tarihli baskısında “Sûmû tesihhû” [Oruç tut sıhhat bul] hadisi, “Zalûmün li-nefsî gayra ennî müslimun / Usallî salâtî küllehâ ve esûmu” [Nefsime çok zulmediyorum ama Müslümanım, namazımı kılıyorum, orucumu tutuyorum] beyti⁴¹⁵, “Tekûlü ene sâimun ve ente fî lahmi ehîke sâimun” [Oruçluyum diyorsun ama kardeşinin etinden yiyorsun (gyibete devam ediyorsun)] sözü, “Câe's-

⁴¹² “Şahid getirme, şehadetine müracaat; delil ve burhan addetme, isbât-ı dava için irad” (Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, s. 100) gibi manalara gelen ‘istiṣhâd’, “bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek” (bkz. İsmail Durmuş, “İstiṣhâd”, *DİA*, c. XXII (2001), s. 396) ve “Bir sözün ardından onu pekiştiren ve doğruluğunu kanıtlayan atasözü, vecize ve temsil niteliğinde bir söz zikretme anlamında edebî sanat” (bkz. İsmail Durmuş, “İstiṣhâd”, *DİA*, c. XXII (2001), s. 397) anlamlarında kullanılmıştır.

⁴¹³ “Epigraf: Bir kitabın başına veya bölümlerinin başına konulan ve muhtevayı hülâsa eden (özetleyen) veya açıklayan parça”, bkz. D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*.

⁴¹⁴ Hadis olan metninde ‘imâd’ kelimesi geçmesine rağmen Mehmed Zihni Efendi ‘amûd’u kullanmıştır.

⁴¹⁵ 1328 baskısında bunun yerine şu Farsça mısralar konulmuştur: “Leb-i furûbend ez taâm ve ez şarâb / Sûy-i hân-i asumanî kün şitâb” [Dudak kapanmıştır yemeğe ve içmeğe / Sen Kur’an okumaya koş].

sıyâmu fe-câe'l-hayru ecmeahû / Tertîlü zikrin ve tahmîdun ve tesbîhun / Fe'n-nefsu ted'ebu fî kavlin ve fî amelin / Savmu'n-nehâri ve bi'l-leyli't-teravîh” [Oruç; zikir, hamd ve teşbih gibi hayırlarla geldi, nefis gündüz oruç ve gece teravihle sözde ve amelde azimle doluyor] dörtlüğü yer alır.

Kitabu'z-Zekât'ın 1322 tarihli ilk baskısının kapak sayfasında “ez-Zekâtü kantaratü'l-İslâm” [Zekât İslâm'ın köprüsüdür] hadisi⁴¹⁶, “Kaddim li-nefsike hayran / Ve ente mâlikü mâ-leke / Min kabli tesbahu ferdin / Ve levni hâlikin hâleke” [Kendine bir iyilik yap / Elinde olanın sahibiyken / Tek başına kalmazdan önce / durumun siyaha boyanmadan] dörtlüğü⁴¹⁷, “Eyyü mâlin üddiyet zekâtühû derrat berakâtühû” [Zekâtı verilen malın bereketi artar] sözü ile “devlet ol mala ki Allah vere / Hayr ile sarf oluna böyle yere”⁴¹⁸ mısraları yazılmıştır.

Kitabu'l-Hacc'ın kapak sayfasında ise “el-Haccu sebilullâhi tuda'afu fihî'n-nafakatü bi-sebi mi'e dı'fin” [Hac Allah'ın yoludur ki onda harcanan para yedi yüz katıyla karşılık bulur] hadisi ile *Fütühât*'dan alındığı belirtilen “el-Haccu farzun ilâhiyyun ale'n-nâsi / Min ahdi vâlidine'l-men'ûti bi'n-nâsî / Furiza aleynâ ve lâkin lâ nekûmu bihî / Ve vâcibu'l-farzi en nulkiye ale'r-ra'si” [Hac ilâhî bir farzdır insanlara / Unutkanlıkla nitelenen Hz. Adem'den beri / Bize farzdır ama onu yerine getirmiyoruz / Farzın gereği baş üstüne koymamızdır] mısraları yer almıştır.

⁴¹⁶ 1329 tarihli ikinci baskıda “ez-Zekâtü ihdâ mebâni'l-İslâm”[Zekât İslâm'ın esaslarından biridir] sözüne yer verilir.

⁴¹⁷ Bu dörtlük 1329 baskısında çıkarılmıştır. Bunun yerine Zariyât Sûresi'nin 19. ayet-i kerimesi olan “Ve fî emvâlihîm hakkun [bu kelimeden sonra ayette yer almayan ‘malunun’ kelimesi ilave edilmiş] li's-sâili ve'l-mahrûm”[Mallarında (yardım) isteyen ve (iffetinden dolayı isteyemeyip) mahrum olanlar için bir hak vardır] ibaresi ve Hadid Sûresi 7. ayet-i kerimede geçen “Âminû billâhi ve resûlihî ve enfikû mimmâ cealeküm müstehlifine fih”[Allah'a ve Resûlüne iman edin ve sizi üzerinde tasarrufa yetkili kıldığı maldan, (Allah yolunda) harcayın] kısmı yazılmıştır.

⁴¹⁸ Bu beyit 1329 baskısında yoktur.

Münâkehât ve Müfârekât kitabının kapak sayfasında “İstevsû bi’n-nisâi hayran” [Hanımlara hayırhâh olunuz] hadisi ile “İnne’n-nisâe reyâhînu hulikne lenâ / Ve küllenâ yeştehî şemme’r-reyâhîn” [Hanımlar bizim için yaratılan fesleğenlerdir / Hepimiz fesleğenleri koklamaktan keyif alırız] beyti ile Farsça “Dil-ârâm bâşed zen-i nîk-hâh / Velî ez zen-i bed hudâyâ penâh” [İyi niyetli hanımdan gönül rahat eder / Lakin kötü hanımdan Allah’a sığınırım]⁴¹⁹.

Münâkehât ve Müfârekât başlıklı kitabın arka kapağında yer alan ve *Nimet-i İslâm*’ın oluşum sürecini aktaran şu cümleler Mehmed Zihni Efendi’nin gerçekleştiremediği bir düşüncesini de vurgulamaktadır:

“*Nimet-i İslâm*’ nâmı bir küçük ilmihalin ismi iken ‘*Kitabu’t-Tahâre*’ ve ‘*Kitabu’s-Salât*’ ve ‘*Kitabu’s-Savm*’ ve ‘*Kitabu’z-Zekât*’ ve ‘*Kitabu’l-Hacc*’ın mecmû’u ana kısm-ı sâni kılınmış idi. ‘*Kitabu’n-Nikâh*’ ve ‘*Kitabu’t-Talâk*’ ve ‘*Kitabu’r-Radâ*’ ve bi’l-istitrâd ‘*Kitabu’l-Eymân*’ mecmû’u olup *Münâkehât ve Müfârekât* unvânında bulunan bu kitab dahi ana kısm-ı sâlis oldu. Bu iki kısmına nazaran anların aslı ve ilki olmak lazım gelen ‘*Nimet-i İslâm*’ bi’n-nisbe pek küçük kaldığından anın da büyütülmesi hâtırda olmakla beraber⁴²⁰ ehâdis-i şerîfeye ve onların ruvât-ı kirâmı olan sahabe hazerâtına dair bunlardan epeyce evvel başlanıp yalnız iki cild neşr edilebilmiş olan ‘*el-Hakâik*’ in⁴²¹ mâ-ba’dine inşâallahu Te’âlâ devâm ve hiç olmaz ise terâcim-i sahabe kısmı itmâm edilmek musammemdir. Ve ‘el-minnetü lillâhi Te’âlâ’ şimdilik elde olan odur”.

⁴¹⁹ Arapça metinlerin tercümesinde kıymetli yardımlarda bulunan Öğr. Gör. Mustafa Çil’e, Farsça metinlerin tercümesi için Yrd. Doç. Dr. Cevat Siddıki’ye ve hadislerin tesbiti için Yrd. Doç. Dr. Selim Demirci’ye müteşekkirim.

⁴²⁰ Müellif bu niyetini gerçekleştirememiştir.

⁴²¹ Tam adı *el-Hakâik mimmâ fi’l-Camii’s-Sağîr ve’l-Meşârik min Hadisi Hayri’l-Halâik* olan bu eserin 1. cüzü 1310/1892 ve 2. cüzü 1311/1893 yılında basılmış, kalan kısımları hazır olmasına rağmen neşredilememiştir. Neşredilemeyen kısımlar Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler Bölümü 293, 294 ve 295 numaralarda kayıtlıdır; bkz. Arslan, *Son Devir Osmanlı Alimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, s. 138.

15) Mehmed Zihni Efendi kız talebeler için de din dersi kitabı yazmıştır. Bunlardan biri kız ibtidaî mekteplerinin üçüncü senesinde okutulan *Kızlar Hocası*⁴²² isimli ilmihal kitabıdır. Kitapta iman-amel bütünlüğü, imanın şartları, namaz, abdest, ef'âl-i mükellefîn, sıfat-ı salât, oruç, ahlâkî görevler gibi konular sade bir üslupla kısaca ele alınır. Kitabın görebildiğim üç baskısında (1318, 1319, 1324) da müellifin ismi zikredilmez. 1319 baskısının kapak sayfasında “*Her hakkı mahfuz kalmak üzere Maarif-i Umûmiye Nezaret-i celilesi emr u ruhsatıyla tertîb ve tab‘ olunmuştur*” notu yer almakta ve diğer ders kitaplarında pek tesadüf edilmeyen bir bilgi olarak kitabın Maarif Nezareti’nin bizzat isteğiyle yazılıp yayınlandığı anlaşılmaktadır. Besmele, hamdele ve salveleden sonra müellifin sözlerine ‘çocuklar’ hitabıyla başlaması, risale boyunca konuları kız talebelerini dikkate alarak işlemesi, zekât ve hac gibi konuların çocuklara farz olmadığı için şimdilik bilinmesine gerek olmadığına vurgu yaparak bu konuları kitaba almaması, ahlâka ve âdâba dair nasihatlarla yer vermesi pedagojik eğilimler olarak yorumlanabilir. Müellif, günümüzde de zaman zaman tartışma konusu yapılan Ramazan Bayramı-Şeker Bayramı problemine⁴²³, şeker bayramı tabirini kullanarak o dönemde bunun hiçbir mahsuru bulunmadığını göstererek katkıda bulunmuştur⁴²⁴. Mehmed Zihni

⁴²² Mehmed Zihni, *Kızlar Hocası yahud Küçük Hanımlar İlmihali*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1312/1895, 19 s. 1316, 1318, 1319 ve 1324 yıllarında da neşredilmiştir. İlk baskıyı görme imkânımız olmadı.

⁴²³ Bu konudaki güncel tartışmalar için bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/Ramazan_Bayramı, <http://www.haberveriyorurum.net/haber/seker-bayrami-mi-ramazan-bayrami-mi>, <http://www.ihvanforum.org/showthread.php?121137-Ramazan-bayramna-Şeker-bayramı-demek-dinen-caiz-midir> [Erişim tarihi: 2 Aralık 2014].

⁴²⁴ Oruç bahsinde dipnotta oruç tutulmaması gereken günler şöyle sıralanır: “Yalnız senede beş gün vardır ki anlarda oruç tutulmaz. Bunlar Şeker Bayramı’nın ilk günüyle Kurban Bayramı’nın dört gününden ibarettir.” [Mehmed Zihni], *Kızlar Hocası*, 3. bs., [İstanbul], Daru’t-Tıbaati’l-Âmire, 1319, s. 13. Ancak bu ifadeyi yazar, *Nimet-i İslâm ve Hanımlar İlmihali*’nde kullanmamıştır. *Hanımlar İlmihali*’nde Ramazan Bayramı şu şekilde ifade edilir: Malum olduğu üzere senede iki bayramımız vardır ki birini oruç açmak bayramı manasına olarak (îd-i fitr) tesmiye ederiz. Anda mübarek

Efendi'nin erkek talebeler için yazdığı kitaplarının aksine burada çeşitli vesilelerle halife-sultan için dua yapılması ve ona itaat edilmesi gerekliliğine dikkat çekmesi enteresandır⁴²⁵. Yazar kitabın sonuna düştüğü Arapça notta eserini *Nimet-i İslâm* risalesini yazdığı yerde, Kızıltoprak'ta 1312 [1894] yılının sonbahar mevsiminin ilk günlerinde bitirdiğini ifade ediyor⁴²⁶.

16) Mehmed Zihni Efendi'nin kız talebeler için yazdığı diğer kitap ibtidaî mekteplerinin dördüncü senesi talebelerine mahsus olan *Hanımlar İlmihali*⁴²⁷ adını taşımaktadır. Eserde iman esasları, namaz, abdest ve duaları, gusül, hayız, nifâs, teyemmüm, sular, nafîle namazlar, tilavet ve şükür secdeleri, oruç, itikaf, zekât, kurban, hac, dünya hayatının fâniliği, ölüm, cenaze, kefen, nezir, vasiyet gibi konular işlenmektedir⁴²⁸. Kitabın görülebilen nüshalarının (1316, 1318, 1324) kapak sayfasında zikredilmeyen müellifin ismi son sayfada belirtilir. Zaman zaman dipnotlarda *Kızlar Hocası* kitabına atıflar yapılır, oraya müracaat edilmesi tavsiye edilir⁴²⁹. Dipnotlarda, ilgili konuya dair Arapça ibarelere yer verilerek bazı

Ramazan ile şeref-yâb olmuş bulunduğumuza teşekkürün biribirimizi tebrik ile ilan-ı sürûr etmiş oluruz. [Mehmed Zihni], *Hanımlar İlmihali*, 3. bs., İstanbul, Bâbiâli Caddesi'nde 38 Numaralı Matbaa, 1318, s. 38.

Kurâ mekâtib-i ibtidaiyenin ikinci ve üçüncü seneleri için neşredilen *Kıraat* kitabında da 'Şeker Bayramı' ifadesi kullanılır: "Şevval'in birinden üçüncü gününe kadar bayramdır. Buna Ramazan Bayramı veya Şeker Bayramı derler". *Kıraat*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1318, s. 19.

⁴²⁵ "... Padişah-ı İslâm-penâh hazretlerine hayr ile dua etmek herkes için vazifedir"; "... Tazîm ve hürmet edilmesi lazım olan büyükler arasında birinci derecede halife-yi rûy-i zemîn Padişahımız efendimiz hazretleridir, ba'dehû ana, baba ve hocadır". [Mehmed Zihni], *Kızlar Hocası*, 3. bs., [İstanbul], Daru't-Tıbaati'l-Âmire, 1319, s. 12, 14.

⁴²⁶ [Mehmed Zihni], *a.g.e.*, s. 15.

⁴²⁷ [Mehmed Zihni], *Hanımlar İlmihali*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1313/1896, 47 s. 1316, 1318 ve 1324 yıllarında da neşredilmiştir.

⁴²⁸ [Mehmed Zihni], *Hanımlar İlmihali*, 3. bs., İstanbul, Bâbiâli Caddesi'nde 38 Numaralı Matbaa, 1318.

⁴²⁹ Bkz. [Mehmed Zihni], *a.g.e.*, s. 9, 21, 22, 23, 31, 33.

kaynaklara atıfta bulunulur⁴³⁰. Diğer din dersi kitaplarında pek rastlanılmayan bir hususiyet olarak dünya hayatının geçiciliği, ölümden korkmamak için nasıl bir hayat sürdürülmesi⁴³¹, ölmek üzere olan ve ölen bir kadına nasıl davranılmasının gerektiği gibi konular kız talebelerine daha ilkokulda iken öğretilmek istenir⁴³². Yazar kitabın sonuna düştüğü Arapça kayıta bu kez eserini 7 Safer 1313'te [29 Temmuz 1895] çok sıcak bir günde, Kanlıca'da deniz gören bir yazlık evinde bitirdiğini belirtir⁴³³.

17) Diğer bir din dersi kitabı dönemin Maarif nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın *el-Mecmuatü'z-Zühdiye fi'l-Ahkâmi'd-Diniye*⁴³⁴ isimli eseridir. İlk sivil mekteplerden biri olan Mekteb-i Maarif-i Adliye'de eğitim gördükten sonra medrese icazeti de almış olan Ahmed Zühdü Paşa (1834-1902) muhasebecilik, mutasarrıflık, valilik, Maliye, Nâfia ve Maarif nazırlıkları gibi görevlerde bulunmuştur⁴³⁵. Meslekî vesilelerle Paris ve Londra'da da bir müddet ikamet eden Ahmed Zühdü Paşa Maarif nazırlığı sırasında (1891-1902) II. Abdülhamid rejiminin otokratik çizgisini temsil eden ve eğitimde İslâmî içeriğin artmasını hedefleyen politikalar takip eden bir

⁴³⁰ Neseî'nî *Kaîfî*'si ile Şürûnbülâî'nin *Merakî'l-Felâh*'ı zikredilir: [Mehmed Zihni], *a.g.e.*, s. 27, 28.

⁴³¹ “Dünyanın bî-vefa ve bî-bekâ olduğuna akl-ı kamil erbabından hiç kimsenin şübhesi yoktur. Öyle ise ne böyle bî-vefayı sevmeli ne de ölümden korkulmalıdır. Dünyayı sevmemek için çare her bâr ölümü hatırlamak ve ölümden korkmamak için çare dünyayı mezrea-i ahiret bilerek vesâyâ-yı şeriat üzere hareketle ahiret mükafâtına hazırlanmaktır”. [Mehmed Zihni], *a.g.e.*, s. 43.

⁴³² [Mehmed Zihni], *a.g.e.*, s. 44-45. Müellif bu bahsin sonunda dünya nimetlerinin geçiciliğini ve değersiz oluşunu daha kuvvetli ifadelerle vurgular: “Bakınız dünyanın haline ki ne kadar ten-perver olsak besleyip semirtmek istediğimiz şey his olunmaz derecede serî'u'l-inkızâ bir müddet-i muvakkateden sonra tahte't-türâb bir vakit kurcağızlara azık ve nihayet büsbütün toprak olacak olan şu fânî beden, ve ne kadar giyinip kuşansak en sonra iktisâ edeceğimiz şey kefendir”. [Mehmed Zihni], *a.g.e.*, s. 46.

⁴³³ [Mehmed Zihni], *a.g.e.*, s. 48.

⁴³⁴ es-Seyyid Ahmed Zühdü, *el-Mecmuatü'z-Zühdiye fi'l-Ahkâmi'd-Diniye*, Cüz-i Evvel, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1311/1894, 318+4 s.

⁴³⁵ Hayatı için bkz. İ. Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, [İstanbul], Yedigün Neşriyatı, ts., 415-416; Atilla Çetin, “Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11 (1983), s. 189-191; Ali Z. Oraloğlu, “Zühdü Paşa”, *DİA*, c. XLIV (2013), s. 538-539.

bürokrat olarak değerlendirilir⁴³⁶. Üç cilt (cüz) olarak hazırlanan bu eser uzun yıllar idadîlerde ders kitabı olarak okutulmuştur⁴³⁷. Dönemin diğer din dersi kitaplarıyla karşılaştırıldığında konuların derinlemesine incelenmesi, sadece fikhî konuları kapsamaması, terimlerin manası ve detay açıklamalar için dipnotların kullanılması, istifade edilen kaynakların her defasında zikredilmesi gibi hususlar dikkat çekmektedir. Kitabın hurufâtı, sayfa düzeni, kâğıt tercihi ve baskısı da vasıflıdır.

Eserin önce formalar halinde basılıp dağıtıldığı sonra da bir bütün olarak neşredildiği anlaşılıyor. Bu formalardan görme imkânı bulduğumuz 1310 yılında neşredilen risale⁴³⁸, ‘kitabu’t-tahâre’nin gusül bâbı anlatılırken sonlanır ve aşağıda değineceğimiz üzere sonradan neşredilen kitaptaki bazı ifade farklılıklarını görmemize imkân tanır. Muhtemelen bu formalardan ellerine ulaşan bazı okul yöneticileri eseri ders kitabı olarak seçmiş ve bir dilekçe ile Maarif Nezareti’nden bu kitabın gönderilmesini talep etmiştir. Örneğin Hüdavendigâr Vilayeti Maarif müdürü Mehmed Said, Bursa Mekteb-i İdadî müdüriyetinin, “mekâtib-i idadî fikh-ı şerif dersi için intihâb buyrulan *Mecmuatü’z-Zühdiye*” isimli kitaptan altmış adet talep ettiğini Maarif Nezareti’ne bildirmiş, nezaret ise eserin basılmakta olduğunu belirtmiştir⁴³⁹. Eserin tamamının basıldığı 1311 tarihinden itibaren de okulların ilgi

⁴³⁶ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 161.

⁴³⁷ Gövsa, *a.g.e.*, s. 416.

⁴³⁸ Nazır-ı Maarif-i Umûmiye es-Seyyid Ahmed Zühdi, *Mecmuatü’z-Zühdiye fi’l-Ahkâmi’d-Diniye*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1310, 32 s. Özel arşivinde bulunan bu risaleyi kullanmam için lütfeden İsmail Kara hocama minnetdârim.

⁴³⁹ BOA. MF.MKT. 162/51, 18 Şaban 1310 / 7 Mart 1893. Aynı şekilde Suriye Maarif müdür vekili, “Şam ve Hama İdadî mektepleri talebesine tevzi olunmak üzere” *Mecmuatü’z-Zühdiye*’den üç yüz nüsha isteyen bir yazıyı Maarif Nezareti’ne göndermiş, nezaret ise eserin basılmakta olduğunu, basılınca gönderileceğini bildirmiştir; bkz. BOA. MF.MKT. 170/85, 20 Zilkade 1310 / 5 Haziran 1893. Maarif bürokrasisi artan talepler üzerine formların tetkik için gönderildiği Meşihat makamından eserin tetkikini hızlandırmasını rica etmiştir, bkz. BOA. MF.MKT. 176/35, 11 Muharrem 1311 / 25 Temmuz 1893.

odağı olduğu arşiv dosyalarından takip edilebiliyor⁴⁴⁰. *el-Mecmuatü'z-Zühdiye*'nin okul dışında da şöhret bulduğu, temel başvuru kaynağı olarak yakın zamanlara kadar kullanıldığını söylemek mümkündür⁴⁴¹.

'*el-Mecmuatü'z-Zühdiye fi'l-Ahkâmi'd-Diniye*' adı geleneksel kitap isimlerini hatırlatan bir şiirselliğe sahiptir ve Arapça bir başlıktır. Müellif tasavvuf dünyasında hususî bir yeri olan 'zühd' kelimesini kendi ismini de çağrıştıran tarzda kullanır. Klasik kitap türlerinden biri olan 'mecmua'⁴⁴² kelimesi de eserin muhtevasına uygun bir seçimdir. Zira yazar kullandığı kaynakları çoğunlukla her cümlenin sonunda müzeyyen parantezler içerisinde verir ve böylece eserin pek çok kaynaktan bilgi topladığı gösterilmiş olur. İstifade edinilen kaynak yelpazesi gözden geçirildiğinde genellikle Osmanlı asırlarında yazılan ve bir kısmı medreselerde ders kitabı olarak okutulan şerh-haşiye literatürünün hükümrânlığı müşahede edilir: *Dürr-i Muhtâr, İbn Abidin, Tahtavî, Dürer, Kudurî, Mültekâ, Ahi Çelebi, Tenvîru'l-Ebsâr, Münye, Muhît, Kâdihân, Hidaye, Mecmau'l-Enhur, Zeylaî, Kâfi, Risale-i Birgivi, Eşbâh, Şerhu Mecmai li'bni Melek, Cevhere, Sirâc, Bahr-i Râik, Mesâbih, Kinye, Nihâyet, Bahr, Şürünbülâlî, Kuhistanî, Şerhu Nûri'l-İzah, Tatarhâniyye*. Görüldüğü üzere kitap isimleri meşhur oldukları şekliyle ve kısaltılarak ya da sadece yazarlarının

⁴⁴⁰ Halep İdadîsi talebi için bkz. BOA. MF.MKT. 247/62, 9 Şaban 1312 / 4 Şubat 1895; Adana İdadîsi için bkz. BOA. MF.MKT. 249/2 15 Şaban 1312 / 10 Şubat 1895; Erzurum İdadîsi için bkz. BOA. MF.MKT. 375/8, 17 Cemaziyelâhîr 1315 / 12 Kasım 1897. Eserin 2. cildinin teberru olarak hangi vilayetlere ne kadar gönderildiğine dair bkz. BOA. MF.MKT. 368/38-4, 15 Rebiülâhîr 1315 / 12 Eylül 1897. Talep üzerine Daruşşafaka öğrencileri için gönderilen üç yüz adet için bkz. BOA. MF.MKT. 228/3, 22 Rebiülevvel 1312 / 22 Eylül 1894.

⁴⁴¹ Eserin bir Doğu Karadeniz köyündeki etkileri için bkz. İsmail Kara, "Hacı Süleyman'ın Hatıraları ve Evrakı Arasında Bir Cevlân", *Rize Defteri*, ed. İsmail Kara, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013, c. II, s. 262, 274.

⁴⁴² "Aynı veya farklı türden seçilmiş çeşitli hacimlerdeki metinlerin ve risâlelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan eserlerin ortak adı" şeklinde tanımlanan 'mecmua'nın bir telif türü olarak ortaya çıkışı, kullanımı ve örnekleri için bkz. Mustafa Uzun, "Mecmua", *DİA*, c. XXVIII (2003), s. 265-268.

adıyla verilmiştir. ‘*Kudurî mülahasan*’, ‘*Kudurî hulâsaten*’, ‘*hulâsa ani’d-Dürer*’, ‘*Dürr-i Muhtâr* naklen an *Fethi’l-Kadir*’, ‘*Dürer* naklen ani’l-*Muhîr*’, ‘*Dürer* naklen ani’l-*Kâfi*’ gibi yazarın tasarruflarını belirten iktibas atıflarına da tesadüf edilir⁴⁴³. Eserin ismi ve muhtevasının geleneksel tarza yakınlığı bir yana kitabın dizgisi de paragraf ve kesintilerin olmaması gibi özellikleriyle medrese kitaplarını çağrıştırır.

Kitabın adı konulmamış önsözü, besmele, hamdele ve salveleden sonra Sultan II. Abdülhamid’in şahsına⁴⁴⁴ ve eğitim hamlesine övgülerle başlar, eserin yazılış gayesi, kullanılan kaynaklar ve muhtevası dile getirilerek yine padişaha teşekkür ve övgülerle bitirilir⁴⁴⁵. ‘*Fünûn*’, ‘*maarif*’, ‘*terakki*’ gibi modern düşüncenin izini taşıyan vurgulardan sonra ‘*ulûm-ı diniye*’nin yaygınlaşmasının da II. Abdülhamid tarafından hararetle istenildiği ifade edilir⁴⁴⁶. Yazar her Müslümanın bilmesi gereken dinî hükümleri ayrıntılı bir şekilde ihtiva eden sade bir Türkçe ile

⁴⁴³ Sırasıyla bkz. es-Seyyid Ahmed Zühdü, *el-Mecmuatü’z-Zühdiye*, Cüz-i Evvel, s. 97, 99, 109, 160, 176-177.

⁴⁴⁴ “Revnak-bahş-ı erike-i meâlî-pîrâ-yı saltanat şeref-efzâ-yı makam-ı azamet-ittisâm-ı hilafet hâmî-i a’zam-ı din u devlet zıll-i zalil-i Rabb-i izzet vekil-i Nebiyy-i sahib-i şeriat veliyy-i nimet-i bî-minnetimiz şehriyâr-i mekârim-haslet şehinşâh-ı âdil-i bî-muâdil ve bî müdânî gazi Sultan (Abdülhamid) han-ı sâni, halledellahu saltanete-hû ve hilafete-hû ilâ âhiri’d-devrân, efendimiz hazretleri (...)”. es-Seyyid Ahmed Zühdü, *a.g.e.*, s. 3.

⁴⁴⁵ “Şu eser-i hayırda bu abd-i âcizin en birinci sâik ve müşevvik velînimet-i bî-minnet-i a’zamımız velînimet-i âlem efendimiz hazretlerinin efkâr-ı mekârim-âsâr-ı şehinşâhîlerine muvafık-ı hıdmet emri cemili olmağla bu devlet-i muazzama-i Osmaniye’nin bâis-i saadet-i hâl u istikbali ve âmme-i reâyâ ve berâyânın kâfil-i refahiyet-i bâli olan zât-ı şevket-simât-ı hilafet-penâhîlerinin kemal-i sıhhat u afiyetle mâ dâme’n-nehâru ve’l-leyâl şeref-pîrâ-yı erike-i mehâbet ü iclâl olmaları dua-yı vâcibu’l-edâsını ki –lisan ve vicdan-ı sıdk-ı beyan-ı memlûkânemin vird-i fâhir-i dâimîsidir- burada dahi kemal-i ta’zîm u tevkîr ile tekrar ale’t-tekrar zîver-i zebân-ı tezkâr eylerim”. es-Seyyid Ahmed Zühdü, *a.g.e.*, s. 6.

⁴⁴⁶ “Efendimiz hazretlerinin mağbût-ı a’sâr u ezmân olan asr-ı âlî-i mülûkânelerinde *envâr-ı envâ’-ı fûnûn u marifet* ânen-fe-ânen inâre-i daire-i terakkî ve vüsat etmekde olduğu gibi zât-ı kudsiyet-i sıfât-ı hilafet-penâhîlerinin min indillâh muttasıf ve mecbûl buyuruldukları kemâl-i takva-yı diyanet-ihtivâ-yı mülûkâneleri iktizâ-yı âlîsınca memâlik-i mahrûse-i şâhânelerinin her cihetinde *ulûm-ı diniyenin dahi tamamî-i intişâr ve teammümü* bilhassa matlûb-ı meâlî-mashûb-ı şehinşâhîleri olarak...” es-Seyyid Ahmed Zühdü, *a.g.e.*, s. 3 (vurgular bizim).

telif edilmiş eser yokluğu⁴⁴⁷ nedeniyle eserini yazmaya karar verdiğini ifade eder ve böylece kitabın muhatap kitlesinin okul talebeleriyle sınırlı olmadığını belirtmiş olur⁴⁴⁸. Ancak ‘mukaddime’ bölümünde Hanefî mezhebinden bahsedilirken mezhebin kurucusu olarak Ebu Hanife’nin ‘eğitim’ ve ‘ibadet’ten oluşan bir günlük yaşayışının da tasvir edilmesi⁴⁴⁹ öğrencilere verilmek istenen bir mesaj gibi algılanabilir. Ayrıca Hanefî mezhebi için hususî öneme sahip kişiler Hz. Peygamber’e ulaşan bir silsile içinde zikredilerek mezhebin önemi vurgulanmak istenir⁴⁵⁰.

⁴⁴⁷ Burada yazarın kendisinden önce yazılan ya da tercüme edilen Türkçe fikhî kitapların bir kısmının ezberlenmeye elverişli olmayacak tarzda (‘asîru’z-zabt olacak kadar mutavvel’) yazıldığını ya da gerekli bilgileri içermeyecek kadar özet halinde bulunduğunu belirtmesi Türkçe dinî literatürün yeni eğitim sistemi için elverişli olmadığını iddia veya îmâ ettiği anlamına gelebilir. Ancak Zühdü Paşa’nın, eğitim bürokratlarından Mustafa Bey’e yazdırttığı üç seviyeli *İlmihal* kitabının ibtidai mekteplerinde ve rüşdiyelerde okutulduğunu hatırlarsak paşanın lise seviyesinde ya da yetişkinler için elverişli kitap yoksunluğundan bahsetmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

⁴⁴⁸ “... ahkâm-ı münîfe-i fikihiye vâsîta-i belâğ-ı din-i mübîn olan lisan-ı bedîu’l-beyan-ı Arabda envâ’-ı sûver-i mükemmelede mazbût ve müdevven olup bilâd-ı Osmanîye’de yetişen ulema-yı a’lâmın (nevverallahu Te’âlâ medâci’ahüm) himem-i bergüzideleriyle bunlardan tercüme sûretiyle Türkçe’de dahi pek çok müellefât ve âsâr zînet-sâz-ı eyâdî-i itibar olmuş ise de işbu müellefât-ı Türkiye’nin bir kısmı asîru’z-zabt olacak kadar mutavvel ve kısm-ı diğeri de bilinmesi lazım gelen mesâilî ihâta edemeyecek mertebe muhtasar olmakla beraber Türkçemiz lisan ve mekan itibariyle tahavvülât-ı gûnâ gûne uğrayarak bir iki asır evvel yazılmış eserler şimdi hüsn-i tefehhüme hâlel verecek kelimât ve tabîrât-ı metrükeden hâlî görünmemesine mebnî fikh-ı şerîfden kimsenin vukûfundan müstağnî olamayacağı ahkâmı yani emr-i dine taalluk eden ibadât ve emr-i dünyaya aid muamelâtdan bazı aksâmı hâvî ve mütalaa edecek ihvân-ı dinin suhûletle istifadelerine hıdmet edecek yolda ibarece *mümkün olduğu kadar tekellüfden ve ifadece tatvîl ve ta’kîdden âri olmak üzere* kütüb-i mevcûde-i fikihiyeden ahz u iltikât ile bir eser tedvini arzu-yı hâlisânesiyle müste’înen bi-tevfikîhî’l-Kerîm vaz’-ı hâme-i acz-câmeye mübâderet ve husûle gelen işbu risaleyi *el-Mecmûatü’z-Zühdiye fi’l-Ahkâmî’d-Diniye* ismiyle tevsîme müsâberet eyledim”. es-Seyyid Ahmed Zühdü, *a.g.e.*, s. 3, 4 (vurgular bizim).

⁴⁴⁹ “İmam-ı A’zam hazretleri her *sabah namazını* mescidde edâdan sonra vakt-i zuhra kadar *talibîne* müzakere ve *neşr-i ilimle* ve *salât-ı zuhru* ba’de’l-ifâ vakt-i asra ve ondan sonra ahşama ve ba’dehû yatsıya değin *tedrisle* ihtiyâr-ı meşgûliyet edip *salât-ı işâdan* sonra saadet-hânelerini bi’t-teşrif biraz meks u ikâmet ba’dehû yine mescide hurûc u azimet ve tulû’-ı fecre dek *mütevâğğil-i salât u ibadet* oldukları ve ba’de edâi’l-fecr yine *derse* mübâşeret buyurdıkları selef-i sâlihinden Mis’ar b. Kidâm ve sâir zevât-ı izamdan mervîdir”. es-Seyyid Ahmed Zühdü, *a.g.e.*, s. 11-12 (altını ben çizdim). Görüldüğü üzere *namaz, ilim, ders, tedris* ve *ibadet* gibi öğeler özellikle yatılı talebeler başta olmak üzere okuyucuların teşviki için hayli elverişlidir.

⁴⁵⁰ “Mezheb-i Hanefîye’ye müteallik ahkâm-ı diniye Abdullah b. Mesud hazretlerine muttasıl olan tarîk ile istinbât olunmuştur ki mezhebimizin imam-ı a’zamı olan Ebû Hanife Numan b. Sabit Hammâd’dan ve Hammâd İbrahim Nehâî’den ve bu da Alkame’den ve Alkame Abdullah b. Mesud’dan ve Abdullah b. Mesud (radıyallahu Te’âlâ aleyhim ecmaîn) Resûl-i ekrem sallallahu

Risale şeklinde neşredilen forma ile bütün olarak yayınlanan kitap arasında bir karşılaştırma yaparak ‘sansür mekanizması’nın nasıl işlediğine dair ilginç bir çıkarımda bulunabiliriz. 1310 yılında 32 sayfa halinde üretilen risaledeki ‘urvetü’l-vüskâ’ terkihi 1311’deki kitapta yerini ‘derece-i âliye’ye bırakır⁴⁵¹. Kur’an’da da geçen⁴⁵² ilk ifade, Cemaleddin Efganî ve Muhammed Abduh’un 1884 tarihinde Paris’te yayınladığı derginin adı⁴⁵³ olduğu için muhtemelen Fetvahâne’nin tetkik heyeti tarafından⁴⁵⁴ herhangi bir çağrışıma neden olmasın diye değiştirilmiştir. Anlamli olan bir diğere değışim ‘şehriyarî’ yerine ‘hilafet-penâhî’nin kullanılmasıdır⁴⁵⁵.

Eserin “İbadât-ı bedeniye ve maliyeye dair mesâili hâvîdir” alt başlığıyla neşredilen birinci cildi (cüzü) mukaddime ve altı bölümden oluşmaktadır. ‘Mukaddime’de fikhın tanımı, konuları, amacı, hükmü, fazileti, Hanefî mezhebi, İmam-ı A’zam ve menâkıbından bahsedilir. ‘Kitap’ ismi verilen ve taharet (abdest, gusül, teyemmüm, hayız ve nifâs, encâs, istincâ), salât (evkât-ı hamse, ezan, şurût-ı salât, sıfat-ı salât, namazı bozan şeyler ve namazın mekruhları, kaza namazı, nafil namazlar, sehiv ve tilavet secdeleri, misafir ve hastanın namazı, Cuma ve bayram

Te‘âlâ aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerinden ahz u telakkî eylemişlerdir”. es-Seyyid Ahmed Zühdü, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁴⁵¹ “... ahkâm-ı şer‘iyyeyi eimme-i müşârun ileyhim *urvetü’l-vüskâ*-yı ictihâd ve istinbâta îsâl ve is‘âda hâriku’l-âde sûretde bezl-i makderet u inayet buyurmuşlar ...” (s. 11), “...ahkâm-ı şer‘iyyeyi eimme-i müşârun ileyhim *derece-i âliye*-i ictihâd ve istinbâta îsâl ve is‘âda hâriku’l-âde sûretde bezl-i makderet u inayet buyurmuşlar ...” (s. 11) (vurgular bize ait).

⁴⁵² ‘En sağlam kulp’ şeklinde tercüme edilen bu terkip Bakara, 256. ayet ve Lokman, 22. ayette geçmektedir.

⁴⁵³ Hilal Görgün, “el-Urvetü’l-Vüskâ”, *DİA*, c. XLII (2012), s. 186-188.

⁴⁵⁴ Formanın künye sayfasında “Maarif Nezaret-i celilesinin ruhsatnâme-i resmîsiyle tab‘ olunmuş[du]r” ibaresi yer alırken, 1311 tarihli kitabın ilk sayfasına “Fetvahane’nin nazar-ı tedkikinden geçirildikten sonra Maarif Nezareti’nin ruhsatnâme-i resmîsiyle tab‘ olunmuş[du]r” kaydı düşülmüştür.

⁴⁵⁵ “...âmmeyi reâyâ ve berâyânın kâfil-i refahiyet-i bâli olan zât-ı şevket-simât-ı *şehriyarî*lerinin kemal-i sıhhat u afiyetle...” (s. 6), “... âmmeyi reâyâ ve berâyânın kâfil-i refahiyet-i bâli olan zât-ı şevket-simât-ı *hilafet-penâhî*lerinin kemal-i sıhhat u afiyetle...” (s. 6) (vurgular bizim).

namazları, teravîh namazı, cenaze ve ahkâm-ı şehid), zekât, savm, hac, edhiye (kurban) başlıklarından oluşan bölümler kendi arasında ‘bâb’ denilen kısımlara ayrılmakta ve konular detaylı bir şekilde incelenmektedir⁴⁵⁶.

“Nikâh ve teferruâtına dair ahkâmı hâvîdir” başlıklı ikinci cildin (cüz-i sânisinin kısım-ı evveli) ‘mukaddime’ kısmında nikâhın önemi ayet ve hadislerle anlatılarak ‘ahkâm-ı nikâh’ başlıklı birinci kitapta (bölümde) nikâh, mahremiyet, velâyet, kefâet, mihr ve radâ gibi konular tafsilatıyla anlatılır⁴⁵⁷.

el-Mecmuatü’z-Zühdiye’nin “Talâk ve teferruâtına dair ahkâmı hâvîdir” alt başlıklı üçüncü cildi (cüz-i sânisinin kısım-ı sânisî) altı bâbtan oluşmakta ve talâk, talâk-ı sarîha, talâk-ı kinâye, tefviz-i talâk, meşiyet-i talâk gibi konuları ele almaktadır⁴⁵⁸.

18) II. Abdülhamid dönemi mekteplerinde okutulan diğer bir kitap Bâbîâlî Tercüme Odası mülazımlığı, maliye müdürlüğü ve çeşitli mekteplerde muallimlik gibi görevlerde bulunan Mazhar Bey’in (1874-1920) *Misbâhu’l-Felâh – Mufasssal İlmihal*⁴⁵⁹ isimli eseridir. Kitabın kapağında askerî rüşdiye mekteplerinin ikinci ve

⁴⁵⁶ es-Seyyid Ahmed Zühdü, *a.g.e.*

⁴⁵⁷ es-Seyyid Ahmed Zühdü, *el-Mecmuatü’z-Zühdiye fi’l-Ahkâmi’d-Diniye*, Cüz-i Sâni (Kısım-ı Evvel), İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1313/1896, 115 s.

⁴⁵⁸ es-Seyyid Ahmed Zühdü, *el-Mecmuatü’z-Zühdiye fi’l-Ahkâmi’d-Diniye*, Cüz-i Sâni (Kısım-ı Sâni), İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1314/1896-97, 160 s.

Seyfeddin Özege kataloğu başta olmak üzere pek çok katalogta künyesi verilmeyen ve Diyanet İslâm Ansiklopedisi Zühdü Paşa maddesinde (c. XLIV, s. 539) belirtilmeyen bu cildin varlığını, teşekkür borçlu olduğum İsmail Kara hocamın ihtarıyla öğrendim. *Maarif Salnâmesi*’nde verilen Zühdü Paşa biyografisinde *el-Mecmuatü’z-Zühdiye*’den 3 cilt olarak bahsedilmesi arayışımı pekiştirdi ve nihayet üçüncü cilde İsam Kütüphanesi, Prof. Dr. Nihad M. Çetin Bölümü kitapları arasında ulaştım.

⁴⁵⁹ Mazhar, *Misbâhu’l-Felâh - Mufasssal İlmihal*, İstanbul, Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1312/1896-97, 1. Cild, 8+247 s. Müellifin hayat hikâyesi ve basılmış ve basılmamış eserleri için bkz. Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, c. XI (haz. Mustafa Keskin), s. 80-82; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333, c. II, s. 431.

üçüncü senelerinde tedris edileceği belirtilen eserin vadedilen ikinci cildi neşredilememiştir.

Eserin ‘Ba‘de Edâ-yı Mâ Vecebe’ başlıklı önsözünde ifade edildiği üzere Mazhar Bey, Mekâtib-i Askeriye Nezareti tarafından askerî okullardaki dinî derslerin müfredatını hazırlamakla görevlendirilmiş, hazırladığı programın kabul görmesiyle bir de din dersi kitabı yazması istenmiştir⁴⁶⁰. Müellif, Meclis-i Mekâtib-i Askeriye’nin tetkikinden sonra ‘resmen vuku bulan havale üzerine’ eserin, Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Arapça muallimlerinden ve Tedkik-i Müellefât Komisyonu üyelerinden Halis Efendi ile yine Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Arapça hocalarından Süleyman Sırrı Efendi tarafından incelendiğini belirtir⁴⁶¹. Bu açıklama nizamî medrese tahsili görmeyen bir Osmanlı bürokratu tarafından yazılan ilmihal kitabının medrese çıkışlı iki ilmiye mensubu –ikisinin de mekteplerde görevli olmasının altını çizelim- tarafından kontrol edildiğini ve meşrûiyetinin sağlandığını göstermektedir.

Eserin yoğun dinî-hamasî hissiyatla yazılmış önsözünün birçok bakımdan önem arzettiği söylenebilir. Evvela yazar, II. Abdülhamid’in memleketin ihtiyaçlarının neler olduğunu ve ‘*din u devletin ilerlemesi*’ için neler yapılması lazım geldiğini herkesten çok daha iyi bildiğini ve bu uğurda gecesini gündüzüne katarak

⁴⁶⁰ “Umum mekâtib-i askeriye-i şâhâne nezaret-i celilesi tarafından minnet u mefharet-i kâmile ile ahz u telakkî eylediğim evâmire imtisâlen sunûf-ı rüşdiye ve idadiyede mevki-i tedrise vaz‘ edilmek üzere telifi mültezem olan kütüb-i diniyenin sırasıyla birer mufassal programını tanzim ve makam-ı nezaret-i celileye arz u takdim eylemiş idim. Bu programlarca ittihaz eylediğim meslek –teferruâtıyla beraber- Meclis-i Maarif-i Askeriye’de tedkik ve abd-i acizi teşvikan takdir olunmağla cânib-i nezaret-i celileden bî-dirîğ buyurulan müsaade-i lütf-ifade-i terakkî-perestâne üzerine –müsteniden bi-tevfikihî Te‘âlâ- *Misbâh*’ın telifine ibtidâr eyledim”. Mazhar, *a.g.e.*, s. VIII.

⁴⁶¹ “... resmen vuku bulan havale üzerine cihet-i şer‘iyesi mekâtib-i askeriye-i şâhâne Arabî muallimîninden olup Bâb-ı Vâlâ-yı Fetvapenahî Tedkik-i Müellefât-ı İslâmiye encümen-i âlîsi a‘za-yı kirâmından ve efâzıl-ı ulemadan bulunan faziletli Halis Efendi hazretleriyle yine mekâtib-i mezkûre Arabî muallimîninden ve ashab-ı fazl u irfandan mekrametli Süleyman Sırrı Efendi hazretlerinin tedkikât-ı mû-şikafânelerine mazhar olmuştur”. Mazhar, *a.g.e.*, s. VIII.

çalıştığını vurgulamaktan geri durmaz⁴⁶². Burada önemli olan ve yer yer dikkat çektiğimiz husus, *necât/kurtuluş ideolojisinin* son dönem Osmanlı politikalarının muharrik gücü olduğu tezini desteklercesine, yapılan reformların devletle birlikte dini de kurtaracağıının (*esbâb-ı terakkiyât-ı din u devlet*) belirtilmesidir. Buradan hareketle Mazhar Bey'in, çağdaşı pek çok devlet adamı gibi devletin çöküşü ile dinin çöküşünü aynileştirdiği söylenebilir.

Önsözde dikkat çeken diğer bir husus padişahın bütün icraatında ilahî tecelliyâtın ve nebevî ruhaniyetin tecelli ettiğiinin ifade edilmesidir. Yazara göre bunun en önemli göstergelerinden biri II. Abdülhamid'in askerlerin ve zâbitlerin maneviyatlarını yükseltmek ve onları doğru dinî bilgi ile mücehhez kılmak sâikiyle askerî mekteplerdeki dinî eğitimi genişletme çabasıdır⁴⁶³.

Yazarın *din-ahlâk*, *din-devlet*, *din-ordu* ve *din-medeniyet* ilişkisine dair söyledikleri modern fikriyâtın etkilerini taşımanın yanında askerî talebelerin güçlü bir itikâd ve hissiyât duymalarını sağlama niyeti ile de açıklanabilir. Müellife göre bütün beşerî faziletler, insanî kazanımlar, kâinattaki düzen, milletlerin azameti ve *bekâsı* hep din sayesinde. Askerler, memurlar ve işçiler dinî duygu ile işlerini

⁴⁶² “Ömr u ikbalî şevket u afiyeti var olsun hâris-i mukaddes-i şeriat zinet-bahş-ı makâm-ı kübrâ-yı hilafet efendimiz ihtiyacât-ı memleketi, *esbâb-ı terekkiyât-ı din u devleti* herkesden hakîmâne bir nazar-ı irfan ile görüp bilirler. Gecelerini gündüzlerini olanca hâb u rahatlarını bu uğurda sarf u feda buyururlar”. Mazhar, *a.g.e.*, s. II (vurgular bizim).

⁴⁶³ “*Teyidât-ı İlahiye* her teşebbüslerinde tecelli eder. *Ruhaniyet-i nebeviye* mesaî-i halisa-i hilafet-penahîlerinin hamisidir. ‘el-Mülûku mülhemûn’ sırrı kâffe-i iradât-ı isabet-gâyât-ı hürevânelerinde bârika-nümâdır. Bu cihetle kâfil-i terakkiyât-ı mülk u devlet olan âmâl ve tasavvurât-ı hayriye-i şâhânelerinde muvaffakiyet-i kâmile-i seniyyeleri muhakkaktır. Buna binlerce hakayık-ı fi’liye dâll ve şâhiddir. Bir berâ’at-ı istihlâlde ahîran *ordu-yı hümayûnlarının kuvve-i mühimme-i maneviyesini bir kat daha te’yid u tahkim eylemek* ve binâen-aleyh zabitân kullarının müsaade-i imkân derecesinde *malumât-ı vasi’a ve metîne-i diniye ile perverde olmaları hususunu temin etmek* maksad-ı mukaddes-i diyanet-perverîsi ile *mekâtib-i askeriye-i şâhânelerinde ulûm ve mesâil-i diniyenin tevsi-i daire-i tedrisini* emr u ferman buyurmuş olmalarıdır”. Mazhar, *a.g.e.*, s. II-III (vurgular bizim).

yaparlar, *medeniyet* ancak din ile ilerler. Dinî zayıflığın sirayet ettiği bir milletin hayatını devam ettirmesi ve ilerlemesi mümkün değildir⁴⁶⁴.

İki kısım (bâb) ve iki ekten (lâhika) oluşan eserin ‘Taharet’ başlıklı birinci bölümünde kısımlar (fasıl) halinde abdest, gusül, sular, teyemmüm, mest üzerine mesh, hayız ve nifâs, ashab-ı özür, encâs konuları; ‘namaza müteallik ahkâm-ı umûmiye’ başlıklı ikinci bölümde ise beş vakit namaz, ezan, namazın şartları, sıfat-ı salât (namazın farzları, vacipleri, sünnetleri, âdâbı) gibi konular işlenir. Ayet, hadis ve duaların tercümelerinin metinde ya da dipnotlarda verilmesine özen gösterilir. Diğer din dersi kitaplarıyla mukayese edildiğinde her konunun sonunda bir özetin verilmesi, her faslın başında anlatılacak konuların başlıklarını verme, konuların maddeler halinde anlatılması, klasik telif türlerinden birini hatırlatacak şekilde ‘haşiye’ olarak isimlendirilen dipnotlarda metin içi atıfların yapılması, sıradışı iki metnin kitaba eklenmesi gibi ders kitapları için önemli şekli ve talimî bazı yenilikler göze çarpmaktadır. Mezhepler arası ve mezhep içi farklı görüşlerin çoğunlukla dipnotlarda açıklanması yeni bir mesele olarak değerlendirilebilir. Çünkü klasik ilmihal yazıcılığında esasen farklı mezheplerin görüşlerine yer verme geleneği yoktur ve eğer farklılıklar verilecekse bu, mensubu olunan mezhebin üstünlüğünü ortaya koymak ve farklı mezhep görüşlerini tartışmak için yapıldı⁴⁶⁵. Hanefî mezhebi merkezli yazılan eserde görüşlerine en çok yer verilen diğer mezhep, Osmanlı

⁴⁶⁴ “Bi’l-cümle *fezâil-i beşeriye*, kâffe-i *kemalât-ı insaniye* din ile kâimdir. Din mihver-i *intizam-ı alem*dir. Kâfil-i *bekâ* ve *şevket-i ümem*dir. Bir heyet bir hükümet düşünülemez ki efrâdı beynine *za’f-ı din-i illet-i müstevliyesi* düşün de akıbet onun intizam u mamuriyetini kuvvet u miknetini hatta *devam-ı hayatını* tehlikeye ilkâ etmesin. Bir kavim bir devlet tasavvur olunamaz ki efrâdı arasında salâbet-i diniye câygîr-i istikrar ve kemal olsun da nihayet onun satvetini şevketini şöretini *medeniyetini* gözler kamaşdıracak derecelere îsâl eylesin. *Asker* din ile yürür. *Amele* din ile çalışır. *Memurîn* din ile hizmet eder. *Medeniyet* din ile ileri gider. Bu bir hakikattir ki muâhazesine kalkışmak –gaflet-i kâmile ve cehalet-i mahzadan tevellüd etme- bir cinayettir. Mazhar, *a.g.e.*, s. III-IV (vurgular bizim).

⁴⁶⁵ İslâm hukukçusu Öğr. Gör. Mustafa Çil ile görüşme, 24 Aralık 2014.

coğrafyasında Hanefî mezhebinden sonra en çok mensubu bulunan Şafî mezhebidir, bunun yanında Malikî ve Hanbelî ve hatta istisnâî olarak ‘fırak-ı dâlle’den olduğu husûsen belirtilen Şîa’nın görüşlerine de yer verilir⁴⁶⁶.

Misbâhu’l-Felâh’ın dikkat çekici bir diğer hususiyeti namazın şartları konusunda iftitâh tekbiri anlatılırken verilen dipnot bilgisidir. İftitâh tekbiri olarak ‘Allahu Ekber’ lafzı yerine Farsça ‘Hüdâ Büzürg-est’ demenin caiz olduğunun vurgulanması⁴⁶⁷ dikkat çekmektedir. Çünkü bu tarz detay bilgilere klasik fıkıh kitaplarında rastlanmakla birlikte⁴⁶⁸ ilmihal geleneğinde marjinal sayılabilecek bunun gibi bilgilere yer verilmediği bilinen bir husustur. Dolayısıyla Mazhar Bey’in bu bilgiye dikkat çekmesi eserin diğer hususiyetleri ile beraber ilmihal yazıcılığındaki değişimleri akla getirmesi yanında döneminin dil tartışmalarının bir etkisi olarak da yorumlanabilir⁴⁶⁹.

Kitabın muhtelif yerlerinde işaret edilen kaynaklardan bazıları şunlardır: *Dürer, Gürer, Hulâsa, Kudurî, Halebî, Mevkûfât, Meksût, Miracu’d-Dirâye, Hidâye, Tahtavî, Şürûnbülâlî, Kâfî, Enîsü’l-Âbidîn, Damad, Mecmau’l-Enhur. el-Mecmuatü’z-Zühdiye* kitabı için söylediğimiz üzere bu eserlerin çoğu Osmanlı

⁴⁶⁶ Şafî mezhebi görüşlerine dair bazı örnekler için bkz. Mazhar, *a.g.e.*, s. 4,5, 7, 8, 22, 25, 32, 54, 58, 65, 75, 100, 106, 112, 124, 175; Malikîler için bkz. s. 5, 7, 8, 32, 52, 107, 122; Hanbelî mezhebi için bkz., s. 5, 7, 8, 55; Şîa için bkz. s. 16.

⁴⁶⁷ “‘Allahu Ekber’ yerine ‘Allahu Ecell –Allahu Azam –er-Rahmânu Ekber –Sübânellâh –lâ İlâhe illellâh’ gibi tekbirât, tesbihât, tehlilâtdan birini kullanmak ve hatta lisân-ı Fârisî üze ‘Hüdâ-yı büzürg-est’ demek caiz ise de efdal olan ‘Allahu Ekber’ demektir. Mazhar, *a.g.e.*, s. 104, dn. 1.

⁴⁶⁸ Klasik fıkıh literatüründe konuyla ilgili Mazhar Bey’in belirtmediği ayrıntılar vardır. Arapçası bilinse dahi başka dillerde tekbir getirmenin caiz olduğu görüşü Ebû Hanife’ye aittir. Hanefî mezhebinin diğer otorite isimleri Ebû Yusuf ve Muhammed’e göre Arapçası bilinmemesi halinde caizdir. Malikî, Şafî, Hanbelî ve Şîa mezheplerine göre ise Arapçası öğrenilene kadar kendi dilinde tekbir getirmek caizdir, bkz. Necmettin Kızılkaya, “Fikhî Bir Kavram Olarak Tekbir”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 11 (2008), s. 351. Bu referansa dikkatimi çeken Öğr. Gör. Mustafa Çil’e müteşekkirim.

⁴⁶⁹ Mazhar Bey’in, abdest dualarının Arapça metinlerinin verildiği kısma düştüğü şu dipnot kaydı da aynı çerçevede değerlendirilebilir: “İşbu ed’iye-i me’sûreyi meâlen ve Türkçe zikr u tekrar dahi ecr-i matlûbu hâsıl edebilir”. Mazhar, *a.g.e.*, s. 15, dn. 2.

döneminde yazılan ve ilmiye mensuplarının başucu kitapları olan Hanefî mezhebinin kaynak kitaplarıdır.

Misbâhu'l-Felâh'ın sonuna ilave edilen iki ek (lâhika) metin dikkat çekici mahiyettedir. Yazarın neşretme imkânı bulamadığı *Ahkâm-ı Şer'iyenin Tıbbî Tatbiki* isimli eserinden özetle hazırlanan birinci lâhika 'Fevâid-i Tıbbiye' başlığını taşımakta ve burada 'modern Batı tıp literatürü' de kullanılarak abdest ve guslün vücuda ve sağlığa faydaları anlatılmaktadır.

'Fevâid-i Tıbbiye' bölümünün giriş kısmı *bilim transferi* ve *din-bilim ilişkisi* gibi modern problemler açısından önemli tesbitler içermektedir. Yazar hemen girişte bu kısmın ders müfredatında olmadığını hatırlatarak talebenin anlayamayacağı bazı tıbbî terimlerin kullanılacağını belirtir⁴⁷⁰. Daha sonra, hadis olarak rivayet edilen "*Hikmet müminin yitiğidir, onu nerede bulursa alsın*"⁴⁷¹ sözü delil gösterilerek dinî hükümlerin taşıdığı hakikatleri araştırmak için her türlü kaynağa bakmanın dinî bir zorunluluk olduğu vurgulanır⁴⁷². Müellif daha da ileri giderek Batı'da yapılan bilimsel çalışmaların dinî emirlerin ihtiva ettiği güzelliklere doğru hızla ilerlediğini

⁴⁷⁰ "Bunlar ders olarak şâkirdâna gösterilmek üzere yazılmadığı cihetle bi't-tab' istilâhât-ı tıbbiyenin gösterdiği lüzuma ittibâ edildi". Mazhar, *a.g.e.*, "Lâhika-Fevâid-i Tıbbiye", s. 131.

⁴⁷¹ Zayıf olarak değerlendirilen ve farklı lafızlarla nakledilen bu hadis üzerine bir değerlendirme için bkz. Mehmet Özşenel, "Hikmet Hadisi Üzerine Bir İnceleme", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 1996/2, s. 201-206. Osmanlı ve İslâm dünyasının modernleşme çabalarında meşrûlaştırma aracı olarak sıkça atıf yapılan bu hadisin erken tarihli bir kullanımı için bkz. Mahmut Dilbaz, *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafası*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014, s. 37-38.

Abdullah Cevdet'in, materyalist düşüncenin takipçilerinden Büchner'in *Natur und Geist* isimli eserini çevirip neşrettiğinde (1311) kitabın meşrûiyetini sağlamak için bu hadise başvurması modern dönemde dinî metinlerin anlamlarının nasıl zorlandığını gösteren diğer ilginç bir örnektir, bkz. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, [1981], s. 14.

⁴⁷² Müellif hadis olup olmadığına işaret etmeksizin bu sözü kullanır: "... *ahkâm-ı celilenin mütezammın olduğu mehâsini, hakâyıkı teharriye –müsaade-i kudret-i beşer derecesinde- gayret ve bu hususda her menbaa her matlaa müracaat ashâb-ı ukûl için vâcibe-i zimmet değil midir: 'el-Hikmetü dâilletü'l-mü'min fe'l-ye'huzhâ haysü vecedehâ'*". Mazhar, *a.g.e.*, s. 131 (vurgular bizim).

ve bu durumun İslâm dinine olan muhabbeti arttırdığını belirtir⁴⁷³. Ona göre i'lâ-yı kelimetullaha hizmet etmenin bir yolu olan dinî hükümlerdeki tıbbî faydaları açığa çıkarma çabası ile İslâm'ın bin küsur yıl önce vaz ettiği ahkâm-ı şer'iyenin sonsuz hikmetlerini Batılı bilim adamlarının daha henüz idrak ettiğini görüyoruz⁴⁷⁴. Dönemin pek çok bürokratu ve aydını tarafından paylaşılan bu görüşlerin hakikati yansıttığını söylemek zor olsa da esasen burada yapılmak istenen din ile modernleşme arasında var olan boşluğu ve mesafeyi kapatma çabasıdır.

'Fevâid-i Tefsiriye' adını taşıyan ikinci ek metin *yeni bakış açıları, dinî düşüncedeki değişim ve dönüşüm* açısından pek çok hususiyet taşımaktadır. Bu bölüm esasen ünlü müfessir ve Eş'arî kelâm alimi Fahreddin er-Razî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-Gayb* ismiyle meşhur olmuş tefsir kitabından istifade edilerek hazırlanmış, besmele, Fatiha ve namaz sûrelerinin tefsirlerini içeren bir anlatıdır. Mazhar Bey bu bölüme namazın anlamı, önemi, kişinin itikâdını ve ahlâkını geliştirecek faydaları gibi modern temayülleri hatırlatan bir açıklama ile girer. '*Namazın füyuzât-ı maddiye ve maneviyesi*', '*mehâsin-i ahlâkiye*', '*kavâid-i ahlâkiye*', '*tekemmülât-ı ahlâkiye*'⁴⁷⁵ gibi vurguların geleneksel literatürde rastlanılmayan namazın maddî-manevî faydaları, namazla ahlâkî faziletler, kaideler ve olgunluklar arasında dolaysız ilişki kurma çabası gibi yeni dinî yorumları yansıttığını söylemek mümkündür. Müellifin 'şâibe-i taklidden âzâde' bir namaz için

⁴⁷³ "Evâmîr-i şer'iyenin her nokta-i nazardan mehâsinini keşfe uğraşmalı. *Netâyic-i terakkiyât-ı fenniye*nin bu mehâsine doğru nasıl bir meyl-i tâm ile mütemâyil olduğunu göstermeli. Bu sûret diyanet-i celile-i İslâmiye hakkındaki mehabbet-i kalbiyyeyi te'yid ve te'kid eder". Mazhar, *a.g.e.*, s. 132 (vurgu bize ait).

⁴⁷⁴ "İ'lâ-yı kelimetullaha bir sûret-i hidmet de budur. Kalem-i ahkârın aczine bakmayarak ahkâm-ı şer'iyedeki fevâid-i tıbbiyenin birer cüzünü şu mecellede hülasaya cüreti işte bu kasd-ı pâkin netice-i sevkidir. (...) şeriat-ı garrânın bin bu kadar sene evvel vaz' eylediği o ahkâm-ı celiledeki hikem-i gayri mütenahînin birer birer *garbın müdekkikîn-i ashab-ı fînûnu* tarafından daha henüz takdir ve idrak edilmeye başlandığını irâ'e ile iktifâ edeceğiz. Mazhar, *a.g.e.*, s. 132-133 (vurgular bizim).

⁴⁷⁵ Mazhar, *a.g.e.*, s. 171-172.

namazda okunan sûrelerin anlamlarının bilinmesi gerektiğini belirtmesi ise dinî düşüncede ciddi bir dönüşüm olarak değerlendirilebilir⁴⁷⁶.

Bu bölümde kısa sûreler tefsir edilirken esas kaynak olarak medreselerde asırlarca okutulan Beyzavî değil de Fahreddin Razi'nin mezkûr eserinin seçilmesi de tesadüfî görünmemektedir. “Akıl prensipleri ve istidlal yolları ışığında Kur’ân’a yöneltilen hücumları önlemek, İslâm inancıyla ilgili istidlalleri güçlendirmek ve bu konuda ileri sürülen karşı fikirleri reddetmek” amacıyla yazıldığını bildiğimiz *Mefâtihu'l-Gayb*'ın, ayetlerin tefsirinde fen bilimlerinden istifade etmesi, ahkâm ayetlerinde mezheplerin ihtilaflarına genişçe yer vermesi, sünnî inancı savunmada yoğun gayret göstermesi, mezhepler arası tartışmalara girmesi gibi özellikleri⁴⁷⁷ göz önüne alınırsa benzer kaygı ve düşüncelerle yazılan *Misbâhu'l-Felâh*'la ilişkisi anlaşılabilir olur. *Mefâtihu'l-Gayb*'tan ‘fevâid ve mebâhis-i akliye’ çerçevesinde nakillerde bulunulacağını ifade edilmesi de başından beri konuştuğumuz modern bakış açılarını görünür kılmaktadır⁴⁷⁸.

⁴⁷⁶ “İşte bunun için namaz imâdü'd-dindir. Feyz-i bahş-ı müslimindir. Hayat-efzâ-yı muvahhidindir. *Yalnız bir nokta var*: Musallî namazın ne olduğunu bilerek kılmalı. Tekbir alırken nasıl bir İlâh-ı Ekber'e arz-ı ubudiyet ettiğine vâkıf olmalı. “Eûzü billahi mine's-şeytâni'r-racim” dediği zaman kimden kime sığındığını ve bu ilticâyı ne gibi hissiyât-ı kalbiye ile mezc etmek lazım geldiğini hatırlamalı. Besmele çekerken o kelimât-ı mübarekenin bize ne gibi terhibâtta ve ne gibi tebşîrâtda bulunduğunu düşünebilmeli. Fatiha-hân olduğu sırada ümmü'l-Kur'ân'ın telkin ettiği ahkâm-ı celile (hiç olmaz ise ale't-tariki'l-icmâl) birer birer gözünün önüne gelmeli. *Okuduğu sûrelerin hulasa-i me'ânisi* nazar-ı intibah ve tebciline zînet-bahş olmalı. İşte o zaman *şâibe-i taklidden âzâde bir namaz* kılınmış olur ve işte o namaz ruh-ı insanîye nur gibi hayat gibi felah-ı ezeli gibi te'sir eder”. Mazhar, *a.g.e.*, s. 172 (vurgular bizim).

⁴⁷⁷ Lütfullah Cebeci, “Mefâtihu'l-Gayb”, *DİA*, c. XXVIII (2003), s. 348-349. *Mefâtihu'l-Gayb* II. Abdülhamid döneminde 1294, 1307 ve 1308 tarihlerinde İstanbul'da basılmıştır. Son baskının devletin resmî matbaasında (Matbaa-i Âmire) gerçekleştirildiği ve Razi'den yapılan tercümelemlerin de o dönemde neşredildiği göz önüne alınırsa Mazhar Bey'in tercihinin istisnaî olmadığı söylenebilir.

⁴⁷⁸ “Fahreddin'in tedkikât-ı tefsiriyesi son derecede etraflı [ve] vüsatlidir. Koca fâzıl mesela yalnız eûzü besmelenin tefsiri için yüz yirmi ve yalnız Fatiha-i şerifeden müstenbat mesâili tebyin için yüz seksen bu kadar sahîfe-i cesîme imlâ eylemiştir. Bizim için bunları kâffeten nakl etmek müşkil olduğu cihetle bu mecellede gözetdiğimiz maksada en ziyade tevâfuk eden kısımlarını ve ezcümle her sûre-i şerife hakkındaki ‘fevâid ve mebâhis-i akliye’ makâlelerini nakl ile iktifâ edeceğiz”. Mazhar, *a.g.e.*, s. 173 (vurgular bizim).

Mazhar Bey'in bu kısmın sonunda söyledikleri de hayli enteresandır ve ilmihal yazım geleneğinde yapılmasını istediği değişimleri ifade etmektedir. Müellif 'Fevâid-i Tefsiriye' bölümünün esasen mektep talebeleri için biraz ağır olacağını kabul etse bile ileride bu tarz çalışmalara vakit bulamayacak öğrencileri Kur'ân'ın icazından bir nebze haberdar etmek ve namazda okuyacakları sûrelerin manalarını veren bir özet metni ellerinde bulundurma gayesiyle bu ek metni kitabına dâhil ettiğini belirtir⁴⁷⁹. Böylece talebeler tahsillerinin ilerleyen süreçlerinde bu kitabı mütalaa ettikçe "din ve dünya saadeti için sayısız ahlâkî kurallar içeren Kur'ân'ın büyüklüğü ve eşsizliği"nden haberdar olacaklardır⁴⁸⁰.

Misbâhu'l-Felâh'da müstakil bir konu olarak ele alınmayıp dipnot kaydı olarak verilse bile halifeye itaat meselesi unutulmaz. 'Fevâid-i Tefsiriye' bölümünde ibadetlerin sırf Allah rızası için yapılması gerekliliği vurgulanırken bu meseleye de değinilir. Müellife göre ibadetlerin Allah için yapılmasında (mahzâ hidmet-i ilâhiye) büyük bir ahlâkî incelik vardır, o da 'tazim u ihtiram' gösterilmesi gerekenlere karşılıksız hürmet eylemek gerekliliğidir. Yazar burada klasik kitaplarda geçen silsileyi hatırlatırcasına sırasıyla Allah'a karşı olan kullukta, Hz. Peygamber'e olan

⁴⁷⁹ "Ma'a hâzâ belki yine nakl ettiğimiz mebâhis-i tefsiriye'yi *Misbâh*'ı mütalaa edecek şakirdanın mertebeye tahsilleriyle mütenasib görmeyecekler bulunur. Hakikati aranılırsa bunu biz de itiraf etmekteyiz. Fakat ileride ihtimal ki bu yolda tedkikât ile iştigale vakit bulamayacak olan mütaliîn-i *Misbâhu'l-Felâh* ellerinde –kendilerine Furkân-ı kerim'in ulüvv-i icazından bir fikr-i mahsus-ı icmalî verecek ve ekseriya tilavet edecekleri suver-i Kur'âniye'nin zübde-i nikât ve meânîsini bildirecek- bir hülâsa bulundurmamak lüzumunun sevkîyâtına galebe edemedik". Mazhar, *a.g.e.*, s. 237.

⁴⁸⁰ "İlmihallerinde varsın biraz mufassalca bir fasl-ı tefsirî bulunsun. Malumât-ı diniye gıda-yı hayat-ı ebediye demek olduğundan âfide karîhaları –fıkr u dânişleri- daire-i vukuf ve tahsilleri vüsat ve kemal buldukça mütalaa ederler. Topu birkaç sûre-i kasîresinde bunca dekâyıkı –bunca hükm-i celileyi- rehber-i saadet-i din u dünya olacak binlerce kavâid-i ahlâkiyeyi -bir mükemmeliyet-i harika ile- cem etmiş olan kitabullahın azametinden, icazından, füyuzât-ı müessiresinden hisse-çîn olurlar" dedik. Tercüme ve telhişçe görülecek nevâkısın tashihi ashab-ı fazl u iktidarın himmetinden müsterhamdır. Saf bir gayretin halisâne bir niyetin mahsulüne lisan-ı muâhazeyi uzatmak gafleti erbab-ı kemalden uzaktır". Mazhar, *a.g.e.*, s. 237-238.

muhabbette, ‘makam-ı hilafet’e olan ‘itaat ve sadakat’te ‘halisâne ve bî-garazâne’ olma gerekliliğini belirtir⁴⁸¹.

‘Fevâid-i Tefsiriye’ bölümünde dikkat çeken diğer bir husus Nâs sûresinin tefsiri bitirilirken dile getirilenlerdir. Yazara göre Kur’ân’ın ilk harfi ‘be’ ile son harfi ‘sin’in birleşmesinden oluşan ve ‘kâfi’ anlamına gelen ‘bes’ kelimesi bu iki harf arasında beyan edilen (yani Kur’an’da belirtilen) bütün hükümlerin müminler için iki dünyada ‘selamet ve saadet’e erişmek için yeterli olduğunu gösterir⁴⁸². Kaynak belirtilmeyen bu yorumun Celvetî şeyhi İsmail Hakkı Bursevî’nin (1653-1725) *Rûhu’l-Beyân* isimli tefsir kitabından alınmış olması muhtemeldir⁴⁸³. ‘Fevâid-i Tefsiriye’ bölümünün esas kaynağı olan *Mefâtîhu’l-Gayb*’ta yer almayan böyle bir pasajın burada yer alması, müellifin yaşadığı dönemde ortaya çıkan ‘kaynaklara dönüş’ ve ‘Kur’ân merkezli din anlayışları’ gibi yeni hareketlerin bir etkisi olarak değerlendirilebilir.

19) Bahçesaray Rüşdiye Mektebi muallimi olan Mahmud Mesud mekteplerde okutulmak üzere bir dizi *İlmihal* kitabı yazmıştır. Müellifin hayat hikâyesine dair bir

⁴⁸¹ Yazar bu hiyerarşiyi “ebeveyne ta’zîm u hürmet, büyüklere tekrîm u riâyet, küçüklere rıfk u nezâket” olarak sürdürür. Mazhar, *a.g.e.*, s. 185, dn. 1.

⁴⁸² “Kur’ân-ı kerimin ilk harfi ‘bismillâh’ın bâsı ve son harfi ‘ve’n-nâs’ın sîni olduğu cihetle bunların rabtından gerek Arabî’de gerek Farisî’de kifayet manasını tazammun eden ‘bes’ kelimesi husûle gelmekte ve şu işaret-i beyne’l-harfeyn beyan buyrulan ahkâm-ı furkânîyenin kâffe-i mü’minîn ve muvahhidin için te’min-i saadet ve selamet-i dâreyne kâfi bir rehnümâ-yı mübîn ve –terkibin her türlü şümûlüyle- rahmeten lil-âlemîn olduğunu göstermektedir. Beyt-i âtî bu hakikatin bir tasvir-i belîğidir: Evvel u âhir-i Kur’an zîci bâ âmed u sîn / Yani ender reh-i din rehber-i tû Kur’ân bes”. Mazhar, *a.g.e.*, s. 237. Farsça bu beyit şu şekilde tercüme edilebilir: “Kur’ân’ın evveli ve sonu neden bâ ve sîn gelir / Çünkü din yolunda sana rehber olarak Kur’ân yeter”. Tercüme konusunda katkılar sunan Yrd. Doç. Dr. Cevat Sıddıkî’ye müteşekkirim.

⁴⁸³ Bkz. İsmail Hakkı Efendi [Bursevî], *Rûhu’l-Beyan*, [Bulak], 1287/1870, c. VI, s. 800. Bu kitap Bulak ve İstanbul’da pek çok defa basılmıştır: 3 cilt olarak 1255’te; 4 cilt olarak 1264, 1276, 1285, 1286, 1306; 6 cilt olarak 1278 ve 1287’de; bkz. Ali Namli, “Rûhu’l-Beyân”, *DİA*, c. XXXV (2005), s. 213.

bilgi edinemedik⁴⁸⁴. Gaspıralı İsmail Bey'in Kırım-Bahçesaray merkezli başlattığı 'Ceditçilik' hareketinde mektep reformunun çok önemli bir yer tuttuğu ve genellikle buradaki okullara İstanbul'dan hocaların davet edildiği⁴⁸⁵ bilgisi göz önüne alınırsa müellifin İstanbul'da yetişmiş ve sonradan Bahçesaray'a gitmiş olabileceğini düşünebiliriz. Önemli olan husus, Bahçesaray'da muallimlik yapan Mahmud Mesud'un yazdığı ilmihal kitabının II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da birçok defa basılarak mekteplerde okutulmasına karar verilmesidir⁴⁸⁶. Bu durum az bilinen II. Abdülhamid-*Cedit Hareketi* münasebetleri açısından da önemli bir ayrıntıdır.

Mahmud Mesud din dersi muallimi olmasının avantajını da kullanarak birbiriyle irtibatlı beş ayrı din dersi kitabı yazmıştır: İbtidaiye birinci sınıflar için *Mebâdî-i İlmihal*, ibtidaiye ikinci sınıflar için *Muhtasar İlmihal*, ibtidaiye üçüncü sınıflar için *İlmihal-i Sağır*, rüşdiye birinci sınıflar için *İlmihal-i Kebîr*, rüşdiye ikinci sınıflar için *Mufassal İlmihal*⁴⁸⁷. Ancak kütüphane katalogu taramalarımnda bunlardan

⁴⁸⁴ Mahmud Mesud ismiyle yaptığım taramalarda sadece şu makalelere ulaşılabilirdim: "Asya-yı Osmânî'de Milliyetler", *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, S. 103 (İstanbul, 1337/1919), s. 1293-1296; "Asya-yı Osmânî'de Milliyetler Birinci Kısım: Anadolu", *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, S. 108 (İstanbul, 1337/1919), s. 1371-1373; "Kaşgar Kıta-i İslamiyesi ve Yakub Han", *Sebilü'r-Reşad*, S. 378 (15 Teşrin-i Sani 1334), s. 266-268; "Kaşgar Kıta-i İslamiyesi ve Yakub Han –II", *Sebilü'r-Reşad*, S. 379 (21 Teşrin-i Sani 1334), s. 279-280; "Kaşgar Kıtası ve Yakub Han –III", *Sebilü'r-Reşad*, S. 383 (19 Kanun-i Evvel 1334), s. 342-343.

⁴⁸⁵ Zafer Karatay, "Bahçesaray", *DİA*, c. IV (1991), s. 482; Hakan Kırımlı, "Gaspıralı İsmail Bey", *DİA*, c. XIII (1996), s. 394-395; aynı müellif, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara, TTK Yayınları, 1996, s. 179-180.

⁴⁸⁶ II. Abdülhamid döneminin sonunda basılmış bir Maarif Nezareti cedvelinde Mahmud Mesud'un *İlmihal-i Kebîr*'i idadî ve rüşdiye mekteplerinde okutulan kitaplar arasında zikredilir: *Kütüb ve Resail Cedveli Numero 10*, (yedi ve beş senelik Mekâtib-i İdadîye müfredat programına muvafik ve hükmü bir seneye şamildir), İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1325. Diğer din dersi kitapları Mustafa Asım'ın *Akâid Dersleri*, Esad Efendi'nin *Musahhah Dürr-i Yektâ*'sı, Ahmed Ziyaüddin'in *Vesiletü'n-Necât*'ı, Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslâm*'ı, Sırrı Paşa'nın *Nakdül-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*'ı, Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Telhisü'l-Kelâm fî Berahîni Akâidi'l-İslâm*'ı.

⁴⁸⁷ "... bu eser dahi "*Mebâdî-i İlmihal*, *Muhtasar İlmihal*, *İlmihal-i Sağır*, *İlmihal-i Kebîr*, ve *Mufassal İlmihal* namlarıyla beş kitab üzerine tertib u tefrik olunmuşdur, ki birincisi: ilmihal tahsiline yeni başlayan mekâtib-i ibtidaiyenin birinci senelerine, ikincisi: mekâtib-i mezkûrenin ikinci senelerine, üçüncüsü: üçüncü senelerine, dördüncüsü: mekâtib-i rüşdiyenin birinci senelerine ve beşincisi: yine mekâtib-i rüşdiyenin ikinci ve üçüncü senelerine mahsusdur". Mahmud Mesud, "Mukaddime", *Usûl-i*

İlmihal-i Sağîr ile *Mufasssal İlmihal*'in neşredildiğine dair bir bilgiye rastlamadım⁴⁸⁸. Ancak burada önemli olan bir başka husus, yazarın çocukların tahsil süreçlerine ve kapasitelerine dair bir farkındalık taşıması ve pedagojik kaygılarla her sınıf için ayrı kitapların yazılmasını vurgulamasıdır⁴⁸⁹. Mahmud Mesud yıllarca din dersi muallimliği yaptığı için⁴⁹⁰ sınıf ortamını ve talebelerin durumlarını fiilen tecrübe etmesinin verdiği imkânla yazdığı kitaplardaki her bir konunun sonuna sorular koymuş, konuları maddeler halinde sorulu-cevaplı bir şekilde anlatmış, böylece meselelerin iyice yerleşmesini sağlamanın yanında kitapların aile içinde de talebelere tedris edilebileceğini belirtmiştir⁴⁹¹. Yazar kitabının mukaddimesinde Sultan II. Abdülhamid'in eğitim çabalarına övgüde bulunmayı ve *terakki* düşüncesini vurgulamayı da ihmal etmez⁴⁹².

“İlmihal tahsiline yeni başlayan çocuklara mahsustur” alt başlığıyla yayınlanan *Usûl-i Akâid-i İslâmiye'den Mebâdî-i İlmihal*'de ilk yaratılan insan, Kur'ân'da adı geçen peygamberler, itikâta ve amelde mezhep, din u millet, şeriat, İslâm'ın ve imanın şartları, Allah'ın zâtî ve subutî sıfatları, ef'âl-i mükellefîn,

Akâid-i İslâmiye'den Muhtasar İlmihal, İstanbul, Bâbüâlî Caddesi'nde 25 Numaralı Matbaa, 1313, s. 2-3.

⁴⁸⁸ 1312'de neşredilen *Usûl-i Akâid-i İslâmiye'den İlmihal-i Kebîr*'in kapak sayfasındaki “mekâtib-i ibtidaiyenin üçüncü ve rüşdiyenin birinci ve ikinci senelerinde tedris olunmak üzere tertib olunmuştur” notu, *İlmihal-i Sağîr* ile *Mufasssal İlmihal*'in *İlmihal-i Kebîr* kitabında birleştirildiği intibamı vermektedir.

⁴⁸⁹ “Müstağnî-i arz u beyan olduğu üzere mekteblere mahsus bu gibi risalelerin, çocukların hudûd-ı tahsil u melekelerine göre derecât-ı mütefâviteye taksimi, istifade-i matlûbenin husûlünü teshil u temin edeceğinden...”. Mahmud Mesud, *a.g.e.*, s. 2.

⁴⁹⁰ “Usûl-i Akâid-i İslâmiye'ye dair evvelce tertib u telif edip yedi sekiz sene tedris ile mekâtibin ihtiyacâtına göre islah u ikmaline muvaffak olduğum eser-i nâçizânemin...”. Mahmud Mesud, *a.g.e.*, s. 2.

⁴⁹¹ “Derslerin talebe zihinlerinde güzelce yerleştirilmesi için muallimîn tarafından îrâd olunmak üzere her dersin nihayetine birtakım sualler dahi vaz olunmuştur, ki bu suretle resâil-i mezkûrenin aileler beyninde dahi etfâle tedris ve taliminin suhulet-i fevkalâdesine hizmet edilmiştir”. Mahmud Mesud, *a.g.e.*, s. 3.

⁴⁹² “Meşher-i bedâyi'-i kemalât olan şu asr-ı celil-i hazret-i hilafet-penahîde ulûm ve maarifce dahi bâsıra-pîrâ-yı şükrân olmakda bulunan âsâr-ı terakkiyât meyânında...”. Mahmud Mesud, *a.g.e.*, s. 2.

namazın farzları, abdestin farzları, guslün farzları, oruç, zekât ve haccın farzları, sübhâneke, salavât-ı şerife, kunut duası, ‘elli dört farz’ gibi konular sorulu-cevaplı olarak yer alır⁴⁹³. Her konunun sonuna ilave edilen ‘sualler’ kısmında okunması istenen sûreler ve dualar ise şunlardır: Nâs, Kevser, Fâtiha, Kadir, İhlâs, Asr, Tahiyât, Felak, Salavât-ı şerife, Sübhâneke, Kunut. Görüldüğü üzere ilmihal tahsiline başlayacak ilk talebeye namazda kullanması gereken ve ağırlıklı olarak kolay ezberlenebilen sûre ve dualar öğretilmek istenmiştir. Ayrıca ilk defa Mustafa Bey’in ilmihal kitabında rastlanan⁴⁹⁴, diğer kitaplarda yer almayan ve geleneksel İslâm anlayışını çağrıştıran ‘elli dört farz’ın burada yer alması sınıf ortamını bilen bir muallim olarak yazarın konuya verdiği önemi göstermektedir. Yazar ‘elli dört farz’ı ayrı bir risale olarak da neşretmiştir⁴⁹⁵.

20) Mahmud Mesud’un “Mekâtib-i ibtidaiyenin ikinci senelerine mahsusdur” kaydıyla basılan *Usûl-i Akâid-i İslâmiye’den Muhtasar İlmihal*⁴⁹⁶ adlı risalesinde ise ilk kitaptaki konular ‘elli dört farz’ dışında muhafaza edilmiş, yeni konuların ilave edilmesi yanında eski konulara yeni soru-cevaplar eklenmiştir⁴⁹⁷. İlave edilen konular şunlardır: Abdestin sünnetleri ve müfsitleri, teyemmüm, namazın vacipleri

⁴⁹³ Mahmud Mesud, *Usûl-i Akâid-i İslâmiye’den Mebâdî-i İlmihal*, İstanbul, Bâbîâlî Caddesi’nde 38 Numaralı Matbaa, 1320/1903, 47 s. Seyfeddin Özege kataloğunda 1320 hicri olarak hesap edilmiştir. Ancak diğer kitaplarının basımında genellikle rumî takvimin kullanıldığı anlaşıldığı için bu tarihin de rumî olması muhtemeldir. O zaman miladî olarak 1904-1905 tarihine tekabül eder.

⁴⁹⁴ 11 nolu maddeye bakınız.

⁴⁹⁵ Bkz. Mahmud Mesud, *Elli Dört Farz*, İstanbul, Bâbîâlî Caddesi’nde 25 Numaralı Matbaa, 1313/1895, 20 s. Özege kataloğunda kaydı bulunan bu esere ulaşamadık.

⁴⁹⁶ Mahmud Mesud, *Usûl-i Akâid-i İslâmiye’den Muhtasar İlmihal*, İstanbul, Bâbîâlî Caddesi’nde 25 Numaralı Matbaa, 1313/1897-98, 80 s. Özege kataloğu bu tarihi hicri olarak almışsa da bu yanlıştır. Çünkü ruhsatnâme tarihi 8 Kanunusânî 1312 (16 Şevval 1314/20 Ocak 1897)’dir. Diğer baskıları 1321, 1324 ve 1329’da yapılmıştır.

⁴⁹⁷ Bir örnek vermek gerekirse ilk kitapta sadece “itikâta mezhebin nedir” sorusu ve cevabı yer alırken, ikinci kitaba “itikâta mezhebim Ehl-i Sünnet ve ve’l-Cemaat mezhebidir demek ne demektir” sorusu ve cevabı ilave edilir, bkz. Mahmud Mesud, *a.g.e.*, s. 12.

ve müfsitleri, kelime-i şehadetin ve âmentünün Türkçe karşılıkları. Okunması istenen dua ve sûreler ise Kadir, Leheb, Nasr, Kevser, Felak, Fil, Fâtiha, Kureyş, Nâs, Kafirûn, İhlâs, Tekasür, Asr, Kunut duaları, Tahiyât, Zilzal, Sübhâneke, Salavât-ı şerifedir. “Bunların [âmentünün] manasını bilerek okumak lazım ve farz-ı ayndır”⁴⁹⁸ kaydıyla âmentünün mealinin verilmesi dikkat çekmekte ve dönemsel temayülleri akla getirmektedir.

21) Mahmud Mesud’un “Mekâtib-i ibtidaiyenin üçüncü ve rüşdiyyenin birinci ve ikinci senelerinde tedris olunmak üzere tertib olunmuştur” alt başlıklı *Usûl-i Akâid-i İslâmiye’den İlmihal-i Kebîr* isimli kitabı da diğer kitaplara yapılan ilavelerle zenginleştirilmiştir⁴⁹⁹. İlave edilen konular arasında farz-ı ayn ve farz-ı kifâye, sünnet-i müekke, sünnet-i gayr-i müekke, abdestin müstehapları ve mekruhları, abdest duaları, guslün sünnetleri, teyemmümün usûlü, beş vakit namazın Arapça niyetleri, namazın sünnetleri, müstehapları ve mekruhları, oruç tutulması haram olan günler zikredilebilir. Ezberlenmesi istenen sûre ve dualar ise şunlardır: Asr, İhlâs, Fîl, Nâs, Mâun, Tîn, Nasr, Fâtiha, Kadir, Kureyş, Leheb, Kevser, Felak, Hümeze, Kâria, Kafirûn, Zilzâl, Sübhâneke, İnşirâh, Tekâsür.

22) Kastamonu Askerî Rüşdiye muallimi Ahmed Ziyaüddin Efendi’nin askerî mekteplerde okutulması kararlaştırılan kitabı *Vesîletü’n-Necât*⁵⁰⁰ ismini taşımaktadır.

⁴⁹⁸ Mahmud Mesud, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁹⁹ Mahmud Mesud, *Usûl-i Akâid-i İslâmiye’den İlmihal-i Kebîr*, İstanbul, Bâbîâlî Caddesi’nde 25 Numaralı Matbaa, 1312/1897-98, 128 s. Özege kataloğu 1312’yi yine hicrî olarak vermiştir ki bu da yanlıştır. Çünkü ruhsatnâme tarihi yine 8 Kanunusânî 1312 (16 Şevval 1314/20 Ocak 1897)’dir. 1326’da basılmıştır.

⁵⁰⁰ Ahmed Ziyaüddin, *Vesîletü’n-Necât*, İstanbul, Alem Matbaası, 1314/1896, 127 s. 1316, 1317, 1319, 1323 ve 1327 tarihlerinde de neşredilmiştir. Müellif hakkında çok kısa bilgi için bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 345.

Hayatı hakkında fazla bilgi edinemediğimiz, ilmiye mensubu olduğu anlaşılır⁵⁰¹ müellif, Kastamonu’da 1333/1914’te vefat etmiştir. Bursalı Mehmed Tahir’in “tertibi latif, kıymet-i ilmiyeyi haiz bir ilmihal olup senelerce askerî rüşdiyelerinde tedris edilerek şakirdânın istifadelerini mûcib olmuşu” ifadeleriyle tebci ettiği eserde itikâta ve amelde mezhep, din u millet, iman esasları, ef’âl-i mükellefîn, edille-i şer’iye, İslâm’ın şartları, gusûl, abdest ve duaları, teyemmüm, namaz, ezan ve ikamet, zekât, oruç, kurban, hac, cihad, ulü’l-emre itaat, silah talimi, nöbet tutmak, iâne-i harbiye, gazilere ve şehit ailelerine yardım gibi konular işlenir⁵⁰². Her bir konu toplamda yüz sekiz olan ‘ders’ başlıkları altında verilir ve konuların bir kısmı maddeler halinde anlatılır. Cihad ve itaate dayalı konular ayet, hadis ve İslâm tarihi uygulamaları delil gösterilerek işlenir.

Kitabın ‘İfade-i Mahsusa’ isimli önsözünde II. Abdülhamid döneminde yürütülen eğitim kampanyasının övgülerle tahkiye edilmesinde kullanılan şu kavramlar *yeni bilim anlayışlarının* ve *Aydınlanma düşüncesinin* etkileri olarak değerlendirilebilir: ‘müstenîr-i envâr-ı ilm u marifet’ (bilim ve bilginin nurlarıyla aydınlanma), ‘âfitâb-ı âlem-tâb-ı maarif’ (dünyayı aydınlatan bilgi güneşi), ‘terakkî-i maarif’ (bilginin ilerlemesi)⁵⁰³. Kitabın dikkat çekici bir hususiyeti muhatap öğrenci kitlesinin ileride asker ve zâbit olmaları hesaba katılarak olsa gerek savaşta zafere ulaşmanın maddî-manevî sâiklerinin belirtilmiş olmasıdır. Savaş esnasında nebîlerin, evliyanın, şehitlerin, alimlerin ve salihlerin ruhlarından istimdat etmek ve cihadla ilgili ayetleri, Hz. Peygamber’den nakledilen duaları, ‘ezkâr u tesbihât’ı okumak gibi

⁵⁰¹ Kısa hal tercümesini yazan Bursalı M. Tahir’in ‘zamanımız ulemasından’ kaydıyla tanıttığı Ahmed Ziyaüddin Efendi’nin *Maarîf Salnâmeleri*’nde verilen Kastamonu Askerî Rüşdiyesi öğretim kadrosunu tanıtan çizelgede de rütbesi ‘müderres’ olarak belirtilmiştir.

⁵⁰² Ahmed Ziyaüddin, *Vesiletü’n-Necât*, 4. bs., İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1319, 111 s.

⁵⁰³ Ahmed Ziyaüddin, *a.g.e.*, s. 2-4.

‘fevz u necât’a ulaşmanın manevi sebeplerinden bahsedilmesi kitabın dinî-hamasî hissiyatı okuyucular nezdinde üst seviyeye çıkarma çabasının bir sonucu olsa gerektir⁵⁰⁴. Maddî sebepler ise silah ve nişan talimi, at besleme ve nöbet beklemedir⁵⁰⁵. Bu konular anlatılırken meselelere dinî anlam ve vazife yükleme amacıyla çok sayıda ayet ve hadis metinlerine yer verilmiştir.

Son dönem Osmanlı devlet adamlarının ve aydınlarının zihin dünyasını meşgul eden hayatî bir mesele olarak devletin kurtarılmasıyla dinin de kurtulacağı inancı *Vesiletü'n-Necât*'ta da göze çarpar. Yazar çeşitli vesilelerle ‘*muhafaza-i din u devlet*’ten bahsederek⁵⁰⁶ bu ikisinin ayrılmazlığını vurgulamış olur. Ayrıca kitabın sonunda cihad ve şehitlik konularıyla irtibatlı olarak muhafaza edilmesi gereken hususlar ‘*din, devlet, ırz, namus, haysiyet-i İslâmiye ve şevket-i Osmaniye*’ şeklinde sıralanır⁵⁰⁷. Burada da İslâm’ın haysiyetinin Osmanlı Devleti’nin varlığına ve gücüne bağlı olduğu ihsas edilmiş olur.

Vesiletü'n-Necât'ta genelde padişah, özelde II. Abdülhamid övgüsü ve vurgusu özel bir itina ile her fırsatta dile getirilmeye çalışılır⁵⁰⁸. O kadar ki ‘Ulü’l-

⁵⁰⁴ Ahmed Ziyaüddin, *a.g.e.*, s. 93-95.

⁵⁰⁵ Ahmed Ziyaüddin, *a.g.e.*, s. 95-99.

⁵⁰⁶ Ahmed Ziyaüddin, *a.g.e.*, s. 98, 99, 101.

⁵⁰⁷ Ahmed Ziyaüddin, *a.g.e.*, s. 108.

⁵⁰⁸ ‘İfade-i Mahsusa’ başlıklı kitabın önsözünde II. Abdülhamid dönemi ‘terakkî-i maârif emr-i ehemminde’ki gelişmelerden övgüyle söz edilir (s. 2-4); namazdan sonra okunması gereken Arapça dua metninin verildiği bölümde (s. 63-64) metin içerisinde Allah’tan mağfiret istenirken sayılanlar arasında sultan da vardır, Arapça metni okuyamayanların Türkçe olarak önce padişahın sonra da ana-baba ve hocalarının sıhhat u selameti için dua etmesi gerektiği belirtilir. Cihadın “... din-i İslâm düşmanları veyahud ahaliyi Peygamber vekili olan padişahın itaatinden çıkarmağa çalışan âsilerle” yapıldığına dikkat çekilir (s. 89). ‘İane-i harbiye’ başlıklı konuda “Bir kimse dünyada Allah Te‘âlâ hazretleri’nin halifesi olan padişaha yardım eylese kıyamet gününde Allah Te‘âlâ ol kuluna rahmet ve mağfiretiyle yardım eder” hadisi zikredilir (s. 104). Eserin sonunda Sultan Abdülhamid’le elde edilen pek çok ‘fütûhât u muvaffakiyât’ın devamı için dua edilmesinin kulluk vazifesi olduğu belirtilir (s. 108).

emre İtaatin Vücûbu' başlıklı konuda, 1897 Osmanlı-Yunan savaşında kazanılan zaferin Sultan II. Abdülhamid'e olan sadakat ve itaatten ileri geldiği vurgulanır⁵⁰⁹.

23) Meclis-i Maarif âzâsı Cemaleddin Efendi'nin (1859-1916) *Hulasa-i İlm-i Kelâm*⁵¹⁰ adlı eseri 'idadî üçüncü senesine mahsusdur' notuyla neşredilmiştir. Cemal Efendi'yi diğer ilmiye mensubu din dersi kitabı yazarlarından ayıran bazı hususlar göze çarpmaktadır. Şöyle ki Cemal Efendi Saray'ın itimadını kazandığından olsa gerek klasik görevlerle yeni ihdas edilen görevler arasında gidip gelen bir seyir takip ederek Kudüs, Beyrut ve Yemen gibi dönemin hassasiyet kazanan merkezlerinde Defter-i Hakanî ve Heyet-i İslahiye memurluğu, İstanbul'da yetim çocuklar için açılan Daru'l-Hayr Mektebi müdürlüğü, Mekke ve İstanbul kadılığı yapmıştır⁵¹¹. İlmiye kökenli diğer din dersi kitabı yazarları ise II. Abdülhamid döneminde, ya mekteplerdeki muallimliklerinin yanında ilmiye görevi olarak sadece dersiâmlık ve vaizlik yapmışlar ya da ilmiye görevlerini bırakmışlar idi. Ayrıca mekteplerdeki görevlerine hep devam etmişlerdi.

Klasik kelâm kitaplarının tarzını ve muhtevasını yansıtan *Hulasa-i İlm-i Kelâm*'ın başında ilm-i kelâmın ve akâidin tanımı yapılarak kelâm tarihi üzerinde durulmuş, sonra isbat-ı vücûb-ı tevhid ve marifet, esbâb-ı marifet, havâss-ı hamse, haber-i sadık, akıl, hudûs-ı alem, isbat-ı Sâni', subutî sıfatlar, ru'yetullah, ef'âl-i

⁵⁰⁹ "... Bâhusus içinde bulunmağla hakkâ ki müftehir ve mesûd olduğumuz devr-i celîl-i ulviyet-delîl-i hazret-i Abdülhamid hân-ı sâni'de Yunan Devleti'nin ahid-şikenâne ve tecâvüzkârâne ikâ ettiği muâmelesi üzerine fî 5 Nisan 1313 tarihinden 6 Mayıs 1313 tarihine kadar bir ay kadar devam eden muhârebâtda bi-havlihî Te'âlâ tecellî-nümâ-yı celâlet ü satvet olan gâlibiyât u muzaffariyât ve bütün cihan, cihaniyânın enzâr-ı takdir ve tahsînini celb eden şaşaalı muvaffakiyât ve tecelliyât hep sâye-i adl u re'fetinde kemâl-i refâhiyet u saadetle yaşadığımız o halife-i a'zam ve o hâmî-i şeriat u ümem, padişah-ı akdes u ekremimiz efendimiz hazretlerine olan fart-ı sadakat ve itaatten ilerü gelmiştir". Ahmed Ziyaüddin, *a.g.e.*, s. 90-91.

⁵¹⁰ Cemaleddin Efendi, *Hulasa-i İlm-i Kelâm*, [İstanbul], Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Litoğrafya Destgâhı, 1314/1897, 84 s.

⁵¹¹ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996, c. III, s. 59-60; Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. IV (haz. Hava Selçuk), s. 98-99.

ibâd, mezheb-i Ehl-i Sünnet, irade-i cüz'îye, istitâat, peygamberlere, meleklere ve kitaplara iman, miraç, keramet, ahvâl-i ahiret, kabir azabı, ba's, vezn, kitab, sual, havz, sırat, cennet-cehennem, kebâir, şefaât gibi konular işlenir⁵¹². Risalenin sonuna 'lâhika' başlığı ve "emr-i meâd hakkında Fahreddin Razî hazretlerinin *Tefsir-i Kebir*'inden tenkid ile bazı ebhâs-ı latifenin lâhika olarak dercini münasib gördüm" notuyla 'haşr'ın mümkün ve 'meâd'ın hak olduğunu ispatlamak üzere on bir sayfalık ilave metin eklenmiştir. Kitapta Fahreddin Razî, Gazalî, Teftazanî, Ebu İshak İsferyânî, Bakıllanî gibi müelliflere atıflar yapılmıştır⁵¹³. Dönemsel temayüllere uygun olarak Ehl-i Sünnet vurgusu⁵¹⁴ dikkat çekmektedir. O kadar ki 'ilm-i kelâm'ın tarifi bu çerçevede yapılır⁵¹⁵. Mucizelerin ve miraç hadisesinin anlatımında diğer ders kitaplarında yapıldığı gibi aklî ve fizikî delillerin yerine naklî delillerin kullanılması risaleyi diğer kitaplardan ayırmaktadır⁵¹⁶.

24) 24 Muharrem 1316 [1898] tarihli Mekteb-i Mülkiye müfredatını düzenleyen bir Maarif dosyasından öğrendiğimize göre Mülkiye Mektebi birinci ve ikinci senelerinde *Kaside-i Nûniye Şerhi* isimli kitabın okutulması

⁵¹² Cemaleddin Efendi, *a.g.e.*

⁵¹³ Sırasıyla bkz. Cemaleddin Efendi, *a.g.e.*, s. 10, 33, 42, 46, 46.

⁵¹⁴ Cemaleddin Efendi, *a.g.e.*, s. 2-4, 42-43.

⁵¹⁵ "İlm-i kelâm bir ilimdir ki akâid-i imaniyeyi edille-i akliye ile isbat ve akâidde de eslâf-ı ümmet ve Ehl-i Sünnet ve cemaat mezhebi olan tarik-i müstakimden inhirâf eden ehl-i bidatı red hususlarını mütezammındır". Cemaleddin Efendi, *a.g.e.*, s. 2.

⁵¹⁶ "Fahru'l-mürselîn aleyhi salavât-ı Rabbü'l-alemîn efendimiz hazretlerinden sadır olan daha pek çok mucizât vardır ki anlar da kâbil-i inkar olamayacak derecede hadd-i tevatüre bâliğ ve kütüb-i tevarih ve şiyerde mezkurdur", "Aleyhi's-salatü ve's-selam efendimiz hazretlerinin alem-i yakazada bi-şahsin Mescidü'l-Haram'dan Beyt-i Makdis'e ve oradan semâvât u arş u cennete mirac-ı seniyyeleri hakdır. Mescidü'l-Haram'dan Beyt-i Makdis'e kadarı este'îzü billah (Sübhanellezî esrâ bi-abdihî) ayet-i kerimesiyle sâbit olduğu için inkarı küfür ve mahall-i mezkûrdan semâvâta urûc-ı seniyyeleri ehâdis-i meşhure ile müsbet bulunduğundan inkarı dalalettir". Cemaleddin Efendi, *a.g.e.*, s. 58, 62.

kararlařtırılmıřtır⁵¹⁷. Klasik dönem Osmanlı alimlerinden ilk İstanbul kadısı Hızır Bey (1407-1459)⁵¹⁸ tarafından kaleme alınan ve Fatih Sultan Mehmed’e takdim edilen, her bir beytinde bir kelâm meselesi veciz şekilde ifade edilen yüz beş beyitlik bu kasidenin hangi şerhinin okutulduğu, tercümelerinden istifade edilip edilmediği şimdilik tesbit edilememiřtir⁵¹⁹. Eserde kasidenin yazılış amacı, Allah’ın varlığı ve sıfatları, ihtiyarî fiiller, hidayet ve dalalet, hüsün ve kubuh, akıl, aslah, rızık, ecel, nübüvvet, keramet, iman, İslâm, imamet gibi konular işlenir⁵²⁰. Mülkiye Mektebi talebelerinden Ahmet Hilmi Kalaç’ın rivayeti doğru ise eser derslerde ezberlettirilerek tedris ediliyordu⁵²¹. Medrese tedris geleneğinde talebelerin ezberlemesini kolaylaştırmak üzere her ilim dalı için manzum eserler telif etme geleneği vardı. Bu gaye ile yazılan *Kaside-i Nûniye*’nin yüksek tahsil veren bir mektepte ders kitabı olarak okutulması geleneğin modernlikle içiçe olması için çaba sarf eden Hamidiye devrinin bir özelliği olarak yorumlanabilir.

25) Bir önceki maddede zikredilen müfredat çizelgesinde Mülkiye ikinci ve üçüncü senelerinde okutulması istenen kitaplar arasında *Hadis-i Erbaîn*⁵²² ve *Cami-i*

⁵¹⁷ BOA. MF.MKT. 400/22-7, 24 Muharrem 1316 / 13 Haziran 1898, “Mekteb-i Mülkiye-i şâhânenin kısm-ı idadî ve âlîsinde tedris olunan ulûm-ı diniyeye aid kitaplar ile mikdar-ı saati mübeyyin programdır”. *Kaside-i Nûniye*’nin Mülkiye’de okutulmuş olduğuna dair bir hatıra kaydı için bkz. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. I, s. 329.

⁵¹⁸ Hayatı ve eserleri için bkz. Mustafa Said Yazıcıoğlu, “Hızır Bey”, *DİA*, c. XVII (1998), s. 413-415.

⁵¹⁹ Eser hakkında genel bilgi ve eserin şerhleri, tercümeleri ve baskıları için bkz. Mustafa Said Yazıcıoğlu, “el-Kasidetü’n-Nûniyye”, *DİA*, c. XXIV (2001), s. 571-572.

⁵²⁰ Yazıcıoğlu, “el-Kasidetü’n-Nûniyye”, s. 571.

⁵²¹ Bkz. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. I, s. 329.

⁵²² Çeşitli konulara dair kırk hadis metni ihtiva eden eserlerin ortak adı olan ‘Erbaîn’ hakkında bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, “Kırk Hadis”, *DİA*, c. XXV (2002), s. 467-470; hadis alimi ve fakih Nevevî (1234-1277)’nin İslâm dünyasında çok meşhur olmuş olan *Erbaîn*’i için bkz. M. Yaşar Kandemir, “Nevevi”, *DİA*, c. XXXIII (2007), s. 47.

*Sağır*⁵²³ isimli eserler de zikredilmiştir⁵²⁴. Kitapların muhtevasının tamamının yerine “*Hadis-i Erbaîn* nam kitabdan ve *Cami-i Sağır*’den müntehab ahlâk ve mehâsin-i İslâmiye ve siyer-i nebeviyeye dair (...) ve ibadât-ı İslâmiye’nin fezâili hakkında vârid olan bazı ehadis-i şerife” ifadesiyle belirtildiği üzere belli yerlerin okutulması istenmiştir⁵²⁵. Özellikle merkez ve taşra bürokrasisine eleman yetiştirmek üzere kurulan Mülkiye Mektebi talebeleri arasında artarak devam eden muhalif hareketler siyasî merkezi ve eğitim bürokrasisini ulûm-ı diniye derslerinde ahlâkî ve manevî eğitime daha fazla yer verilmesi yönünde tedbirler almaya sevk etmiş olsa gerektir⁵²⁶. Ayrıca klasik dönemde üst düzey memur yetiştiren eğitim kurumu olan Enderun’da başta hadis olmak üzere dinî ilimlerin de okutulmuş olması⁵²⁷ Abdülhamid döneminde belli bir geleneğin devam ettirilme çabası olarak da yorumlanabilir.

26) Zikri geçen Mekteb-i Mülkiye müfredat düzenlemesinde Mülkiye’nin üst sınıflarında Nisâ, Arâf ve İsrâ sûrelerinde bulunan “evâmir-i Sübhaniye ve mehâsin-i vezaif-i İslâmiyeye dair bazı âyât-ı celile” ile Yasîn, Duhâ ve İnşirâh gibi sûrelerin tefsirlerinin okutulması da kararlaştırılmıştır⁵²⁸. Medine’de nazil olan Nisâ Sûresi

⁵²³ Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı alimi Süyûtî’nin (1445-1505) derlediği kısa hadisleri ihtiva eden *Cami-i Sağır* için bkz. Mücteba Uğur, “el-Câmiu’s-Sagir”, *DİA*, c. VII (1993), s. 113-114.

⁵²⁴ BOA. MF.MKT. 400/22-5, 24 Muharrrem 1316 / 13 Haziran 1898, “Mekteb-i Mülkiye-i şâhânenin kısm-ı idadî ve âlîsinde tedarik olunan ulûm-ı diniyeye aid kitaplar ile miktar-ı saati mübeyyin programdır”.

⁵²⁵ Mülkiye birinci senesinde de “evâmir-i Sübhaniye ve mehâsin-i vezaif-i İslâmiyeye dair ... *Hadis-i Erbaîn* nam kitabdan mezkûr bazı ehadis-i şerife”nin okutulacağı da kaydedilmiştir, bkz. BOA. MF.MKT. 400/22-5.

⁵²⁶ Bu bölümün bir sonraki kısmında ele alacağım Hamidiye devri mektep sisteminde ‘ahlâk’ın yeri ve anlamına dair vasıflı çalışmalar için bkz. Benjamin C. Fortna, “Islamic Morality in Late Ottoman ‘Secular’ Schools”, *IJMES*, S. 32 (2000), s. 370; aynı müellif, *Imperial Classroom – Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, New York, Oxford University Press, 2002.

⁵²⁷ Enderun’da *Buhari-i şerif* dersi okutulduğuna dair bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, c. I-II, s. 15-16.

⁵²⁸ BOA. MF.MKT. 400/22-5. Mezkûr sûreler hakkında bilgi için Diyanet İslâm Ansiklopedisi’ndeki maddelere bakınız.

hariç itikâdî konulara daha çok yer veren Mekkî sûrelerin seçilmiş olmasının ilmihal-akâid kitaplarında anlatılan konuların pekiştirilmesi niyetini taşıdığı söylenebilir. Zikredilen sûrelerdeki dinî-ahlâkî emirlere dikkat çekilmesi de dinin emir ve yasaklarına uyma konusunda hassasiyet sahibi, sadık ve itaatkâr bir nesil yetiştirme çabasıyla açıklanabilir. Sûrelerin tefsiri için hangi kitaplardan faydalanılacağı belirtilmemişse de Yasîn sûresi için bir ders kitabı neşredilmiştir. *Tefsir-i Sûre-i Yasîn*⁵²⁹ isimli Mülkiye Matbaası'nda taşbaskı ve rika hatla neşredilen eserin kapak sayfasında kitabın 'muallimi' olarak Manastırlı İsmail Hakkı'nın gösterilmesi ve "Mekteb-i Mülkiye talebesine mahsus ve matbû'u mahduddur" notundan dersi Manastırlı'nın okuttuğu ve ders kitabı olarak da bu kitabın okutulduğu anlaşılmaktadır⁵³⁰. Söz konusu eserde Yasîn sûresinin fazileti hakkında rivayetlere dayalı bir girişten sonra ayetlerin metni ve tercümesi verilmiş, "izahat, soru-cevap, nükte, faide, tafsil-i kıssa, lügat, belagat, istitrad, lâhika, tefsir-i elfâz, beyan, tahlil, tenbih, tavzih" gibi yan başlıklarla ayetler tefsir edilmiştir. Başta Kadı Beyzavî olmak üzere Fahreddin Razî, Hasan-ı Basrî, İbn Kesir, Neseî, Gazalî, Kurtubî, Ragıb el-İsfahanî ve Ebussuûd gibi müelliflere atıflarda bulunulmuş ve *Mesnevî*'den iktibas yapılmıştır.

⁵²⁹ Manastırlı İsmail Hakkı, *Tefsir-i Sûre-i Yasîn*, [İstanbul], Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Destgâhı, 1314/1897, 111 s. 1316 senesinde de neşredilmiştir. Mehmed Münir hatlı *Yasîn Sûre-i Celilesinin Tefsiri* başlıklı ve "Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'nin ikinci sınıfında tedris olunmuşdur" notlu, Hicrî 1320 tarihli yazma eser için bkz. Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yazmalar Bölümü, demirbaş no: 11702/TZ0022, 88+50 s. Güzel bir rika hatla yazılan bu defterde Yasîn sûresinden sonra müfredatta yer alan İsrâ, İnşirah ve Duhâ sûreleri ile Maûn ve İhlâs sûreleri de tefsir edilmiştir.

⁵³⁰ Zaten *Maarif Salnâmeleri*'nde İsmail Hakkı Efendi, Mülkiye Mektebi'nde ilm-i kelâm, tefsir ve hadis muallimi olarak gösterilmiştir, bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 2. Sene (1317), s. 550.

27) Müellifi belli olmayan *Etfâl-i Zükûr için İkinci İlmihal*⁵³¹ başlıklı risale köy ibtidaî mekteplerinin üçüncü senesinde ve kasaba ibtidaî mekteplerinin ikinci senesinde tedris edilmek üzere neşredilmiştir. Eserde ilmihalin tanımı, sıfât-ı zâtiye ve subûtiye, Kur'ân'da adı geçen peygamberler, iman ve İslâm, âmentü ve anlamı, İslâm'ın şartları, ef'âl-i mükellefîn, itikatta ve amelde mezhep, namaz, oruç, hac, zekât, gusül, teyemmüm, elli dört farz, ulû'l-emre itaat gibi konular işlenir⁵³². Geleneksel İslâm anlayışını yansıtan ve dönemin diğer din dersi kitaplarında pek yer almayan⁵³³ 'elli dört farz'a yer verilmesi, din ve devletin aynîleştirilmesi ve ayrılmazlığının vurgulanması (*selamet-i din u devlet*)⁵³⁴ ve padişaha her fırsatta dua edilmesi gerekliliğinin belirtilmesi⁵³⁵ eserin dikkat çeken hususiyetlerindedir.

28) Müellifi belirtilmeden basılan *Birinci İlmihal*'in⁵³⁶ kapak sayfasında vurgulandığı üzere zükûr rüşdiye mekteplerinin birinci senesinde tedrisi kararlaştırılmıştır. Eserde ilmihalin tanımı, sıfât-ı zâtiye ve subûtiye, Kur'an'da adı geçen peygamberler, iman ve İslâm, âmentü ve anlamı, iman esasları, İslâm'ın şartları, ef'âl-i mükellefîn, edille-i şer'îye, itikatta ve amelde mezhep, namaz, oruç, hac, zekât, gusül, teyemmüm, irade-i cüz'îye, Hz. Peygamber'in neseb-i âlîsi, aile efradı ve hususiyetleri, radâ' (başka bir anneden süt emme ve süt akrabalığı), abdest

⁵³¹ *Etfâl-i Zükûr için İkinci İlmihal*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1316/1898, 22 s. Aynı isimle 1317, 1319, 1324 ve başına *Musahhah* kelimesinin eklenmesiyle (muhtevayı etkilemeyecek küçük ekleme ve çıkarmalarla) 1322'de de basılmıştır.

⁵³² *Etfâl-i Zükûr için İkinci İlmihal*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1316.

⁵³³ Mustafa Bey ile Mahmud Mesud'un *İlmihal* kitapları bunun istisnasıdır.

⁵³⁴ *a.g.e.*, s. 22.

⁵³⁵ "Emiru'l-müminîn velînimet-i bî-minnetimiz padişah-ı hilafet-penâh efendimiz hazretlerinin (...) daima tevfikât-ı ilâhiyeye mazhariyetleri için beş vakit namazın akîbinde ve her yerde dua eylemek cemî müslimîn üzerine vâcibdir". *a.g.e.*, s. 22.

⁵³⁶ *Zükûr Rüşdiye Mekâtibine Mahsus Birinci İlmihal*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1316/1899, 31 s. 1318, 1319, 1325 yıllarında ve başına *Musahhah* kaydının konulmasıyla 1323, 1324 ve 1331'de de neşredilmiştir.

duaları gibi konular ele alınır⁵³⁷. Bir önceki ve bir sonraki maddede ele alınan yine müellifsiz olarak Maarif Nezareti'nce bastırılan risalelerle benzerlik taşıyan, ancak rüşdiye mektepleri için yayınlandığı için olsa gerek *Birinci İlmihal*'de konular daha ayrıntılı anlatılır.

29) Müellif adı belirtilmeden neşredilen diğer bir kitap, Kız ibtidaî mekteplerinde okutulması kararlaştırılan⁵³⁸ *Muhtasar İlmihal*⁵³⁹ dir. Eserde ilmihalin tanımı, sıfât-ı zâtiye ve subûtiye, Kur'ân'da adı geçen peygamberler, iman ve İslâm, din u millet, şeriat, âmentü ve anlamı, ef'âl-i mükellefin, edille-i şer'iyeye, itikâta ve amelde mezhep, abdest, gusül, teyemmüm, salât, zekât, hac, savm gibi konular muhatabın hanımlar olması gözetilerek anlatılır⁵⁴⁰. Eserin başında ilmin en faziletlisi olarak 'ilmihal'in ve amelin en faziletlisi olarak 'hıfz-ı hal'in belirtilmesi ve 'hıfz-ı hal'in "müminlere göre vakitlerini abes ve beyhude yere harc u telef eylemeyip Bârî Te'âlâ hazretlerinin rıza-yı şerifi yoluna bezl eylemektir" şeklindeki tarifî dikkate değerdir⁵⁴¹.

30) Din dersi kitabı olarak II. Abdülhamid döneminde mekteplerde okutulmak üzere bazı Arapça kitaplar da seçilmiştir. Bunlardan biri *Şerh-i Akâid*'dir⁵⁴². Matürîdî alimi Ömer en-Neseî (ö. 1142)'nin birkaç sayfalık akâid

⁵³⁷ *Zükûr Rüşdiye Mekâtibine Mahsus Birinci İlmihal*, y.y., 1318.

⁵³⁸ Risalenin kapak sayfasındaki not: "İnâs Mekâtib-i İbtidaiyesi'nde tedrisi Maarif-i Umûmiye Nezaret-i celilesince tensib olunmuştur".

⁵³⁹ *Muhtasar İlmihal*, İstanbul, y.y., 1317/1900, 14 s. 1318 (2 defa) ve 1321 yıllarında da basılmıştır. 1317 tarihli baskısında üçüncü kez basıldığı belirtilse de önceki baskılara ulaşamadık.

⁵⁴⁰ *Muhtasar İlmihal*, İstanbul, y.y., 1317.

⁵⁴¹ *Muhtasar İlmihal*, s. 2. Aynı ifade *Birinci İlmihal*'de de yer alır, bkz. s. 2.

⁵⁴² *Şerh-i Akâid*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1317/1900, 91 s. 1331'de de neşredilmiştir. Osmanlı coğrafyasında ve diğer İslam beldelerinde şerhi, haşiyesi ve tercümesiyle birlikte pek çok baskısı vardır; bkz. Şükrü Özen, "Tefazanî", *DİA*, c. XL (2011), s. 305. Mülkiye Mektebi'nde din dersi kitabı olarak Arapça okutulan diğer kitaplar için 24 ve 25 numaralı maddeye bakınız.

risalesinin, İslâmî ilimler alanında önemli eserleri bulunan Teftazanî (1322-1390) tarafından yapılmış şerhi olan kitap yazıldığı dönemden itibaren bütün İslâm dünyasında şöhret bulmuş, bilhassa Osmanlı medreselerinde asırlarca okutulan en önemli kitaplardan biri olmuştur. “Mekâtib-i idadiyenin altıncı ve yedinci senelerinde tedrisi Maarif-i Umûmiye Nezaret-i celilesince tensib kılınmıştır” alt başlığıyla yayınlanan eserin bu baskısından ‘imamet bahsi’ çıkarılmıştır. “İmamlar Kureyştendir”⁵⁴³ hadis-i şerifinin geçtiği bu kısım⁵⁴⁴, İngilizlerin Araplar arasında Osmanlı halifeliğinin meşru olmadığı yönünde propagandalarda bulunduğu bir vasatta⁵⁴⁵ ‘bütün Müslümanların halifesi’ sıfatını kullanan Sultan II. Abdülhamid tarafından bir tehdit olarak algılanmış olsa gerektir. Aslında ‘halife’ sıfatı öteden beri

⁵⁴³ Bu meseleyi inceleyen bir monografi için bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği – İslâm’da İlk Siyasî Kavmiyetçilik*, Ankara, Kitâbiyât Yayınları, 2005.

⁵⁴⁴ İmamet bahsinin çıkarılmasına sebep olan kısmın tercümesi şöyledir: “Metin: İmam Kureyş’ten olur, gayrısından olmasında cevâz yoktur (...). Şerh: Yani imamın Kureyşî olması meşrûttur. Çünkü Hazret-i Peygamber efendimiz ‘sallallahu aleyhi ve sellem’ {el-Eimmetü min Kureyş} buyurmuşlar. Ve bu hadis-i şerif-i nebevî her ne kadar yalnız haber-i vâhidle sâbit olmuş ise de lakin mademki yevm-i Sakîfe’de muhacirîn ve ensâr beyninde vuku bulan muhâvere-i ma’rûfe ve münâza‘a-i meşhûreden sonra Sıddîk-ı ekber hazretleri bu hadis-i şerifi nakl ile ihticâc ve mansıb-ı imametın Kureyş’e ihtisâsını isbât buyurdıklarında sahabe-i güzinden hiç birisi bunun hadis-i sahih-i nebevî olduğunu asla redd u inkâr etmemişler. Hadis-i mezkûr mucme‘un aleyh olmuş yani imamette Kureyşiyetin iştirâtına yakîn ifade eder bir delil-i kâti‘ hükmünü almıştır. Ve imametın bu vechile yalnız Kureyşiyete iştirâtı hususunda Havâricle bazı Mutezile’den başkası muhalefet etmemişler”. Mektubî-i Vilayet-i Celile-i Tuna Sırrı, *Şerh-i Akâid Tercümesi*, Rusçuk, Tuna Vilayeti Matbaası, 1292, c. II, s. 273.

Sırrı Paşa kitabın ilerleyen kısmında şu değerlendirmede bulunarak bu problemi aşmaya çalışmıştır: “Mansıb-ı celil-i hilafetin şurûtundan Kureyşiyet hususunda dahi eimme-i din ihtilaf edip bazıları bu şartı umûm üzere itibar ve bazıları dahi terk u ihmal eylediler. Ulema-yı Hanefiye ve fudalâ-yı Maturidiye’den allâme Sadru’ş-şerî‘a hazretleri ‘*Ta’dil-i Ulûm*’ nâm telifinde ve İbn Hümâm ‘*Müsâyere*’ nâm tasnifinde ve sâir eimme-i a‘lâm-ı din, tesânîf-i mu‘teberelerinde nakl u beyan buyurdukları üzere mülk u saltanatta neseb-i Kureyşî itibarı fî zamaninâ sâkit olup imamu’l-müslimîn Kureyşiyu’n-neseb olmadığı sûrette dahi imamet ve hilafeti sahihdir. Yoksa ikâmet-i cem‘ u a‘yâd ve tertib-i umûr-ı cihad ile sâir mühimmât-ı diniye ve mesâlih-i dünyeviyyenin ta‘îli lazım gelmekle neseb-i Kureyşî şartı sâkit olur.” Sırrı Paşa, *a.g.e.*, s. 277. Sırrı Paşa ayrıca tarihî sürece değinerek Osmanlı Padişahlarının halife olduklarını ‘aklen ve şer‘an’ ispatlamaya çalışır, bkz. s. 278.

⁵⁴⁵ II. Abdülhamid’e şeyhi Ebü’l-Hüda, Araplar’ı Türkler’e karşı isyan ettiren konunun imamet meselesi olduğunu söylemişti. Bkz. Cevdet Küçük, “Abdülhamid II”, *DİA*, c. I (1988), s. 220. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ş. Tufan Buzpınar, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı: 1872-1882” ve Azmi Özcan, “İngiltere’de Hilafet Tartışmaları 1873-1909”, *Hilafet Risâleleri – II. Abdülhamid Devri*, haz. İsmail Kara, İstanbul, Klasik Yayınları, 2002, c. I, s. 37-61 ve 63-91.

Osmanlı padişahlarının kullandığı bir unvandı ve *Şerhu'l-Akâid* de imamet bahsiyle beraber asırlarca medreselerde okutulmuştu⁵⁴⁶. Osmanlı müellifleri klasik teorideki Kureyş'ten olma şartını Hulefâ-yı râşidîn dönemi ile sınırlandırarak bu problemi aşmıştı⁵⁴⁷. Kanuni döneminde gündeme getirilen bu meseleye dair “Osmanlı padişahlarının meşru halife oldukları”nı ispatlamak üzere Lütü Paşa tarafından bir risale de kaleme alınmıştır⁵⁴⁸. Ancak XIX. asırda siyasî merkezin ‘halife’ unvanından siyasî beklentileri arttıkça bu mesele daha nazik bir hâl almış olmalı ki 1833 ve 1860 senelerinde neşredilen *Şerhu'l-Akâid*'in *İsferâyini Haşiyesi*'nden sadece ‘İmamların Kureyş'ten olma gerekliliği’ni ifade eden metin ve şerhi çıkarılmıştır⁵⁴⁹. II. Abdülhamid döneminde ise özellikle Arap coğrafyasında İngilizler tarafından gündeme getirilen ‘Arap hilafeti’ tartışmaları Sultan'ı çok ciddi şekilde rahatsız etmiş olmalı ki⁵⁵⁰ imamet bahsinin tamamı *Şerh-i Akâid*'den çıkarılmıştır. Ayrıca bu dönemde pek çok müellif Osmanlı hilafeti hakkında lehte ve aleyhte risaleler telif etmiştir⁵⁵¹.

⁵⁴⁶ Örnek olarak ferağ kaydı 9 Safer 1269 [1852] olan yazma bir *Şerhu'l-Akâid* kitabına bakınız: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü, demirbaş no: 12646/YZ0762, vr. 59a.

⁵⁴⁷ Azmi Özcan, “Hilâfet (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, c. XVII (1998), s. 546-547.

⁵⁴⁸ Hulusi Yavuz, “Sadriâzam Lütü Paşa ve Osmanlı Hilâfeti”, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, İstanbul, İz Yayınları, 1991, s. 73-110.

⁵⁴⁹ Bkz. *Haşiye alâ Şerhi'l-Akâid*, İstanbul, Matbaa-i Takvim-i Vekâyî, 1249, s. 296; *Haşiye alâ Şerhi'l-Akâid lil-Fadîli'l-İsâm*, İstanbul, Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire, 1276, s. 217.

⁵⁵⁰ 1878-1880 yılları arasında İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi olan Henry Layard'ın şu sözleri Abdülhamid'in bu konudaki hassasiyetini ifade etmektedir: “Sultan, halifelik sıfatı hakkında gösterdiği hassasiyeti başka hiçbir meselede göstermemektedir. Onun en büyük gayelerinden biri unvanını muhafaza etmektir. Halife unvanını sultan unvanından daha kutsal ve ehemmiyetli görmektedir”. Layard Papers, British Museum, nr. 38938/7'den naklen Azmi Özcan, “Hilâfet (Osmanlı Dönemi)” s. 548.

⁵⁵¹ Bkz. İsmail Kara, *Hilafet Risâleleri – II. Abdülhamit Devri*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2002, c. I-II.

Şerh-i Akâid'in mekteplerde nasıl okutulduğu, eserin haşiyelerinden ya da tercümelerinden istifade edilip edilmediği konusunda somut bir bilgiye tesadüf edilmemekle birlikte kitabın talebeye zor geldiği ve bunun yerine başka bir eserin okutulmasına dair tekliflerin yapıldığı arşiv yazışmalarından anlaşılmaktadır⁵⁵². Eğitim bürokrasisinin *Şerh-i Akâid*'in yerine eserin eklemeli-kısaltmalı tercümesi olan ve bir sonraki maddede ele alacağımız *Nakdü'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*'ı seçmiş olduğu Maarif Nezareti'nin yayınlamış olduğu ders kitapları cetvelinden anlaşılmaktadır.⁵⁵³

Mektep sisteminin en önemli özelliklerinden birinin Türkçe ders kitaplarıyla tedris olduğu göz önüne alınırsa sünî düşünceyi en iyi aksettiren eser olarak değerlendirilen⁵⁵⁴ ve bir medrese kitabı olan *Şerhu'l-Akâid*'in⁵⁵⁵ mekteplerde de okutulması medrese-mektep ilişkisi açısından önemli bir bilgi olarak değerlendirilebilir.

Teftazanî'nin tasdik veya tenkit yoluyla izah etmeye çalıştığı Nesefî'nin akâid risalesinde bilgi kaynakları, hudûs delili, Allah'ın sıfatları, kulların fiilleri, istitâat, rızık, ecel, kabir hayatı, sual, vezin, havz, cennet, cehennem, iman ve küfür alametleri, nübüvvet, meleklerle ve kitaplara iman, keramet, ashab-ı kiram arasında üstünlük, imamet, Ehl-i Sünnet'in prensipleri, insanı küfre götüren inanç ve fiiller,

⁵⁵² BOA. MF.MKT. 678/66, 17 Şevval 1320 / 16 Ocak 1903; BOA. MF.MKT. 748/46, 20 Şaban 1321 / 10 Kasım 1903.

⁵⁵³ Bkz. *Kütüb ve Resâil Cedveli Numero 10*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1325.

⁵⁵⁴ Süleyman Uludağ (haz.), *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 1991, s. 68. Uludağ bu eserin giriş kısmında kelâm tarihi hakkında bilgi vererek *Şerhu'l-Akâid*'i tercüme etmiştir.

⁵⁵⁵ “Denebilir ki medresenin ve medrese zihniyetinin hocası Teftazanî'dir” cümlesi için bkz. Uludağ, *a.g.e.*, s. 62.

kıyamet alametleri, ictihad gibi konular ele alınır⁵⁵⁶. Görüldüğü üzere mekteplerde okutulan diğer kitaplardan dili, muhtevası ve tertibi bakımından farklı bir yerde duran *Şerh-i Akâid*'in Abdülhamid dönemi eğitim müfredatına alınması gelenekle modernitenin telif edilme çabalarına önem veren dönemsel temayülün bir yansıması olarak yorumlanabilir.

31) Yukarıda değinildiği üzere *Şerh-i Akâid*'in Arapça olmasından kaynaklanan zorluk ve şikâyetlerden dolayı II. Abdülhamid döneminin son senelerinde bu eserin eklemeli-kısaltmalı tercümesi olan Sırrı Paşa'nın (1844-1895) *Nakdü'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*⁵⁵⁷ adlı eseri okutulmuştur. Mektupçuluk, mutasarrıflık, valilik gibi görevlerde bulunan Giritli Sırrı Paşa *Nakdü'l-Kelâm*'ı *Şerh-i Akâid Tercümesi*⁵⁵⁸ isimli iki ciltlik eserinden kısaltma ve ilaveler yapmak sûretiyle oluşturduğunu belirtir⁵⁵⁹. Kitabın konu başlıklarından bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Hakâik-i eşya, esbâb-ı ilm, mucize, ilham, alemin hâdis oluşu, tevhid,

⁵⁵⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Akâidü'n-Nesefî", *DİA*, c. II (1989), s. 217-219. *Şerhu'l-Akâid* ve muhtevası hakkında daha geniş bilgi için bkz. Osman Demirci, *Osmanlı Medreselerinde Kelâm Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2012, s. 415-434.

⁵⁵⁷ Sırrı-i Giridî, *Nakdü'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*, İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1302/1885, 8+367 s. 1310 ve 1324 senelerinde de neşredilmiştir. Müellifin hayatı ve eserleri için bkz. Abdülhamit Birışık, "Sırrı-i Giridî", *YYOA*, c. II, s. 531-532, Cemal Kurnaz, "Sırrı Paşa", *DİA*, c. XXXVII (2009), s. 127-129. Eserin 1324 baskısının yayımlanma izniyle alakalı yazışmalar için bkz. BOA. MF.MKT. 927/57, 20 Rebiülevvel 1324 / 14 Mayıs 1906.

⁵⁵⁸ Mektubî-i Vilayet-i Celile-i Tuna Sırrî, *Şerh-i Akâid Tercümesi*, Rusçuk, Tuna Vilayeti Matbaası, 1292/1875, 2 cilt, 76+320 ve 294 s. Birinci cildin başındaki yetmiş altı sayfalık kısım çevirmenin mukaddimesidir. İkinci cildin son kısmı Trabzon Vilayet Matbaası'nda 1301 yılında basılmıştır. İhsan Fazlıoğlu'na göre *Şerhu'l-Akâid*'in yapılmış tercümeleri arasında en güzeli olan bu tercümede Sırrı Paşa, hem ana-metni, hem şerhi, hem de başta Hayalî, Ramazan Efendi, Siyalkutî olmak üzere pek çok haşiyeyi tercüme etmiş; yeri geldiğinde başta *Mevâkıf* olmak üzere diğer pek çok kelâm eserinden tercüme-nakillerde bulunmuş; ayrıca 'li'l-mütercim' ibaresiyle kendi kanaat ve yorumlarını dile getirmiştir. Bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Düşünce Geleneğinde 'Siyasî Metin' Olarak Kelâm Kitapları", *TALİD*, S. 2 (2003), s. 391.

⁵⁵⁹ Sırrı Paşa bu hususu 28 Zilka'de 1301 [1884] tarihli kitabın neşri için Maarif Nezareti'ne yazdığı arzıda şöyle dile getirir: "Eser-i hâme-i âcizânem olan *Şerh-i Akâid Tercümesi*'nin bazı zevâidini tarh, gavâmızını şerh sûretiyle telhîsi dahi sâye-i muvaffakıyyet-vâye-i hazret-i padişahîde teyessür-nümâ-yı husûl olarak *Nakdü'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm* nâmıyla tesmiye kılınmıştır". Bkz. Sırrı-i Giridî, *Nakdü'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*, [2. bs.], İstanbul, Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1310, s. 4.

Allah'ın sıfatları, ru'yetullah, kulların fiilleri, istitâat, ecel, rızık, dalalet, hidayet, kabir hayatı, ahiret hayatı, şefaât, nübüvvet, mucizât, melekler ve mukaddes kitaplar, miraç, keramet, efdaliyet, hilafet, aşere-i mübeşşere, küfrü gerektiren şeyler, kehanet, dua, kıyamet alametleri, ictihad⁵⁶⁰. Konular 'kelâm' adıyla on iki bölüm halinde, her bir bölüm de 'mebhas' olarak isimlendirilen kısımlar olarak ele alınmıştır. Hayli özenle basıldığı farkedilen eserde çerçeve ve başlık tezyinâtı, paragraf ve noktalama işaretlerinin bol kullanımı dikkat çekici boyuttadır⁵⁶¹. Zaman zaman *Şerh-i Mevâkıf*, *Tabsıra*, *Kadı Beyzavî*, *Şerh-i Makâsıd*, *el-Kâmil*, *Tahavî*, *Lübâb*, *Bâkılânî*, *İhyâu Ulûmi'd-Din* gibi kaynaklara atıf yapılmıştır⁵⁶².

Şerh-i Akâid'in baskısından çıkarılan, Sırrı Paşa'nın *Şerh-i Akâid Tercümesi*'nde aynen tercüme edilip izah edilmeye çalışılan imamet bahsi (*Nakdü'l-Kelâm*'da 'hilafet' mebhası) sadece Hulefâ-yı râşidînin halife olma süreçlerinin anlatımıyla sınırlandırılmıştır. Kitabın girişinde, eserin neşredilmesi kendisinin himmetlerine bağlanan Sultan II. Abdülhamid'e dua edilmesi gerektiği üzerinde durularak padişaha dua edilir⁵⁶³.

⁵⁶⁰ Sırrî-i Giridî, *a.g.e.*

⁵⁶¹ O kadar ki, kitabın giriş kısmına 'ihtar' başlığı altında noktalama işaretlerini kullanmanın önemini anlatan bir sayfalık metin konmuştur. Bkz. Sırrî-i Giridî, *a.g.e.* s. 2.

⁵⁶² Sırasıyla bkz. Sırrî-i Giridî, *a.g.e.* s. 50, 56, 88, 88, 122, 138, 184, 215, 262.

⁵⁶³ "Akâid-i hakka-i İslâmiye'yi delâliyle bildiren işbu kitab-ı sıhhat-nisâbı cem' u te'lîfe muvaffakiyyet-i âcizânem; şübhe yok ki: Hilafet-i kübrâ-yı İslâmiye'nin revnak u behcetü vücûd-ı âlî-nijâd-ı hüsrevânesiyle rûz-efzûn, saltanat-ı uzma-yı Osmaniye'nin âvâze-i şân u şöhreti cidd-i ictihâd-ı şâhânesiyle ve lüle-endâz-ı rub'-ı meskûn olan nuhbe-i dūdman-ı Osmanî, müessis-i kavâid-i cihanbânî şevketlü kudretlü mehâbetlü Sultan Gazi Abdülhamid hân-ı sâni efendimiz hazretlerinin feyz-i teveccüh-i mukaddes-i din-perverâneleri semeresidir. Binâen aleyh mütehattim-i zimmet-i müsâdekatım olan da'avât-ı hayriye-i cenâb-ı hilafet-penâhîlerini bu sırada dahi tekrar ile lâzime-i şükr-güzârîyi ifâ eylerim. İlahî! Sen; ol padişah-ı azimu'l-kadr, hamîdu'l-hisâli, mâ te'âkabeti'l-eyyâmu ve'l-leyâlî ale't-tevâlî, nâşir-i menâşîr-i me'âlî eyle. Âmin bi-hürmeti Seyyidi'l-enbiyâi ve'l-mürselîn ve'l-hamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn". Sırrî-i Giridî, *a.g.e.* s. 6.

32) II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte basılan ve kapak sayfasındaki kayda göre "Mekâtib-i idadiyenin birinci senesinde tedris olunmak üzere Maarif Nezareti'nce tertib ettirilen"⁵⁶⁴ Mustafa Âsım [Yörük] Efendi'nin (1859-1943) *Akâid Dersleri*⁵⁶⁵ isimli kitabı bir devrin hemen nasıl değiştiğini gözler önüne seren bir eser olarak karşımızda durmaktadır. Müellif Fatih Camii'nde medrese dersleri vermekle birlikte⁵⁶⁶ çeşitli mekteplerde ve Darulfünûn'da başta akâid dersi hocalığı olmak üzere muallimlik ve müderrislik yapmış ve II. Meşrutiyet'le birlikte İstanbul mebusu olmuştur. Mustafa Âsım'ın II. Abdülhamid'in hal fetvasında da rol oynadığı rivayet edilir⁵⁶⁷.

Akâid Dersleri'nde dine olan ihtiyacın ve İslâm'ın temel meseleleriyle hikem-i ahkâmın ele alındığı bir girişten sonra iman, Allah'ın sıfatları, melekler, kitaplar, peygamberler, mucize, ahiret, berzah, sevap ve günah, kader ve kaza gibi konular işlenir⁵⁶⁸. Klasik kelâm kitaplarının sistematiğinden farklı olan eserde konuların aklî ve ahlâkî tarafları üzerinde daha fazla durulması dikkati çekmektedir.

⁵⁶⁴ Yayın sürecini izah eden Mustafa Âsım imzalı Maarif Nezareti'ne sunulan dilekçe ve eserin bütün idadî muallim ve talebelerine tavsiye edildiğini belirten Maarif Nezareti Mektubî Kalemi müsvedde yazısı için bkz. BOA. MF.MKT. 1086/16, 19 Zilkade 1326 /13 Aralık 1908.

⁵⁶⁵ Mustafa Asım, *Akâid Dersleri*, İstanbul, Hilal Matbaası, 1324 (rumî) /1908, 38 s. 1330 yılında da neşredilmiştir. Müellifin hayat hikâyesi için bkz. Tahsin Özcan, "Mustafa Asım Efendi (Yörük)", *YYOA*, c. II, s. 288-289; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. II, s. 1051-1054; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. IV, s. 50-52.

⁵⁶⁶ Mustafa Âsım Efendi'nin 1320/1904'te icazet verdiği talebeler arasında mekteplerde yüksek tahsil yapmış olanların da bulunması (Çankaya, *a.g.e.*, c. II, s. 1052) mektep-medrese arasında zıtlıktan ziyade bir tamamlayıcılık ilişkisinin bulunduğuna işaret eder. Devrin ulema ve bürokrat biyografilerinde de görüleceği üzere son dönem Osmanlı idarecilerinin ve aydınlarının çoğu hem mektep hem de medrese tahsili almasına ve pekçok ilmiye mensubunun mekteplerde yönetici ve muallim olarak hizmet vermesine rağmen hâkim tarihyazıcılığında ve hatıratlarda mektep-medrese zıtlığından bahsedilmesi şerh edilmesi gereken bir meseledir. Bugünden geriye doğru bakılınca zihniyet itibarıyla medrese ve mektep zıtlığından bahsedilebilir, ancak o dönemin insanların pekçoğunun bu iki dünya arasında küçümsenmemesi gereken bir terkip kurmaya çalışmış oldukları söylenebilir.

⁵⁶⁷ Âsım Efendi'nin kızı Sıdika İnce'den naklen bkz. Çankaya, *a.g.e.*, c. II, s. 1052.

⁵⁶⁸ Mustafa Âsım, *a.g.e.*

İslâm'ın meselelerinin sıralanmasında itikâttan sonra ibadetten önce 'ahlâk'a yer verilmesi⁵⁶⁹, Hz. Peygamber'in mucizeleri olarak Kur'ân dışında sadece onun ahlâkî faziletlerinin anlatılması⁵⁷⁰, Kur'ân dışındaki diğer kutsal kitapların cümlesinin hak olduğunun belirtilmesi mukabilinde bunların tahrif edildiğine herhangi bir atıfta bulunulmaması⁵⁷¹, 'gayrimüslim vatandaşlarımız'ın hak ve hukuklarına riayetin dinin emri olduğunun belirtilmesi⁵⁷², Kur'ân'ın muhtevâsından bahsedilirken modern bilim fikrini akla getirircesine *ulûm-ı ictimaiye*, *ulûm-ı mühimme*, *maarif-i sahiha* gibi terkiplerin kullanılması⁵⁷³, *sahih akâid* vurgusu⁵⁷⁴, *kavanîn-i tabiiyeden* bahsedilmesi⁵⁷⁵, diğer ders kitaplarında bulunmayan bir bakışaçısı ile hac ibadetinin sosyal fayda ve *ihtiyacât-ı âmme* ekseninde ele alınması⁵⁷⁶, zorlama yollarla

⁵⁶⁹ “Şeriat-ı celile-i Muhammediye'nin başlıca itikâdiyât ve ahlâkiyât ve ibadât u tâ'ât ve sâir muamelâtın ibaret olan muhteviyât-ı celilesi...” Mustafa Asım, *a.g.e.*, s. 27.

⁵⁷⁰ Mustafa Âsım, *a.g.e.*, s. 25-28.

⁵⁷¹ “[dört kutsal kitabın] cümlesi haktır. Ve hazret-i Allahu azîmü's-şânın ferman-ı celili mücebince her birisi zaman-ı mahsusunda meşrû ve hükümleri cârî ve mu'teberdir. Ancak Kur'ân-ı azîmü's-şân nazil olunca cümlesinin ahkâmından bazıları mensûh olmuştur.” Mustafa Âsım, *a.g.e.*, s. 21.

⁵⁷² Müellif burada “Müslim ol kimsedir ki onun elinden ve dilinden Müslümanlar âzâde olur” şeklinde tercüme ettiği hadisin anlamını zorlayarak şöyle der: “Ulema-yı izâm hazerâtı âyât-ı celile ve ehâdis-i şerife delaletiyle *bu hususda milel-i gayr-ı müslimeden olan vatandaşlarımız dahi müsavi* ve bu hukuka malik olup onların da canları, malları, namusları ve haysiyetleri şer'an mahfuz olduğunu kütüb-i muteberede beyân eylemişlerdir. Bir mûcib-i şer'î olmadıkça hiçbirisinin bir hakkına tecavüz etmek şer'an câiz değildir. Ehl-i İslam'dan birinin *gayr-i müslim olan vatandaşlarımızın* hilâf-ı şeriat olarak bir hakkına tecavüzde bulunması bir cürümdür ve irtikâb eden kimse cürmün şekline göre cezaya müstehak olur”. Mustafa Âsım, *a.g.e.*, s. 7. (vurgular bizim)

⁵⁷³ “Kitab-ı celilimiz altıyüz sahifeden ibaret olduğu halde ilahiyât ve mutekadât ve ahlâkiyât ve hukuk ve ulûm-ı ictimaiye ve kısas ve vad ve vaîd gibi nice ulûm-ı mühimmenin kavâid-i asliyesini ve teferruât-ı mühimmesini cami' bir kitab-ı mübecceldir. (...) Bir de ânifen ifade olunduğu vechile şimdiye kadar ne bir sahib-i ilm u hikmet ve ne ilmî bir cemiyet tarafından Kur'ân-ı azîmü's-şân hacminde olmak üzere o kadar mütenevvi' ulûm-ı hakikiye ve maarif-i sahihayı hâvî hiçbir kitab vücuda getirilmemiş ve getirilmesi daire-i imkândan haric bulunmuştur”. Mustafa Âsım, *a.g.e.*, s. 28-29.

⁵⁷⁴ “... akayid-i sahiha-i imaniye...” bkz. Mustafa Âsım, *a.g.e.*, s. 4, 6.

⁵⁷⁵ “Şu alemde cerayan eden ve lisan-ı şeriatte âdât-ı ilahiye tabir olunan kavanîn-i tabiiye nokta-i nazarından...” Mustafa Âsım, *a.g.e.*, s. 32.

⁵⁷⁶ “... cihanın aktâr-ı muhtelifesinden ol nokta-i mübarekeye gelecek olan Müslümanlar orada buluşurlar, bilişirler, görüşürler, birbirlerinin ahvâline ve efkârine vukûf u ittilâ' kesb ederler. Bu cihetle de ihtiyacât-ı âmme anlaşılmiş ve lazım gelen tedâbire tevessül hususunda birçok yollar daha

‘tesanüd’ fikrine yer verilmesi⁵⁷⁷, kişinin esbâba tevessül ederek bütün gücüyle çalışmasının dinin bir gereği olduğunun belirtilmesi⁵⁷⁸ dönemsel temayüllerin bir kısmının devam ettiğini ve bazı yeni yönelişlerin devreye sokulduğunu göstermektedir.

Mucizelerin Hz. Peygamber’in ahlâkî üstünlükleri üzerinden anlatılması ve her fırsatta ahlâkîlik vurgusu, ‘tesanüd’ fikri, hac ibadetinden sosyal fayda olarak bahsedilmesi, gayrimüslim vatandaşların haklarına dikkat çekilmesi gibi II. Meşrutiyet öncesi dönemde pek tesadüf edilmeyen noktalar eseri diğer din dersi kitaplarından ayırmaktadır.

Yeni İlm-i Kelâm hareketi içerisinde değerlendirilen müellifin⁵⁷⁹ Vefa İdadîsi’nde akâid muallimi iken de bir dinî kitap yazdığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Şöyle ki Mustafa Âsım, 18 Mart 1312 [1896] tarihli Maarif Nezareti’ne yazdığı dilekçesinde belirttiği üzere telif ettiği *Akâid-i Diniye* isimli eserin basımı için izin istemiştir. Bunun üzerine Nezaret eseri tetkik için Meşihat Dairesi’ne göndermiştir. Ancak söz konusu dosyada izin çıktığına dair belge

açılmış olur ki mesele bu nokta-i nazardan mahlukâta şefkat kazıyye-i mühimmesini ihtiva eylemiş olur”. Mustafa Âsım, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁷⁷ “Her müslim akâid-i sahiha-i imaniyesini şer‘-i şerifin emr u beyan eylediği vechile tahsil ve iktisâb etdikden sonra en evvelki vazifesi bi-gayrı hakkın hiçbir kimseye hiçbir fenalık, bir tecavüz irtikâbında bulunmamak ve din-i celil-i mukaddesimizin nehy u men eylediği bütün münkerâtan ictinâb u ittikâ ve emir buyurduğu ibadât u tâ‘âti eda ve ifa ederek Hâlık-ı A‘zam Te‘âlâ şânuhû hazretlerine karşı icra-yı vazife-i ubudiyet ve gücü yettiği kadar benî nev‘ine nusret ve muâvenet eylemekdir”. Mustafa Âsım, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁷⁸ “...kavâid-i şer‘iye ve kavânîn-i akliye dairesinde dünya ve ahirette saadetimize sebep olacak um‘ura tevessül ve hilafından tevakkî ve ictinab etmekle memur ve mükellef bulunuyoruz. İnsan tenbellik veya dikkatsizlik sebebiyle bir zarara maruz veya bir menfaatten mahrum olur ise takdir-i İlahîye bahane olmak hakkı yoktur. Bizim vazifemiz vüs‘ u kudretimiz mertebesinde çalışmak ve bir yandan vad-i cemil-i İlahî muktezası vechile mesaimizin dünya ve ahirette mükafâtını göreceğimize ümidvar olmak. Diğer cihetden kusurumuzu, seyyiâtımızı nazar-ı mütalaaaya alarak cezasına uğrayacağımızdan korkmaktır. Buna [beyne’l-havf ve ‘r-recâ] bulunmak denir”. Mustafa Âsım, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁷⁹ M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başı*, 2. bs., İstanbul, İsam Yayınları, 2008, s. 62-63.

bulunmamaktadır⁵⁸⁰. Kütüphane kataloglarında da eserin varlığına rastlanmamıştır. Dönemin sansür heyetinden izin alamayan kitabın *Akâid Dersleri* adıyla ve bazı değişikliklerle II. Meşrutiyet'ten sonra basılmış olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Mustafa Âsım'ın klasik akâid-kelâm anlayışını tamamıyla reddettiği de akla gelmemelidir. Zira tam da II. Meşrutiyet'in ilanı arifesinde müellifin Mekteb-i Mülkiye'de hem de Felsefe-i İslâmiye dersinde klasik kelâm kitabı *Kaside-i Nûniye*'yi ezberlettirerek okuttuğuna dair bir hatıra kaydı bulunmaktadır⁵⁸¹. Bu rivayet doğru ise gelenekle moderniteyi birlikte götürmek isteyen Hamidiye devrinin ana politikasını ders kitabı yazarları ve mektep muallimleri de paylaşmıştır denilebilir⁵⁸².

⁵⁸⁰ Bkz. BOA. MF.MKT. 312/53, 14 Zilkade 1313 / 16 Nisan 1897.

⁵⁸¹ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. I, s. 329; Ahmet Hilmi Kalaç'ın rivayeti: “[Mülkiye Mektebi] İkinci Sınıf Derslerine, Meşrutiyet'in hür havası ile başladık. Beğenmediğimiz hoca'lara obstrüksiyon yapıyorduk. Bunlar arasında Felsefe-i İslâmiye Dersi ve Hocası Nasuhî-zâde de [Mustafa Âsım] vardı. Hoca Efendi, ders'te vakit vakit hâfızasının kuvvetinden, yedi yaşında hâfız olduğundan, olup biteceği anlayıp sezdiğinden bahsederdi. Ders saati'nden önce Tahta'ya şöyle bir yazı yazarak Dershane'yi terkettilik: ‘Her şeyi evvelden keşfeden Hocamız, talebenin derse girmeyeceğini de biliyorlar mı idi?’ Dershane'yi boş bulan ve Tahta'da bu yazıyı okuyan Muhterem Nasuhî-zâde, bir daha Derse gelmedi; biz de *Kaside-i Nûniye*'yi ezberlemekten kurtulduk”.

Mustafa Âsım Efendi aslında Mülkiye'deki görevine beş-altı ay önce başlamıştı. Birinci, ikinci ve üçüncü sınıfların ilm-i kelâm, tefsir ve hadis-i şerif derslerini veren İsmail Hakkı Efendi, çokça meşgalesi olması hasebiyle birinci ve ikinci sınıfların derslerini Mustafa Âsım Efendi'ye bırakmıştı, bkz. BOA. MF.MKT. 1031/25, 19 Zilkade 1325 / 25 Aralık 1907.

⁵⁸² Bu noktada Mustafa Âsım'ın Yeni İlm-i Kelâm hareketi içerisindeki yerini tayin eden şu değerlendirmeye yer vermek istiyoruz: “Osmanlı alimleri kelâm ilmini yenileme ihtiyacı üzerinde dururken klasik kelâmın ihmal edilmemesini de özellikle vurgulamışlardır. Mesela Mustafa Âsım, eski ulemanın zamanın ihtiyaçlarını daima göz önüne aldıklarını, bugün de aynı şeyin yapılması gerektiğini belirttikten sonra kendi döneminde bazı kişilerin kadim kelâm kitaplarında yer alan Mutezile ve benzeri mezhep mensuplarının ortadan kalktığı, dolayısıyla bunların yer aldığı kitaplarla işgalin abes olduğu kanaatini taşıdıklarını, kendisinin ise bu görüşe katılmadığını ifade eder. Ona göre evvelemlerde *Tavâli*, *Mevakıf*, *Makasid* ve hatta mümkün olduğu takdirde Fahreddin er-Razi'nin *el-Metalibü'l-Âliye*'si gibi temel eserleri okuyup okutmalı; Gazzali'nin *Tehafütü'l-Felasife*'sini tetkik etmeli, ancak ondan sonra bizzat Gazzali ve emsalinin de yaptığı gibi hasımların kullandığı ilim ve fenleri inceleyip muhalif fikirleri ortaya çıkararak bunlara gerekli cevaplar vermelidir. Ancak bu şekilde önceki tecrübelerden yararlanıldığı takdirde yanlışlara düşmeden yeni bir şeyler yapılabilir ve kelâm ilmi güçlü bir konuma getirilebilir”. Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, s. 62-63.

2.1.2. Din Dersi Kitaplarının Değerlendirilmesi*

Din dersi kitaplarının tanıtımı ve dikkat çekici hususiyetlerinin belirlenmesinden sonra bu kitapların toplu olarak ve belirli kıstaslar çerçevesinde değerlendirmesine geçebiliriz.

2.1.2.1. Dönem

Birinci bölümde değinildiği üzere XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren askerî alanda neşet eden mektepleşme süreci, Tanzimat'tan sonra sivil alana da sirayet ederek devam etmiştir. Teknik mânada din eğitiminin verildiği medreselerin karşısında kurumsallaşan din dışı/laik eğitimin verildiği mekteplerin müfredatında din derslerine de yer verilmesiyle ders kitabı problemi ortaya çıkmıştı. Zira İslâm dünyasında modernleşme dönemine kadar birçok kitap telif edilmesine rağmen halkın din anlayışında ve sıbyan mekteplerinde şifahî gelenek hâkimdi ve bu geleneğin ürünü olan kitaplar etkiliydi⁵⁸³. Medreselerde ise tedris dilinin Türkçe olmasına rağmen takip edilen kitaplar Arapçaydı. İstikamet ve fikriyât itibariyle medreselerden farklı olan ve tedrisatını Türkçe kitaplar aracılığıyla sürdürmek isteyen yeni mekteplerde kullanılmak üzere yeni dinî metinlerin telifi gerekli hale gelmişti. Ancak ilk etapta mecburen geleneksel İslâm anlayışının etkili isimlerinden Birgivî (ö. 1573)'nin *Vasiyetnâme'si (Birgivî Risalesi)* ile II. Mahmud döneminde

* Değerlendirme kıstasları İsmail Kara'nın hilafet risalelerini değerlendirirken belirlediği kıstaslardan istifade edilerek oluşturulmuştur, bkz. *Hilafet Risaleleri*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2002, c. I, s. 3-10.

⁵⁸³ Hatice K. Arpağuş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal – Tarihî Geçmişi ve Fonksiyonu", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 22 (2002/1), s. 38.

askerlere tedris edilmek üzere yazılmış olan İmamzâde Esad Efendi (ö. 1851)'nin *Dürr-i Yektâ*'sı⁵⁸⁴ ders kitabı olarak okutulmuştu⁵⁸⁵.

Devletin ve ayrılmaz parçası olarak düşünülen dinin *necâtı ve bekâsı* için⁵⁸⁶ daha sistemli ve etraflı bir programın uygulandığı II. Abdülhamid döneminde ise gerek İstanbul'da gerekse imparatorluğun pek çok vilayet ve kasabasında açılan mekteplerin her kademesinde din derslerinin yeni bir şekil ve muhteva içerisinde okutulmasına özel bir ihtimam gösterilmiş⁵⁸⁷ ve bu amaçla yeni ilmiyeler/din dersi kitaplarının telifi için yoğun çaba sarf edilmişti. Devletin bu teşvikiyle birlikte pek çok dinî kitabın telif edildiğini ve yayın izni için Maarif Nezareti'ne birçok başvuru yapıldığını arşiv kayıtlarından takip etmek mümkündür. Maarif Nezareti'nin Encümen-i Teftiş ve Muayene birimi kendisine dilekçe ile arz edilen dinî muhtevalı kitapları ön değerlendirmeden sonra yayınlanmasının uygun olup olmadığını sormak üzere Meşihat Dairesi'ne gönderiyordu. Bâb-ı Meşihat'ın alt birimi olan Tedkik-i Müellefât Heyeti ise eseri inceledikten sonra neşrinin uygun olup olmadığını şeyhülislam imzasıyla Maarif Nezareti'ne bildiriyordu⁵⁸⁸. Tedkik için gelen bazı

⁵⁸⁴ *Dürr-i Yektâ* ve şerhinin okutulmasına din dersi kitaplarının kronolojik anlatısında görüldüğü üzere Hamidiye döneminde de devam edilmişti.

⁵⁸⁵ Tanzimat döneminde mekteplerde okutulan din dersi kitapları ve verilen din eğitimi için bkz. Z. Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004; Yurdagül Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi*, İstanbul, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001.

⁵⁸⁶ Belgede geçtiği şekliyle "... din-i mübin-i İslâm'ın her türlü za'f ü halelden masuniyeti Devlet-i Aliye'nin temin-i bekâsını mücib olduğu cihetle...", BOA. Y.A.RES. 105/13-2, 13 Ramazan 1317 / 15 Ocak 1900.

⁵⁸⁷ İsmail Kara, "Muhaliplerini de Maaşa Bağla", *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe*, Genişletilmiş 2. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2017, s. 230; aynı müellif, "Halife mi, Sultan mı, İmparator mu?", *Derin Tarih*, S. 11 (Şubat 2013), s. 83, bu yazının gelişmiş hali için bkz. "Halife, Sultan, İmparator – II. Abdülhamid Devrinde Din ve Siyaset Meselelerine Dair Birkaç Not", *Ötekilerin Peşinde – Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, haz. Mehmet Öz-Fatih Yeşil, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 463-486.

⁵⁸⁸ Meşihat bünyesindeki bu birime dikkatimi çeken hocam İsmail Kara ve Yrd. Doç. Dr. Filiz Dıñoğlu'na müteşekkirim. Meclis-i Tedkikât-ı Şer'îye ve Tedkik-i Müellefât Heyeti başkan ve

eserlerin “‘hatiât-ı kesireyi müstemil olduğu cihetle’, ‘bir hayli hatayı şamil olduğu cihetle’ ve ‘mündericât-ı muzırrasına mebnî’ gibi ifadelerle ‘tab u neşri münasib olmadığı’ belirtiliyordu. Neşrine izin verilmeyen eserler arasında Meclis-i Maarif âzâsından ilmiye mensubu Ahmed Faiz Efendi’nin *Hamidiye Dürr-i Akâid-i İslâmiye*’si⁵⁸⁹, İzmir Menba-ı Fuyûzât Mektebi müdürü Mahmud Nedim Efendi’nin *İlmihal*’i⁵⁹⁰ ile Mekteb-i Sultanî akâid muallimi Rifat Efendi’nin *Mukaddimetü’l-İkan*’i⁵⁹¹ da bulunmaktadır⁵⁹². Bu örneklerde görüldüğü üzere mektep sisteminde yer alan müelliflerin bile sansüre takılmaları ciddi bir eleme ile karşı karşıya olduğumuzu gösteriyor. Elenen eserlere ulaşamadığı için, niçin reddedildiklerine dair etraflı çözümlere yapamıyoruz⁵⁹³.

Bu dönemde mekteplerin çeşitli kademelerinde –tesbitlerime göre- otuz beş adet din dersi kitabı okutulmuştur. Bu kitapları telif tarihlerinden ziyade mekteplerde tedris için yayımlandıkları/belirlendikleri tarihlere göre kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz: *Dürr-i Yektâ*, *Dürr-i Yektâ Şerhi*, *İlmihal*, *İlmihal-i Sağır*, *Mevâidü’l-İn’âm*, *Zübde-i Akâid-i Diniye*, *Tuhfetü’l-Etfâl*, *İdman İkinci Lâhika*, *İdman Üçüncü*

üyeleri için bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 47. Defa (1309), s. 196-197, 202-203; ayrıca bkz. Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. I, s. 42, 44.

⁵⁸⁹ BOA. MF.MKT. 463/51 22 Rebiülâhır 1317 / 29 Ağustos 1899. Süleymaniye/Musul doğumlu dersiâmlık ve nâiblik de yapılmış olan Ahmd Faiz Efendi için bkz. Albayrak, *a.g.e.*, c. I, s. 190-191.

⁵⁹⁰ Bkz. BOA. MF.MKT. 383/50, 27 Şaban 1315 / 20 Ocak 1898.

⁵⁹¹ Bkz. BOA. MF.MKT. 422/4, 23 Cemaziyelevvel 1316 / 8 Kasım 1898.

⁵⁹² Hüseyin Sabri ve Ömer Efendi’nin *Miftahu’s-Saâde*’sinin reddi için bkz. BOA. MF.MKT. 225/62, 15 Rebiülevvel 1312 / 15 Eylül 1894; Maşrık-ı Füyuzât Mektebi muallimi Ziya Efendi’nin *Telhisü’l-Akâid* isimli kitabının reddi için bkz. BOA. MF.MKT. 380/25, 6 Şaban 1315 / 30 Aralık 1897; Bitlis Askerî Rüşdiyesi Arapça muallimi Ömer Hulusi Efendi’nin *İlmihal* risalesinin reddi için bkz. BOA. MF.MKT. 428/13 1 Şaban 1316 / 15 Aralık 1898; Kastamonu Vilayeti, Daday Kazası Naibi Osman Efendi’nin *İlmihal* ismiyle Mısır’da yayınlayıp Daday’da dağıttığı eserinin toplattırılması için bkz. BOA. İ.HUS. 56/85, 25 Rebiülâhır 1315 / 22 Eylül 1897.

⁵⁹³ Aslında yazma halindeki bu eserler ilgili Maarif dosyalarında ‘leffen buldukları’ hâlde zamanla ve şuursuzluktan mütevellit yerlerinden çıkarılıp öteye beriye dağıtılmış ve bir kısmı da Arşiv Kütüphanesi’ne aktarılmıştı. Bu bilgiyi İsmail Kara hocama borçluyum: 16 Nisan 2014 tarihli Marmara İlahiyat Fakültesi’ndeki görüşme.

Lâhika, Eser-i Ahd-i Hamidî, Telhîsü'l-Mûlahhas, Mûlahhas İlmihal, Mufasssal İlmihal, Nimet-i İslâm Risalesi, Kızlar Hocası, Hanımlar İlmihali, el-Mecmuatü'z-Zühdiye, Misbâhu'l-Felâh, Mebâdî-i İlmihal, Muhtasar İlmihal, İlmihal-i Kebîr, Vesîletü'n-Necât, Hulasa-i İlm-i Kelâm, Kaside-i Nûniye Şerhi, Hadis-i Erbaîn, Cami-i Sağîr, Tefsir-i Sûre-i Yasîn, İkinci İlmihal, Birinci İlmihal, Muhtasar İlmihal, Şerh-i Akâid, Nimet-i İslâm, Nakdü'l-Kelâm, Telhîsü'l-Kelâm, Akâid Dersleri.

Din dersi kitabı olarak okutulan metinlerden dokuz tanesi önceki dönemlerde yazılmıştır. Nevevî'nin *Hadis-i Erbaîn*'i XIII. asırda, Teftazanî'nin *Şerh-i Akâid*'i XIV. asırda, Suyûtî'nin *Cami-i Sağîr*'i ile Hızır Bey'in *Kaside-i Nûniye*'si XV. asırda yazılmış modern öncesi dönemin telifleri arasında yer almaktadır. Bunların hâricinde Hamidiye dönemi öncesinde yazılmış din dersi kitaplarının ilk baskı tarihlerine baktığımızda ise yakın bir tarihî kesiti görürüz. Esad Efendi'nin *Dürr-i Yektâ*'sı II. Mahmud döneminde 1828'de ve *Dürr-i Yektâ Şerhi* Abdülmecid devrinde 1851'de, Süleyman Paşa'nın *İlmihal*'i Sultan Abdülaziz döneminde 1870 yılında ve *İlmihal-i Sağîr*'i 1873'te, Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Mevâidü'l-În'âm*'ı da yine Abdülaziz döneminde 1875'te basılmıştır.

Abdülhamid döneminde yazılıp basılan yirmi altı din dersi kitabının yirmi üçünün ise 1885 ile 1900 yılları arasında neşredildiğini, Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslâm*'ının mufasssal halinin ilk kısmının 1905'te, Manastırlı'nın *Telhîsu'l-Kelâm*'ının 1906'da ve Mustafa Âsım'ın *Akâid Dersleri*'nin II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra fakat Sultan II. Abdülhamid henüz hal edilmeden yayınlandığını görmekteyiz. Din dersi kitabı telif ve neşrinin bu zaman aralığında yoğunlaşması tesadüfî görünmemektedir. Bilindiği gibi II. Abdülhamid devletin her kademesindeki kontrolünü ancak 1880'li yılların ortalarına doğru sağlayabilmişti. Bu kontrolle

birlikte devletin uygulamalarında İslâmcı siyasetin izlerini görmek bir yana bir önceki bölümde ele alındığı üzere müfredatın İslâmîleştirilmesinin de 1887 tarihinden itibaren başladığı söylenebilir. Tarihçi ve hukukçu Ahmed Cevdet Paşa'nın "din dersi kitaplarının çağın gereklerine uygun olarak yeniden yazılması" meselesini her fırsatta gündeme getirmesi⁵⁹⁴ ve özellikle 1890'lı yıllarla birlikte talebeler arasında siyasî faaliyetlerin⁵⁹⁵ ve pozitivist görüşlerin⁵⁹⁶ hız kazanması siyasî merkezi yeni din dersi kitaplarının telif ve neşri konusunda ciddi bir programa sevkettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca yukarıda belirtilen Hamidiye dönemi öncesinin ürünü olan *Şerh-i Akâid*, *Kaside-i Nûniye* ve *Hadis-i Erbaîn* gibi geleneksel kitapların müfredata dâhil edilmesi de 1890'lı yılların sonuna tesadüf etmektedir. Paradoks gibi gözükse de geleneksel kitapların yeni/modern bakış açılarıyla telif edilen metinlerle birlikte devreye sokulması Abdülhamid döneminin gelenekle modernliği telif/terkib etme çabalarıyla açıklanabilir.

2.1.2.2. Müellif

II. Abdülhamid dönemi mekteplerinde okutulan otuz beş din dersi kitabının yirmi kişiden oluşan yazar kadrosuna baktığımızda Maarif nazırlığı yapmış olanlardan askerî sınıfa, ilmiye mensuplarından eğitim bürokratları ve muallimlere kadar bir dizi meslekî çeşitlilikle karşılaşırız. Hadis alimi ve fakih Nevevî (1234-1277), kelâm alimi Teftazanî (1322-1390), Osmanlı alim ve kadılarında Hızır Bey

⁵⁹⁴ BOA. Y.EE. 39/7, 24 Şaban 1309 / 24 Mart 1892. Cevdet Paşa'nın bu raporunu ve bu meseleyi birinci bölümde etraflıca ele aldım.

⁵⁹⁵ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 328.

⁵⁹⁶ 1887 yılında Ahmed Rıza pozitivismle tanışır ve aynı yıl pozitivist görüşlere sahip Beşir Fuad intihar eder. Ayrıca bu yıllarda pozitivist ve materyalist görüşler Osmanlı aydınları arasında yaygın bir ilgi görüyordu. Ekrem Işın, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivism", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, c. II, s. 356.

(1407-1459), tefsir ve hadis alimi Suyûtî (1445-1505) gibi klasik dönem yazarlarını dışta tuttuğumuzda din dersi kitabı muelliflerinin hemen hepsinin bir şekilde talebe veya muallim olarak mektep hayatını tanıdığını, mekteplerle alakalı görevlerde bulduklarını, mektep sistemiyle ilgili yapılan düzenlemelerde yer aldıklarını, mektep kitaplarının yazımında ya da seçiminde görev aldıklarını söyleyebiliriz.

Yazar	Görevleri
Esad Efendi	Dersiâmlık, kadılık, <i>Mekâtib-i Rüşdiye nazırlığı</i> , <i>Nezaret-i Mekâtib müdürlüğü</i>
Süleyman Hüsnü Paşa	<i>Mekteb-i Harbiye edebiyat muallimliği</i> , <i>Askerî mektepler nazırlığı</i> , komutanlık
Manastırlı İ. Hakkı Efendi	Müderreslik, kürsü vaizliği, <i>mektepe muallimliği</i> , Meclis-i Ayan âzâlığı
Mehmed Âsaf Bey	Kaymakamlık
Süleyman Âşir Efendi	<i>Mektepe muallimliği</i>
Ali Nazıma Bey	<i>Mektepe muallimliği</i> , Tedkik-i Müellefât Komisyonu âzâlığı, <i>Aşiret Mektebi müdürlüğü</i> , <i>Mekteb-i Mülkiye müdür-i sâniligi</i>
Ahmed Cevdet Paşa	Adliye, Evkâf, Dâhiliye ve <i>Maarif nazırlığı</i> , valilik, <i>mektepe muallimliği</i>
Mustafa Bey	<i>Mektepe muallimliği</i> , Meclis-i <i>Maarif âzâlığı</i> , <i>Mekâtib-i İbtidaiye ve Mekâtib-i İdadiye müdürlükleri</i>
Mehmed Zihni Efendi	<i>Mektepe muallimliği</i> , Tedkik-i Müellefât Komisyonu âzâlığı, Meclis-i <i>Kebir-i Maarif âzâlığı</i> , Encümen-i Teftiş ve Muayene reisliği
Ahmed Zühdü Paşa	Mutasarrıflık, Divan-ı Muhasebat reisliği, valilik, Maliye, Nafia ve <i>Maarif nazırlıkları</i>
Mazhar Bey	<i>Mektepe muallimliği</i> , Bâbıâlî Tercüme Odası mülazımlığı, Maliye müdür-i sâniligi
Mahmud Mesud Bey	<i>Mektepe muallimliği</i>
Ahmed Ziyaüddin Efendi	<i>Mektepe muallimliği</i>
Cemaleddin Efendi	<i>Mektepe muallimliği</i> , Defter-i Hakanî memurluğu, Meclis-i <i>Kebir-i Maarif âzâlığı</i> , <i>Daru'l-Hayr Mektebi müdürlüğü</i> , kadılık
Sırrı Paşa	Mutasarrıflık, mektupçuluk, valilik
Mustafa Âsım Efendi	Dersiâmlık, <i>Mektepe muallimliği</i> , Huzur Dersleri muhatap ve mukarrirliği

Tablo 14 Din Dersi Kitabı Yazarları

Teknik manada ilmiye mensubu olan dört kişi vardır: Esad Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı, Cemaleddin Efendi, Mustafa Âsım. Burada ‘teknik manada ilmiye mensubu’ diyerek medrese icazetinden ziyade klasik ilmiye görevlerinden birini icra etmeyi kastediyoruz. Mekteplerle ilişkileri bir yana Esad Efendi müderrislik ve kadılık, Manastırlı İsmail Hakkı müderrislik ve vaizlik, Cemaleddin Efendi kadılık, Mustafa Âsım da dersiâmlık ve Huzur dersleri mukarrirliği yapmıştır. Bu isimler aynı zamanda yeni mekteplerde de görev almışlardır.

İlmiyeden bürokrasiye geçerek farklı bir meslek profili çizen Cevdet Paşa dışta tutulursa diğer yazarlarımız klasik seyfiye-ilmiye-kalemiye meslek gruplarının yanında Tanzimat’tan sonra neşet eden ve modern mekteplerde tahsil görerek yetişen modern bürokrasi sınıfını oluşturmaktadır. Bu müelliflerden Süleyman Âşir, Ahmed Zühdü Paşa, Sırrı Paşa, Mehmed Zihni ve Ahmed Ziyaüddin’in medrese icazeti aldığı bilgisine sahibiz, ancak hiçbiri –bildiğimiz kadarıyla- ilmiye görevlerinde bulunmamıştır. Diğer yazarların da nizamî olmasa da bir miktar medrese tahsili görmüş olmaları muhtemeldir, değilse din dersi kitabı yazmaya cesaret etmeleri pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca ilmiye mensubu olmayan müelliflerin yazdıkları din dersi kitaplarında ilmiye mensuplarından tashih veya kontrol anlamında yardım gördükleri de anlaşılmaktadır⁵⁹⁷.

İlmiye mensubu olmayan yazarlarımızın meslek gruplarına bakıldığında çeşitli mekteplerde muallimlik ve yöneticilik yapanların ağırlıkta olduğunu görüyoruz. Bu kişiler Süleyman Âşir⁵⁹⁸, Ali Nazîma, Mustafa Bey, Mehmed Zihni,

⁵⁹⁷ Bir örnek için Mazhar Bey ve eserine bkz. Din Dersi Kitaplarının Kronolojik Seyri, 18 no’lu madde.

⁵⁹⁸ *Maarif Salnâmesi*’nde yayınlanan mektep cetvelinde Süleyman Âşir’in rütbesinin “müderrisinden” olarak gösterilmesi belki onun ilmiyeden geldiğini de gösterebilir ama nizamî ilmiye görevi yaptığına

Mazhar Bey, Ahmed Ziyaüddin⁵⁹⁹ ve Mahmud Mesud'dur. Bu kişilerden bazıları aynı zamanda merkezî bürokraside başka görevlerde de bulunmuşlardır. Müellifler arasında nazırlık (Cevdet Paşa, Ahmed Zühdü Paşa), valilik (Sırrı Paşa), kaymakamlık (Mehmed Âsaf) yapan ve askeriye mensubu olan (Süleyman Hüsnü Paşa) da vardır.

Cevdet Paşa, Süleyman Paşa, Mehmed Zihni, Ali Nazîma, Mazhar Bey, Ahmed Ziyaüddin gibi müellifler aynı zamanda başka alanlarda da ders kitabı yazmış siyasî merkezin ve Maarif bürokrasisinin rağbet ettiği isimler arasındadır.

Din dersi kitabı yazarlarının önemli bir kısmının aşağıdaki tabloda görüleceği üzere çeşitli mekteplerde muallimlik yaptıkları görülmektedir. “*İmparatorluğun merkezî müfredatının ne tür kitapları gerektirdiğini ve sınıf içinde neyin iyi sonuç verdiği*”⁶⁰⁰ daha iyi bilen muallimlerin yazdıkları kitapların daha çok tercih edilmesi gayet tabiidir.

Yazar	Muallimlik Yaptığı Okul(lar)	Muallimlik Yaptığı Ders(ler)
Manastırlı İ. Hakki	Eyüp Askerî Rüşdiyesi, Mekteb-i Hukuk, Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn, Mekteb-i Mülkiye	Arapça, fıkıh, tefsir, akâid, hadis, kelâm
Süleyman Âşir	Mekteb-i Rüşdiye-i Bahriye	akâid, Farsça
Ali Nazîma	Mekteb-i Sultanî, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Edeb, Aşiret Mektebi, Mercan İdadîsi, Darulmuallimîn ve Vefa İdadîsi	Türkçe, Arapça, Fransızca, tercüme usûlü

dair bir bilgiye sahip değiliz, bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 1. Sene (1316), s. 741. “Müderris” unvanı Geç Osmanlı tarihinde sadece medrese hocaları için değil mektep muallimleri ve yüksek dereceli mekteplerin hoca kadrosu için de kullanılmıştır.

⁵⁹⁹ Biyografisi hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız Ahmed Ziyaüddin Efendi'nin Bursalı Mehmed Tahir'e göre “ulemadan” olması onun medreseden icazetli olduğunu gösterir. Ancak klasik ilmiye görevlerinden birini icra edip etmediğini bilmiyoruz. Bkz. Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 345.

⁶⁰⁰ Benjamin C. Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, çev. Mehmet Beşikçi, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 291.

Ahmed Cevdet	Mekteb-i Hukuk	Usûl-i muhakeme-i hukukiye, belagat-ı Osmaniye, talim-i hitabet
Mehmed Zihni	Mekteb-i Sultanî, Mekteb-i Mülkiye	Arapça, ulûm-ı diniye, usûl-ı fıkıh
Mazhar	Daruşşafaka, Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye	Cebir, Fransızca, kavâid-i Osmaniye, coğrafya, hikmet-i tıbbiye, kitabet, ahlâk
Mahmud Mesud	Bahçesaray Mekteb-i Rüşdiyesi	Ulûm-ı diniye
Ahmed Ziyaüddin	Kastamonu Askerî Rüşdiyesi	Lisan-ı Osmanî, kavâid, ilmihal
Cemaleddin	Mekteb-i Mülkiye, Darulhayr-ı Âlî	Akâid-i İslâmiye
Mustafa Âsım	Vefa İdadîsi, Darulmuallimîn, Mekteb-i Mülkiye	Akâid, kelâm, tefsir, hadis, siyer, hikmet-i teşrî, usûl-ı fıkıh, Arap edebiyatı

Tablo 15 Din Dersi Kitabı Yazarlarının Muallimlik Yaptığı Okul ve Dersler

Netice itibariyle dört modern öncesi dönemde yaşamış müellif ile dört ilmiye mensubu dışındaki on iki kişilik müellif kadrosunun merkezî devlet erkânı ve memurlarından oluşması “devletin Müslümanların eğitimindeki denetimini arttırmaya ve ulemanın bu alandaki etkisini kırmaya yönelik politikasının”⁶⁰¹ göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir. Zira her ne kadar neşredilmek istenen bütün dinî kitapların Bâb-ı Meşihat’ın kontrol ve onayından geçme mecburiyeti bulursa da klasik dönemde ulema sınıfının elinde ve kontrolünde bulunan dinî metin üretme ayrıcalığının aşındığı ve değiştiği görülmektedir⁶⁰². Ayrıca klasik dönemde yaşamış yazarlar istisna edilirse medrese eğitimi de almış olsa hemen hemen bütün din dersi kitabı yazarlarının yeni/modern bakış açılarından etkilendiği, kitaplarının

⁶⁰¹ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 215.

⁶⁰² Bu durum sadece ders kitaplarıyla sınırlı değildir. Dönemin dinî metin üretmede ulemanın azalan yeri, modern bürokrasinin yükselen konumuna dair bkz. Filiz Dıgıroğlu, “II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-I”, *History Studies*, c. IX, S. 1 (March 2017), s. 85-110.

muhtevalarının ve sundukları İslâm anlayışlarının bazı yenilikler, dönüşümler taşıdıkları metinlerin kronolojik anlatısında görüldüğü üzere rahatlıkla söylenebilir.

2.1.2.3. Mektep

Bu dönemde yazılmış ulûm-i diniye ders kitaplarını okutuldukları mekteplere göre kabaca tasnif ettiğimizde on üç tanesinin ibtidaî mekteplerinde, altı tanesinin rüşdiye mekteplerinde; on tanesinin idadî mekteplerinde, ikisinin Daruşşafaka'da ve dört tanesinin Mülkiye Mektebi'nde tedris edildiklerini görmekteyiz. Ancak burada bazı kitapların kısaltma-ilavelendirme yolu olsun olmasın iki tür mektepte de okutuldukları bilgisini dikkate almak durumundayız. Şöyle ki Mahmud Mesud'un *Muhtasar İlmihal*'i ibtidaîlerde, eserin ilaveli hali olan *İlmihal-i Kebîr*'i rüşdiyelerde okutulurken, Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Mevâidü'l-În'âm*'ı ile Esad Efendi'nin *Dürr-i Yektâ*'sı hem rüşdiyelerde hem de idadîlerde tedris edilebiliyordu.

Okullar	Ders Kitapları
İbtidaî	<i>Zübde-i Akâid-i Diniye</i> (M. Âsaf), <i>İdman İkinci Lâhika</i> (A. Nazîma), <i>Eser-i Ahd-i Hamidî</i> (A. Cevdet), <i>Telhîsu'l-Mûlahhas</i> , <i>Mûlahhas İlmihal</i> , <i>Mufasssal İlmihal</i> (Mustafa), <i>Mebâdî-i İlmihal</i> , <i>Muhtasar İlmihal</i> , <i>İlmihal-i Kebîr</i> (M. Mesud), <i>İkinci İlmihal</i> , <i>Kızlar Hocası</i> , <i>Hanımlar İlmihali</i> (M. Zihni) , <i>Muhtasar İlmihal</i>
Rüşdiye	<i>İdman Üçüncü Lâhika</i> (A. Nazîma), <i>Nimet-i İslâm Risalesi</i> (M. Zihni), <i>İlmihal-i Kebîr</i> (M. Mesud), <i>Tuhfetü'l-Etfâl</i> (S. Âşir), <i>Misbâhu'l-Felâh</i> (Mazhar), <i>Vesîletü'n-Necât</i> (A. Ziyaüddin)
İdadî	<i>Musahhah Dürr-i Yektâ</i> , <i>Dürr-i Yektâ Şerhi</i> (Esad), <i>el-Mecmuatü'z-Zühdiye</i> (A. Zühdü), <i>Hulasa-i İlm-i Kelâm</i> (Cemaleddin), <i>Şerhu'l-Akâid</i> (Teftazanî), <i>Nakdî'l-Kelâm</i> (Sırrı), <i>Mevâidü'l-În'âm</i> , <i>Telhîsü'l-Kelâm</i> (İ. Hakkı), <i>Nimet-i İslâm</i> (M. Zihni), <i>Akâid Dersleri</i> (M. Âsım), <i>İlmihal</i> , <i>İlmihal-i Sağîr</i> (S. Hüsnü)
Mekteb-i Mülkiye Kısm-1 Âlî	<i>Kaside-i Nûniye Şerhi</i> (Hızır), <i>Hadis-i Erbaîn</i> (Nevevî), <i>Cami-i Sağîr</i> (Suyûtî), <i>Tefsir-i Sûre-i Yasîn</i> (İ. Hakkı)

Tablo 16 Din Dersi Kitaplarının Okutuldukları Mektepler

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere din dersi kitabı olarak okutulan kitaplarda ibtidaî ve idadî sınıflarına ait olanların çoğunluğu oluşturması II. Abdülhamid dönemi eğitim hamlesinin ipuçlarını taşımaktadır. Şöyle ki Tanzimat döneminde sıbyan mekteplerinde Evkâf Nezareti'ne bağlı olarak geleneksel tarzda eğitime devam edilirken yeni Maarif sisteminde kilit rol verilen rüşdiyelere daha fazla ehemmiyet gösteriliyordu. Hamidiye devrinde ise Tanzimat döneminin sonlarında açılan ve Maarif Nezareti'ne bağlı olarak hizmet veren ilköğretim birimi olarak ibtidaîlere ve lise seviyesindeki idadîlere daha fazla önem verilerek, bu okulların imparatorluğun hemen her bölgesinde açılmasına hız verilmiş ve bu okulların müfredatları yeniden düzenlenerek yeni ders kitaplarının hazırlanması yoluna gidilmiştir. Din dersi kitap çeşitliliğinin ibtidaî ve idadî kısımlarında daha fazla görülmesi bu siyasetle alakalı olmalıdır.

Dikkat çeken diğer bir husus ibtidaî ve rüşdiyelerde İslâm'ın itikâd, ibadet (ve sınırlı olarak ahlâk) alanlarına ait muhtasar bilgiler sunan ilmihal tarzı eserlerin okutulmasına karşın idadîlerde ders adı olarak da müfredata giren fıkıh ya da kelâma dair bahisleri içeren kitapların seçilmesidir.

Devletin üst merkezî kadrolarını yetiştirme misyonu yüklenen ve hususî önem atfedilen Mülkiye Mektebi'nde 1898 gibi geç bir tarihte yapılan düzenleme⁶⁰³ ile programda var olan kelâm, hadis ve tefsir gibi medrese derslerine dair ders kitaplarının belirlenmesi talebeler arasında artan siyasîleşme vakaları ile pozitivist ve materyalist görüşlerin yayılmasına mani olma önlemleri olarak yorumlanabilir.

⁶⁰³ BOA, MF.MKT. 400/22-5 24 M 1316 / 13 Haziran 1898, "Mekteb-i Mülkiye-i şâhânenin kısımları idadî ve âlîsinde tedris olunan ulûm-ı diniyeye aid kitaplar ile miktar-ı saati mübeyyin programdır".

Burada kelâm ve hadise dair klasik metinlerin seçilmesine karşın tefsir için müstakil kitap neşrine gidilmesi de hayli ilginçtir.

Otuz beş adet din dersi kitabının tamamının Hamidiye devri boyunca mekteplerde okutulduğu anlaşılmamalıdır. Bazı kitaplar müfredat için kabul edilmiş, ancak daha sonra programdan çıkarılmıştır, bunu eserlerin baskı adetlerinden çıkartabiliriz. Uzun bir süre hangi kitapların rağbet görüp okutulduğunu anlamak için ders kitaplarının ikiden fazla baskı yapıp yapmadığı ölçü olarak belirlenebilir⁶⁰⁴. Buna göre Esad Efendi'nin *Musahhah Dürr-i Yektâsı* ile *Dürr-i Yektâ Şerhi*, Süleyman Paşa'nın *İlmihal-i Sağır*'i, Manastırlı İ. Hakkı'nın *Mevâidü'l-În'âm*'ı, Ali Nazîma'nın *İdman İkinci Lâhika*'sı ve *İdman Üçüncü Lâhika*'sı, Mustafa Bey'in *Mülâhhas İlmihal*'i ile *Mufasssal İlmihal*'i, M. Zihni'nin *Nimet-i İslâm Risalesi*, *Kızlar Hocası* ve *Hanımlar İlmihali*, A. Ziyaüddin'in *Vesîletü'n-Necât*'ı ve müellif ismi belirtilmeden basılan *İkinci İlmihal*, *Birinci İlmihal* ve *Muhtasar İlmihal* Hamidiye dönemi boyunca (II. Meşrutiyet'e kadar) sürekli okutulan eserler arasında sayılabilir. Ayrıca *Maarif Salnâmeleri*'nde yayınlanan kitap cetvelleri ile hususî olarak neşredilmiş ders kitabı cetvellerinde hangi dönemde hangi kitapların okutuldukları vâzıh bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Örnek vermek gerekirse 1318 (1900-1901) tarihli *Maarif Salnâmesi*'nde mekteplerde okutulduğuna işaret edilen din dersi kitapları şunlardır: *Birinci İlmihal*, *Nimet-i İslâm Risalesi*, *Musahhah Dürr-i Yektâ*, *Dürr-i Yektâ Şerhi*, *el-Mecmuatü'z-Zühdiye*, *Şerh-i Akâid*⁶⁰⁵.

⁶⁰⁴ Bu ölçünün her zaman sağlıklı neticeler vermeyeceği akılda tutulmalıdır. Zira hangi kitapların bir baskıda ne kadar basıldığı bilgisine sahip değiliz. Örneğin Maarif nazırı Zühdü Paşa'nın *el-Mecmuatü'z-Zühdiye* sine pek çok okul tarafından rağbet gösterildiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Ancak bu üç ciltlik eser bir defa basılmıştır. Muhtemelen çok rağbet göreceği önceden bilindiği için çok sayıda basılmıştır ve yeni baskıya gerek kalmamıştır.

⁶⁰⁵ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 496-501. Aynı kitaplar müstakil olarak neşredilen şu risaledede kaydedilmiştir: *Leylî ve Neharî Umûm Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiye*'ye

1320 (1902-1903) tarihli müstakil olarak yayınlanan bir talimatnâmenin sonuna iliştirilen listede ise şu kitaplara rastlıyoruz: *Birinci İlmihal*, *Nimet-i İslâm Risalesi*, *Musahhah Dürr-i Yektâ*, *Telhîsü'l-Kelâm*, *Nimet-i İslâm (Kitabu't-Tahâre)*, *Nimet-i İslâm (Kitabu's-Salât)*, *Şerh-i Akâid*, *Nimet-i İslâm (Kitabu's-Savm, ve'l-Hac, ve'z-Zekât)*, *Nimet-i İslâm (Kitabu'n-Nikâh)*⁶⁰⁶.

Hamidiye devrinin sonunda basılan (1325/1908-1909) bir kitap cetvelinde ise karşımıza şu kitaplar çıkmaktadır: *Akâid Dersleri*, *İlmihal-i Kebîr*, *Musahhah Dürr-i Yektâ*, *Vesîletü'n-Necât*, *Nimet-i İslâm (Kitabu't-Tahâre, Kitabu'z-Zekât ve'l-Hac, Kitabu'l-Münâkehât)*, *Nakdü'l-Kelâm*, *Telhîsü'l-Kelâm*⁶⁰⁷.

Bazı kitapların seçiminde okul idaresinin ya da din dersi mualliminin tasarrufunun mümkün olduğu anlaşılmaktadır⁶⁰⁸. Zira Maarif Nezareti'nin 1325 yılında yayınladığı ders kitapları cetvelinde idadiyenin yedinci senesinde Sırrı Paşa'nın *Nakdü'l-Kelâm*'ı ya da Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Telhîsu'l-Kelâm* isimli eserinden birinin okutulabileceği kayıtlıdır. İşin ilginç yanı ise kelâma ait konuları ele alan bu iki kitap muhteva ve metot olarak birbirinden farklıdır. Manastırlı'nın eseri Yeni İlm-i Kelâm hareketi içerisinde değerlendirilmeye uygunken, Sırrı Paşa'nın eseri ise esasen klasik kelâm kitabı olan *Şerhu'l-Akâid*'in kısaltmalı-ilaveli

Mahsus olarak Maarif Nezaret-i Celilesince Mukaddemâ Tanzim ve bu defa Tadil u Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır, Daru'l-Hilafeti'l-Aliye, Matbaa-i Âmire, 1315 (rumî), s. 119-123.

⁶⁰⁶ *Leylî ve Neharî Umûm Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiye'ye Mahsus olarak Maarif Nezaret-i Celilesince Mukaddemâ Tanzim ve bu defa Tadil u Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır*, Dersaadet, Asır Matbaası, 1318/1320.

⁶⁰⁷ *Kütüb ve Resâil Cedveli Numero 10*, Maarif-i Umûmiye Nezareti Meclis-i Maarif, Yedi ve Beş Senelik Mekâtib-i İdadiye Müfredat Programına Muvâfik ve Hükümü Bir Seneye Şâmindir, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1325.

⁶⁰⁸ Bazı kitaplar için ise mecburiyet söz konusuydu. Mesela *el-Mecmuatü'z-Zühdiye*'nin okutulma zorunluluğu için bkz. BOA. MF.MKT. 179/89, 18 Safer 1311 / 31 Ağustos 1893: “(...) mekâtib-i idadiyede tedrisi meşrut olup (...)”.

tercümesidir. Öyle görünüyor ki bu durum gelenekle modernliğin birlikte yürüdüğü Hamidiye devri için son derece tabîî kabul edilmekteydi.

2.1.2.4. Dil

Dönem kıstasında da belirtildiği üzere ders kitabı olarak Türkçe'yi merkeze alan mekteplerde Arapça kitapların okutulması istisnaî olarak değerlendirilmelidir.

Aşağıdaki tablo bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

Dil	Din Dersi Kitapları
Arapça	<i>Kaside-i Nûniye Şerhi, Hadis-i Erbaîn, Cami-i Sağîr, Şerh-i Akâid</i>
Türkçe	<i>Dürr-i Yektâ, Dürr-i Yektâ Şerhi, İlmihal, İlmihal-i Sağîr, Mevâidü'l-În'âm, Zübde-i Akâid-i Diniye, Tuhfetü'l-Etfâl, İdman İkinci Lâhika, İdman Üçüncü Lâhika, Eser-i Ahd-i Hamidî, Telhîsü'l-Mûlahhas, Mûlahhas İlmihal, Mufassal İlmihal, Nimet-i İslâm Risalesi, Kızlar Hocası, Hanımlar İlmihali, el-Mecmuatü'z-Zühdiye, Misbâhu'l-Felâh, Mebâdî-i İlmihal, Muhtasar İlmihal, İlmihal-i Kebîr, Vesîletü'n-Necât, Hulasa-i İlm-i Kelâm, Tefsir-i Sûre-i Yasîn, İkinci İlmihal, Birinci İlmihal, Muhtasar İlmihal, Nimet-i İslâm, Nakdü'l-Kelâm, Telhîsü'l-Kelâm, Akâid Dersleri</i>

Tablo 17 Din Dersi Kitaplarının Dillere Göre Dağılımı

Otuz beş adet din dersi kitabının sadece dördü Arapça'dır ve bunlar da Hamidiye devrinin son senelerinde devreye sokulmuştur. *Kaside-i Nûniye Şerhi, Hadis-i Erbaîn* ve *Cami-i Sağîr* sadece Mülkiye Mektebi'nin yüksek kısımları için 1898 tarihinde seçilmiştir⁶⁰⁹. *Şerh-i Akâid* ise 1900 yılında bütün idadî mekteplerinde okutulmak üzere neşredilmiş⁶¹⁰ ancak istenen verim elde edilemediği için bunun yerine eserin kısaltmalı-ilaveli tercümesi olan Sırrı Paşa'nın *Nakdü'l-Kelâm*'ı okutulmuştur⁶¹¹.

⁶⁰⁹ Bkz. BOA. MF.MKT. 400/22-7, 24 Muharrem 1316 / 13 Haziran 1898.

⁶¹⁰ *Şerh-i Akâid*, Mekâtib-i İdadiye'nin altıncı ve yedinci senelerinde tedrisi Maarif-i Umûmiye Nezaret-i celilesince tensib kılınmıştır, Dersaadet, [Matbaa-i Âmire], 1317/1900, 91 s.

⁶¹¹ Bkz. Din Dersi Kitaplarının Kronolojik Seyri, 30 numaralı madde.

Mekteplerde tedris edilen din dersi kitaplarının neredeyse tamamının Türkçe olması, geleneksel dünyadan ve medrese sisteminden ciddi bir kopuşu ifade etmektedir⁶¹². Türkçe'nin sadece ders kitaplarında ve eğitim sisteminde değil devlet politikalarından matbuâta kadar bir çok alanda ideolojik bir önem kazanması modern dönemin getirdiği bir olgudur ve geleneksel dönemlerde hakimiyetini koruyan din dillerinin (Arapça, Latince, İbranice) karşısında modern dönemde güçlenen mahallî dillerin dünyadaki yaygınlığında görüldüğü üzere sadece Osmanlı dünyasına da münhasır değildir. Bu durum kitap neşrinin artmasıyla da alakalıdır. Mizancı Murad'ın 1891 yılında hazırladığı katalogta, tesbitlerimize göre sadece Türkçe olarak basılan (Türkçe-Arapça ya da Türkçe-Fransızca kitaplar istisna edilirse) kitap sayısı iki bin altı yüz küsür iken Arapça basılan (yine Arapça-Türkçe kitaplar dışta tutulursa) kitap adedi üç yüz elliye bile bulamamıştır⁶¹³. Selim Deringil'in ifadesiyle;

“Dünyada toplum/insan, insan/doğa, insan/insan ilişkilerini Aydınlanma düşüncesi yeniden tanımlamıştır. Bu süreç içinde evreni açıklayıcı büyük dinlerin, bunların araçları olan evrensel dillerin (Latince, Arapça, İbranice vs.) hükmedici güçleri azalmıştır. Bunun yanısıra 18. yüzyıldan 19. yüzyıla uzanan süreç içinde dünyada okuryazarlık oranı giderek artmış ve bununla koşut olarak mahallî diller ön plana çıkmıştır. Bununla beraber ‘basın kapitalizmi’ (print capitalism) olgusu gündeme gelmiş, yani yazılı söz çok daha geniş kitlelerce kullanılabilir, ulaşılabilir olmuştur”⁶¹⁴.

⁶¹² “Osmanlı zihniyet dünyasının ifade vasıtalarından biri de Arapçadır. Medrese tahsilinin tamamıyla Arapça yapılması Osmanlı düşüncesinin daha dil noktasında İslâm düşünce geleneğine bağlandığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir” ifadesi için bkz. Fatih M. Şeker, *Osmanlı Entelektüel Geleneği*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013, s. 31, dn. 46.

⁶¹³ Bkz. [Mizancı Murad], *Devr-i Hamidî Âsârı*, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1308.

⁶¹⁴ Selim Deringil, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Geleneğin İcadı’, ‘Muhayyel Cemaat’ (‘Tasarlanmış Topluluk’) ve Pan-İslâmizm”, *Simgeden Millete – II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, 2. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 21. Kapitalizm, matbaa ve yerel dillerin yükselişi

2.1.2.5. Coğrafya ve Matbaa

II. Abdülhamid dönemi mekteplerinde okutulan din dersi kitaplarının hemen hemen tamamı İstanbul'da basılmıştır. Siyasî merkezin ikamet ettiği bir yer olarak İstanbul'un basın-yayın hayatı ve ders kitaplarındaki hâkim konumu 'İmparatorluğun en uzun yüzyılı'ndaki merkezî politikalar göz önüne alındığında gayet tabiidir. Bu durumun –ele aldığımız kitaplarla sınırlı tesbitlerimiz dâhilinde- iki istisnası vardır. Biri Edirne Vilayeti'ne bağlı Sofulu Kazası kaymakamı Mehmed Âsaf'ın *Zübde-i Akâid-i Diniye* ismiyle Edirne Vilayet Matbaası'nda basılan kitabıdır⁶¹⁵. “Mekâtib-i ibtidaiyede tedris olunmak üzere tertib edilmiştir” kaydıyla neşredilen eserin kapağında yer alan “Meclis-i Maarif'in mazhar-ı takdiri olmuştur”, “Edirne Meclis-i Maarif'in ruhsatıyla tab olunmuştur” ve “defa-i sâniye” (2. baskı) gibi notlar eserin İstanbul'dan bağımsız yerel Maarif idaresi tarafından yazdırılıp neşredildiğini ve şöhret bulduğunu göstermektedir. Kitabın son sayfasındaki nota göre eserin “Edirne kitapçı dükkânlarıyla Dersaadet'de Sarafim Efendi'nin kıraathânesinde ve Bâbîâlî Caddesi'nde Arakel Efendi'nin kütüphanelerinde ve sâir kitapçı dükkânlarında” satıldığı bilgisine bakılırsa İstanbul'da da tanındığını söyleyebiliriz.

İstanbul dışında neşredilen ikinci din dersi kitabımız Ali Nazîma'nın *İdman Üçüncü Lâhika Akâid-i İslâmiye'den İlmihal-i Kebîr* isimli eseridir. Hanya'da, Yusuf Kenan Matbaası'nda 1314 yılında basılan eserin ilk baskısı İstanbul'da 1309 yılında yapılmıştır ve daha sonra basımına İstanbul'da devam edilmiştir.

arasındaki ilişkiler ve bunların milliyetçiliğin doğuşundaki rolleri konusunda bkz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler – Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, 6. bs., İstanbul, Metis Yayınları, 2011.

⁶¹⁵ Mehmed Âsaf, *Zübde-i Akâid-i Diniye*, 2. bs., Edirne, Matbaa-i Vilayet-i Edirne, 1304/1887, 24 s.

İmparatorluğun en ücra köşelerine kadar mektep eğitimini götürmek isteyen Hamidiye rejiminde, hususen vilayet matbuâtının da belli bir hacme ulaştığı bir vasatta mektep kitaplarının neşrinin İstanbul'un resmî ve özel matbaalarının inhisarında bulunması merkezîleşme politikalarının yanı sıra devrin sansür ve kontrol mekanizmasının titizlikle işletilme gayretleriyle de açıklanabilir.

Benjamin Fortna'nın ifadesiyle “*Hamidiye döneminde kurulan binlerce okulun inşa ve techiziyle ilgili çok çeşitli işlemlerin gittikçe artan değerinin dikkat çekici olmasına rağmen kapitalist teşebbüsle devlet destekli eğitimin gelişmesi arasındaki ilişkiye dair hemen hiçbir şey yazılmamıştır*”⁶¹⁶. Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere Hamidiye döneminde din dersi kitabı olarak okutulan kitapların çoğu devletin resmî matbaası dışındaki özel matbaalar tarafından basılmıştır⁶¹⁷:

Matbaa	Din Dersi Kitapları
Matbaa-i Âmire	<i>Dürr-i Yektâ, Dürr-i Yektâ Şerhi, Eser-i Ahd-i Hamidî, Kızlar Hocası, Hanımlar İlmihali, İkinci İlmihal, Birinci İlmihal, Muhtasar İlmihal (Kızlar için), Şerh-i Akâid, Nimet-i İslâm Risalesi</i>
Mekteb-i Mülkiye	<i>Hulasa-i İlm-i Kelâm, Tefsir-i Sûre-i Yasîn</i>
Mekteb-i Harbiye	<i>Vesîletü'n-Necât</i>
Mekteb-i Sanayi	<i>Dürr-i Yektâ, Dürr-i Yektâ Şerhi, Nakdü'l-Kelâm</i>
Mekteb-i Bahriye	<i>İlmihal-i Sağîr</i>
Vilayet-i Edirne	<i>Zübde-i Akâid-i Diniye</i>
Şirket-i Mürettibiye	<i>İdman İkinci Lâhika, İdman Üçüncü Lâhika, Nimet-i İslâm Risalesi, Nimet-i İslâm (Kitabu't-Tahâre), Nimet-i İslâm (Kitabu's-Salât), Nimet-i İslâm (Kitabu's-Savm), Nimet-i İslâm (Kitabu'z-Zekât), Nimet-i İslâm (Kitabu'l-Hac), Nimet-i İslâm (Minâkehât ve Müfârekât), Kızlar Hocası, Vesîletü'n-Necât</i>

⁶¹⁶ Fortna, *Imperial Classroom*, s. 222, dn. 52: “As far as I am aware, nothing has been written on the connection between capitalist enterprise and the growth of state-sponsored education, although the cumulative value of all the various transactions involved in the construction and supply of the thousands of schools founded by the Hamidian state must have been impressive”.

⁶¹⁷ Buradaki veriler Eski Harfli Türkçe Basmalar Bibliyografyası CD, Ankara, 2001'deki kayıtlara göre oluşturulmuştur.

Mahmud Bey	<i>Dürr-i Yektâ, İlmihal-i Saġır, Mevâidü'l-În'âm, Telhîsu'l-Kelâm, Telhîsu'l-Mûlahhas, Mûlahhas İlmihal, Mufasssal İlmihal, Vesîletü'n-Necât, Nakdü'l-Kelâm</i>
Bâbiâlî Caddesi'nde 38 Numerolu Matbaa	<i>Telhîsu'l-Mûlahhas, Mûlahhas İlmihal, Mebâdî-i İlmihal, Muhtasar İlmihal, Birinci İlmihal, Muhtasar İlmihal (Kızlar için)</i>
Bâbiâlî Caddesi'nde 25 Numerolu Matbaa	<i>Mufasssal İlmihal, Nimet-i İslâm Risalesi, Muhtasar İlmihal, İlmihal-i Kebîr</i>
Bâbiâlî Caddesi'nde 52 Numerolu Matbaa	<i>İdman İkinci Lâhika, Mebâdî-i İlmihal, Nakdü'l-Kelâm</i>
Matbaa-i Osmaniye	<i>Dürr-i Yektâ, Dürr-i Yektâ Şerhi, el-Mecmuatü'z-Zühdiye</i>
Şirket-i Sahafiye	<i>Dürr-i Yektâ, Dürr-i Yektâ Şerhi,</i>
Mihran	<i>İlmihal, İlmihal-i Saġır</i>
Alem-Ahmed İhsan ve Şürekâsı	<i>Misbâhu'l-Felâh, Vesîletü'n-Necât</i>
Ebüzziyâ	<i>İlmihal-i Saġır, Nakdü'l-Kelâm</i>
Cemal Efendi	<i>Dürr-i Yektâ, Dürr-i Yektâ Şerhi</i>
Süleyman Efendi	<i>Tuhfetü'l-Etfâl</i>
Arif Efendi	<i>Dürr-i Yektâ Şerhi</i>
Hacı Hüseyin Efendi	<i>Dürr-i Yektâ</i>
Karabet	<i>Mufasssal İlmihal</i>
Arakel	<i>İdman Üçüncü Lâhika</i>
Şirket-i Hayriye	<i>Dürr-i Yektâ Şerhi</i>
Esad	<i>Dürr-i Yektâ</i>
Hurşid	<i>Dürr-i Yektâ Şerhi</i>
Hilal	<i>Akâid Dersleri</i>
Eski Zabtiye Caddesi'nde 61 Numerolu	<i>İdman Üçüncü Lâhika</i>
Bâbiâlî Caddesi'nde 48 Numerolu	<i>İdman Üçüncü Lâhika</i>
Hanya Yusuf Kenan	<i>İdman Üçüncü Lâhika</i>

Tablo 18 Din Dersi Kitabı Neşreden Matbaaların Dağılımı

Otuz iki adet din dersi kitabının⁶¹⁸ sadece on tanesinin devletin resmî matbaasında basıldığını, yedisinin çeşitli mektep matbaalarında, birinin resmî matbaa statüsüne dâhil edilebilecek vilayet matbaasında neşredildiğini, kalanların ise özel sektör tarafından basıldığını dikkate aldığımızda mektep sistemi ile özel teşebbüs arasındaki artan ilişkinin önemi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca devletin bastığı kitapların müteakip pek çok baskısının da özel sektöre devredildiği anlaşılmaktadır. Aslında bu, çok yönlü sosyo-ekonomik ve siyasî değişimleri hatta gerilimleri beraberinde getirecekti. Bir süre sonra devletin kurduğu bu mekanizma kendisinin kontrol edemeyeceği, siyasî ideolojinin hilafına hareket edebilecek bir yazarlar ve hevesli okurlar topluluğu da oluşturacaktı⁶¹⁹. Öte yandan modern dönemde ortaya çıkan metin üretim ve tüketimiyle kitapların, okuma eyleminin ‘metalaşma’sı olgusu⁶²⁰ dinî düşüncede ve İslâm anlayışında da ciddi kırılmalara ve dönüşümlere sebebiyet verecektir⁶²¹.

2.1.2.6. Telif Tarzı, Şekil ve Sunum*

Medreselerle ve medresenin inşa ettiği eğitim-öğretim tarzıyla, ilim siyaseti ve tedris üslubuyla yakından alakalı olan *şerh*, *haşiye*, *talikat*, *zeyl*, *tetimme*, *tekmile*, *fevâid* gibi klasik telif türlerinin bütün alanlarda ciddi kırılmaların, altüst oluşların, daha yumuşak bir ifadeyle söyleyecek olursak değişim ve dönüşümlerin yaşandığı

⁶¹⁸ Mekteb-i Mülkiye’nin âlî kısmında okutulması kararlaştırılan *Kaside-i Nûniye Şerhi*, *Hadis-i Erbaîn*, *Cami-i Sağîr*’in hangi baskılarının kullanıldığını tesbit edemedik.

⁶¹⁹ Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, s. 229-230.

⁶²⁰ Fortna, *a.g.e.*, s. 227-253.

⁶²¹ Bu meseleyi bir sonraki bölümde, ‘İslâm’ın nesneleşmesi’ bahsinde daha detaylı ele alacağız.

* Bu kıstasın belirlenmesi ve içeriğinin oluşturulmasında İsmail Kara’nın *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz* kitabı ile Benjamin Fortna’nın *Imperial Classroom* (s. 224-227) adlı eseri takip edilmiştir.

XIX. yüzyılla birlikte terk edilmeye başlandığını görmekteyiz⁶²². Bu durum II. Abdülhamid dönemi mektep kitaplarında da yansımaları bulmaktadır. Kısıtlı bir zamanda müfredatta yer alan *Şerh-i Akâid* ile Mekteb-i Mülkiye'nin yüksek kısmı için belirli bir süre geçerli olan *Kaside-i Nûniye Şerhi* dışta tutulursa otuz üç adet din dersi kitabının sadece birinin (*Dürr-i Yektâ*) şerhi bulunmaktadır. O da yine bizzat müellifin (Esad Efendi'nin) kendi eserine yazdığı şerhtir ve Hamidiye döneminden önce 1851'de yazılıp basılmıştır. Eserin hem kendisi hem de şerhi Hamidiye dönemi boyunca mekteplerde okutulan kitaplar arasındadır.

Osmanlı ilmihal yazıcılığında Arapça telif edilmiş ilk ilmihal örneklerinin Türkçe'ye çevrilme geleneği vardı. Uyarlama usûlüyle de olsa böyle bir telif tarzını Abdülhamid dönemi mekteplerinde okutulan ilmihallerde görmek mümkün değildir. Dönem kıstasında da değinildiği üzere fikriyât ve istikamet itibariyle klasik kitapların ve anlayışların ağırlığından kurtulma arayışlarını öne çıkaran mektep sisteminde bu durum gayet tabiiydi. Fırsat düştükçe ders kitabı müelliflerinin geleneksel kitapları dil ve üslup açısından tenkit ettiklerini biliyoruz⁶²³. Tercüme türünün tek örneği Sırrı Paşa'nın *Şerhu'l-Akâid*'in kısaltmalı-ilaveli tercümesi olan *Nakdü'l-Kelâm*'ıdır ve o da *Şerhu'l-Akâid*'in talebeye zor gelmesine binaen devreye sokulmuştur.

⁶²² Şerh-haşiye türünün anlamı ve modern dönemdeki algısına dair ufukaçıcı bir çalışma için bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz – Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2011, (buradaki referans için bkz. s. 28 vd).

⁶²³ Mustafa Bey mekteplerde okutulan kitapları bile (muhtemelen klasik dönemde yazılmış olanları da kastederek) tenkit etmişti: “Mekâtib-i ibtidaiyede okunan ilmihaller beş altı nev' olup ekserisinin ibareleri birbirine uymadığı gibi mesâil-i esasiyece kimisinde eksiklik ve bazısında dahi pek çok yanlışlık görülmüştür”. *Mufasssal İlmihal*, İstanbul, Bâbiâli Caddesi'nde 25 Numaralı Matbaa, 1310, s. 2. “...bi-Hamdihî Te'âlâ tertib-i mesâilde müellifin-i fukahadan kimseye taklid olunmamıştır” ifadesi için bkz. Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm – Münâkehât ve Müfârekât*, [İstanbul], Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1324, s. 2.

Hamidiye rejiminin din dersi kitaplarında görülen en önemli biçimsel yeniliklerden biri dipnot kullanımudur. “Orijinal bir metne veya kaynağa atıfta bulunmak veya buralardan alıntı yapmak anlamında kullandığımızda tarihinin V. yüzyıla kadar uzandığını” bildiğimiz dipnotun sayfanın altına inmesi XVIII. asrı bulmuştu⁶²⁴. *Aydınlanma düşüncesi ve matbaa kapitalizmi* ile alakalı bir unsur olarak dipnot kullanımı esasen müellifler tarafından kadim dünyadan gelen bilgi ve fikirleri bu arada dinî düşüncüyü tenkit etmek, mutlak otorite kabul edilen metinlere karşı başkaldırmak ve savunulan fikirleri etraflıca tartışmak için bir alan ve imkân olarak görülmüştür⁶²⁵.

Dört klasik dönem kitabını hariçte tutarsak otuz bir adet din dersi kitabının on ikisinde dipnotun kullanıldığını görmekteyiz. Ek açıklamalar yapmak, öğrenciler tarafından anlamlarının bilinemeyeceği düşünülen sözcüklerin manalarını vermek ve nadir olarak alıntı yapmak ve Arapça ifade ve cümlelerin tercümelerini sunmak gibi gayelerle ve çeşitli sembol ve rakamlarla dipnot kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dipnotun kullanıldığı kitaplar incelendiğinde hususen revaçta olan kitaplar olduklarını, bir kısmının Hamidiye devri boyunca sürekli okutulduklarını söyleyebiliriz: *Mevâidü'l-În'âm*, *Telhîsü'l-Kelâm*, *Nimet-i İslâm Risalesi*, *Nimet-i İslâm*, *Kızlar Hocası*, *Hanımlar İlmihali*, *el-Mecmuatü'z-Zühdiye*, *Misbâhu'l-Felâh*, *Vesiletü'n-Necât*, *Hulasa-i İlm-i Kelâm*, *Nakdü'l-Kelâm*, *Akâid Dersleri*. İşin ilginç yanı bu kitapların müelliflerinin çoğunluğunu ilmiye mensuplarının oluşturmasıdır: Manastırlı İsmail Hakkı, Mehmed Zihni, Ahmed Ziyaüddin, Cemal Efendi, Mustafa Âsım. Dipnot kullanan diğer müellifler ise Ahmed Zühdü Paşa, Sırrı Paşa, Mazhar

⁶²⁴ Fatma Acun, “Dipnotun Serüveni”, *Ötekilerin Peşinde – Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, haz. Mehmet Öz-Fatih Yeşil, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 55, 63.

⁶²⁵ Daha ayrıntılı bilgi ve yorum için bkz. Acun, “Dipnotun Serüveni”, s. 65 vd.

Bey'dir. Yazma eserlerde ve modern dönemde basılmış klasik kitaplarda görüldüğü üzere metinlerin kenarlarına not alma (şerh-haşiye yazma) geleneğinden gelen ilmiye mensuplarının diğer yazarlara nisbetle dipnot kullanımına hevesle başvurmaları ulemanın yenilikler karşısında takındığı tavırlara ve buna dair yapılan yorumlara yeni bir pencere açmaktadır. Klasik bir kitap olan *Şerh-i Akâid*'in ilaveli-kısaltmalı tercümesi olan *Nakdü'l-Kelâm*'da dipnotun kullanılması da ayrıca ilginçtir.

Din dersi kitaplarında görülen diğer bir şeklî yenilik noktalama işaretlerinin kullanılmasıdır. Nokta ve parantez geleneksel kitaplar hariç bütün din dersi kitaplarında kullanılmıştır. Virgül, noktalı virgül, üç nokta, soru işareti, köşeli parantez, tırnak işareti gibi daha ayrıntılı işaretler de *Dürr-i Yektâ*, *Mevâidü'l-În'âm*, *Telhîsü'l-Kelâm*, *İdman İkinci Lâhika*, *İdman Üçüncü Lâhika*, *Mebâdî-i İlmihal*, *Muhtasar İlmihal*, *İlmihal-i Kebîr*, *Nakdü'l-Kelâm* gibi çoğu eserde göze çarpmaktadır. *Nakdü'l-Kelâm* bu konuda o kadar ileri gider ki kitabın baş tarafına 'İhtâr' başlığı altında noktalama işaretlerinin önemini belirten bir metin konulur⁶²⁶.

Hemen bütün din dersi kitaplarında paragraf başları için boşluk bırakma gibi modern basım tekniklerinden istifade edilmiştir. *Misbâhu'l-Felâh* ve *Vesîletü'n-Necât*'da olduğu gibi konuların maddeler halinde tanzim edilmesi, *Mebâdî-i İlmihal*, *Muhtasar İlmihal* ve *İlmihal-i Kebîr*'de görüldüğü üzere anlatılan konuların bitiminde soruların vaz edilmesi gibi şeklî yeniliklere de tesadüf edilmektedir.

İdman İkinci Lâhika, *İdman Üçüncü Lâhika*, *Mebâdî-i İlmihal*, *Muhtasar İlmihal* ve *İlmihal-i Kebîr*'de ise konuların soru cevap şeklinde anlatılmasının

⁶²⁶ Bkz. Sırrî-i Giridî, *Nakdü'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*, [2. bs.] İstanbul, Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1310.

kaynağını Fortna'nın da işaret ettiği gibi klasik kitaplardaki münazara tarzı ile fetvâ kitaplarının yapısında bulmak mümkündür⁶²⁷.

2.1.2.7. Muhteva ve İslâm Anlayışı

II. Abdülhamid dönemi mekteplerinde okutulan din dersi kitaplarının muhtevalarına baktığımız zaman genel itibariyle şu konuların ele alındığını görmekteyiz: İman esasları, itikâta ve amelde mezhep, ef'âl-i mükellefin, abdest, teyemmüm, gusül, namaz, zekât, oruç, hac, itaat ve cihad. İbtidaîler için yazılmış kitaplarda daha sade ve daha az çeşitlilikteki konular, rüşdiye ve idadî kitaplarında daha ayrıntılı ve konu ilaveli işlenmektedir.

Birinci bölümde işlendiği üzere din dersleri zaman zaman karşımıza, ilmihal, akâid, kelâm, ulûm-ı diniye, fıkıh, tefsir, hadis gibi isimler altında çıktığı gibi ders kitapları da muhtevalarına göre farklı olabilmekteydi. Cemaleddin Efendi'nin *Hulasa-i İlm-i Kelâm*'ı, Hızır Bey'in *Kaside-i Nûniye Şerhi*, Teftazanî'nin *Şerhu'l-Akâid*'i, Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Mevâidü'l-În'âm*'ı, Sırrı Paşa'nın *Nakdü'l-Kelâm*'ı ve Mustafa Âsım'ın *Akâid Dersleri* sadece kelâmî konuları ele alırken, Ahmed Zühdü Paşa'nın *el-Mecmuatü'z-Zühdiye*'si, Mazhar Bey'in *Misbâhu'l-Felâh*'ı, Mehmed Zihni'nin *Nimet-i İslâm*'i⁶²⁸ ibadete dair bahisleri içermektedir. Nevevî'nin *Hadis-i Erbaîn*'i, Suyûtî'nin *Cami-i Sağîr*'i hadis kitapları iken Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Tefsir-i Sûre-i Yasîn*'i tefsir dersinde tedris edilmek

⁶²⁷ Fortna, *Imperial Classroom*, s. 226-227. Klasik dinî metinlerin büyük bir çoğunluğunda bir konu anlatılırken zaman zaman 'fe in kulte' (eğer şöyle dersin) ifadesiyle müellifler bir soru vaz ediyor ve 'kultü' (ben de derim ki) kalıbını kullanarak bu soruya/itiraza cevap veriyordu. Bu noktaya dikkatimi çeken meslektaşım Yrd. Doç. Dr. Selim Demirci'ye müteşekkirim.

⁶²⁸ Yazarının deyişiyle *Nimet-i İslâm Risaleciği* muhtasar ilmihal kitabı mesabesinde iken kitaplar hâlinde ve konu merkezli basılan diğer kısımları (*Kitabu't-Tahâre*, *Kitabu's-Salât*, *Kitabu's-Savm* vs.) ibadetlerle alakalıdır.

üzere neşredilmiştir. Diğer kitaplar ise ilmihal tarzında hem akâid bahislerini hem de ibadete dair ve nadir olarak da ahlakî konuları içermekteydi.

Muhtevalarına göre din dersi kitaplarını şu şekilde tasnif edebiliriz:

Alan	Din Dersi Kitapları
İlmihal	<i>Dürr-i Yektâ, Dürr-i Yektâ Şerhi, İlmihal, İlmihal-i Sağır, Zübde-i Akâid-i Diniye, Tuhtetü'l-Etfâl, İdman İkinci Lâhika, İdman Üçüncü Lâhika, Eser-i Ahd-i Hamidi, Telhîsu'l-Mülâhhas İlmihal, Mülâhhas İlmihal, Mufasssal İlmihal, Nimet-i İslâm Risalesi, Kızlar Hocası, Hanımlar İlmihali, Mebâdî-i İlmihal, Muhtasar İlmihal, İlmihal-i Kebîr, Vesîletü'n-Necât, İkinci İlmihal, Birinci İlmihal, Muhtasar İlmihal</i>
Fıkıh	<i>Nimet-i İslâm, el-Mecmuatü'z-Zühdiye, Misbâhu'l-Felâh</i>
Kelâm	<i>Mevâidü'l-În'âm, Telhîsu'l-Kelâm, Hulasa-i İlm-i Kelâm, Kaside-i Nûniye Şerhi, Şerh-i Akâid, Nakdü'l-Kelâm, Akâid Dersleri</i>
Tefsir	<i>Tefsir-i Sûre-i Yasîn</i>
Hadis	<i>Hadis-i Erbaîn, Cami-i Sağır</i>

Tablo 19 Din Dersi Kitaplarının Alanlara Göre Dağılımı

Yeni tarz ve muhtevada yazılan ilmihallerin/ders kitaplarının içeriklerinin ve sundukları İslâm anlayışının doğru bir çerçevede değerlendirilebilmesi için önceki ilmihal kitaplarına bakmak gerekiyor. Bir örnek olarak geleneksel İslâm anlayışının şekillenmesinde ciddi katkıları olan ve modernleşme döneminde ağır tenkitlere maruz kalan *Mızraklı İlmihal*'in⁶²⁹ muhtevasına baktığımızda çok çeşitli konularla karşılaşırız: abdest, gusül, teyemmüm, namaz, zekât, oruç, hac, ahkâm-ı şer'îye, iman esasları, zikir, Resûlullah'ın hanımları, cevahir-i erbaa, Resûlullah'ın yirmi sıfatı, misvakın on beş kadar faydası, yemek yemenin farzları, sünnetleri, mekruhları, haramları, şehadet getirmenin yüz otuz kadar faydası, güzel ahlâk, yetmiş iki kadar

⁶²⁹ Bu meseleye dair önemli tesbitler için bkz. İsmail Kara, "Mızraklı İlmihal'den Ne İstiyorlardı?", *Şeyhendifinin Rüyasındaki Türkiye*, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2002, s. 175-177; aynı müellif, "Halkın 'Muteber' Kitapları", *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe*, s. 71-74; aynı müellif, "Mızraklı İlmihal", *a.g.e.*, s. 75-78; aynı müellif, "Ortak Kitaplar, Ortak Değerler, Ortak Hayatlar", *a.g.e.*, s. 87-90.

büyük günah, küfrü gerektiren haller, hayız, nifâs, evlilik ve ölüm hali⁶³⁰. *Mızraklı İlmihal*'de çok hususî bir üslupla iman esasları, ibadetler ve ahlâk kuralları yanyana, içiçe bir tarzda ve tergîb/teşvik etmek ve terhîb/sakındırmak yoluyla ele alınır ve eser bazı eksik ya da yanlış bilgi vermesine rağmen halk ve ulema arasında büyük bir şöhret bulur⁶³¹.

Mızraklı İlmihal ve diğer klasik kaynaklarla Hamidiye döneminde okutulan din dersi kitapları kıyaslandığında ilk fark edilen husus ele alınan konularda yaşanan daralma ve konu çeşitliliğindeki azalmadır. Klasik dönemde iman ve ibadetle birlikte dinin üç sacayağından biri olan ahlâk alanı modern dönemde bir iki istisna ilmihal kitaplarındaki yerini kaybedecektir. Bu husus Hamidiye döneminde özel önem atfedilen ahlâk eğitiminin müstakil bir ders olarak belirlenmesi ve ahlâk dersine dair yeni kitapların yazılmasıyla alakalı olsa gerektir. Yine bir iki istisna dışında din dersi kitaplarında Hz. Peygamber'e dair bilgilere rastlamıyoruz. Yerini kaybeden/yerinden edilen diğer bir bahis ise klasik kitaplarda mufassal olarak ve güçlü bir hissiyâtle ele alınan *ölüm, kıyamet, hesap, mizan* gibi ahiret hayatına dair konulardır. İsmail Kara'nın çağdaş İslâm düşüncesinin bütününe dair yaptığı şu değerlendirme din dersi kitaplarındaki ölüm ve ahiret ahvalinin bir iki cümle ile geçiştirilmesi meselesinin de arka planını göstermektedir:

“‘Ölü’, ‘mezar’, ‘kıyamet’ gibi mefhumlar, modernleşme döneminde klasik döneme göre ciddi anlam kayıplarına/kaymalarına maruz kalan ve yaşanan hayat içinde

⁶³⁰ *Mızraklı İlmihal*, haz. İsmail Kara, 5. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2001, s. 9-123.

⁶³¹ *Mızraklı İlmihal*, hazırlayanın sunuşu, s. 6. *Mızraklı İlmihal* hakkında genel bilgi için bkz. M. Kamil Yaşaroğlu, “Mızraklı İlmihal”, *DİA*, c. XXX (2005), s. 5-6. *Mızraklı İlmihal* ve benzeri halk kitaplarının taşıdıkları İslâm anlayışlarını değerlendiren bir araştırma için bkz. Hatice Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, 2. bs., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006. Osmanlı'nın ilk döneminde yapılan ilmihal ve fıkıh çalışmalarını ele alan bir araştırma için bkz. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar*, Bursa, Arasta Yayınları, 2001.

tuttukları yer sarsıntıya uğrayan kelimelerdendir. Felsefî olarak bakıldığında *ilerleme* (*terakki*) *düşüncesinin etkisiyle irtibatlı olarak*, daha yüzeysel bakıldığında ise *ıslahat teşebbüsleri için zaruri olan ictimâî seferberliği (mobilizasyonu) sağlamak maksadıyla dünyevî olan ve (dünyevî) yarın için olan çok yukarılara çekilmiş*, bunun tabii bir neticesi olarak da uhrevî olan; ölü, mezar, kıyamet... bir tür unutulmaya, gerilere doğru itilmeye çalışılmıştır⁶³².

Mızraklı İlmihal gibi Osmanlı toplumunda çok okunan kitaplar sembolik ve hikâyeci bir dile sahip olmaları, terğîb ve terhîb metodunu ifrata varacak kadar kullanmaları ve bazı gayri sahih rivayetler ile İsrailiyâta dair bilgiler içermeleri⁶³³ nedeniyle ve ayrıca modern bilim ve anlayışlarla çelişen unsurlar taşıdıkları için modernleşme döneminde tenkit konusu olmuş ve bu özellikleri taşımayan yeni eserler telif edilmeye başlanmıştır. İşte II. Abdülhamid döneminde telif edilen kitaplar başka gerekçelerin yanında bu kaygılarla kaleme alınmıştır. Bu dönemde yazılmış kitaplarda hurafelerden ve efsanelerden arındırılmış, tek tip ve sade bir İslâm arayışının izlerini görmek mümkündür⁶³⁴. Ayrıca dinî his ve coşkuyu harekete geçirecek canlı ve akıcı bir dile sahip olan geleneksel kitapların aksine yeni kitaplarda doğru bilgiyi kuru ve yüzeysel bir dille vermek hedefi gözetilmiştir.

⁶³² İsmail Kara, “İslâmcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri”, *Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2008, c. I, s. 365 (italikler bizim).

⁶³³ Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, s. 451.

⁶³⁴ Dönemin ruhunu görebilmek adına Cevdet Paşa’nın kızı Fatma Aliye’nin kendisinden özel ders aldığı ulemadan Mustafa Efendi ve dersiyile ilgili aktardıklarına bakalım: “Bana *Dürr-i Yekta* dahi okutdu. Ama kendi tertibince bana okutdurulması lazım gelen yerleri okutdu. Hatta talimât-ı diniyesi hususunda *Dürr-i Yekta* yalnız bir zemin teşkil ederek kendisi ise talimât-ı lazimeyi asıl şifâhen verirdi. Bir takım koca karı masallarını ve şeriat ve hikmet-i İslamiye’ye mugayır hurafât-ı batılayı zihninden silmeğe çalışıyordu”. Bkz. Ahmed Midhat, *Fatma Âliye Hanım yahut Bir Muharrire-i Osmaniyenin Neşeti*, İstanbul 1311, s. 66’dan naklen Şemsettin Şeker, *Ders İle Sohbet Arasında On Dokuzuncu Asır İstanbul’unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2013, s. 435.

Mızraklı İlmihal'de geçen aşağıdaki ifadeler ile ardısıra verilen Hamidiye döneminde yazılan ilmihaldeki pasaj üslup değişiminin temsil gücü yüksek örneği olarak okunabilir:

“Ezan-ı Muhammedî okundukta İsrâfil aleyhi's-selâm Sûr'u üfüre(yor) deyü ve abdeste kalkarken kabrimden kalkıyorum deyü, camiye giderken mahşer yerine gidiyorum deyü, müezzin ikamet edip cemaat saf saf olurken bu insan(lar) mahşer yerinde yüz yirmi saf olup seksen safı bizim peygamberimizin ve kırk safı sâir peygamberlerin ümmetleri olsa gerektir deyü, imama uyulduktan sonra imam Fatihayı şerifi okurken sağımda cennet, solumda cehennem, ensemden Azrail, karşımda Beytullah, önümden kabir, ayağım altında sırat, acaba benim sualim âsan olur mu, ettiğim ibadet ahirette başıma tac ve yanıma yoldaş ve kabrimde çerağ olur mu, yoksa kabul olmayıp eski bez gibi yüzüme vurulur mu deyü tefekkür etmek gerek”.⁶³⁵

II. Abdülhamid dönemi ilmihallerinde bu üslupta ifadelere tesadüf etmek mümkün değildir. Namaz konusu aşağıda görüldüğü üzere tergîb-terhîb metodundan ziyade bilgi ağırlıklı ve düz ifadelerle dile getirilir:

“Namaza başlar iken kılacağı namaz mesela farz ise farz olduğunu sünnet ise sünnet olduğunu hatırına getirip edasına kâd etmek ve diliyle niyet ettim bu vakitki namazın farzına ve yahud sünnetine demek ve cemaatla kılınacak ise imama uyacağını dahi ilave etmek iktiza eder”.⁶³⁶

Üslup ve muhteva farklılaşmasına ve modern temayüllerin dinî bilgilere etkisine *mucize* konusu örnek verilebilir. Önce *Birgivi Risalesi* ile *Mızraklı İlmihal*'e sonra da II. Abdülhamid dönemi kitaplarına bakalım:

⁶³⁵ *Mızraklı İlmihal*, s. 31.

⁶³⁶ Mehmed Âsaf, *Zübde-i Akâid-i Diniye*, 2. bs., Edirne, Matbaa-i Vilayet-i Edirne, 1304, s. 13.

“... mucizataı çoktur, mübarek parmağından sular akıtmıştır. Ve ayı parmağıyla iki pare etmiştir. Ve hayvancıklar ve ağaçlar ve taşlar ona söylemiştir ‘Hak Resûlisin’ demiştir”⁶³⁷.

“... ve dahi mucizatları ve sıfatları vasfa gelmez ve vasfı kâbil değıldir. Ve gazada ashap suya sıkılıp ‘Ya Resûlallah su yoktur’ dedikte mübarek parmaklarından sular akmıştır, ol sudan içtiler ve kırbaların doldurdular. Ve dahi mübarek parmağıyla aya işaret edip iki pâre ettiğı gibi ve O’nun mucizataı çoktur, biz O’nun vasfını bilmekte aciziz”⁶³⁸.

“Sin[Sual]–Peygamberimiz (sallallahu Te‘âlâ aleyhi ve sellem) efendimiz hazretlerinin en büyük mucizeleri nedir? Cim[Cevap]–Peygamberimiz (sallallahu Te‘âlâ aleyhi ve sellem) efendimiz hazretlerinin en büyük mucizeleri; Kur’ân-ı azimu’ş-şandır ki bi’l-cümle ins u cin bir yere toplanıp ne kadar sa’y etseler mislini hiçbir vakit vücuda getiremezler”⁶³⁹.

“Her sahib-i mucize peygamberin mucizesi kendi zamanıyla geçmiş olduğı halde bizim Peygamberimiz efendimizin kütüb-i siyer ve ehâdisde mezkûr mucizât-ı kesire-i seniyelerinden mâ‘adâ bir de mucize-i müstemirreleri vardır ki o da kelâm-ı kadîm-i İlahî olan Kur’ân-ı azimü’ş-şandır”⁶⁴⁰.

Görüldüğü üzere geleneksel kitaplarda mucize denince ilk akla gelen örnekler Hz. Peygamber’in ayı ikiye bölmesi, parmaklarından su akıtması gibi modern bilim ve aklın kabul edemeyeceğı harikulâde olaylar iken II. Abdülhamid dönemi ders kitaplarının çoğunda mucize olarak Kur’ân-ı kerimin gösterilmesi modern

⁶³⁷ *Risale-i Birgivi*, İstanbul, 1292, s. 11.

⁶³⁸ *Mızraklı İlmihal*, s. 83.

⁶³⁹ Ali Nazîma, *İdman Üçüncü Lâhika: Akâid-i İslâmiye’den İlmihal-i Kebîr*, 3. bs., İstanbul, Eski Zabtiye Caddesi’nde 61 Numarolu Matbaa, 1316, s. 6. (İlk baskı: 1309)

⁶⁴⁰ Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm*, İstanbul, Bâbîâlî Caddesi’nde 25 Numarolu Matbaa, 1313, s. 8. (İlk baskı: 1310)

temayüllerin etkisini göstermektedir. Bunun yanında mucizeleri aklî ve fizikî ispat çabasından⁶⁴¹ ziyade tamamen naklî delillerle anlatan ders kitaplarına da tesadüf edilmektedir:

“Fahru’l-mürselîn aleyhi salavât-ı Rabbü’l-alemîn efendimiz hazretlerinden sadır olan daha pek çok mucizât vardır ki onlar da kâbil-i inkar olamayacak derecede hadd-i tevatüre bâliğ ve kütüb-i tevarih ve siyerde mezkurdur.”⁶⁴².

Ancak bu durum ilmihal geleneğindeki üslup, istikamet ve muhteva farklılaşması/dönüşümü tezimizi zayıflatmaz, aksine Abdülhamid döneminde “gelenek”le “modernlik”in bağdaştırılma çabasını, her iki bakış açısının da yanyana birlikte nasıl yürütüldüğünü gösterir.

Doğrudan kelâmî bahisleri ele alan kitapların sistematiğine baktığımız zaman da bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Klasik döneme ait kelâm kitaplarında konular şu tasnifle ele alınır: ilim, nazar, metafizik, mümkünât, ilahiyât, sem‘iyât⁶⁴³. XIX. asrın sonlarında ortaya çıkan Yeni İlm-i Kalam hareketi içerisinde değerlendirilmesi mümkün görünen Manastırlı İsmail Hakkı⁶⁴⁴ ile Mustafa Âsım’ın⁶⁴⁵ eserlerinde bu sistematik takip edilmemiş ilahiyât ve sem‘iyât bahisleri ise geleneksel düşünceden biraz farklı bir muhteva ve metotta kaleme alınmıştır. İşin ilginç yanı bu iki eser, yukarıda da dikkat çekildiği üzere klasik kelâm literatüründe yer alan *Şerhu’l-Akâid*

⁶⁴¹ Mucizeleri modern bilimi dikkate alarak ele alan bir örnek için bkz. Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâidü’l-În‘âm* ve mucizelerin Hz. Peygamber’in ahlâkî üstünlükleri üzerinden anlatımı için bkz. Mustafa Âsım Efendi, *Akâid Dersleri*.

⁶⁴² Cemaleddin Efendi, *Hulasa-i İlm-i Kelâm*, [İstanbul], Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Litoğrafya Destgâhı, 1314, s. 58.

⁶⁴³ İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlı Düşünce Geleneğinde ‘Siyasi Metin’ Olarak Kelâm Kitapları”, *TALİD*, S. 2 (2003), s. 381.

⁶⁴⁴ İsmail Kara, “İsmail Hakkı (Manastırlı)”, *YYOA*, c. I, s. 672.

⁶⁴⁵ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, s. 62-63.

ve bunun kısaltmalı-ilaveli tercümesi olan *Nakdî'l-Kelâm* ile beraber seçmeli olarak okutulmuştur. Bu durum eski ile yeninin aynı anda ve birlikte yürümesinin tipik örneklerinden biridir ve II. Abdülhamid dönemine ne sadece eskinin/geleneğin ne de sadece yeninin/modernin hâkim olduğunu iddia etmeyi mümkün kılmaktadır.

II. Abdülhamid dönemi din dersi kitaplarının İslâm modernizmi/İslâmcılık hareketi içerisindeki yerine bakıldığında doğal olarak bu hareketin siyasî yönünün yani meclis fikrinin, meşveretin, müsavat düşüncesinin siyasî konjoktüre uygun olarak hiç ele alınmadığını söyleyebiliriz (Din dersi kitaplarının kronolojik anlatısında geçtiği üzere II. Meşrutiyet'in ilanından sonra neşredilen *Akâid Dersleri* kitabında *müsavat* meselesi hemen yerini alacaktır). Hatta sonraları bambaşka vadilerde bambaşka söylemler geliştirecek olan Manastırlı İsmail Hakkı 'nübüvvetin imkânı' meselesini ele alırken “*ukûl-i nâs mütefâvit olduğıçün bazılarınun istihsân eyledikleri şeyleri diğerleri istikbâh edeceğı emr-i tabiî olmağla umûr-ı siyasiyenin dahi nâsa tefviz olunması muvâfık-ı maslahat değıldir*” diyerek siyasî işlerin halka bırakılmaması gerektiğı fikrini savunacaktır⁶⁴⁶.

“Din dersi kitaplarının siyasî düşünce dışındaki İslâm modernizmi ile paralellik arz eden bir hususiyeti var mıydı?” sorusunu doğru olarak cevaplandırabilmek için İslâmcılık hareketinin temel özelliklerine bakmak gerekiyor. Din dersi mektep kitaplarının satır aralarında çağdaş İslâm düşüncesinde sıkça gündeme getirilen “sade, kolay anlaşılabilir ve kuşatılabilir, nazariyattan ziyade ameliyata ehemmiyet veren bir din anlayışı ile İslâm'ın bidat, hurafe ve batıl

⁶⁴⁶ Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâidü'l-În'âm fi Berahîn Akâidi'l-İslâm* İstanbul, Sahafiye-i Osmaniye Şirketi'nin 87 Numaralı Matbaası, ts., s. 105.

inançlardan arındırılması”⁶⁴⁷ telakkilerinin izlerini görmek mümkündür. Örnek olarak eserlerin önsözlerinden alınmış aşağıdaki ifadeler bakılabilir:

“... bilcümle müslimîn için *talim ve taallümü âsân olmak* üzere fukahâ-yı izâm-ı hanefiye hazerâtının *esahh-ı akvâlinde* kadr-i kifâyede *lisan-ı Türki* üzerine bir risale tedvin...”⁶⁴⁸.

“İşbu müellefât-ı Türkiye’nin bir kısmı *asîru’z-zabt olacak kadar mutavvel* ve kısm-ı diğeri de bilinmesi lazım gelen mesâili ihâta edemeyecek mertebe muhtasar olmakla beraber Türkçemiz lisan ve mekan itibariyle tahavvülât-ı gûnâ gûne uğrayarak bir iki asır evvel yazılmış eserler şimdi *hüsn-i tefehhüme hâle verecek kelimât ve tabirât-ı metrûkeden hâlî görünmemesine mebnî* fikh-ı şerifden kimsenin vukûfundan müstağni olamayacağı ahkâmı yani emr-i dine taalluk eden ibadât ve emr-i dünyaya aid muamelâtta bazı aksâmı hâvî ve mütalaa edecek ihvân-ı dinin *suhûletle istifadelerine* hizmet edecek yolda ibarece mümkün olduğu kadar *tekellüfden ve ifadece tatvil ve ta’kidden âri olmak* üzere ... Mütalaasından malum olacağı vechile *Kudurî ve Dürr-i Muhtar ve Dürrer ve Mültekâ ve Halebî* ve bunların şurûh u havaşîsi ve emsâli *kütüb-i mutebere* esas ittihaz olunarak ... mesâil-i mazbûtanın *kemal-i sıhhati* emrinde bir gûne tereddüde mahal kalmamak...”⁶⁴⁹.

Din dersi kitaplarının İslâm modernizmi ile aynileştiği diğer bir alan ilerleme (*terakki*) fikrinde tezahür etmektedir. Hemen bütün din dersi kitaplarının

⁶⁴⁷ Özellikle XIX. asrın ikinci yarısından itibaren İslâm dünyasının hemen hemen bütün coğrafyalarında ortaya çıkan çağdaş İslâm düşüncesinin diğer temel fikirleri şöyle özetlenebilir: “İlmiyenin ve medreselerin tenkidi, buna bağlı olarak ilim anlayışının dönüştürülmesi, ilim hiyerarşisinin reddi veya güçsüzleştirilmesi; tasavvufun tenkidi; ahlakî kavramların aktivist bir anlayışla yeniden yorumlanması; İslâm tarih tecrübesinin, geçmişin bağlayıcılığının reddi; ictihad kapısının açılması; kültür-medeniyet ayrımının benimsenmesi ve buna bağlı olarak Batılılaşmanın savunulması”. Bkz. İsmail Kara, “Akif’in ‘Aktif’ Din ve Ahlak Anlayışı”, *Mehmed Akif Ersoy*, ed. Mustafa İsmet Uzun, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011, s. 276.

⁶⁴⁸ Esad Efendi, *Musahhah Dürr-i Yektâ*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1316, s. 3 (vurgular bizim).

⁶⁴⁹ es-Seyyid Ahmed Zühdi, *el-Mecmuatü’z-Zühdiye fi’l-Ahkâmi’d-Diniye*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1311, s. 4 (vurgular bize ait).

mukaddimelerinde ve metin içerisinde münasebet düşüldükle büyük bir iştiyakla gündeme getirilen konu *terakki* fikri ve *ulûm ve fûnûn* meseleleridir. Örnek olarak aşğıdaki iktibaslara bakılabilir:

“... Efendimiz hazretlerinin mağbût-ı a‘sâr u ezmân olan asr-ı âlî-i mülûkânelerinde *envâr-ı envâ‘-ı fûnûn u marifet ânen-fe-ânen inâre-i daire-i terakkî* ve vüsat etmekte olduğu gibi...”⁶⁵⁰.

“Ömr u ikbali şevket u afiyeti var olsun hâris-i mukaddes-i şeriat zinet-bahş-ı makâm-ı kübrâ-yı hilafet [padişahımız] efendimiz ihtiyacât-ı memleketi, *esbâb-ı terekkiyât-ı din u devleti* herkesden hakîmâne bir nazar-ı irfan ile görüp bilirler”⁶⁵¹.

Din dersi kitaplarının II. Abdülhamid döneminde yürütölen İttihad-ı İslâm politikalarıyla irtibatı sorusuna gelince bu meselenin sadece padişaha itaat noktasında ele alındığını görmekteyiz. Bilindiği üzere II. Abdülhamid hilafet siyasetini imparatorluğun sınırları içinde ortak bir hissiyat ve dayanışma oluşturma, dış politikada ise bir pazarlık ve denge unsuru, çevre Müslüman bölgeler inşa ederek sömürgecilik faaliyetlerine bir tepki oluşturmak üzere kullanmak istemiştir⁶⁵². Bu açıdan bakıldığında din dersi kitaplarında itaat meselesi üzerinde çok fazla durulmadığını müşahede etmekteyiz. İncelenen otuz beş din dersi kitabının sadece on ikisinde⁶⁵³ ulü‘l-emre ve bu arada padişaha itaatın gerekliliği üzerinde durulur.

⁶⁵⁰ es-Seyyid Ahmed Zühdü, *a.g.e.*, s. 3 (vurgular bizim).

⁶⁵¹ Mazhar, *Misbahu‘l-Felah – Mufassal İlmihal*, İstanbul, Alem Matbaası – Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1312, s. II (vurgular bizim).

Bu meseleyi Üçüncü Bölüm‘de ‘Bilimselci İslâmî Söylem’ başlığı altında daha detaylı işleyeceğiz.

⁶⁵² İsmail Kara, “Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?”, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003, s. 31.

⁶⁵³ İtaatin gerek müstakil başlık olarak gerekse başka bir konu işlenirken münasebet düşürölerek ele alındığı kitaplar şunlardır: Esad Efendi‘nin *Dürr-i Yektâ‘*sı ve *Dürr-i Yektâ Şerhi*, Süleyman Paşa‘nın *İlmihal-i Sağır‘*i, Manastırlı‘nın *Mevâidü‘l-İn‘âm‘*i, A. Nazîma‘nın *İdman Üçüncü Lâhika‘*sı, Cevdet Paşa‘nın *Eser-i Ahd-i Hamidî‘*si, Mustafa Bey‘in *Mülahhas İlmihal‘*i, Mehmed Zihni‘nin *Kızlar*

2.2. Ahlâk Dersi Kitapları

II. Abdülhamid rejiminin mektep siyasetinde ahlâk derslerine ve ders kitaplarına büyük önem verildiği bilinen bir husustur. Ancak sunulan ahlâk eğitiminin muhtevası ve ideolojisi üzerine ders kitaplarının bütünü üzerinden tahlil ve tenkitlerin yapılmadığı görülmektedir. Benjamin Fortna siyasî merkezin müfredata doğrudan müdahale ederek dinî-ahlâkî içeriği yoğun bir şekilde devreye sokması olgusundan hareket ederek mekteplerin ‘laik/seküler’ okullar olarak değerlendirilemeyeceğini savunmuş ve iki ahlâk dersi kitabını (Ali İrfan’ın *Rehber-i Ahlâk*’ı ile Ali Rıza’nın *İlm-i Ahlâk*’ı) inceleyerek tezini ispatlamaya çalışmıştır⁶⁵⁴. Fortna bu kitapların taşıdığı İslâmî karakteri ortaya çıkarmış, kitapların şekli olarak batılı ve geleneksel-dinî kaynaklarına dikkat çekmiş ancak sunulan İslâm anlayışının niteliği konusunda, geleneksel ya da yeni/modern etkiler taşıyıp taşımadığı meselesinde herhangi bir değerlendirmeye gitmemiştir⁶⁵⁵.

Akşin Somel Hamidiye devri ahlâk kitaplarının “modernleşmeyle bağdaşması son derece zor, daha ziyade ortaçağ İslâmiyetinin sosyal değerler anlayışının belirlediği kültürel sınırlar içinde kal[dığını]” belirterek ahlâk dersi kitaplarının tarih kitaplarının aksine modern etkiler taşımadığını iddia eder⁶⁵⁶. İsmail Kara ise bu dönemde “modernleşme süreçleriyle uyum sağlayacak (tabir caizse modern) bir din

Hocası, Mazhar Bey’in *Misbâhu’l-Felâh*’ı, Ahmed Ziyaüddin’in *Vesiletü’n-Necât*’ı, Hızır Bey’in *Kaside-i Nüniye Şerhi*, müellifi belli olmayan *İkinci İlmihal* kitabı.

⁶⁵⁴ Benjamin C. Fortna, “Islamic Morality in Late Ottoman ‘Secular’ Schools”, *IJMES*, S. 32 (2000), s. 369-393.

⁶⁵⁵ Bununla beraber yazar Hamidiye devri mektep sisteminde özelleştirilmiş, değişmemiş bir İslâm’dan da (an essentialized, unchanged ‘Islam’) söz edilemeyeceğini vurgular; bkz. Fortna, “Islamic Morality”, s. 375.

⁶⁵⁶ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 23.

ve ahlâk anlayışını[n yayılmak istendiğini]” savunur⁶⁵⁷. Yazarın “XIX. ve XX. yüzyıllarda İslâm dünyasında aktif ve aktivist bir ahlâk anlayışı inşa etme istikametinde Müslüman âlimlerin ve aydınların büyük bir çaba gösterdiklerini görüyoruz”⁶⁵⁸ tesbitinin yansımaları ahlâk dersi kitaplarında kısmen açık bir şekilde, daha çok satıraralarından takip etmek mümkün olsa gerektir. Bu yüzden çalışmanın bu kısmında ahlâk dersi kitapları muhteva, müellif ve yeni/modern İslâm/ahlâk anlayışı çerçevesinde incelenecektir⁶⁵⁹.

2.2.1. Muhteva

Hamidiye devrinde mekteplerde okutulduğunu tesbit ettiğimiz ahlâk dersi kitaplarının muhtevalarını şu şekilde sıralayabiliriz⁶⁶⁰:

1) [Sadık Rifat Paşa], *Risale-i Ahlâk* (mekâtib-i sıbyan için)⁶⁶¹

⁶⁵⁷ İsmail Kara, “Halife, Sultan, İmparator – II. Abdülhamit Devrinde Din ve Siyaset Meselelerine Dair Birkaç Not”, *Ötekilerin Peşinde – Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, haz. Mehmet Öz-Fatih Yeşil, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 467.

⁶⁵⁸ “Kanaat Nereye Defnedildi? İslâm Dünyasında Yeni Ahlâk Anlayışı”, Konuşmacı: İsmail Kara, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Bilgi ve Değerler Kulübü, 5 Aralık 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=o-y9KieLqHE> [Erişim tarihi:12 Şubat 2016]

⁶⁵⁹ Yakın zamanda neşredilen ve doğrudan ahlâk konusunu inceleyen eserlerde bu problemler gündeme getirilmemiştir: Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *Mekteplerde Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi (1839-1923)*, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2013; Umut Kaya, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlâk Eğitimi*, İstanbul, DEM Yayınları, 2013; İrfan Görkaş, *Osmanlı Mekteplerinde Ahlâk*, Ankara, Birleşik Yayınları, 2014.

⁶⁶⁰ Bu dönemde ahlâk konulu çok sayıda eser neşredilmiş ise de biz burada 1318 tarihli *Maarif Salnâmesi*’nde ve 1320 tarihli bir talimatnamenin sonunda yer alan ders kitapları cetvellerinde belirtilen eserler ile ulaşılan ahlâk kitaplarından künye sayfasında mekteplerde okutuldukları tasrih edilen kitapları inceledik. Bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 3. Sene (1318), s. 496-501; *Leylî ve Neharî Umûm Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiye’ye Mahsus olarak Maarif Nezaret-i Celilesince Mukaddemâ Tanzim ve bu defa Tadil u Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır*, Dersaadet, Asır Matbaası, 1318/1320.

⁶⁶¹ [İstanbul], Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, 1308, 30 s. Eserin bu baskısının II. Abdülhamid tarafından okunup tashih edildiği ve mekteplerde okutulacağı önsözde belirtilmiştir: “İşbu furû-ı ahlâk-ı beşeriyeyi bi’l-icaz hâvî olan müellef (...) mekâtib-i sıbyanda okutturulmasına ruhsat-ı seniye buyurulması istid’âsıyla huzur-ı mekârim-menşur-ı şehinşahâneye lede’t-takdim (...) ol tuhfê-i pesendide padişah-ı din-perver efendimizin kalem-i tedkik-i dekam-ı mesudlarıyla tashih u ıslah şerefine dahi şâyân ve yazısı harekât vaz’ıyla gayet okunaklı ve güzel etfâle talimi her vechile eshel

Padişaha itaat, ilim, cehalet, hürmet, kizb, nemmâmlık, ikiyüzlülük, gıybet, ziyankârlık, enaniyet, hased, haylazlık, hilekârlık, arsızlık, bedzebânlık, sirkat, ağız gevşekliği, tahkir, garaz, kin ve nefsanîyet, sadakat, vefakârlık, riayetkârlık, kanaat, hüsn-i karîn, acele, nezafet, sehavet, buhl, hıfz-ı sıhhat-i vücud, ülfet ve ünsiyet, edeb, hukuk-ı uhuvvet, iffet ve hamîyet, riayet-i hukuk-ı ülfet⁶⁶².

2) *Rehnumâ-yı Ahlâk* (kasabât mekâtib-i ibtidaiyesi için)⁶⁶³.

İbadet, ilim, cehalet, riayet, kizb, nemmâmlık, ikiyüzlülük, gıybet, ziyankârlık, enaniyet, hased, haylazlık, hüsn-i karîn, inad, bed-zebânlık, sirkat, ağız gevşekliği, tahkir, garaz ve kin, sadakat, vefakârlık, riayetkârlık, kanaat, inad, nezafet, sehavet, buhl, muavenet, hıfz-ı sıhhat, ülfet, edeb ve hürmet, hukuk-ı uhuvvet, iffet ve hamîyet, riayet-i hukuk-ı ülfet.

3) *Ahlâk*, (Dersaadet ve taşra ibtidaîlerinin ikinci ve kurâ ibtidaîlerinin üçüncü seneleri için)⁶⁶⁴

Allah'ın kudreti, peygamberler, Allah'ın nimetleri, padişaha itaat, ilim ve marifet, vergi, askerlik, kizb, ikiyüzlülük, gıybet, hased, haylazlık, hilekârlık, arsızlık ve maskaralık, bed-zebânlık, sirkat, tahkir, garaz, vefakârlık, riayetkârlık, kanaat, nezafet, muavenet, betâlet, işsizlik, rabita ve intizam, adalet, merhamet, mehabbet, hayır ve hasenât, vazife, kabahat, hıfz-ı sıhhat.

olacak keyfiyette tab olunarak *mekâtibe itası* hususunda emr-i hayr-iştimâl-i sürurâneleri zuhurıyla (...)” .a.g.e., s. 3-4 (vurgular bizim).

⁶⁶² Ali Nazîma bu eseri *Tertib-i Cedid İlaveli Risale-i Ahlâk* (İstanbul, Kasbar Matbaası, 1312, 47 s.) ismiyle “istikamet, hata, hayr u şer, din, şetaret, beşâset, yemin” başlıklarını ekleyerek ve yeniden tertip ederek yayımlamıştır (diğer baskıları 1310, 1316, 1321).

⁶⁶³ İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1315, 23 s. Tanzimat döneminin etkili devlet ve fikir adamlarından Sadık Rifat Paşa'nın uzun yıllar mekteplerde okutulan *Ahlâk Risalesi*'nin düzenlenmiş versiyonudur.

⁶⁶⁴ 6. bs., İstanbul, Karabet Matbaası, 1323, 14 s.

4) Ali Nazîma, *Talim-i Vildan Birinci Kitab Kıraat-ı Ahlâkiye ve Sıhhiye*, (ibtidaiye ikinci seneler için)⁶⁶⁵

Ödev yapma, temizlik, hırsızlık, kizb, tuzun yararları, okuma bilmenin faydası, iyilik, muavenet, edeb, ebeveyne şükran, jimnastik, sadakat, sehavet, suyun faydaları, istikamet, tevazu, ilk yardım, okumanın/kitabın önemi, hased, açık havada gezmenin yararları, sabır, bed-zebânlık, ders çalışmanın kaideleri, kanaat, zıyanın/aydınlığın önemi, maskaralık, hayır ve şer, sıhhat/hastalık/tababet/hıfz-ı sıhhat/sıhhî tavsiyeler, mehabet-i halisâne.

5) Ali Nazîma, *Talim-i Vildan İkinci Kitab Durûs-ı Ahlâkiye* (rüşdiye üçüncü seneler için)⁶⁶⁶

Ahlâkın tanımı, kuvve-i ilmiye, kuvve-i gadabiye, kuvve-i şeheviye, ahlâkın tebdili, ihtiyat, ihsan, uhuvvet, edeb, istikamet, israf, itibar, iftira, ülfet, ikiyüzlülük, bed-hû [kötü huyluluk], bed-zebânlık, boşboğazlık, techil, tahkir, sebat, cemal, cehl, hased, hüsn-i karîn, hakk-ı valideyn, haylazlık, hilekârlık, hata, hata-pûş, hayır ve şer, dirayet, din, rast-gû [doğruluk], riayet, riayetkârlık, ziyankârlık, sehavet, serkeşlik, sirkat, sefahet, sükût, şetaret ve beşâset, şefkat, sıhhat, sadakat, ibadet, acele, ismet ve iffet, inad, gadab, gıybet, fütüvvet, kanaat, kizb, maskaralık, edepsizlik, muavenet, menfaat, nankörlük, nezafet, vefa, hiciv, yemin.

6) Ali Nazîma, *Oku yahud Yeni Risale-i Ahlâk ve Vezâif-i Etfâl* (mekâtib-i ibtidaiye ve rüşdiye için)⁶⁶⁷

⁶⁶⁵ İstanbul, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323, 97+7+4 s.

⁶⁶⁶ İstanbul, Tefeyyüz Kitabhanesi, 1323, 82+8+2 s.

⁶⁶⁷ 5. bs., İstanbul, Kasbar Matbaası, 1316, 152 s.

Okumayı bilmek, usluluk, dikkat, itaat, tenbellik, ebeveyni sevmek, nezaket, pisboğazlık, iyi arkadaş, hırçınlık, miskinlik, ihtiyarlara hürmet, yalancılık, kibir, kalp safiyeti, hırsızlık, edeb, kıskançlık, sır saklama, boşboğazlık, hoyratlık, terbiye, mektebe devam, teccessüs, güleryüzlülük, kurnazlık, nankörlük, mürâilik, nimetşinâslık, mektepte gevezelik, istihza, hocasını sevmek, hayvanlara acımak, en faydalı hayvanlar üzerine hatıralar (at, eşek, öküz, inek, keçi, koyun, köpek, kedi, tavuk, kırlangıç, bülbül, saka kuşu), mektep üzerine hatıralar (mektep, öğle tatili, evde taâm, tevzî-i mükafât, aferin varakası, tahsin varakası, imtiyaz varakası, nokta-i takbîh, tevkîf, izinsizlik, tebeşir, yazı tahtası, saat, teneffüs bahçesi, leylî ve neharî şakird), adalet-i ilahî, ilkbahar, yaz, sonbahar, kış, cümel-i hikemiye, durûb-ı emsâl.

7) Mustafa Hami Paşa, *Musahhah Vezâif-i Etfâl* (idadiye birinci seneler için)⁶⁶⁸

Evladın ebeveyne itaati, söz dinlemeyen yaramaz çocukların başlarına gelen kaza ve felaketler, ebeveyn ve akraba hakkında lazım gelen tazîm u tekrîm, mektep, mektebe devam, çalışmak, fazilet, nazar-ı ibret, terbiye, sıhhat ve selamet-i bedeni gözetmenin usûlü, eğziye [gıdalar], luhûm [etler], balıklar, nân-ı aziz [ekmek], çorba ve sütlaç, sütlü kahve, çikolata, çerez, ekl ü şürb hakkında riayet olunması iktizâ eden kavâid, su, hava, süknâ [mekan], riyazet-i bedeniye, nevm u yakaza, elbise, ayakkabı, nezafet ve taharet, adem-i itidal, sümûm-ı [zehirler] selâseden madûd olan müskirât, duhûn ve lu'biyât, dişler, mevsimler, bahar, yaz, güz, kış, akâid-i diniye, iyilik, bir şey bulmak, mükâleme, lügat-ı gayr-ı me'nûse, sual ve cevap, tarif, mübâhese, medh u senâ, bühtan/iftira, fassallık [dedikodu], adem-i tecavüz, kizb, nasihat, suç ve kabahat, vazife, tahsil, devlet ve memlekete hizmet, betâet, boş

⁶⁶⁸ İstanbul, Kasbar Matbaası, 1320, 80 s.

gezmek, rabita ve nizam, adalet, cesaret, beşâset, kalp safiyeti, haysiyet-i zâtiye, merhamet, ebnâ-yı cinsine mehabet, hayr u hasenât, saadet-i hal, hased, nankörlük, gevezelik, mütalaa, iyilik, nezaket, kusur ve hata, tenbellik, can sıkıntısı, davet, sofrâ, taâm, ârâm ve istirahat.

8) Ali İrfan Eğribozî, *Rehber-i Ahlâk* (rüşdiye ve idadiye ikinci seneler için)⁶⁶⁹

Malumât-ı ibtidaiye [Allah'a iman], diyanet, ahlâk-ı hamîde, nezâfet, mesaî, riyâzet, hüsn-i idare, kanaat, ilim, sabır, hilm, intizam, tecrübe-i nefis, ıslah-ı nefis, zabt-ı lisan, ictinab-ı heva-yı nefis, itaat ve ihtiram, hakşinâslık, ünsiyet, hayırhâhlık, sadakat, nevâziş ve mülayemet, muhalesat, adalet, mehabet ve uhuvvet, deyn, [nazım kısmı] (hüsn-i ibtida, ebeveyne tazim ve tekrim, üstada hürmet ve riayet, ilm u marifet, edeb, muvaneset, cümel-i müntehabe).

9) Yağlıkçızâde Ahmed Rifat, *Bergüzâr-ı Ahlâk* (idadiye dördüncü seneler için)⁶⁷⁰

Ahlâk, kuvve-i gazabiye [şecaatin envaı: kibr-i nefis, necdet, uluvv-ı himmet, sebat, hilm, sükûn, şehamet, tahammül, tevazu, hamıyyet, rikkat], kuvve-i mümeyyize [hikmetin envaı: zeka, sürat-i fehm, safa-yı zihn, suhulet-i teallüm, hüsn-i teakkul, tehaffuz, tezekkür], kuvve-i şehevaniye [ıffetin envaı: haya, rıfk, hüsn-i hüda, müsahelet, de'at, sabır, kanaat, vekar, vera, intizam, hürriyet, seha], adalet, adaletin envaı [sadakat, ülfet, vefa, şefkat, sıla-i rahim, mükafat, hüsn-i şirket, hüsn-i kaza, teveddüd, teslim, tevekkül, ibadet], fezâile müşâbih olan rezâil, hıfz-ı fezâil,

⁶⁶⁹ İstanbul, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1317, 80 s.

⁶⁷⁰ İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1315, 76 s.

emrâz-ı nefسانيye [hayret, cehl-i basit, cehl-i mürekkebi], şehvât, gazab, cebanet, havf, betalet, hüzün, hased, âfât-ı lisan, buhl, riya, tedbir-i beyt, tedbir-i mal, tedbir-i izdivac, âdâb-ı tekellüm, âdâb-ı hareket ve sükûn, âdâb-ı ekl u şürb, âdâb-ı riayet-i peder ve mâder, âdâb-ı terbiye-i hademe, mehabbet ve sadakat, tabakat-ı nâs ve tarik-i istinas, vesayâ-yı mütenevvia⁶⁷¹, itikâdât ve edebiyata müteallik sual ve cevab, sual-cevab {ef'âl-i ibâd, irade-i cüziye, kader, sa'y u gayret hakkında}, sual-cevab {1. soru ile irtibatlı, Mutezile ve Cebriye anlatılır}, sual-cevab {batıl mezheplerin neden tarik-i hüdadan ayrıldığı bir hikaye ile anlatılır}, sual-cevab {Cenab-ı Hakk'ın hakkı nasıl hıfz olunur}, itikâdât [tevhid-i zat, tasdik-i risalet, tasdik-i melâike, ahvâl-i kabir, kıyamet ve ceza], ameliyât [kelime-i şehadeteyn, salât, zekât, savm, hac], sual-cevab {şeytanın kötülüklerinden korkmak ve ümitsizliğe kapılmak}.

10) Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde* (idadiye beşinci seneler için)⁶⁷²

Makale-i ûlâ (ahlâkın tebdili, kuvvet-i ilmiye, kuvvet-i gazabiye, kuvvet-i şehviye, faziletler: safvet-i zihin, cevdet-i fehm, zeka, hüsn-i tasavvur, suhulet-i taallüm, hıfz, tahattur; kibr-i nefis, azm-i himmet, sabır, necdet, hilm, sükûn, tevazu, şehamet, tahammül, hamiyet, rikkat; haya, sabır, deat, nezahet, kanaat, vakar, rıfk, hüsn-i simt, vera, intizam, seha; adalet), ikinci makale: fezâili hıfz ve iktisab ve rezâilden ictinâb (esbâb-ı muhafaza-i fezâil, esbâb-ı izale-i rezâil, gazab, aceb ve tekebbür, iftihar, muhasama ve inad, mizah ve istihza, zî-kıymet eşya talebi, cübn, havf, hırs, betalet, hüzün, hased, gıpta, tama', kin, kizb, sülfi, nifak, buhl), makale-i sâlise: tedbîr-i menzil.

11) Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk* (idadiye altıncı seneler için)⁶⁷³

⁶⁷¹ Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî*'sinin özeti burada biter.

⁶⁷² İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1318, 96 s.

Makale-i ûlâ (ilm-i ahlâkın tarifi, mevzuu, gâyeti, taksimi, terbiye, terbiyenin aksâmı; ilm-i hikmet; kuvâ-yı ruh hakkında bazı tarifât), makale-i sâniye: ilm-i ahlâk-ı nazarîye dair birkaç söz (ilm-i ahlâkın esasları; kanun-ı ahlâkînin tayini ve vazife), makale-i sâlise: ilm-i ahlâk-ı amelî (ahlâk ve vezâifin taksimi; vezâif-i nefsiye [hıfzıssıhha, jimnastik, itidal, tahsil-i ilim, sebat, metanet, zabt-ı nefis, şecaat, riayet-i nefis, tevazu, vakar, kibir, gurur, edeb, haya, âdâb-ı sohbeta riayet, temin-i maişet, sa'y u amelin lüzumu, sa'y u amelin fezâili, tasarruf, sehavet]; vezâif-i beytiye [izdivac, zevcin vezâifi, zevce aid vezâif, talak, babanın evlada vezâifi, evladın vezâifi, aile, ehl-i memleketin vezâifi, vergi, memurîn-i hükümetin vezâifi]; vezâif-i insaniye [vezâif-i menhiye, vezâif-i memure {kerem, şefkat, sadaka, fedakârlık, hayırhâhlık, nezaket, rıfk, afv-ı hata, hayvanlara eziyet etmeme, nasfet, dostluk, ecânibe olunacak muamele}]; vezâif-i diniye.

12) Ali Rıza, *İlm-i Ahlâk* (mekâtib-i idadiye için)⁶⁷⁴

İlm-i ahlâk-medhal [tarif, mevzu, fevâid, taksim: ahlâk-ı amelî, ahlâk-ı nazarî, hüsn-i ahlâk, sû-i ahlâk, ahlâk-ı cibillî, ahlâk-ı kesbî], ahlâk-ı nazarî (vicdan-ı ahlâkî; vezâif-i ahlâkiye; amel-i hayr, haysiyet; ahlâkın gâyeti, fazilet, saadet; fazilet ile saadet beyninde münasebât, zevk-i vicdanî, azab-ı vicdanî, mükafât-ı uhreviye; hukuk ve vezâif beyninde münasebât), ahlâk-ı amelî (vezâif-i şahsiye; fezâil-i zatiye: vezâif-i diniye, tevekkül, şecaat, sabır, sebat, itidal, kanaat, hüsn-i tedbir, tevazu, kibir, gurur, nezaket, sıdk, incâz-ı kavlu va'd, şeref-i zatî, hıfz-ı sıhha, sa'y, idare ve tasarruf, nebatât ve hayvanâta karşı vezâif; heyât-ı ictimaiye-i beşeriye vezâifi: eşhâs

⁶⁷³ İstanbul, Daru't-Tıbbâti'l-Âmire, 1316, 150 s.

⁶⁷⁴ İstanbul, Karabet Matbaası, 1318, 220 s.

beynindeki hukuk ve vezâif-nasfet [intihar, katl]; ebnâ-yı nev‘in şeref ve şöhretine adem-i teaddî: iftira, gıybet, hayırhâhlık, hased; ebnâ-yı nev‘in malına adem-i teaddî; uhûd ve mukavelâtın mukaddesiyeti; şefkat, âdâb-ı lutf u kerem, hasenât-ı fedakârî; vezâif-i aile: evliya-yı ailenin vezâif-i mahsusası [çocuğa talim ve terbiye verilmesi], evladın evliyaya karşı vezâifi, evladın yekdiğerine karşı vezâifi, hiss-i aile, ahbablık; vezâif-i umûmiye, kavanîn-i memlekete itaat, vergi, hizmet-i askeriye.

13) Ali Rıza, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk, 1. Kısım* (inâs mekâtibi dördüncü seneler için)⁶⁷⁵

Vezâif-i ubudiyet [evâmir-i ilahiyeyi ifa, sünen-i seniyyeye temessük, yalan söylememek, yalan yere yemin etmemek], âdâb-ı İslâmiye [padişahımıza mehabbet ve itaat, memlekete sadakat, hamiyet, haysiyet-i zâtiye, tevazu, ıslah-ı nefis, sabr u tahammül, hiddet-hazm u ihtiyat, hased, tenbellik-sa‘y u gayret, cehalet], ebeveyn ve akraba [ebeveyne mehabbet ve şükranıyet], karındaşlarını ve birbirini sevmek, hademeye hüsn-i muamele, talebenin vezâifi [derslere çalışma, ders esnasında hocayı dinleme/arkadaşlarla konuşmama, defter-kitabı temiz tutma, mektebe devam ve ödevlerini yapma, muallimlere hürmet, mehabbet, riayet], vezâif-i zâtiye [nezafet, yatılan odayı havalandırma, fazla yememek, terli su içmemek, ilim öğrenmek, süslenmek, fazla tezyinât iyi değil, itidalli olmak, mahviyet ve tevazu, lisanı hıfz], idare ve tasarruf-ı beytiye [sa‘y u gayret, tenbellik, el hünerleri], hayvanât hakkında muamelât, şefkat ve merhamet [ev hanımlığının özellikleri {yemek pişirmek, ortalığı süpürmek, hizmetçilerin idaresini deruhde etmek, evin idare ve tasarrufuna nezaret etmek, çocukların talim u terbiyesine hasr-ı ihtimam etmek, mensubu bulunduğu

⁶⁷⁵ İstanbul, Karabet Matbaası, 1316, 61 s.

ailenin refah u saadetine hizmet edecek yolda cehd etmek, aile reisine karşı daima hüsn-i hizmete çalışarak anı gücendirecek sû-i ef'âl u harekâttan mücanebet etmek}, âdâb ve görgü kuralları], cümel-i hikemiye, hulasa-i fezâil-i ahlâkiye [ef'âl u harekâta dair fezâil: nefsine galebe, hüsn-i intizam ve idare, itidal, mahviyet ve tevazu, sa'y u faaliyet, hüsn-i hareket ve tedâbir, sıdk u istikamet, basiret ve ihtiyat, sebat ve metanet, idare ve tasarruf; vücuda dair fezâil: kanaat, tevazu, nezafet, iffet ve namus; şefkate dair fezâil: hüsn-i imtizac, garazsızlık, minnetdârlık, gayret, lütufkârlık, sebat, hayırhâhlık, terahhum, hayr; aileye dair fezâil: sadakat, hüsn-i imtizac, minnetdârlık, hüsn-i hareket, hürmet ve riayet].

14) Ali Rıza, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk, 2. Kısım* (inâs mekâtibi beşinci seneler için)⁶⁷⁶

Allah'a medyûn olduğumuz vezâif-i ubudiyet [Allah'ın emirlerine inkıyad, nehiyelerinden ictinâb; padişaha itaat, âdâb-ı diniye ve vezâif-i beşeriye], yalan söylememek ve yalan yere yemin etmemek, âdâb-ı diniye, padişaha, hükümete ve memlekete karşı olan vezâif, sadakat ve istikamet, haysiyet-i şahsiye, nefsinin nekâyısını görmek, sabır, hiddet, hased, aile, aile içinde kız, biraderlerle kız karındaşların vezâifi, uhuvvet, hademeye karşı vezâif-i ahlâkiye, mektepte kız, muallime ve refikalara karşı vezâif, insanın zâtına karşı olan vezâifi [nezafet], kanaat ve itidal, evde idare ve tasarruf, sa'y, el işlerinin muhassenâtı, hayvanâta iyilikle muamele etmek, ebnâ-yı nev'ine karşı vezâif [adl u şefkat], lutf u kerem, hüsn-i imtizac ve istinas.

⁶⁷⁶ İstanbul, Karabet Matbaası, 1322, 91 s.

2.2.2. Değerlendirme

Ahlâka dair ders kitaplarının muhtevalarının tahliline geçmeden önce klasik ahlâk anlayışına ve kitaplarına bakmak yerinde olacaktır. Genel hatlarıyla ifade etmek gerekirse İslâm düşünce tarihinde bu konuda üç temel bakış açısı gelişmiş ve zamanla bu bakış açılarının sentezi yapılarak metinler üretilmiştir. Bunlar gelenekçi ahlâk, tasavvufî ahlâk, felsefî ahlâktır⁶⁷⁷. Bu ahlâkî ekolleri birbirlerinin karşıtları olarak değil tamamlayıcıları olarak değerlendirmek gerekir.

Daha çok muhaddislerin ve fakihlerin tertib ettiği gelenekçi ahlâk metinlerinde Kur'ân'ın ve hadislerin öne çıkardığı ahlâkî kavramlar üzerinde durulur⁶⁷⁸. Kur'ân-ı Kerim'in öne çıkardığı ve vurgu yaptığı ahlâkî ilke ve kavramları şu şekilde sıralayabiliriz: İman, ihlas, takva, huşû, hamd, şükür, dua, tefekkür, zikir, tevekkül, tevbe, doğruluk, infak, iffet, kötü fiillerden uzak durmak (zulüm, fesat, cinayet, hırsızlık, içki, kumar, gıybet, sû-i zan), yardımlaşma, sabır, emr-i bi'l-maruf nehy-i ani'l-münker, af, merhamet, hilm, vakar, kanaat, tevazu, adalet, ehliyet, itaat⁶⁷⁹. Hadis kitaplarındaki ahlâka dair bahisleri ise şu şekilde tasnif etmek mümkündür: Birr, sıla (kıskançlık, gıybet, yalan, öfke, kibir, ana-baba hakkı, komşu hakkı, edebü'l-veled, maruf), edeb, fezâil, istizân, rikâk (ecel, mülk, zenginlik, fakr, sabır, tevekkül, hüsn-i hâtıme, uzlet, riya, tevazu, ölüm, kıyamet, haşr, hesap, cennet-cehennem, sırat, havz, hıfzu'l-lisan, havf), zühd⁶⁸⁰.

⁶⁷⁷ Mustafa Çağrı, *Anahatlarıyla İslâm Ahlakı*, 4. bs., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006.

⁶⁷⁸ Mustafa Çağrı, *a.g.e.*, s. 61-62.

⁶⁷⁹ Celil Kiraz, *Kur'ân'da Ahlak İlkeleri*, Bursa, Emin Yayınları, 2007.

⁶⁸⁰ Ahmet Ürkmez, "Hadis-Ahlak İlişkisinin Literatürdeki Yansımaları (Hadis Mecmualarının Ahlak Bölümleri ve Müstakil Eserler Üzerine Bir İnceleme)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25 (2008), s. 137-168.

Tasavvufî ahlâk anlayışının en sistematik ifade edildiği eserlerden biri Gazalî'nin (ö. 1111) *İhyâu Ulûmi'd-din* adlı eseridir. Oradaki temel konular şöyledir: İlim, akâid, temizlik, namaz, oruç, hac, Kur'ân tilaveti, zikir, dua, vird, gecelerin ihyası, yeme-içme âdâbı, evlilik, helal-haram, ülfet, âdâb-ı muaşeret, uzlet, sema, vecd, emr-i bi'l-maruf nehy-i ani'l-münker, Peygamber'in ahlâkı, nefsin terbiyesi, dilin afetleri, gazab, kin, haset, dünya, cimrilik, mal-mevki tutkusu, riya, kibir, gurur, tevbe, sabır, şükür, havf u recâ, fakr u zühd, tevhid, tevekkül, mehabbet, üns, rıza, niyet, ihlas, sıdk, murakabe, muhasebe, tefekkür, ölüm, ahiret hayatı⁶⁸¹.

Felsefî ahlâk anlayışının ilk sistematik örneği olan İbn Miskeveyh'in (ö. 1030) *Tehzîbü'l-Ahlâk*'ında şu konulara yer verilir: Nefsin mahiyeti, bilginin kaynağı ve değeri, ahlâkın değişebilirliği, kuvve-i müfekkire, kuvve-i şehevîye, kuvve-i gazabîye, adalet, hikmet, şecaat, iffet, mehabbet, ahlakî hastalıklar ve tedavi yolları⁶⁸².

Bu üç bakış açısını terkeb eden ve Osmanlı dünyasında hususî yeri bulunan Osmanlı âlimi Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 1572) *Ahlâk-ı Alâî* isimli eseri ise "klasik ahlâk kitaplarında takip edilen sıraya uygun olarak üç ana bölümden oluşur. Eserin birinci bölümünde bireysel ahlâk ele alınır ve *erdemler* ve bunun zıddı olan *reziletler* incelenir. İkinci bölüm 'İlm-i Tedbîrî'l-Menzil' başlığını taşır ve aile ahlâkı ve muâşeret kurallarına dair oldukça zengin bilgiler verir. 'İlm-i Tedbîrî'l-Medîne' başlıklı üçüncü bölüm ise, esas itibarıyla bir siyasetname özelliği gösterir.

Gelenekçi ahlâk anlayışının temsilcilerinden Abdullah b. Mübarek'in (ö. 797) *Kitabu'z-Zühd ve'r-Rekâik*'inde ise şu başlıkları görürüz: İhlas, tevekkül, doğruluk, tevazu, kanaat. Bkz. Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübarek", *DİA*, c. I (1988), s. 123.

⁶⁸¹ Mustafa Çağrıncı, "İhyâu Ulûmi'd-Din", *DİA*, c. XXII (2000), s. 10.

⁶⁸² Mustafa Çağrıncı, "Tehzîbü'l-Ahlâk", *DİA*, c. XL (2011), s. 328-329.

Hâtîme bölümünde klasik vasiyetnameler ve adalet dairesi işlenmiştir⁶⁸³. Burada kişiden aileye, aileden toplum ve devlete doğru yükselen, birdiğeriyle irtibatlı bir bütünlükten bahsedilebilir⁶⁸⁴.

Bütün bu veriler ışığında Hamidiye devrinde yazılan ahlâk kitaplarının muhtevasına baktığımızda ilk dikkat çeken husus tasavvufî ahlâk anlayışının⁶⁸⁵ etkilerinin hemen hiç görülmemesidir. Ahlâk dersi kitaplarında en çok ele alınan başlıkları şöyle sıralayabiliriz: vazife, sadakat, itaat, sıhhat, kanaat, sa'y u amel, tembellik, nezafet, ilim-ulûm-maarif, cehl, sabır, gıybet, kizb, edeb, hata, adalet, iffet, merhamet, din-dindârlık-ibadet, şecaat, buhl, mekteb, okuma-okuryazarlık, tevekkül, riyazet, doğruluk, vergi, askerlik. Tasavvufî ahlâk anlayışında üst anlamlara sahip *rıza*, *teslimiyet*, *murakabe*, *fakr*, *zühd*, *dünyanın faniliği*, *ölüm ve ahiret ahvâli* gibi temalar ahlâk dersi kitaplarının hemen hiçbirinde göze çarpmaz. *Kanaat*, *tevekkül* ve *riyazet* gibi tasavvufî çağrışımlar taşıyan kavramlar ise geleneksel anlamlarından farklı bir şekilde yeniden inşa edilir. Modern eğitim sisteminin 'laik/seküler' karakterinden kaynaklanan bu husus aynı zamanda 'dönemin ruhu'yla da örtüşmektedir. Zira oryantalistler bir zamandır Müslümanların karşılaştığı sıkıntıların sebebini, onların 'bir lokma bir hırka' anlayışıyla âtil, tembel ve dünya işlerinden anlamayan bir toplum haline geldiği iddiasıyla açıklıyordu. Bu iddiaları kabul eden ve mevcut kötü durumdan kurtulmanın klasik İslâm-ahlâk-tasavvuf anlayışını terk etmek, en azından tadil ve tashih etmekten geçtiğine inanan

⁶⁸³ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î*, haz. Mustafa Koç, 3. bs., İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s. 7.

⁶⁸⁴ Bu tasnif ve sıralama, "Nasılsanız öyle idare edirsiniz" nassı çerçevesinde kişinin kendini düzeltmedikçe toplumun ve devletin de düzelemeyeceği şeklindeki geleneksel anlayışı akla getirmektedir.

⁶⁸⁵ "Tasavvuf, İslâmî ilimler içerisinde ahlâkla hem kavramsal hem de fiilî olarak ilişkisi en kuvvetli olan ilimlerden biridir". Bkz. İsmail Kara, "Kanaat Nereye Defnedildi" başlıklı konuşma.

Müslüman okumuş yazmışların sayısı da her geçen gün artmaktaydı. Ayrıca dünyanın faniliği ya da ölümü hatırlatan bir ahlâk anlayışının Müslümanları mobilize edecek, onları *sa'y u gayrete* sevk edecek 'aktif ve aktivist ahlâk anlayışı'nın vücut bulmasını engelleyeceğine inanılıyordu⁶⁸⁶.

Muhtevadan çıkarılan bu başlıkların yerine klasik ahlâk kitaplarında yer almayan *sa'y u gayret, ikdam, ulûm-fünûn, maarif, terakki, medeniyet-temeddün, okuryazarlık, mektebe devam etme, ders çalışma* gibi yeni konuların dâhil edilmesi ahlâk düşüncesinde/muhtevasında yaşanan değişim ve dönüşümün bir diğer göstergesidir. Ayrıca bazı ahlâk dersi kitaplarında o dönemde hayli revaçta olan 'malumât-ı nâfia', 'hıfz-ı sıhha', 'kıraat' gibi yeni ihdas edilen derslerin dünyevî/pratik içeriğinde gördüğümüz tabiat bilgisi, sağlık bilgisi, vergi ve askerlik yükümlülüğü gibi birbirinden farklı alanların ahlâk muhtevasına alınması, verilmek istenen ahlâk eğitiminin 'modern ve seküler' karakterini göstermektedir⁶⁸⁷.

2.2.2.1. Müellif

İncelenen ahlâk dersi kitaplarının müelliflerine baktığımız zaman da enteresan bir tablo ile karşılaşmaktayız. Klasik dönemde yazılmış ahlâk kitaplarının hemen hepsi ulema sınıfının ürünü iken Hamidiye devri ahlâk dersi kitaplarının yazarları ilmiye mensubu dışındaki bürokrat, muallim ve memurlardan oluşmaktadır. Bu durum ulemanın dinî/ahlâkî alandaki inhisarına ciddi darbe olarak değerlendirilebilir. Tesbitlerimize göre müelliflerden sadece Mehmed Said

⁶⁸⁶ Bu meseleye Üçüncü Bölüm'de 'Aktivist İslâmî Söylem' kısmında yeniden döneceğiz.

⁶⁸⁷ Ahlâk düşüncesindeki değişim ve dönüşüm için ayrıca bkz. İsmail Kara, "Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar", *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003, s. 358-385.

Efendi'nin⁶⁸⁸ medreseden icazeti vardır ama o da ilmiye görevlerinden birinde bulunmamıştır. Aslen Afyonlu olup İstanbul'a yerleşen bir aileye mensup olan Mehmed Said 1836 senesinde İstanbul'da doğdu. Fatih İbtidaî Mektebi, Eyüp Rüşdiyesi ve Süleymaniye Mekteb-i Adlî ve Edebiye gibi Tanzimat döneminin modern eğitim kurumlarında tahsilini tamamlayan Mehmed Said klasik eğitimi de ihmal etmeyerek Fatih medresesinden icazet almıştır. On bir yıl Matbaa-i Âmire musahhihliğinde bulunduktan sonra Hamidiye devri boyunca Rüşdiye, Darulmuallimîn, Darulmuallimât, Mekteb-i Mülkiye gibi okullarda Türkçe, inşa, Arapça, kavâid-i Osmanî, edebiyat-ı Osmanî ve ahlâk alanlarında muallimlik yaptı. 1918'de vefat eden Mehmed Said'in *Ahlâk-ı Hamîde* dışında *Vezâifü'l-Înâs* isimli kitabı ile Gazalî ve Zemahşerî'den yaptığı tercüme eserleri vardır⁶⁸⁹.

Ahlâk Risalesi ya da *Risale-i Ahlâk* adıyla Tanzimat dönemi boyunca ders kitabı olarak okutulan, devr-i Hamidî'de önce aynı adla, bir süre sonra üzerinde bazı değişiklikler yapılarak *Rehnumâ-yı Ahlâk* ve *Tertib-i Cedid İlaveli Risale-i Ahlâk* isimyle neşredilen ve mekteplerde tedris edilen eserin sahibi Sadık Rifat Paşa Tanzimat devrinin dikkate değer devlet ve fikir adamlarından biridir. 1807'de İstanbul'da doğan Sadık Rifat, Enderun'da klasik eğitim gördükten sonra âmedcilik, Viyana sefirliği, sadaret müsteşarlığı, Hariciye ve Maliye nazırlığı, Meclis-i Vâlâ reisliği, Meclis-i Alî-i Tanzimat âzâlığı gibi klasik ve modern bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev yaptı ve 1857'de vefat etti⁶⁹⁰. *Ahlâk Risalesi*, muhteva,

⁶⁸⁸ Gülsüm P. Ağırakça'nın kitabında bu zat Gelenbevî Mehmed Said (1864-1937) ile karıştırılmıştır, bkz. *Mekteplerde Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi*, s. 370. Gelenbevîoğlu soyadını alan Said'in biyografisi için bkz. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. III, s. 145-152.

⁶⁸⁹ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. II, s. 1040-1041.

⁶⁹⁰ Ali Akyıldız, "Sâdık Rifat Paşa", *DİA*, c. XXXV (2008), s. 400-401; Sinan Kunalalp, "Mehmed Sadık Rifat Paşa", *YYOA*, c. II, s. 182.

kullanılan dil, eserin iç mantığı ve kavramların hiyerarşisi, konuların gerekçelendirme dayanakları ('toplumsal denetim, din, akıl, insanlık') gibi özellikleriyle klasik ahlâk kitapları ile modern dönemde yazılan kitaplar arasında kilit bir yere sahiptir⁶⁹¹.

Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk mezunlarından (1845), *Vezâif-i Etfâl* sahibi Mustafa Hami Paşa, Hicaz'da tabiplik yaptıktan sonra Ceride-i Askeriye mütercimliği ve Şura-yı Askerî âzâlığında bulunmuştur. 1878 senesinde vefat eden Mustafa Hami Paşa'nın coğrafya, tıp, askerlik gibi alanlarda eserleri vardır⁶⁹².

Bergüzâr-ı Ahlâk'ın sahibi Yağlıkçızâde diye meşhur Ahmed Rifat Tanzimat ve Abdülhamid dönemi bürokratlarından ve ansiklopedi yazarlarından biridir. İstanbul'da doğan Ahmed Rifat maliye mesleğine girerek muhasebecilik, defterdârlık, rüsümât müdürlüğü gibi vazifelerde bulundu. 1895'te vefat eden Ahmed Rifat'ın *Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafiye* isimli ansiklopedisi, *Nakdü't-Tevârih* adında tarih kitabı ve *Tasvir-i Ahlâk* başlıklı alfabetik bir ahlâkî terimler sözlüğü de neşredilmiştir⁶⁹³.

Son Osmanlı vakanüvisi, *İlm-i Ahlâk*'ın müellifi Abdurrahman Şeref 1853'te İstanbul'da doğdu. Eyüp Rüşdiyesi ve Mekteb-i Sultanî'yi bitirdi. Mekteb-i Sultanî, Darulmuallimîn ve Mekteb-i Mülkiye'de kavâid, imla, tarih, coğrafya ve ahlâk alanlarında muallimlik yaptı. Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Sultanî'de müdürlük de yapan Abdurrahman Şeref, devr-i Hamidî'nin son aylarında bir müddet Maarif

⁶⁹¹ Eserin değerlendirmesi için bkz. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 90-92 (alıntı için bkz. s. 91).

⁶⁹² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. III, s. 215; Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, haz. Aykut Kazancıgil, İstanbul, Özel Yayınlar, 1991, c. I, s. 82, c. II, s. 147; *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, haz. E. İhsanoğlu - R. Şeşen - M. S. Bekar - G. Gündüz, İstanbul, IRCICA Yayınları, 2004, c. I, s. 117-119.

⁶⁹³ Abdülkadir Özcan, "Ahmed Rifat Efendi", *DİA*, c. II (1989), s. 130-131.

nazırlığı görevini de üstlenmiştir. 1925'te Ankara'da vefat eden müellifimizin çoğu ders kitabı mahiyetinde birçok eseri vardır⁶⁹⁴.

Bir diğer müellifimiz Ali Nazîma'nın, önceki kısımda geçtiği üzere, Hamidiye dönemi muallimleri ve ders kitabı yazarları arasında hususî bir yeri vardır. 1861'de İstanbul'da doğan Nazîma, Doğancılar İbtidâî Mektebi ve Mekteb-i Sultanî'de ilk ve orta öğretimini tamamlamış, bir müddet Mekteb-i Mülkiye'ye de devam etmiştir. 1881'de başladığı muallimlik mesleğini vefatına kadar sürdüren Nazîma, Mekteb-i Sultanî, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Edeb, Mercan İdadîsi, Darulmuallimîn, Vefa İdadîsi gibi okullarda Türkçe, Arapça, Fransızca, tercüme usûlü konularında ders vermiştir. Ayrıca Tedkik-i Müellefât Komisyonu üyesi, Aşiret Mektebi müdürlüğü, Mekteb-i Mülkiye müdür muavinliği yaptı. Maarife dair hizmetlerine II. Abdülhamid dönemi sonrasında da devam eden Nazîma 1935 senesinde vefat etti. Ali Nazîma hemen her alanda yüzden fazla ders kitabı hazırlamış olup bunlardan bazıları çeviri-uyarlamadır⁶⁹⁵.

Ahlâk dersi kitabı yazarlarından bir diğeri Ali İrfan 1869'da Eğriboz'da doğdu. Mekteb-i Sultanî'yi bitirdikten sonra Beyrut, Rodos, Diyarbakir, Manisa gibi taşra vilayetlerindeki idadîlerde tarih, coğrafya, Fransızca, Türkçe, inşa, cebir, muhasebe gibi alanlarda muallimlik yaptı. Ticaret, din, ahlâk, mantık, Arapça başta olmak üzere pek çok alanda ders kitabı yazdı⁶⁹⁶.

⁶⁹⁴ Abdülkadir Özcan, "Abdurrahman Şeref", *DİA*, c. I (1988), s. 175; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, c. II, s. 818-828.

⁶⁹⁵ Alim Kahraman, "Nazima", *DİA*, c. XXXII (2006), s. 453-454; Çankaya, *a.g.e.*, c. II, s. 941-945.

⁶⁹⁶ BOA. D.SAİD (Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri), 141/187'den naklen Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, s. 291. Ali İrfan'ın Mekteb-i Sultanî'den hocası olan Ali Nazîma'ya, kurduğu özel okul (Mekteb-i Edeb) için gönderdiği tebrik mesajının yayını için bkz. Manisa Mekteb-i İdadîsi Müdürü Ali İrfan Eğribozî, *Şiven Yahud Hatırât-ı Şebâbım*, İzmir, Ahenk Matbaası, 1315, s. 20-23. Ali İrfan'ın bu eseri bilindik manada bir hatırat değildir.

Biyografi anlatısında da görüldüğü gibi incelenen müelliflerden dördü muallimlik yapmıştır: Mehmed Said, Abdurrahman Şeref, Ali Nazîma, Ali İrfan. Bunlardan A. Şeref ile M. Said'in ahlâk dersi muallimliği de yaptığı tesbit edilmiştir. Diğer müellifler arasında meslekî çeşitlilik göze çarpar: Sefir ve nazır (Sadık Rifat Paşa), tabip ve asker (Mustafa Hami Paşa), defterdâr (Ahmed Rifat), mâbeyn-i hümayun mütercimi (Ali Rıza). Saray personeli olarak Sultan II. Abdülhamid'in maiyetinde vazife gören Ali Rıza'nın ikisi kız talebeler için olmak üzere üç kitabın yazarı olması dikkat çekmektedir.

Müelliflerden beşi (Abdurrahman Şeref, Ali Nazîma, Ali İrfan, Ali Rıza, Mustafa Hami) diğer alanlarda da ders kitabı yazmıştır.

Din dersi kitabı yazarlarının analizinde değinildiği üzere doğrudan dinî/İslâmî/ahlâkî alanda metin üreten yazarların neredeyse tamamının ilmiye dışında bulunması ulemanın modern dönemdeki konumunun gittikçe zayıflaması olgusunu akla getirmekte⁶⁹⁷ ayrıca seküler bir alanda hizmet veren kadroların dinî/ahlâkî metin üretiminde ciddi bir yer edindiklerini göstermektedir.

Müellifin arkadaşlarına yazdığı 11 adet mektup ile gelen cevapları, mevsim-i bahar, aşk, sıhhat, kuş yuvaları, okullardaki törenlerde yapılan bazı konuşmaların sûretleri gibi konularda yazılmış metinlerden oluşmaktadır.

⁶⁹⁷ 18. asırda Fransız Hükümeti adına Osmanlı topraklarını gezen Olivier'in şu tesbiti ulemanın Osmanlı dünyasındaki hususî yerine işaret etmektedir: "Dünyanın hiçbir ülkesinde âlimler, Osmanlı toplumunda olduğu kadar tayin edici bir konumda değildirlen. Onlar sayesinde her şey düzenini muhafaza eder ve hükümet onlara bağlı olarak, hiçbir hükümetin elde edemeyeceği kadar toplum üzerinde etkindir". G. A. Olivier, *Voyage dans L'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, Paris 1801, c. I, s. 267-268'den naklen Tahsin Görgün, "Osmanlı İstanbul'unda Düşünce Hayatı: Bazı Temel Meseleler", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. ve İsam Yayınları, 2015, c. IX (Eğitim, Bilim ve Teknoloji), s. 107, dn. 45.

2.2.2.2. Kavramların Hiyerarşisi ve Tarifleri

Klasik ahlâk metinleriyle II. Abdülhamid döneminde ders kitabı olarak okutulan ahlâk kitapları arasında devamlılık/benzerlik unsurlarını görmek pek tabii mümkündür. Ancak değişim ve dönüşümü görebilmek ve anlamlandırabilmek için “benzerlikleri değil farklılıkları hatta zıtlıkları” öne çıkarmak gerekecektir⁶⁹⁸. Bir ilmin veya fikir hareketinin içindeki değişiklikleri, farklılıkları ve alt üst oluşları tesbit ve takip edebilmenin yolu kavramların/terimlerin hiyerarşilerine ve nasıl tarif edildiklerine bakmaktan geçmektedir⁶⁹⁹. Muhteva analizinde de ifade edildiği gibi kavramların hiyerarşilerinde/vurgu sıralamasında ciddi bir farklılıktan söz etmek mümkündür. Klasik ahlâk anlayışında birinci sırada olan *tevekkül*, *zühd* ve *kanaat* gibi kavramlar aşağılara çekilerek üst kavram olmayan *sa’y* u *gayret*, *ikdam*⁷⁰⁰ hemen bütün ahlâk dersi kitaplarında en çok vurgulanan kavramlar olmuştur. Mekteb-i Sultanî müdürü Abdurrahman Şeref’in *sa’y* ile *ilerleme* fikri arasında ilişki kurduğu aşağıdaki ifadelerinde *Aydınlanma felsefesi* ve *modern bilim anlayışı* ile ortaya çıkan insanın *akıl* ve *bilim* sayesinde tabiatı tahakkümü altına alma fikriyatının izlerini görmek mümkündür:

“*Sa’y* ile *terakkiyât* hâsıl olduğu gibi *terakkiyât* ile *de sa’y*in ehemmiyeti ve eşkâl u envâi arttı. İnsan *akl u zekâsı*, iradesi, *sanatı* sayesinde *anâsır-ı mevcudeyi hükmüne râm eyledikten mâ’adâ* tesirini *kuvâ-yı tabiiyeye* iştirakde bile izhar eyledi. Çalışmaya idi faaliyeti sevk-i hayevânînin iktisâb-ı zaruriyâta olan tehâlükü

⁶⁹⁸ Kara, “Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar”, s. 359.

⁶⁹⁹ İsmail Kara, “Kanaat Nereye Defnedildi?” başlıklı konuşma.

⁷⁰⁰ İsmail Kara, “Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar”, s. 374.

mertebesinde kalır idi. Çalışmaz ise bugün yine o derekeye tenezzülü tabiidir ‘*Leyse lil-insani illâ mâ se‘â*’⁷⁰¹.

Zikri geçen ayet (Necm, 39) modern dönemde sıklıkla dünyalık için çalışma/çabalama ekseninde yorumlanır. Aslında sözkonusu olan, kulun sevap ve günahlarının karşılığını mutlaka alacağı vurgusudur. Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın tefsiri şu şekildedir: “Doğrusu insanın sa‘yinden başkası kendisinin değil-insanınki ancak sa‘yidir. Yani bir insan başkasının cürmü ile muaheze olunmıyacağı gibi kendi sa‘yinden başkasıyla sevablanmak da kendisinin hass hakkı değildir”⁷⁰².

Mabeyn mütercimlerinden Ali Rıza da sözkonusu ayeti bağlamı dışında kullanır ve daha da ileri giderek insanların yaratılış gayesini ifade eden ayette sadece ‘taabbud’ geçmekte⁷⁰³ iken *sa‘y u gayreti* de bu kapsama almaya çalışır:

“Sa‘y kuvâ-yı bedeniye ve akliyenin fâideli bir sûrette istimalinden ibaret olup şerâit-i hayatiyedendir. Fakat kuvâ-yı bedeniye ve akliyenin istimal ve idaresini bilmelidir. Kuşun uçmak için doğduğu gibi *insan akl u hikmet dairesinde çalışmak ve taabbud etmek için halk buyurulmuştur*. (...) A‘mâl-i salihaya edilen sa‘yin dünya ve ahirette mucib-i ecr-i cezîl olacağına dair Kur’ân-ı azimu’ş-şânda: ‘*Ve inne leyse*

⁷⁰¹ Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul, Daru’t-Tıbaati’l-Âmire, 1316, s. 78-79 (vurgular bizim).

Ali İrfan da çalışma ile kazanılan meziyetleri sıralar ve sonunda *sa‘y u gayretin terakkiye* sebebiyet verdiğini, *terakkinin* de daima *faydayı* getirdiğini vurgular: “Şakird: Çalışmanın fezâili nedir? Muallim: Sıhhat, saadet, servet, kanaat, ümid, rica, fazl, ikdam, sebat velhasıl canımızı hatadan vücudumuzu maraz u beliyeden berî eden şey ‘sa‘y’dir. Bahusus nev-i beşer ancak mesai sayesinde her bir arzusuna nail olabilir. Çalışmayan ise her şeyden mahrum olur. (...) her işde (...) sa‘y u gayret o işin terakkisini ve terakki ise daima faideyi, faide de nihayetü’l-emr refah u saadeti müntic ve müstelzim olur”. Ali İrfan, *Rehber-i Ahlâk*, İstanbul, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1317, s. 17-18.

⁷⁰² *Hak Din Kur’ân Dili*, [İstanbul], Eser Neşriyat, 1979, c. VII, s. 4609.

⁷⁰³ “Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım” (Zariyat, 56); bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı *Kur’ân-ı Kerim Meâli*.

*lil-insani illâ mâ se‘â’ yani insan için sa‘y ve a‘mâl-i salihaya müdavemetten başka fâideli bir şey yoktur buyurulmuştur*⁷⁰⁴.

Sa‘yin ahlâkî kavram hiyerarşisinde en üst seviyeye çıkarılma gayreti ise şu ifadelerde açık bir şekilde görülür:

“Sa‘y ile *ilm u irfan, fazl u kemal, servet u şân* gibi insanın meziyâtına ve tereffu-ı kadr u itibarına hâdim olan vesâit iktisab olduğu cihetle gerek tabiatı ve gerek tesirâtı cihetiyle *ahlâk nokta-i nazarından sa‘yin pek büyük bir kıymeti haiz bulunduğu* görülür⁷⁰⁵.

Sa‘y u gayret gibi yükselişe geçen diğer kavramlar kümesini *ulûm, fûnûn, maarif* ve *terakki* oluşturmaktadır⁷⁰⁶. Klasik ahlâk kitaplarında doğal olarak görülmeyen bu kavramlar *Aydınlanma felsefesi, modern bilim anlayışı* ve *ilerleme fikri* gibi Batı kaynaklı fikirlerden neşet etmiş ve İslâmî referanslarla meşrûlaştırılarak başta eğitim sistemi olmak üzere modern devlet örgütlenmesinde ve fikrî yapıda hususî yer edinmiştir⁷⁰⁷. Mekteplerde okutulan ahlâk dersi kitaplarının hemen hepsinde modern bilimin (*ulûm, fûnûn, marifet, maarif, sanat*) ve ilerleme

⁷⁰⁴ A. Rıza, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk*, 2. Kısım, İstanbul, Karabet Matbaası, 1322, s. 76 (vurgular bizim).

⁷⁰⁵ Ali Rıza, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1318, s. 105 (vurgular bana ait). Yazar şöyle devam eder: “Sa‘y kuvâ-yı bedeniyemizin kâffesini terbiye ve tanzim ederek cümlesini fezâil-i zâtiyenin istihsaline alet kılar. Sa‘yin ruhu faaliyet olduğu cihetle hüsn-i niyete taalluk eden *fezâil-i şahsiyenin kâffesi bundan tevellüd eder*. Sa‘y u gayret kuvvet ve şecaatin menâbiinden biridir. Çünkü sa‘y bir cihetten işbu evsâf-ı beşeriyenin husûlünü icab eylediği halde diğer cihetten onları tezyin ve tevsî‘ eder. Sa‘y daima metanet-i sebat-ı azm ile kâimdir. *Binaen aleyh fezâil-i mezkûrenin tamamî-i husûlü sa‘y sayesinde*. (...) Sa‘y *ahlâk nokta-i nazarından olan tesirât-ı güzidesinden biri de refah ve saadetin teminine vasîta-i yegâne* olmasıdır”. Bkz. *a.g.e.*, s. 106, 109 (vurgular bizim).

⁷⁰⁶ Sa‘y u gayret ve *ulûm u fûnûna* bir sonraki bölümde tekrar döneceğiz.

⁷⁰⁷ Bu meselenin modern dönemde bir problem olarak ortaya çıkışı, işleyişi ve anlamına dair ufuk açıcı bir çalışma için bkz. İsmail Kara, “Modernleşme Dönemi Türkiye’sinde ‘Ulûm, Fûnûn’ ve ‘Sanat’ Kavramlarının Algılanışı”, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003, s. 126-197.

düşüncesinin (*terakkî, temeddün-medeniyet*) tariflerine ve faydalarına tesadüf etmek mümkündür. Modern düşüncenin kurucu mottolarından biri olan “bilgi güçtür” ifadesi “*ilm u hüner daima sahibini muazzez ve muteber kılar*”⁷⁰⁸ cümlesinde “hayatta en hakiki mürşid ilimdir” sözü “*ulûm en büyük mürebbidir*”⁷⁰⁹ kalıbında yansımaları bulmuştur.

Hamidiye devrinin genç eğitimcilerinden ve üretken yazarlarından Ali İrfan’ın soru-cevap şeklinde kaleme aldığı *Rehber-i Ahlâk* kitabında yer alan ‘şakird’in “ilmin ehemmiyet ve fevâidi nedir” sorusuna ‘muallim’in verdiği cevapta (b)ilimin faydaları arasında ‘*alem-i medeniyet*’e (bilimin ve ilerlemenin merkezi olarak Batı medeniyeti) katılmaktan dinî ve ahlâkî güzellikleri kazanmaya, refah ve saadete ulaşmaya varıncaya kadar bir dizi farklı kazanımlardan bahsedilir:

“İlmin ehemmiyet ve fevâidi o kadar kesir ve azimdir ki tayin ve taarruf olunamaz. Evvelemerde bizi *zulmet-i cehalet*den kurtarıp *âlem-i medeniyete ilkâ* ve ef’âl u harekât-ı mezmûme ve şenâdan el çekdirip *ahlâk-ı hamîde* sahibi eden azamet u kudret-i ilahiyeyi tefhim ile *Cenab-ı Hakk’a olan mehabbet ve riayetimizi* artırır ve kütüb-i âliye ve mukaddeseyi okutturup hükema ve ulemanın efkâr u *ahlâk-ı pesendîde ve nadidelerine* vâkıf ve fikrimizi bir kâğıt üzerine yazıp beyan-ı fikr edebilmemize muktedir kılan velhasıl *sıhhat u afiyetimize huzur ve rahatımıza bâis olan hep ilimdir*”⁷¹⁰.

⁷⁰⁸ Ali Nazîma, *Tertib-i Cedid İlaveli Risale-i Ahlâk*, İstanbul, Kasbar Matbaası, 1312, s. 15. “İlm u marifet insanı aziz ve makbul tut[ar]” ifadesi için bkz. Mustafa Hami Paşa, *Musahhah Vezâif-i Etfâl*, İstanbul, Kasbar Matbaası, 1320, s. 5-6.

⁷⁰⁹ Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul, Daru’t-Tıbaati’l-Âmire, 1316, s. 11.

⁷¹⁰ Ali İrfan, *a.g.e.*, s. 28 (vurgular bizim).

“Velhasıl ulûm ve fûnûnun her biri zihni bir başka cila ile tenvir eyleyip insanın ulüvv-i hilkatini daha iyi takdir etmemize yardım eder” ifadesi için bkz. Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 69.

Ali Nazîma’ya göre de “ahlâkın ıslahı ilm u marifet öğrenmekle kâbil olur”, bkz. Ali Nazîma, *Talim-i Vildan –Durûs-ı Ahlakiye*, 2. Kitap, İstanbul, Tefeyyüz Kitabhanesi, 1323, s. 5.

Modern bilgi ve bilimin meşrûlaştırılmasında kullanılan dinî referanslara ise şu metinde rastlanmaktadır:

“Ruha karşı olan vezâifî ifaya vesile olmak üzere zihni daima *envâr-ı maarifle tenvir için tahsil-i ilm u maarife bezl-i gayret eylemelidir. ‘Utlubu’l-ilme mine’l-mehdi ile’l-lahdi’* yani ‘*Sinn-i sebâvetinizden son nefesinize kadar tâlib-i ilm u irfan olunuz*’ hadis-i şerifi mâna-yı münifince her yaşta insanın *tahsil-i ulûm u fünûn* edebileceğini asla unutmamalıdır. Hatta Fahr-i kainat efendimiz hazretleri diğer bir hadis-i şerifte ‘*İlim Çin’de bile olsa tâlib olunuz*’ buyurmuşlardır”⁷¹¹.

Ahlâk dersi kitaplarında yaşanan değişim ve dönüşümü muhteva, müellif ve kavram hiyerarşisi eksenli inceledikten sonra son olarak kavram tarifleri üzerinde durmak istiyoruz. Osmanlı maliye bürokratlarından Yağlıkzâde Ahmed Rifat’ın (ö. 1895), Osmanlı âlim ve kadılarından Kınalızâde Ali Efendi’nin (ö. 1572) *Ahlâk-ı Alâî* isimli eserini bazı dinî-itikadî konuları ilave ederek özetlediği eseri *Bergüzâr-ı Ahlâk* da Hamidiye dönemi müfredatına dâhil edilmiştir. İlk başta geleneksel ahlâk anlayışının en güzel örneklerinden biri olan klasik bir kitabın bu dönemde mekteplerde okutulması ilginç gelebilir. ‘Geleneğin icadı’⁷¹² kavramını ödünç alarak diyebiliriz ki Hamidiye dönemi zihniyeti bu kitabı dönemsel temayüller ve ihtiyaçlar çerçevesinde yeniden inşa etmiştir. Örnek olarak tasavvufî ahlâk kavramlarından

⁷¹¹ A(yın). Rıza, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk*, 1. Kısım, İstanbul, Karabet Matbaası, 1316, s. 25 (vurgular bizim).

⁷¹² bkz. Eric Hobsbawm-Terence Ranger (der.), *Geleneğin İcadı*, çev. M. Murat Şahin, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006; kavramın Osmanlı dünyasına uygulanmasına dair bkz. Selim Deringil, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Geleneğin İcadı’, ‘Muhayyel Cemaat’ (‘Tasarlanmış Topluluk’) ve Pan-İslâmizm”, *Simgeden Millete – II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, 2. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 19-51.

tevekkül kavramının orijinal metinde ve Ahmed Rifat'ın hülasasında nasıl ele alındığına bakalım:

“Ammâ tevekkül kudret ü kifâyet-i beşerî dâyiresinden bîrûn ve imkân-ı tagyîr ü tebdîl mertebesinden efzûn olan umûr-ı İlâhî ve takdîrât-ı Rabbânî'de ızdırâb-ı bî-fâyideyi ber-teraf edip havâle-i iltâf-ı ilâhî etmekle vâsık u mu'temed olmaktır. (...) Beyt: Her kesî tebdîr-i kârî mîkuned / Mâ rizâ dâdîm bâ-ni'me'l-vekîl ('Herkes başına gelecek için tedbir alır, bense 'ni'me'l-vekîl' diyerek ondan gelene razı oldum')”⁷¹³.

“Tevekkül. Adil olan zat tebdil ve tağyiri kudret-i beşeriyenin haricinde olan mukadderât için beyhude ızdırab çekmez. *Eltâf-ı ilâhiyyeye muntazır ve razı olarak sa'y u gayrette kusur etmez*”⁷¹⁴.

İktibaslarda ilk fark edilen husus modern dönemde 'aktif ve aktivist ahlâk anlayışı' çerçevesinde inşa edilen ve asıl metinde bulunmayan *sa'y u gayret* vurgusudur. Yukarıda değinildiği üzere bu durum bir zamandır Müslümanların

⁷¹³ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç, 3. bs., İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s. 106.

⁷¹⁴ Ahmed Rifat, *Bergüzar-ı Ahlâk*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1315, s. 12 (vurgular bizim).

Medreseden icazetli olduğunu bildiğimiz yegâne müellifimiz olan Mehmed Said halkın çoğunluğunun tevekkülü yanlış anladığını söyleyerek uzun açıklamalarda bulunur:

“Tevekkül kudret-i beşer yetişemeyecek olan şeylerde terk-i sa'yden ibarettir. Fâide: Malum ola ki kudret-i beşerin yetişemeyeceği şeylerden maksad müsebbebâtır. Çünkü esbâb insanın kudreti tahtındadır. Tevekkülün neden ibaret olduğu ekser-i halkın malumu olmadığından ber-vech-i âtî tahkikine mübaderet kılındı: Tevekkül esbâba teşebbüsü mü terktir? Yoksa esbâba teşebbüsle beraber müsebbebâtı Cenab-ı Hakk'a tefviz u ihale midir? Bu bâbda ihtilaf olunup cumhura göre esbâba teşebbüsü terk etmek tevekkül değildir belki esbâba teşebbüsü terk etmek bazı cihetlerce menhîdir. Tevekkül denilen şey esbâb-ı âdiyeye teşebbüs ettikten sonra müsebbebâtı Hakk celle ve alâ hazretlerine tefviz u ihale eylemektir. Çünkü her ne kadar adet terettüb edegelmiş ise de müsebbebâtın esbâbdan tahallüfü mümkünâtandır. Hatta bu tahallüf eğer terettüb-i küllî ise fevkalade ve ekserî ise nevâdir ve kalil ise adî tesmiye olunur. Ancak bazı muhakkikîn bu kabulü beğenmeyip (Eğer tevekkül esbâb-ı âdiyeye teşebbüsle müsebbebâtı Hüda-yı Mûteâl'e ihale etmekten ibaret olursa herkes mütevekkilînden olur ve tevekkülün ahyâra ihtisası mânasız kalır) diye itiraz etmiş ve 'hakikatte tevekkül mübtedilerce esbâb-ı vehmiye ve ashab-ı rusuhca esbâb-ı zanniyede taammuka mübaşereti terktir. Amma esbâb-ı katiyeyi terk etmek bazen hamakat ve hele nefis u mal u ırzca zayiâta müeddî bulunursa masiyet sayılır' demiştir”, bkz. *Ahlâk-ı Hamîde*, İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1318, s. 38-39.

kadere rıza gösterme, tembellik etme, dünya için çalışmama, esbâba sarılmadan tevekküle yönelme gibi dünya görüşü ve hayat tarzından dolayı ‘geri kaldığını’ ifade eden ve esasen oryantalistik izler taşıyan fikriyatın yaygınlaşması ile alakalıdır. Ahmed Rifat’ın ve Hamidiye devri ideolojisinin hiç tasvip edemeyeceği ve savundukları görüşlerle bağdaştıramayacağı Farsça beytin⁷¹⁵ Kınalızâde’nin metninde rahatlıkla yer bulması ise yaşanan kırılmanın en açık göstergesidir.

Tariflerde yaşanan değişim ve dönüşümün bir diğer örneğini ‘riyazet’ kavramında bulmak mümkündür. Esasen tasavvufî bir terim olarak dünya ve nimetlerine karşı mesafe koymayı gerektiren ve bir tür nefis terbiyesi olan riyazet “zühd ve takva maksadıyla rahat ve lezâyizden ictinâb ve perhizle kanaatkârâne yaşayış”⁷¹⁶ “nefsi eğitmek için onu birtakım tabii ve meşru arzularından mahrum etmek”⁷¹⁷, “nefsin tezhibinin şartlarından olan irfanî seyr u süluk esnasındaki zorluklara ve çetinliklere tahammül etmek”⁷¹⁸ ve “nefsi eğitmek üzere onu aç, susuz ve sevdiği şeylerden mahrum bırakmak”⁷¹⁹ şeklinde tarif edilir. Ali İrfan’ın *Rehber-i Ahlâk*’ındaki tarif ise şu şekildedir:

“Fısk u fücûra bâdî olan ayş u işret ve sefahet misillü ahlâk ve ef’âl-i seyyieden katiyen ictinâb ile ferâiz-i ilahiyeyi icra ve ifa etmektir”⁷²⁰.

⁷¹⁵ Sebeplere sarılma, tedbir alma gibi kayıtlardan sıyrılan, tasavvufî-İslâmî bakışın en uç noktası olan buradaki rıza-tevekkül anlayışı “Allah bize yeter, O ne güzel bir dost ne güzel bir vekildir” dinî referansına da telmihte bulunur.

⁷¹⁶ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Dersaadet, İkdâm Matbaası, 1317, , s. 677.

⁷¹⁷ Süleyman Uludağ, “Riyâzet”, *DİA*, c. XXXV (2008), s. 143.

⁷¹⁸ Seyyid Cafer Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2007, s. 383.

⁷¹⁹ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 5. bs., İstanbul, Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009, s. 521.

⁷²⁰ Ali İrfan, *a.g.e.*, s. 20.

Günaha sebep olan hayat tarzını doğuran kötü ahlâktan kaçınma ve farzları yapmaya dikkat çeken bu tanımda kavramın tasavvufî ve aslî anlamına yer verilmemesi tarif değişikliğinin yanında, muhteva analizinde ifade edildiği gibi, ahlâk dersi kitaplarındaki tasavvufî ahlâk anlayışını çağrıştıran terim ve ifadelerden bilinçli kaçınmayı da akla getirmektedir. Metnin devamı bu bakış açısını sürdürür. ‘Şakird’in “riyazete mugayir ve muhalif olan ahvâl hangileridir” sorusuna muallim “tenbellik etmek, lüzûmundan ziyade uyku uyumak, tama‘ edip çok yemek yemek, işret etmek, fena adamlar ile görüşmek, evkât-ı muazzezemizi nihayetü’l-emr mûcib-i âr u sefalet olacak birtakım fena yollarda israf etmek ve sâir bu gibi ahvâl-i seyyie ve mezmûmedir”⁷²¹ cevabını verir. Burada riyazet karşıtı olarak verilen ilk örneğin *sa‘y u gayretin zıddı* olarak modern dönemde farklı bağlamalarda sürekli olumsuzlanan ‘tembellik’ olması ve peşisıra sayılan fiillerin bir kısmının klasik riyazet kavramı ile yakın irtibatlarının bulunmaması müellifin ve eğitim bürokrasisinin yeni bir ‘riyazet’ peşinde olduklarını göstermektedir. Dahası ‘şakird’in “ne vechile riyazeti elde edebiliriz” sorusu klasik anlayıştan hayli uzaklaşarak ve modern dönemin hâkim paradigmasını oluşturan ‘okuryazarlık’ zaviyesinden cevaplandırılır:

“Nebiy-i muazzamımızın ve ulema, ‘ukalâ ve fuzalânın güftar, mişvar ve ef‘âl-i müstahsenelerini mübeyyin kitapları mütalaa edip ibret almak ve daima onlara göre *tevfik-i muamele ve hareket etmek* ve şer‘-i şerife muvafakat ve ayş u işret, oburluk, tama‘, hırsızlık ve yalancılık gibi bilcümle ahvâl u ef‘âl-i seyyieden ictinâb ile hususât-ı memdûhaya mütabeat etmekle elde edebiliriz”⁷²².

⁷²¹ Ali İrfan, *a.g.e.*, s. 22.

⁷²² Aynı yer (vurgular bizim).

Çile, halvet, mücahede, mücadele, tahallî, nefis tezkiyesi gibi kavramlarla yakın anlamlı bulunan riyazetin bu yönlerini çağrıştıracak hiçbir ifadeye *Risale-i Ahlâk*'da yer verilmemiştir. Klasik anlayışta riyazetin 'bilgili ve samimi bir rehberin denetiminde gerçekleştirilmesi'⁷²³ gerektiği belirtilirken Ali İrfan'ın inşa etmeye çalıştığı riyazette *okumanın, kitaba doğrudan müracaat etmenin* yeterli olacağı vurgusu göze çarpar. *Şeyh-mürîd* ilişkisi yerine *birey-okuma* ilişkisini koyan bu metinde modern eğitim sisteminin otorite olarak hocanın yerine bireyi koyan, bireyin kitapla/metinle doğrudan irtibatını esas alan anlayışının izleri açıkça görülmektedir.

⁷²³ Uludağ, "Riyâzet", s. 143.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İSLÂM, MODERNLEŞME VE EĞİTİM

3.1. Dinî Yayıncılığın Gelişimi

1555-1562 yılları arasında İstanbul'u ziyaret eden Avusturya büyükelçisi Ogier de Busbecg Osmanlıların yeni icatlar karşısındaki tutumuna dair şunları söyler:

“ (...) dünyada hiçbir millet diğerlerinde gördüğü faydalı bir icada karşı Türkler kadar ilgi duymamıştır. Türkler bizlerden gördükleri büyük küçük toplar ve sair icadları hemen benimsemişlerdir. Buna rağmen, kitap basmak ve umumi saatler yapmak gibi şeyleri hiçbir zaman yapamadılar. Zira onlar, *mukaddes kitapların matbaada basılması halinde orijinalliğini kaybedeceğine*, umumi saatler yapacak olurlarsa müezzinlerin ve eski ayinlerinin otoritesinin azalacağını zannederler”⁷²⁴.

Avusturya elçisinin ömrü Osmanlı Türkleri'nin hem matbaayı hem de alafranga saati benimseme süreçlerini görmeye yetmez. Ancak burada vurgulanan hassasiyet oldukça önemliydi; askerî teknoloji başta olmak üzere diğer alanlardaki yeni buluşları transfer etme konusunda tereddüt göstermeyen Türkler neden bir asırdır Avrupa'yı kasıp kavuran matbaa devrimini benimsemeye bu kadar geç davranmıştı? İktibasta da değinildiği üzere bu durumun bir sebebi başta Kur'ân-ı kerim olmak üzere bütün dinî kitapların matbaada basılmasının bu metinlerin *kutsallığına ve orijinalliğine* zarar vereceği endişesiydi. Matbaaya karşı mesafeli duruşun bir sebebi de şu farkındalık olabilir: Avrupa'yı yakından takip ettiğini bildiğimiz Osmanlı Devleti matbaa aracılığıyla dinî metinlerin yerel dillerde neşredilip geniş kalabalıkların istifadesine sunulması ile reform hareketlerinin

⁷²⁴ Ogier Ghiselin de Busbecg, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, haz. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, ts., s. 126 (vurgular bize ait).

ilişkinini ve neticede ortaya çıkan dinî-siyasî hadiseleri uzaktan izliyor ve ders alıyordu. Matbaanın Osmanlı Türkleri'ne geç girişinin siyasî, sosyo-ekonomik, teknolojik vb. faktörlerine dair birçok şey söylenmiştir⁷²⁵. Biz burada meselenin bu boyutundan sarf-ı nazar ederek dinî yayıncılığın gelişim safhaları ve bunun mektepleşme süreciyle ilişkisi üzerinde duracağız.

Busbecg'ten neredeyse iki asır sonra (1727) Osmanlı Devleti'nde Türkler'in ilk defa faaliyete geçireceği matbaada muhtemelen yukarıda dikkat çekilen hassasiyetten dolayı dinî metinler istisna edilerek dil, tarih, coğrafya ve fen sahalarında kitap neşrine izin verilmiştir. Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetva metninde ve padişah Sultan III. Ahmed'in fermanında bu hassasiyeti görmekteyiz:

“Basma sun'ında mehâret iddia iden Zeyd, *lûgat ve mantık ve hikmet ve heyet ve bunların emsâli 'ulûm-ı âliyyede* telif olunan kitabların hurûf ve kelimâtının sûretlerin bir kalıba nakş idüb, evrâk üzerine basma ile ol kitabların misillerini tahsil iderim dise, Zeyd'in bu vechile amel-i kitabete mübaşeretine *şer'an ruhsat var mıdır?* Beyan buyurıla. el-Cevab: Allahu a'lem basma sanatında mehâreti olan kimesne bir musahhah kitabın hurûf ve kelimâtını bir kalıba sahîhan nakş idüb evraka basmağla *zaman-ı kalilde bilâ meşakkah nûsah-ı kesîre* hâsıl olup *kesret-i kütüb rahîs-bahâ ile temellüke* bâis olur. Bu vechile *faide-i azimeyi müştamil olmağla* ol kimesneye müsaade olunub *birkaç alim kimesneler* sûreti nakş olacak kitabı *tashih* için tayin buyurulur ise *gayet müstahsene* olan umûrdan olur”⁷²⁶.

⁷²⁵ Yeni bir çalışma için bkz. Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2006.

⁷²⁶ Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 56, dn. 98 (italikler bizim).

“ (...) eyyâm-ı saadet-iktirânında bu *sanat-ı garîbenin* ve re’y-i hufâdın menasse-i zuhûrda *cilveger olmasıyla âmmе-i ehl-i İslâm*’ın ilâ yevmi’l-kıyâm *isticlâb-ı daavât-ı hayriyelerine bâis olmağičün fıkıh ve tefsir ve hadis-i şerif ve kelâm* kitaplarından mâ’adâ *lûgat ve tevârih ve tıb ve fûnûn-ı hikemiye ve heyet* ve ana tâbi *coğrafya ve memâlik u mesâlik* kitapları basılmak bâbında izin ve ruhsat-ı Padişahânemi iltimâs eylemeniz ile (...)”⁷²⁷.

Dinî yayınların matbaada neşredilmeye başlaması ile mektepleşme sürecinin arasında doğrudan bir ilişki bulunduğu söylenebilir. 1803 senesinde Üsküdar Matbaası’nda basılan *Birgivî Risalesi* yeni kurulan Nizam-ı Cedid ordu birliklerinde tedris edilmek üzere neşredilmişti⁷²⁸. Burada önemli bir hususa dikkat çekmek gerekir: Dinî metinlerin de matbaada basılması gerektiği konusunu ilk gündeme getirenlerden biri olarak Divan-ı Hümâyûn hâcesi Behic Efendi’nin kaleme aldığı ıslahat lâyihasında ‘matbaa kapitalizmi’⁷²⁹, denilen olgunun ilk işaretlerine dikkat çekilmekteydi. Behic Efendi 1729’dan itibaren matbaada çok az kitap basıldığı ve halk arasında bu kitapların rağbet görmediğinin altını çiziyor ve *halkı ‘cehalet’ten kurtaracak* başta dinî kitaplar olmak üzere medrese kitaplarının neşriyle matbaa pazarı oluşturulabileceğini vurguluyordu:

“ (...) usûl-ı ulûm-ı Arabiye’den *sarf ve nahv* ve *me’ânî* ve *mantık* cümleleri ve *şurûat-ı İslâmiye*’yi hâvî birkaç nev’ *Türkî* risaleler ve Arabî ve Farisî manzûm ve

⁷²⁷ Şen, *a.g.e.*, s. 58, dn. 99 (vurgular bizim).

⁷²⁸ Ali Birinci, “‘Birgivî Risâlesi’: İlk Dinî Kitab Niçin ve Nasıl Basıldı?”, *Tarih Yolunda – Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvâli*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2001, s. 193-196. II. Mahmud’un Avrupa tarzında kurduğu ordu birliklerinde okutulmak üzere dönemin alimlerinden İmamzâde Esad Efendi’ye ilmihal tarzında yeni bir kitap (*Dürr-i Yektâ*) yazdırılmış ve matbaada bastırılarak askerler arasında dağıtılmıştı. Bu eser 1840’lardan itibaren II. Abdülhamid dönemi de dâhil Osmanlı’nın son yıllarına kadar mekteplerde ders kitabı olarak okutulmuş en meşhur ve en yaygın eserdir.

⁷²⁹ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler – Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, 6. bs., İstanbul, Metis Yayınları, 2011, s. 54 vd.

mensûr na‘tlar tertib ve tiz elden *üç dört bin kut‘a kitab tab‘* ve tehye olunmak. (...) kütüb-i mezkûrenin tab‘ u neşri zîr-i hükümet-i şâhânedede olan ehl-i İslâm’ı ulûm-ı ‘âliyyeye terğib ile *varta-i cehaletten istihlâsa* ve rûz merre i‘tiyâşa kudreti olmayup lâ-ekall beşyüz kuruşluk kitaba muhtac olan talebe fukarası yüzeli ikiyüz kuruş ile bir takım kitaba mâlik olacağına mebnî hem isticlâb-ı da‘vât-ı hayriyyeye ve hem *Darü’t-tibâ‘-i saltanat-ı seniyyenin şiddet-i revâcıyla* menâfi‘-i külliyyeye sebep olacağı bî-işkâldir”⁷³⁰.

İlk dinî yayıncılık teşebbüsünde sadece İslâm’ın iman ve ibadetle ilgili bahislerini ele alan Türkçe bir ilmihal kitabı söz konusu ediliyordu ki bu (kutsal dil olarak *Arapça*’nın yerine yerel dil olarak) *Türkçe* vurgusu Anderson’un kapitalist matbaacılıkla yerel dillerin yükselişi arasında kurduğu ilişkiyi⁷³¹ hatırlatır. Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus *Risale-i Birgivi*’nin harekeli olarak yayınlanan ilk kitap olmasıdır⁷³². Şüphesiz bunun bir sebebi yukarıda da vurgulandığı üzere *kutsallık* ve *orijinalite* hassasiyetinden kaynaklanıyordu. Dönemin padişahı III. Selim de tefsir, hadis ve gayet tabîi olarak Kur’ân-ı kerimi istisna eden bir dinî yayıncılığın önünü şu tezkire ile açıyordu:

“ (...) *tefsir ve hadis-i şerifden mâ‘adâ kesîrü’l-menâfi olan kütüb ü resâil tab‘ u temsil ve neşr ü fûruht eylemek* (...) üzere tab‘hâne-i hümâyûnun idaresi ber-vech-i

⁷³⁰ Ali Osman Çınar, *es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc’in Sevânihü’l-Levâiyih’i ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1992, s. 10, 13 (vurgular bizim). Bu çalışmaya ulaşmamı sağlayan meslektaşım Yrd. Doç. Dr. Filiz Dıgıroğlu’na müteşekkirim.

⁷³¹ Anderson, *a.g.e.*, s. 86.

⁷³² Birinci, “Birgivi Risâlesi”, s. 195.

maktû' mûmâ-ileyhin [Abdurrahman Efendi] uhdesinde kayd olunmak üzere (...) ferman-ı âlişânım sâdır olmağın (...)”⁷³³.

1803 yılında neşredilen *Risale-i Birgivi*’den sonra II. Abdülhamid dönemine kadar dinî yayıncılığın sayısal gelişimini şu tablodan takip edebiliriz⁷³⁴:

Sene	Kitap	Sene	Kitap	Sene	Kitap	Sene	Kitap	Sene	Kitap
1803	1	1818	-	1833	3	1848	3	1863	8
1804	2	1819	2	1834	5	1849	7	1864	10
1805	2	1820	1	1835	1	1850	3	1865	7
1806	-	1821	2	1836	8	1851	1	1866	8
1807	-	1822	-	1837	6	1852	8	1867	11
1808	1	1823	1	1838	4	1853	6	1868	5
1809	-	1824	2	1839	4	1854	-	1869	14
1810	-	1825	2	1840	7	1855	7	1870	14
1811	-	1826	1	1841	6	1856	5	1871	22
1812	-	1827	2	1842	9	1857	4	1872	13
1813	-	1828	2	1843	7	1858	8	1873	24
1814	1	1829	3	1844	8	1859	5	1874	14
1815	-	1830	1	1845	6	1860	8	1875	12
1816	2	1831	-	1846	7	1861	5		
1817	1	1832	3	1847	2	1862	5		

Tablo 20 Dinî Yayıncılığın Sayısal Gelişimi

Tabloda dikkat çeken hususlardan biri Osmanlı süreli yayıncılığın ilk resmî örneği olan *Takvim-i Vekâyi*’nin 1831’de neşrini müteakip yıllık olarak yayınlanan dinî kitap sayısının ikiden fazla olmaya başlaması, rüşdiye eğitiminin hızlandığı 1850’lerden itibaren ona yaklaşması ve 1870’lerle birlikte yirmiye bulmasıdır. Sayılardaki bu artış hiç şüphesiz mektepleşme sürecinin getirdiği okuryazarlık

⁷³³ BOA. Cevdet Maarif Tasnifi, 17 Şevval 1217’den nakleden Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1995, s. 431-432 (vurgular bizim).

⁷³⁴ Veriler şu kaynaktan alınmıştır: Jale Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar (1729-1875)*, Genişletilmiş, Gözden Geçirilmiş 2. bs., haz. Hasan S. Keseroğlu – İlkin Mengülerek, İstanbul, Hiperlink Yayınları, 2010, s. 26-35.

oranının artması ve bunun sonucunda giderek bir kitap alım-satım pazarının oluşmasından kaynaklanıyordu. 1840-1858 seneleri arasında bütün yayınların yıllık ortalamasının kırkın üzerine çıkması⁷³⁵ da bunun bir göstergesidir.

1803-1824 yılları arasında faaliyetlerini yürüten Üsküdar Matbaası'nda neşredilen dinî eserlerin tamamının ilmihal, kelâm ve fıkıh-fetva alanlarında olması⁷³⁶ III. Selim'in tefsir, hadis ve Kur'ân-ı kerim neşriyatını istisna eden kararının geçerliliğini koruduğunu göstermektedir. Jale Baysal'ın kataloğundan hareketle İstanbul merkezli ilk hadis kitabının 1253 (1837) senesinde neşredilen İsmail Hakkı Bursevî'nin eseri *Hadis-i Erbaîn Şerhi* olduğunu söyleyebiliriz⁷³⁷. İlk tefsir kitabının neşri için ise bir on yıl daha beklemek gerekecektir: *Amme Tefsiri* 1264 (1847) yılında basılmıştır⁷³⁸. Dolayısıyla 1850'li yıllarla birlikte neşir yasağı süren sadece Kur'ân-ı kerim kalmıştı. Kur'ân'ın yayın yasağı ve ilk basımının serencâmını ise Ahmed Cevdet Paşa'dan dinleyelim:

“Nice senelerden berü eczâ-yı Kur'âniye'nin tab'ı Bâbîâlîce arzu olunageldiği halde bu bâbda *Bâb-ı Fetvâ'dan cevab-ı muvafık alınamadığı cihetle* Bâbîâlî *hal-i tereddüde* idi. Hâlbuki İranlılar Valide hanında ve sâir mahallerde gizlice Kur'ân-ı

⁷³⁵ Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, s. 54.

⁷³⁶ Bkz. Kemal Beydilli, *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1997, s. 18-23. Bu süre zarfında basılan dinî yayınlar şunlardır: *Risale-i Birgivi* (2 baskı), *Şurûtu's-Salât*, *Cevhere-i Behiye-i Ahmediye fî Şerhi'l-Vasiyeti'l-Muhammediye* (5 baskı), *Ferâidü'l-Fevâid fî Beyani'l-Akâid (Âmentü Şerhi)* (2 baskı), *Haşiyetü'l-Gelenbevî*, *Talikât-ı Siyalkutî alâ Şerhi'l-Akâid*, *Hülasa-i Risale-i Birgivi*, *Neticetü'l-Fetevâ*. Üsküdar'dan İstanbul tarafına taşınan matbaada ise 1824-1825 yılları arasında şunlar basılmıştır: *Gunyetü'l-Mütemelli*, *Şerhu'l-Mevâkıf*, *Mecmau'l-Enhur fî Şerhi'l-Mülteka'l-Ebhur*. Bkz. aynı yer, s. 24.

⁷³⁷ Bkz. Baysal, *a.g.e.*, s. 78.

⁷³⁸ Baysal, *a.g.e.*, s. 81. Ali Namlı İsmail Hakkı Bursevî'nin tefsiri *Rûhu'l-Beyan*'ın 1255'te hem İstanbul'da hem de Bulak'ta basıldığı bilgisini verir: “İsmâil Hakkı Bursevî”, *DİA*, c. XXIII (2001), s. 104; “Rûhu'l-Beyân”, *DİA*, c. XXXV (2008), s. 213. Ancak yaptığımız kütüphane ve katalog taramalarında bu eserin 1255'te Bulak'ta basıldığı bilgisine rastlamakla birlikte İstanbul'da neşredildiği kaydını göremedik.

kerimi tab ile alenî furuht ederlerdi ve bazan matbaalardaki *evrak-ı matbûa parçaları* *bakkal dükkanlarında görülüp* bu ise *Kur'ân-ı kerim hakkında hüremetsizliği mücib olduğu* cihetle taraf-ı şeyhülislâmîden arasına iştikâ olundukca Bâbîâlî dahi bu mesâhif-i matbûanın furuhtunu men eder ve bazan müsadere eyler idi. Bu sırada Fransa'da Hafız Osman hattıyla bir Mushaf fotolitograf yani aks-i ziya sanatıyla tab ettirilerek nûsah-ı adîdesi Dersaadet'e getirildi. Bâbîâlîce dahi furuhtuna ruhsat verilmekle alenî satıldı. Lakin yazıları layıkıyla çıkmamış idi. Bunun üzerine Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da lede'l-müzakere Matbaa-i Âmire'de *ihtirâmât-ı lâzime yerine getirilmek şartıyla* Mushaf-ı şerif tab'ı tensib ile icrası tarafımıza havale buyuruldu. Derhal tab'hânedede yeniden dest-gâhlar kuruldu ve sanat-ı mezkûrede mahir Ali Efendi marifetiyle Şekerzâde'nin meşhur Mushaf-ı şerifi tab'ı ettirildi"⁷³⁹.

İlk matbû Kur'ân basımının Meclis-i Vükelâ'da görüşülmesi ve bu önemli işin dönemin Maarif nazırı Cevdet Paşa'ya havale edilmesi câlib-i dikkattir. Kur'ân basımının her ne kadar medresede yetişmiş olsa da ilmiyeden mülkiyeye geçen ve o dönemde Maarif sisteminin başında bulunan Cevdet Paşa'ya emanet edilmesi, Maarif teşkilatının dinî yayıncılıktaki hususî yerini gösterdiği kadar devlet erkânı ile ilmiye sınıfının bu konudaki karşılıklı perhizkâr tutumunu da yansıtmaktadır⁷⁴⁰.

Cevdet Paşa'nın anlattıklarına bakılırsa dinî metinlerin matbaalarda neşri konusunda *kutsallık, orijinalite* gibi endişelere bir de *dinî metinlere hüremet* hassasiyetini ilave etmemiz gerekir. Bütün bu tedirginliklere rağmen el altından yürüyen yasak Kur'ân satışının önüne geçmek, oluşan taleplere resmî kanalla cevap

⁷³⁹ "Vakanüvis Cevdet Paşa'nın Evrâkı (1272-1295)", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 8. Sene, S. 47 (1 Kanunievvel 1333), s. 228 (italikler bizim). Ayrıca bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, haz. Cavid Baysun, 3. bs., Ankara, TTK Yayınları, 1991, s. 128.

⁷⁴⁰ Cevdet Paşa'nın Maarif nazırı iken (1874), Kur'ân basımına nezaret ettiği bilgisi için bkz. Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, s. 126.

verebilmek için bir *zorunluluk gereği* Kur'ân-ı kerim basımına da 1874 yılında resmî izin verildiği anlaşılmaktadır⁷⁴¹. Matbaalarda Kur'ân'ın basımı başta olmak üzere dinî yayınların neşrine azamî itina ve hürmet gösterilmesi konusu II. Abdülhamid döneminde de bir problem olarak devam etmişti⁷⁴². Bir matbaa müfettişinin 13 Ağustos 1318 [1902] tarihli Maarif Nezareti'ne sunduğu raporda bunu görmekteyiz: Müfettişe göre Hristiyan matbaalarında *İlmihal*, *Dürr-i Yektâ Şerhi*, *Kudurî Tercümesi Aziziye* ve *Şifa-yı Şerif* gibi dinî eserler neşredilmektedir. Ancak bu matbaalarda çalışanların, Hristiyan olmaları hasebiyle 'taharet' ve 'nezafet'ten habersiz oldukları görülmekte, dinî metinlerin yazılı olduğu kâğıtlara hürmet gösterilmediğinden dolayı bu gibi dinî eserlerin Hristiyan matbaalarında basılmasının meşrû olamayacağı anlaşılmaktaydı. Raporu değerlendiren Encümen-i Teftiş ve Muayene ise olayın takibi için Dâhiliye Nezareti'nin bilgilendirilmesine karar vermişti⁷⁴³.

⁷⁴¹ Bu meselenin dinî ve siyasî boyutları konusunda bkz. Necmettin Gökçir, *Tanzimattan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, İstanbul, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015. Mushaf basımının dinî veçhelerinin yanında siyasî boyutunun önemi için şu misal zikredilebilir: Rus Çaricesi II. Katerina 1783 yılında Kırım'ı ilhak edince Müslümanları siyaseten kendine bağlamak amacıyla üzerine adını yazdırarak 1787 senesinde bir Kur'ân-ı kerim bastırıp Müslümanlar arasında dağıttırıştır. Gökçir, *a.g.e.* s. 52.

İslâm dünyasında ilk Mushaf basımı Kazan Müslümanları tarafından ilginç bir tesadüf olarak Osmanlı'da ilk dinî risalenin basıldığı yıl olan 1803'te Rusya'da gerçekleştirildi. Daha sonra İran'da 1816'da, Mısır'da (Bulak Matbaası) 1833'te, Hindistan'da 1850'de, Güney Asya'da 1854'te yapıldı; bkz. Gökçir, *a.g.e.*, s. 11-13.

⁷⁴² Aslında sadece dinî metinlere değil herhangi bir kâğıt parçasına, gazete kesiğine, kitaba olan hürmet yakın senelere kadar halk arasında azamî itina gösterilen hususlardan biriydi. Bu konuda birçok örnek arasında şu tanıklığa başvurulabilir: "Benim çocukluğum Karadeniz'in sahilden hayli uzak bir köyünde geçti. Kitap artık nadir bir şey değildi. Günlük gazete gelmiyordu ama kese kâğıdı yapmak, paketlerde kullanmak için bakkalarda bol miktarda gazete bulunurdu. Durum böyle olmasına rağmen yolda birlikte yürüdüğümüz büyüklerimiz, hocaefendiler ayaklar altında bir kitap sayfası veya gazete parçası gördüklerinde elleriyle alır, siler, cebine koyar veya kenara, taş duvarların arasına iştirirdi. Kâğıda ve yazılı metne gösterilen bu ilgi ve titizlik doğrudan doğruya Kur'an'a (Kitab'a) ve kutsal sayfalara (Mushaf'a, yazıya) duyulan hürmetle bağlantılı idi", bkz. İsmail Kara, "Gazete Ne Yazar, Kitap Ne Söyler?", *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe*, Genişletilmiş 2. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2017, s. 44.

⁷⁴³ BOA. MF.MKT. 665/40, 28 Cemaziyelâhir 1320 / 1 Ekim 1902. Aynı bakış açısının bir uzantısı olarak gayri müslim kitapçıların matbû Kur'ân satmaları sürekli yasaklanıyordu. Gerekçe olarak da

Dinî metinlere gösterilen hassasiyet sadece matbaa ve kitapla sınırlı değildi, siyasî merkez ve devlet bürokrasisi dinî metinlerin süreli yayınlarda da yayınlanmasından memnun değildi. Dâhiliye Nezareti'nden Beyrut Vilayeti'ne yazılan bir tezkireden öğrendiğimize göre Benî Sa'b kazasında inşasına başlanılan bir mescid vesilesiyle kaza kaymakamının, içerisinde '*besmele-i şerife, ayât-ı kerime ve ehâdis-i şerife*' bulunan konuşması Beyrut'ta neşredilen bir gazetede aynen yayınlanmıştı. Ancak Dâhiliye Nezareti '*bu misillü kelimât-ı kudsiye*'nin aynen gazetelerde yayınlanmasının '*münafi-yi ta'zîm olduğu cihetle*' yasak olduğunu belirterek bundan sonra bu gibi neşriyâta meydan verilmemesini ilgili kişilerden istiyordu⁷⁴⁴.

Devletin bu konudaki hassasiyeti o kadar ileri varır ki mekteplerdeki hat derslerinde talebelere öğretim amaçlı '*ayât-ı kerime ve ehâdis-i şerife*' yazdırılması uygulaması '*bir gûne hürmetsizlik vukuuna meydan vermemek*' gerekçesiyle yasaklanır. Bu konudaki hassasiyeti Maarif nazırı Haşim Paşa imzalı aşağıdaki satırlardan takip edebiliriz:

“Taşra mekâtib-i rüşdiyesinde açılan muallim-i sâniliklere intihâb ve imtihanları icra edilen zevâtın Maarif idareleri tarafından gönderilen imtihan varakalarının hîn-i tedkikinde bazan ayât-ı kerime ve ehâdis-i şerifeye tesadüf edilmekte bulunmuş ve müstağnî-yi beyan olduğu üzere *elden ele geçmekte olan bu misillü evrak hakkında ne*

şunlar gösteriliyordu: Gayrimüslimler sırf para kazanmak için Kur'ân basıyorlardı ve basım aşamasında gereken hassasiyet ve hürmet gösterilmiyordu. Bkz. Gökkır, *a.g.e.*, s. 47.

⁷⁴⁴ BOA. DH.MKT. 1994/95, 7 Safer 1310 / 31 Ağustos 1892. “Ayât-ı kerime ve ehâdis-i şerifenin evrâk-ı havadis sütunlarına derci münafi-yi hürmet olduğu cihetle” çok önceden yasaklandığını hatırlatan bir padişah iradesi için bkz. BOA. İ.HUS. 124/14, 4 Şevval 1322 / 12 Aralık 1904. Hürmetsizlikten öteye beriye atılma, kahvehâne ve birahânelerde bulundurulma ihtimalinden dolayı gazetelerde ayet ve hadislerin yazılmaması kuralına itina gösterilmesine dair Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi'nden çıkan yazılar için bkz. BOA. DH.MKT. 2168/72, 11 Şevval 1316 / 22 Şubat 1899; BOA. DH.MKT. 2282/65, 7 Şaban 1317 / 11 Aralık 1899; BOA. DH.MKT. 2265/83, 28 Cemaziyelâhir 1317 / 3 Kasım 1899.

kadar itina edilse şerâit-i âdâb u hürmetin layıkıyla îfâsı mümkün olamayacağından ba‘de-ezîn bu nokta-i mühimmeye nasb-ı nazar-ı dikkatle *evrak-ı imtihanîyeye ayât-ı celile ve ehâdis-i nebeviye yazdırmak gibi kaide-i tazim u hürmete muhalif muamelâtta tevakkî edilmesi* lüzumunun bi‘l-umûm Maarif idarelerine izbârı Meclis-i Maarifle Teftiş ve Muayene Heyeti’nden ifade olunarak sâir mahallere iş‘âr-ı madde kılınmış olmağla oraca da îfâ-yı muktezası⁷⁴⁵.

Dinî metinlerin neşri ve elden ele dolaşması konusuna bu kadar hassasiyetle yaklaşan siyâsî merkez ve devlet bürokrasisi diğerk taraftan da mekteplerin yaygınlaştırılması ve geniş bir okuyucu kitlesi oluşturulmasına mebnî başta dinî neşriyât olmak üzere her alandaki neşir faaliyetlerini destekliyordu. Bir ders kitabının önsözünde hususen dinî yayıncılığın II. Abdülhamid dönemindeki sayısal artışı şu övgülerle ifade ediliyordu:

“İşbu *asr-ı maarif-hasr-ı hümayûnda* kesb-i kemalât-ı ilmiye eden nice erbâb-ı fazl u kemâl olbâbdaki müsaadet-i âliye-i şehriyârîden bi‘l-istifade *fünûn-ı ‘âliye ve âliyeden pek çok kütüb ü resâil neşr u ta‘mîmi hususunda* ikdâm-ı tâm ederek rızâ-yı me‘âlî-irtizâ-yı hazret-i padişahîye muvafık sûrette ibzâl-i mesâî etmekten bir ân hâlî kalmıyorlar⁷⁴⁶.”

⁷⁴⁵ BOA. MF.MKT. 946/75, 18 Cemaziyelâhir 1324 / 9 Ağustos 1906 (vurgular bizim).

⁷⁴⁶ Ahmed Ziyaüddin, “İfade-i Mahsusa”, *Vesiletü'n-Necât*, 4. bs., Dersaadet, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1319, s. 3 (vurgular bizim).

Bir diğerk mektep kitabında genel olarak matbaa ve matbû kitap konusu şu övgülerle ele alınıyordu: “Bugün yaptıklarını cayır cayır çevirdiğiniz kitaplar eski zamanda olsa idi o zamanın çocukları ne kadar sevineceklerdi! Çocuklar evvelleri sizin kitabınız gibi kitap basmasını bilmezlerdi. Kitapların her kelimesi mecmualarınızda olduğu gibi el yazısı idi. Düşünün bu kitabı el ile yazmak ne kadar güçtür! Bir dakika durmaksızın yazmak sûretiyle bir günde ne kadar sahife yazabilirsiniz sayınız. Lakin bir günde bir matbaa makinası binlerce kitap basabilir. İşte bununla şimdi kitapların ne kadar yazılabileceğini ve evvelleri ne kadar güç elde edebileceğini düşünün. Hem o zamanlar pek ziyade pahalı idi. Hatta birkaç kişide yalnız birer ikişer kitap bulunabilirdi. Onlar da ellerindeki hazine gibi saklardı. Kitabınıza bakın. Onlar el ile yazılı değil, basılıdır. Bu güzel kitabı nasıl basıyorlar? (...) Çocuklar, matbaacılık yeni zaman icadlarındandır. Sizin ve arkadaşlarınızın ellerinde bulunan kitaplar insanların en iyi ve en güzel eserlerindedir. Kitaplarınızı sevin. Zira onlar sizin için dosttur. Gözleriniz onları serbest okumağa alırsanız pek çok şey istifade edersiniz. Taniyacağımız, bileceğiniz

Yukarıdaki kronolojiye bakıldığında dinî yayıncılığın aşamalı bir şekilde geliştiği ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Türkleri'nin ilk matbaacılık faaliyetlerinde (1727) dinî yayıncılık söz konusu değildi. 1803'te ilk ilmihalin (peşisıra akâid-keîâm ve fıkıh kitaplarının neşri), 1837'de ilk hadis kitabının, 1847'de ilk tefsir kitabının, nihayet 1874'te de ilk Kur'ân-ı kerimin neşredilmesi aslında klasik düşüncedeki ilimler hiyerarşisini akla getirmektedir. İlimlerin bu sıra ile neşrine izin verilmesinin arka planında *dinî metinlere olan hürmet*, bu *metinlerin kutsallığı*, *orijinalliği* noktasında gösterilen *hassasiyet* ve bu metinlerin birer 'meta' olarak nesne haline getirilip tüketilme endişesi yatmaktaydı. Dinî metinlerin neşrine bu kronoloji ile izin verilmesi mektepleşme sürecinin gelişmesi, arz-talep ilişkisi, oluşan matbaa pazarı ve ortaya çıkan mecburiyetlerden kaynaklanıyordu. Devr-i Hamidî'ye varıldığında dinî metinlerin neşri konusunda *hürmet* ve *hassasiyet* endişesi saklı tutulmakla birlikte artık Kur'ân-ı kerimin basımı da dâhil herhangi bir şüphe kalmamıştı. Çalışmamızın ikinci bölümünde gördüğümüz üzere II. Abdülhamid döneminde sadece mekteplerde okutulmak üzere otuzun üstünde din dersi kitabının yayınlanması, başta medrese kitapları olmak üzere genel kamuoyuna sunulmak için çok sayıda dinî eserin neşredilmesi⁷⁴⁷ İslâmî bilginin standardizasyonu/tektipleştirilmesi ve sistematize edilmesini gündeme getirdiği kadar belki ondan daha çok 'İslâm'ın nesneleşmesi' problemini ortaya çıkaracaktır.

şeylerle insanıyeti size öğretecek onlardır"; bkz. Ahmed Rasim, *Kıraat Kitabı*, 2. Sene, İstanbul, Karabet Matbaası, 1322/1905, s. 48-50.

⁷⁴⁷ Mizancı Murad'ın devr-i Hamidî'nin ilk on beş yılı için hazırladığı katalogdaki verilere göre iki yüz kadar dinî eser yayınlanmıştı (bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, 8. bs., Ankara, TTK Yayınları, 2004, s. 186). Bu sayının dönemin ikinci yarısında iki katına çıkmış olabileceği iddia edilebilir.

3.2. İslâm'ın Nesneleşmesi

“Son yüzyılda Kur’ân-ı Kerîm muhtelif şekillerde ‘söz konusu’ oldu. Söz konusu olma, bir taraftan bakıldığında öneminin vurgulanması anlamına gelebilir. Ancak bu mânâda nazil olduğu andan itibaren Kur’ân hep ‘söz’ konusu idi. Hatta bir-iki asır öncesine kadar Kur’ân’ın söz ‘konusu’ olmanın ötesinde ve öncesinde bir yerde durduğundan bahsetmek ve sözün konusunun Kur’ân tarafından ortaya çıkarılan ve Kur’ân’la varolan ile Kur’ân arasındaki irtibat cihetinden teşekkül ettiğini söylemek gerekir. İslam medeniyetinde ortaya çıkan ilimlerin, bu cihetten hep Kur’ân ile irtibatlı olduğunu ve esas itibariyle Kur’ân’ı söz konusu ettiklerini söylemek mümkündür. Bu anlamda klasik dînî ilimler Kur’ân’ı söz konusu ederken, aynı zamanda onu ‘aynî olarak’ gerçekleştirmekte ve lisânî olarak ‘dile getirmekte’ idiler. Söz konusu olma diğer taraftan bir tür ‘dile düşme’yi de ifade etmektedir. Son yüzyılda gerçekleşen ve gittikçe yaygınlaşma emaresi gösteren olgu, Kur’ân’ın dile gelmesi olmayıp, dile ‘düşürülmesi’ ve bu yolla da onunla irtibatın en iyi ihtimalle lafzî ve lisânî bir noktada tutularak, ‘nesneleştirilmesi’ ve ‘tüketilmesi’ olarak tebarüz etmektedir. Çünkü aynî olarak gerçekleşmeyi ‘söz konusu’ etmek, onu ‘dile düşürmek’tir⁷⁴⁸.

Yukarıdaki iktibasta modern dönemde Kur’ân’ın ‘söz konusu edilmesi’yle aslında bir taraflıyla Kur’ân’ın ‘dile düşürülmesi’ne zemin hazırlandığı ve neticede kutsal kitabın *nesneleştirilerek* tüketildiği ifade edilir. Benzer bir analogiyi II. Abdülhamid dönemi eğitim seferberliği ile İslâm arasında kurulan ilişkiye uygulamak mümkün olsa gerektir. Klasik düşüncede başta ilimler arasındaki irtibat ve ilimler hiyerarşisi olmak üzere, eğitim, düşünce, siyaset, idare, hukuk, toplum,

⁷⁴⁸ Tahsin Görgün, *İlâhî Sözün Gücü – Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur’ân*, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2003, s. 13-14.

hayat tarzı sahalarında içeriği, mahiyeti, üst dili ve mantığı belirleyen büyük ölçüde din/İslâm idi. Modernleşme dönemiyle birlikte ise bu ilişkiler problemlili, en azından gerilimli bir mahiyet kazanmıştı. Bu dönemde İslâm hiç şüphesiz belirleyici güçlerden biri olarak kalmıştır ama merkezietini kaybetmiştir, yeni/modern/seküler olan en az İslâm kadar belirleyici güç haline gelmiş, bu ikisi arasında felsefî ve ontolojik olarak var olan mesafe, gerilim ve tenakuz/çelişki bir şekilde telif edilmeye, bağdaştırılmaya çalışılmış olsa da İslâm'ın bir *mesele* haline getirilişin önüne geçilememiştir. Yukarıdaki bölümlerde bu terkip/bağdaştırma faaliyetinin içeriği ve şekli, beraberinde getirdiği imkânlar ve problemler dâhilinde işlenmeye çalışıldı. Bu bölümün kalan kısmında ise mektepleşme süreci ve onun mütemmim cüzü olan matbaa aracılığıyla İslâm'ın nasıl 'nesne'leştiği ele alınacak, İslâm'ın modern yorumlarına dair çıkarsamalar yapılmaya çalışılacaktır.

Matbaa devrimi ve basın kapitalizmi konusunda özellikle Batı literatüründe birçok şey söylenmiştir. Özet olarak ifade etmek gerekirse matbaa aracılığıyla İtalya'da ortaya çıkan Rönesans hareketleri ve Almanya'da ortaya çıkan Reform hareketleri bütün Avrupa'ya yayılmış, Protestanlığın gelişmesiyle Katolik kilisesi yeni bir yapıya bürünmüş ve sonuçta modern kapitalizm zuhûr etmiş, devlet, toplum ve aile ilişkileri değişmiş, hızlı bir bilgi yayılımıyla okuryazarlık artmış, modern bilimlerin önü açılmış, toplumsal ve zihinsel yaşamda birçok değişiklik başgöstermiştir⁷⁴⁹. Bütün bu radikal değişimlerin ve dönüşümlerin Avrupa'daki kadar hızlı, geniş ve yoğun olmasa da Osmanlı ve İslâm dünyasında da gerçekleştiği söylenebilir. Coşkulu duyguların yerine *mantıklı düşünmeyi*, tutkulara karşı *aklı*,

⁷⁴⁹ Elizabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, New York, Cambridge University Press, 1979'dan naklen Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür – Sözü'nün Teknolojileşmesi*, çev. Sema Postacıoğlu Banon, 5. bs., İstanbul, Metis Yayınları, 2014, s. 140-141.

beğeniye karşı *aydınlanmayı* öne çıkaran *matbaa* faktörü⁷⁵⁰, din dersi kitaplarında yaşanan değişim ve dönüşümü işlediğimiz bölümde gördüğümüz üzere Osmanlı mektep siyasetinde de belirleyici olmuştu. Avrupa’da kilisenin inhisarında bulunan eğitim faaliyetinin kitlesel halk eğitimi aracılığıyla aşınması ve bunun matbaa ve yerel dilin gelişmesiyle sağlanması olgusunu⁷⁵¹ Osmanlı da farklı derecelerde tecrübe etmişti. Aslında dinî yayıncılığın gelişmesi, kitlelerin *kendi dillerinde* kutsal metinlere ve dinleri hakkındaki bilgilere *bireysel* olarak ulaşmaları, Batı’da *ruhban sınıfının*, İslâm toplumlarında *ulema sınıfının* merkezî ve etkin gücünü sarsmış, dinî bilgilerin yerel diller aracılığıyla *tek tip*, standart bir şekilde sistematize edilmesini mümkün kılarak dinin kitleler tarafından ‘*nesne*’ olarak⁷⁵² tüketilmesine sebebiyet vermiştir.

‘İslâm’ın nesneleşmesi/the objectification of Muslim consciousness/Islam’ söylemini bu noktada biraz daha açmak gerekecektir. İki araştırmacının da belirttiği

⁷⁵⁰ Roger Chartier, *Yeniden Geçmiş – Tarih, Yazılı Kültür, Toplum*, çev. Lale Arslan, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1998, s.199-200.

⁷⁵¹ Chartier, *a.g.e.*, s. 200-201.

⁷⁵² İslâm tarihi *yazma kültürünün* ürünü olan binlerce kitabın yazılması, elle çoğaltılması ve kullanılmasına sahne olmuştur. Ancak burada üzerinde durulması gereken husus *yazma kültüründen* çok farklı bir mahiyete sahip olan *basma kültüründe* ‘kelime’lerin *nesne* haline gelmesi meselesidir: “Binlerce yıldır insan, çeşit çeşit yontulmuş yüzeylerden şekiller basmış; 7. ve 8. yüzyıldan itibaren de önce tahta parçalarının üzerine kazınan rölyeflerle ilk kez Çinliler, Koreliler ve Japonlar sözel metinler basmaya başlamıştır. *Ancak dünya baskı tarihinde yepyeni bir çağ açan buluş, 15. yüzyılda Avrupa’da alfabe harflerinin basılmaya başlanmasıdır.* Alfabeli yazı, kelimeyi sesbirimlerine, eşit mekân parçacıklarına bölmüştür (sadece ilke olarak, çünkü harfler, hiçbir zaman tam bir sesbirimsel gösterge olamaz). Ancak yazıda kullanılan harflerin, metne girmeden önce var olduğu söylenemez. Alfabe harflerinin baskısındaysa durum değişir. Kelimeleri oluşturan birimler (baskı harfleri), kullanılacakları kelime ortaya çıkmadan önce birim nitelikleriyle mevcuttur. İşte bu nedenle, *basılan kelimeler, yazıya oranla çok daha fazla nesne niteliği taşır.* (...) Her harfin ayrı bir metal parçasına dökülüp şekillendirildiği alfabe baskısı, ruhsal açıdan yepyeni bir çığır açmıştır. *Kelime, üretim sürecinin ayrılmaz bir parçası olmuş, bir tür metaya dönüşmüştür.* (...) Göstergibilimci yapısalcıların iddialarına karşın, *kelimeyi ve zihinsel etkinliği tam anlamıyla eşyalaştıran yazı değil, matbaa olmuştur*”; bkz. Ong, *a.g.e.*, s. 141-142 (vurgular bizim).

gibi⁷⁵³ aslında nesneleşme ‘dinim nedir?’, ‘dinimin hayatımdaki önemi nedir?’ ve ‘inançlarım davranışlarımı nasıl yönlendirir?’ [*devr-i Hamidî'nin paralosu olan tashih-i akâidi/ıslah-ı ameli burada hatırlayabiliriz*] gibi soruların ortaya çıkardığı bir süreçtir. Bu süreci başlatan, ‘değişim’ ve ‘dönüşüm’e sebep olan unsurlar arasında kitlesel eğitimin [*mektepleşme süreci*], kitlesel iletişimin [*efkâr-ı umûmiye/kamuoyu*] ve matbaa kapitalizminin [*matbû kitap üretim ve tüketimi*] hususî yeri vardır. Bu üç unsur dinî inançları bilinçli bir sisteme dönüştürerek [*mektep özelinde konuşacak olursak, siyasî merkezin belirlediği çerçevede tek tip ve standart bir şekilde yazdırılan dinî kitapların dışında metinlerin okullarda okutulmasının yasaklanması*], dinî otoritenin kapsamını genişleterek [*mekteplerde okutulan dinî metinlerin önemli bir kısmını artık ulema dışındaki bürokratların üretmesi ve herkesin dinini dinî metin okuyarak öğrenebilmesinin yolunun açılması*] ‘yaygın düşünme alışkanlıkları’nı teşvik etmek sûretiyle nesneleşmeye katkıda bulunur. İslâm’ın nesneleşmesi aslında, dinî inançların ve pratiklerin giderek dinî olmayan inanç ve pratiklerden ayrılan sistemler olarak görülmesi [*mektep programlarının sahih İslâm’ı yerleştirmek, talebelerin yanlış inanç ve davranışlarını tashih etmek amacıyla hazırlanma ve uygulanma çabaları*] anlamına geliyordu⁷⁵⁴.

Ulema mensubu olmayan, Bâbîâlî Tercüme Odası memurlarından ve aynı zamanda Mekteb-i Harbiye muallimlerinden Mazhar Bey’in, askerî mektepler için yazdığı ve ilmihal yazıcılığındaki değişim-dönüşüm çerçevesinde bir önceki bölümde etraflıca ele aldığımız, *Misbâhu’l-Felâh – Mufassal İlmihal* isimli ders

⁷⁵³ Dale F. Eickelman – James Piscatori, *Muslim Politics*, New Jersey, Princeton University Press, 1996, s. 38: “Objectification is the process by which basic questions come to the fore in the consciousness of large numbers of believers: ‘What is my religion?’ ‘Why is it important to my life?’ and ‘How do my beliefs guide my conduct?’”.

⁷⁵⁴ Bkz. Eickelman – Piscatori, *a.g.e.*, s. 39-42. Bu konuda ayrıca bkz. bu tez, tashih-i akâid kısmı.

kitabında namaz konusu işlenirken ifade edilen şu hususlara ‘nesneleşme’yi başlatan ‘dinin önemi’, ‘dinin faydası’ ve ‘dinî şuur/bilinç’ gibi yeniden kurgulanan unsurlar açısından bakılabilir:

“Namaz dinin temeli direğidir, efdal-i ibadâttır, rükn-i İslâmiyettir. Neden? Zira namazın füyuzât-ı maddiye ve maneviyesi sahihan bî-hadd u gâyetdir. O bir ders-i kemalâttır ki hissiyât-ı diniyeyi mehâsin-i ahlâkiyeyi her beş vakitte tenbih ve tahkim eder. O bir nâşir-i füyuzâttır ki meşâğl-i rûz-merremiz arasında bizi beş kere huzur-ı İlahî’ye çeker. Orada mastaba-i idrakimize mahkeme-i vicdanımıza birtakım sualler tevcih eder. Ahkâm-ı ulviye-i şer’iyyeyi mukteziyât-ı kavâid-i ahlâkiyeyi mükerreren ihtâr ederek gözlerimiz önüne koyarak her hareketimizi o ahkâm u kavâide tatbikan tenkid ettirir, muhâkeme ettirir, münakaşa ettirir. Hem de ol Hâkim-i Kâdir-i Zü’l-celâl’in karşısındaki Mâlik-i rûz-ı cezâ ve Kâdî-i Âdil-i mahkeme-i kübrâdır. İffet ve istikamet-i vicdaniyemize rehber olacak birtakım mütalaât-ı celile-i diniye ve hikemiyeyi her rekatte zihnimizden geçirterek sahife-i kulûbümüze nakş ettirir, yerleştirir, temayülât-ı reddiye-i kalbiyemizi birer birer ezip mahv eder. Tekemmülât-ı ahlâkiye için nurlar içinde bir sırât-ı müstakim tehyie eyler. İşte bunun için namaz imâdü’-d-dindir, feyz-i bahş-ı müslimîndir, hayat-efzâ-yı muvahhidîndir.

Yalnız bir nokta var: Musallî namazın ne olduğunu bilerek kılmalı. Tekbir alırken nasıl bir İlâh-ı Ekber’e arz-ı ubûdiyet ettiğine vâkîf olmalı. ‘Eûzü billâhi mine’ş-şeytâni’r-racîm’ dediği zaman kimden kime sığındığını ve bu ilticâyı ne gibi hissiyât-ı kalbiye ile mezc etmek lâzım geldiğini hatırlamalı. Besmele çekerken o kelimât-ı mübarekenin bize ne gibi terhîbâtta ve ne gibi tebşîrâtta bulunduğunu düşünebilmeli. Fatihâ-hân olduğu sırada ümmü’l-Kur’ân’ın telkin ettiği ahkâm-ı celile (hiç olmaz ise ale’t-tariki’l-icmâl) birer birer gözünün önüne gelmeli. Okuduğu sûrelerin hulasa-i me’ânisi nazar-ı intibah ve tebcîline zînet-bahş olmalı. İşte o

zaman şâibe-i taklitten âzâde bir namaz kılınmış olur ve işte o namaz, ruh-ı insanfiye nur gibi, hayat gibi, felah-ı ezeli gibi tesir eder”⁷⁵⁵.

Nesneleşme ile irtibatlı olarak İslâmî bilginin sistematize edilmesi doğal olarak Türkçe ilmihal yazıcılığını, sade-basit ve soru-cevaplı bir şekilde düzenlenmiş Türkçe temel dinî bilgi metinlerini öne çıkaracaktır⁷⁵⁶. Bu noktada II. Abdülhamid dönemi din dersi kitaplarının çoğunluğunu ilmihallerin oluşturması ve bunların bir kısmının soru-cevap şeklinde tertib edilmesi tesadüfî olmasa gerektir. İkinci bölümde geniş bir şekilde ele aldığımız üzere II. Abdülhamid döneminde mekteplerde

⁷⁵⁵ Mazhar, *Misbahu'l-Felah – Mufasssal İlmihal*, Dersaadet, Alem Matbaası – Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1312, s. 171-172. Mehmed Zihni Efendi'nin ilmihal kitabından alınan şu uzun iktibasta da aynı meseleyi görmekteyiz: “Müslümanlığın fâidesi pek çoktur. Ez-ân-ı cümle akâid-i İslâmiye'yi cezmen kabul eden kimse *evvelâ* Cenab-ı Hakk'ı şân-ı rubûbiyet ve kudsiyetine şâyân-ı vechile tanımış ve takdis etmiş ve kendinin acz u ubûdiyetini bilmiş ve ona göre her hâl u kârında Cenab-ı Rabbü'l-âlemîne tevekkül ve itimad üzere olup havf ve ümidde Ol Zât-ı Zü'l-celâl ve'l-ikrâma bağlanmış ve evhâm u hayalâta sapmamış olur. *Sâniyen* Kur'ân-ı kerimin ilk sûresi demek olup beş vakit namazın her rekatinde okuduğu fâtiha-i şerifenin başındaki 'el-hamdu lillâhi Rabbi'l-âlemîn' ayet-i celilesini görüp herkesi kendi gibi mahlûk-ı Hudâ, bende-i âferîde-i Zât-ı Zî-kibriyâ bilerek kimseye yan bakmaz ve can yakmaz olduktan başka zaten Hak celle ve alânın sıfat-ı subûtiyesini ikân etmiş olmağla kendinin akvâl u ef'âlini Cenab-ı Hakk'ın Semî ve Basîr sıfatlarına karşı daire-i edebde ve tasavvurât ve muzmerrâtını Cenab-ı Alimu'l-gayb ve's-şehâdenin sıfat-ı alimiyetine karşı mihver-i istikamette tutup emr-i Hâlık'a ta'zîm ve itina ve halk ile olan muamelâtını şefkat ve hakkaniyete binâ eyler. *Sâlisen* her namazda 'iyyâke na'budu ve iyyâke neste'in' deyi ibadet ve ubûdiyeti münhasıran Cenab-ı Hakk'a eyler. Ve inayet ve ma'ûneti ve hidayet ve mağfireti O'ndan bekler. *Râbi'an* Hazret-i Hâtemü'l-enbiyâya iman etmiş olması sebebiyle bütün enbiyâ ve mürselîni tasdik etmiş ve esas-ı diyanetin tevhid-i Bârî ve takdis-i Zât-ı İlahî olduğunu anlayıp bi'l-cümle edyâmı o noktada birleştirmiş ve her nebiyy-i zî-şânı Cenab-ı Hakk'ın mümtaz kulu ve resülû olmak üzere tanıyıp rubûbiyette Zât-ı Bârî'ye kimseyi şerik etmemiş ve peygamberân-ı güzîni tasdik ve tebcilde biri birinden tefrik eylememiş olur. *Hâmisen* kadere imanı cihetiyle hasbe'l-kader bir keder ve musibete uğradıkda muktezâ-yı kazâ-yı Rabbânîdir deyi mütesellî olarak teessüfî azim ve mümted olmaz. Ve eltâf-ı İlahîye'den ümidini kesmez. *Sâdisen* ahirete imanı cihetiyle mesâib-i dünyeviyesi ne kadar çoğalsa ye's ve nevmîdi haline gelmeyip ve binâenaleyh intihar etmek teşebbüslerinde olmayıp mükafât-ı İlahîye-i uhreviyeye intizâren sâbir olur. *Sâbi'an* Hazret-i Fahr-i rusule icabet ve mütâbe'ati sebebiyle Ol Fahr-i dû-cihanın siyer-i seniyesini ve terâcüm-i sahabesini tettebbu' ile mâil-i mekârim-i ahlâk olup hikmet ve iffet ve şecaat ve sehâvet gibi ahlâk-ı fâzıla ile mütehallik olmağa ve âlî-himmet-i cenâb olup bu alem-i bi-bekânın lezzât-ı fânîyesine göz dikmeyerek dünyayı mezrea-i ahiret olmak üzere tanımağa ve hilkatinin müsaid olabildiği hidemât-ı hasene ile nîk nâm bırakmağa çalışır. Ve Cenab-ı Hakk'ı çok andığı cihetle kalbi zikrullâh ile münevver olup sanat ve ticareti ve hidmet ve kitabeti onu yâd-ı İlahî'den fâriğ kılmaz. Ve cidden muhibb-i dünya olmadığı için nefsinî âbir-i sebil-i ahiret bilerek eceli hulûlunda dünyadan müfârakati müşkil görmez olur. Havf ve hüzn üzere olmayıp âsûde-hâl ve münşerihu'l-bâl olarak yaşar. Pâk-nihâd ve me'âlî-mu'tâd bulunur. Sahib-i hevâ değil ehl-i sıdk u ehl-i vefa olur. Mehmed Zihni, *Nimet-i İslam*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1316, s. 22-25.

⁷⁵⁶ Eickelman – Piscatori, *a.g.e.*, s. 42.

okutulduğunu tesbit ettiğimiz otuz beş din dersi kitabının yirmi ikisi ilmihal türündedir⁷⁵⁷.

Nesneleşmenin diğer bir tarafı da klasik dönemde *ulemanın* tekelinde olan otoriter dinî söylemin yerini modern dönemde doğrudan ve daha geniş kitlelerce ulaşılabilen *matbû eserlerin* almasında ortaya çıkmaktadır. Artık insanların bizzat kendileri ulema aracılığına gerek duymaksızın İslâm'ın yazılı kaynaklarını bizzat okuyarak yorumlama ayrıcalığına kavuşuyordu⁷⁵⁸. II. Mahmud'un kurduğu yeni askerî birliklerde okutulması için yazdırılıp bastırılan, Tanzimat'tan sonra II. Abdülhamid dönemi de dâhil olmak üzere imparatorluğun son yıllarına kadar mekteplerde okutulan *Dürr-i Yektâ*'nın aslında sadece askerler için değil geniş kitleler için de yazılmış olduğu müellifi tarafından şu ifadelerle belirtilir:

“(...) usûl-i İslâmiye'den olan ibadât-ı hamse-i mefrûza imanın kemaline medâr ve kıvâmına şîâr iken *ekser-i nâs* ahkâmını tahsile 'adem-i himmetlerinden bi'l-külliye nisyân olunma menzilesine takarrub ettiği zâhir ve nümâyân olduğundan *avâm-ı nâs hakkında talim ve taallümü âsân olmasiçün fukaha-yı izâm-ı Hanefiye'nin esahh-ı akvâlinde kadr-i kifâye lisan-ı Türkî üzre* bir risale tedvin ve akâyid-i zarurât-ı diniye ile tasdîr ve tezyîn ve mesâil-i salât ve zekât ve sıyâm ve hacetü'l-İslâm ve cihadı iştimâliyle tekâmül-i usûl-i din olunmak ehemmi-i umûr-ı muazzama olmağla (...)”⁷⁵⁹.

⁷⁵⁷ II. Abdülhamid dönemi mekteplerinde okutulan ilmihallerin hepsi modern dönemin ürünüdür: *Dürr-i Yektâ*, *Dürr-i Yektâ Şerhi*, *İlmihal*, *İlmihal-i Sağîr*, *Zübde-i Akâid-i Diniye*, *Tuhfetü'l-Etfâl*, *İdman İkinci Lâhika*, *İdman Üçüncü Lâhika*, *Eser-i Ahd-i Hamidî*, *Telhîsu'l-Mülâhhas İlmihal*, *Mülâhhas İlmihal*, *Mufasssal İlmihal*, *Nimet-i İslâm Risalesi*, *Kızlar Hocası*, *Hanımlar İlmihali*, *Mebâdî-i İlmihal*, *Muhtasar İlmihal*, *İlmihal-i Kebîr*, *Vesiletü'n-Necât*, *İkinci İlmihal*, *Birinci İlmihal*, *Muhtasar İlmihal*. Bunlardan *İdman İkinci Lâhika*, *İdman Üçüncü Lâhika*, *Mebâdî-i İlmihal*, *Muhtasar İlmihal*, *İlmihal-i Kebîr* soru-cevap şeklinde yazılmıştır.

⁷⁵⁸ Eickelman – Piscatori, *a.g.e.*, s. 43.

⁷⁵⁹ [Esad Efendi], *Dürr-i Yektâ*, Mekâtib-i Rüşdiye'de okutturulmak üzere intihâb edilmiştir, ts., s. 2 (vurgular bizim). Dönemin Maarif nazırı Zühdü Paşa da yazdığı din dersi kitabının önsözünde geniş

Aslında Esad Efendi'nin ve Maarif nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın ifade ettiği⁷⁶⁰ dinin temel bilgilerini *herkesin sade bir Türkçe* ile yazılmış metinlere müracaat ederek öğrenmeleri isteği 'nesneleşme' meselesinin bir veçhesini oluşturmaktadır. Geleneksel dünyada temel dinî bilgiler mahallenin imamı tarafından toplu olarak öğretildiği gibi yine şifahî kültürün birer ürünü olan dinî metinler değişik meclislerde toplu olarak okunurdu. Dinî sahada daha geniş ve derin bilgi sahibi olmak/ulema sınıfına katılmak isteyenler ilmiye mensubu bir müderris/alimin karşısında diz çöküp Arapça tedarisat yapan medrese derslerini tahsil ederlerdi. Modern dönemde yapılmak istenen ise geniş kitlelerin kendi ana dillerinde yazılmış dinî metinlere doğrudan/bireysel olarak ulaşmaları ve bu metinleri bizzat kendilerinin yorumlamalarının önünü açma arzusuuydu. Bu cümleden olarak ulemanın merkezî konumu Türkçe yazılmış ve herkese ulaştırılması mümkün olan matbû kitap ile yer değiştirmiş oluyordu.

Tam bu noktada İsmail Kara'nın klasik döneme dair çizdiği ulema portresine bakmak ve modern kırılmaları görmek anlamlı olacaktır. Osmanlı'nın klasik çağında ulemanın modern dönemde yerinden edilen üç fonksiyonu vardı: Bunlardan birincisi

kitlelerin anlayabileceği tarzda Türkçe dinî bir eserin yazılması gerektiğini şu ifadelerle vurgular: "(...) *ulûm-ı diniyenin dahi tamam-ı intişâr ve teammümü* bilhassa matlûb-ı meâlî-mashûb-ı şehinşâhîleri olarak bu yolda sarf olunacak mesâ'î-i hâlisânenin efkâr-ı keramet-âsâr-ı tâcdârîlerine en muvafık olacak hususâtta olduğu emr-i müsellemler bulunmasına ve ahkâm-ı münîfe-i fikhiye vâsıta-i belâğ-ı din-i mübîn olan lisan-ı bedi'îl-beyan-ı Arab'da envâ'-ı suver-i mükemmelede mazbût ve müdevven olup bilâd-ı Osmaniye'de yetişen ulema-yı a'lâmın (nevverallâhu Te'âlâ medâci'ahüm) himem-i bergüzideleriyle bunlardan tercüme sûretiyle Türkçe'de dahi pek çok müellefât ve âsâr-ı zînet-sâz eyâdî-i itibar olmuş ise de *işbu müellefât-ı Türkiye'nin bir kısmı asîru'z-zabt olacak kadar mutavvel ve kısm-ı diğeri de bilinmesi lazım gelen mesâili ihâta edemeyecek mertebe muhtasar olmakla beraber* Türkçemiz lisan ve mekân itibariyle tahavvülât-ı gûnâ gûne uğrayarak bir iki asır evvel yazılmış eserler şimdi hüsni tefehhüme hâle verecek kelîmât ve tabirât-ı metrûkeden hâlî görünmemesine mebnî *fikh-ı şerifden kimsenin vukûfundan müstağni olamayacağı ahkâmı yani emr-i dine taalluk eden ibadât ve emr-i dünyaya ait muamelâtta bazı aksâmı hâvi ve mütalaa edecek ihvân-ı dinin suhûletle istifadelerine hizmet edecek yolda ibarece mümkün olduğu kadar tekellüfden ve ifadece tatvîl ve ta'kidden âri olmak üzere* kütüb-i mevcûde-i fikhiyeden ahz u iltikât ile bir eser tedvini (...)" ; bkz. es-Seyyid Ahmed Zühdü, *el-Mecmuatü'z-Zühdiye fi'l-Ahkâmî'd-Diniye*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1311, s. 3-4 (vurgular bizim).

⁷⁶⁰ Bkz. 759 nolu dipnot.

kaynaklarla müminler arasında orta yerde durmaktı. “Kur’an’ı Kerim ve hadis-i şerif başta olmak üzere kaynaklar müminlere ulema üzerinden, onun öncelikleri, tercihleri, yorumları ile intikal eder. Bu tek tip bir şey de değildir; devirlere, coğrafyalara, siyasî arayış ve ihtiyaçlara, kişilere göre değişen büyük bir çeşitlilik arz eder. Çünkü ulemanın bizzat kendisi mezhep, meşrep ve öncelikleri itibariyle tek tip değildir. Dolayısıyla bu intikal farklı ve renkli şekillerde olur”. İkinci olarak ulema *devletle halk* arasında orta bir yerdedir. “Devletten vatandaşa doğru adalet talep eder, vatandaştan devlete doğru ise itaat ister. Sadece taleple kalmaz adalet ve itaati hem kavramsal olarak hem de fiilen bizzat inşa ve icra eder, yaşatır ve yaygınlaştırır”. Üçüncü fonksiyon ise ulemanın *geçmişle gelecek* arasında orta yerde durmasıdır. “Geçmişin ilmî, fikrî birikimi, yorum ve tercihleri bütün ağırlığıyla, bütün problemleriyle, bütün üstün vasıflarıyla ulema üzerinden geleceğe taşınır”. Ulema bu mirası sadece aktarmakla kalmaz, yeniden yorumlayarak bir üst mertebeye çıkarır⁷⁶¹. Ulemanın yerinden edilmesinin bir diğer veçhesini II. Abdülhamid döneminde yazılmış din dersi kitaplarının müelliflerinin büyük bir çoğunluğunu ulema dışındaki diğer devlet erkânı ve memurların oluşturması göstermektedir⁷⁶².

Dinî metinler başta olmak üzere bütün alanlardaki bilgilere ulema aracılığıyla değil de tek tek kişilerin kendisinin ulaşması, okuması, üzerinde düşünmesi ve yorumlaması imkânının doğması aslında ‘bireyselleşme’ denilen olgunun da ‘özel hayat’ kategorisinin de önünü açmıştı. “*Matbaa sayesinde elyazması kitaplardan çok daha ufak ve taşınabilir kitaplar basıldığı için, okurun kalabalıktan uzak, kitabıyla*

⁷⁶¹ İsmail Kara, “Üç Devir, Üç Hamdi Efendi”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. LI, S. 3 (2015), s. 22-23. Ayrıca bkz. aynı müellif, “‘İslâm’da Ruhbanlık Yoktur’ Söylemi Etrafında Dinî Otorite ve Ulemâ Üzerine Birkaç Not”, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 21 (2001/2), s. 5-21.

⁷⁶² Bu konuda bkz. bu tez, ikinci bölüm, din dersi kitaplarının değerlendirilmesi-müellif kısmı.

baş başa bir köşeye çekilebileceği ve zamanla tamamen sessiz okuma alışkanlığını kazanacağı ruhsal ortam da ortaya çıkmıştır. Elyazması kültüründe ve ilk basılı kitaplar devrindeyse okuma, bir kişinin geniş bir topluluğa yüksek sesle okuduğu toplumsal bir etkinlikti”⁷⁶³.

Nesneleşme/metalaşma meselesinin diğer bir vechesini yazma eserlerin aksine matbû kitapların kapak sayfalarına sahip olması oluşturur. “Elyazması devrinde kitap, konuşma anında ortaya çıkan sözlü yapıt, bir tür sözce olma niteliğini henüz kaybetmemiş, henüz nesneleşmemiştir. Kitaplara ne kapak sayfası, hatta ne de başlık verildiğinden baskı öncesi dönemdeki elyazması kitaplar, metnin ilk kelimelerine (Latince incipit’e) göre kataloglanıyordu. Matbaayla birlikte, bildiğimiz kapak sayfaları çıkmıştır. Kapak sayfası bir etikettir. Kitabı bir nesne ya da şeye dönüştürür”⁷⁶⁴. Ancak hem Batı’da hem de İslâm dünyasında ilk basılan eserlerin yazma kültürünün bir etkisi olarak içkapak sayfalarına sahip olmadıklarını görürüz⁷⁶⁵. Basılan kitaplara içkapak koyulması kitabın çok sayıda üretilmesi sonucunda ortaya çıkan ‘koruma’, ‘kimlik verme’ ve ‘tanıtım’ endişesinden kaynaklanmaktaydı⁷⁶⁶. İstanbul’da basılan ilk dinî eserlerin de içkapak sayfaları bulunmamaktadır. Örnek olarak 1803’te Üsküdar Matbaası’nda basılan *Risale-i Birgivi*’nin üzerinde duralım⁷⁶⁷. Kitabın ilk sayfasında kâğıdın yaklaşık dörtte birini kaplayan bir süslemenin ardından iki çiçek arasında *Risale-i Birgivi* ve hemen alt

⁷⁶³ Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, s. 155.

⁷⁶⁴ Ong, *a.g.e.*, s. 149.

⁷⁶⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu – Hatice Aynur, “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848), *Osmanlı Araştırmaları*, S. 22 (2003), s. 221.

⁷⁶⁶ Margaret M. Smith, *The Title-page Its Early Development: 1460-1510*, London, The British Library, 2000, s. 22’den nakleden Ekmeleddin İhsanoğlu – Hatice Aynur, “Yazmadan Basmaya”, s. 222.

⁷⁶⁷ Bu baskının ilk ve son sayfalarının sûreti için bkz. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde*, s. 128.

satırında yine iki çiçek arasında besmele yazılıdır ve hemen akabinde hamdele-salvele ile başlayan metin kısmı gelir. Kitabın adının serlevha olarak verilmesi yazma kitaplardan bir farklılığa işaret etmektedir. Kitabın son sayfasında eserin basıldığı matbaa, şehir ve tarih Arapça olarak kaydedilmiştir ki bu, yazma eserlerde sık görülen bir uygulama olarak eseri istinsah edenin kimliğini ve tarihini zikretmesi geleneğinin bir izdüşümü olsa gerektir⁷⁶⁸.

II. Abdülhamid döneminde başta mektep kitapları olmak üzere basılan pek çok kitapta artık kapak sayfalarının itina ile hazırlandıkları görülmektedir. İslâm'ın nesneleşmesi üzerinde durduğumuz için bir iki din dersi kitabının kapak sayfalarını incelemek uygun olacaktır. Dönemin Maarif nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın kaliteli bir baskı ile neşr edilen kitabı *el-Mecmuatü'z-Zühdiye*'nin kapak sayfasında şu unsurlar göze çarpmaktadır: Kitabın adının -diğer yazılardan daha büyük karakterle yazılması (*el-Mecmuatü'z-Zühdiye fi'l-Ahkâmi'd-Diniye*), kaçınıcı cilt olduğu (*Cüz-i Evvel*), eserin hangi konuları kapsadığının çok kısa ifadesi (*İbadât-ı bedeniye ve maliyeye dair mesâili hâvîdir*), eserin kime ait olduğu (*es-Seyyid Ahmed Zühdü*), süslemeler, hangi makamların onayından geçtiği (*Fetvahâne'nin nazar-ı tedkikinden geçirildikten sonra Maarif Nezareti'nin ruhsatnâme-i resmîsiyle tab' olunmuş ve her hakkı sahib-i esere ait bulunmuştur*), nerede, hangi matbaada ve ne zaman basıldığı (*Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1311*). Dönemin pek çok kitabında bulunabilecek bu ön bilgiler aslında matbaanın/devletin etiketlemek istediği unsurlardır. Dinî

⁷⁶⁸ Kolofonun ilk kısmı Türkçe olmakla beraber son kısım Arapçadır: “İşbu risale-i mergûbe Enderun-ı hümâyûnda mevcude musannif hattıyla olan nüshadan tahrîr olunup ba'dehû mukabele ve tashih olunmuş nüshadan tab' u temsil olunmuştur. Alâ yedi ez'afü'l-ibâd Abdurrahman el-müderriis el-me'mûr bi-ameli't-tab' bi-dari't-tibâati'l-cedideti'l-ma'mûre fi medineti Üsküdar fi şehri cümadiye'l-âhire li-sene semâniyete aşer ba'de'l-mieteyn ve elf min hicie men lehü'l-izzü ve's-şeref vekafahâ sahibu'l-hayrât”. Bkz. Beydilli, *a.g.e.*, s. 128. Ayrıca krş. Ekmeleddin İhsanoğlu – Hatice Aynur, “Yazmadan Basmaya”, s. 248-249.

meselelerin en üst merci olan Şeyhülislâmlığın onayının ve bütün yayın işlerinden sorumlu olan Maarif Nezareti'nin izninin alındığının vurgulanması standardizasyonun, sistematikleşmenin, merkeziyetçiliğin ve eserin 'doğru' ve 'güvenilir' olduğunu muhataplar üzerinde hissettirme arayışının göstergeleri olsa gerektir.

Din dersi kitaplarının kapak sayfalarında daha başka unsurları görmek de mümkündür. İlginç bir örnek olarak Mazhar Bey'in ilmihal kitabına bakalım: kitabın adı yine diğer yazılardan daha büyük puntolarla dizilmiş: *Misbahu'l-Felah – Mufasssal İlmihal*. Çoğu kitapta yapıldığı gibi müellifin eserin basıldığı dönemdeki mesleği vurgulanmış: *Bâb-ı Âlî Tercüme Odası hulefâsından Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne kitabet muallimi Mazhar*. Kitabın *birinci cild* olduğu tasrih edilmiş ancak ikinci cildin basılmadığı bilgisine sahibiz. Kitabın övgüyle karşılandığı ve hangi mektep kademesinde okutulduğu da belirtilmiş: "*Meclis-i Maarif-i Askeriye'nin takdir-i mahsusuna mazhar olmuş ve mekâtib-i rüşdiye-i askeriye ikinci ve üçüncü senelerinde tedris edilmek üzere intihâb ve kabul edilmiştir*". İlmihal yazıcılığındaki değişim ve dönüşümünün ilk işaretini ise kitabın kapak sayfasına alınan şu uzun notta bulmak mümkündür:

"Abdest ve gusül ile taharete müteallik ahkâm-ı sâire-i şer'iyenin fenn-i celil-i tıbbî tatbikatına ve bu nokta-i nazardan dahi mertebe-i bülend-kudsiyet u ulviyetlerine dair elli sahifeye karîb bir lâhika-i mahsusa ile eâzım-ı hukemâ-yı İslâmiye'den Fahreddin Razi'nin 'Mefâtihu'l-Gayb'ından menkûl ve istiâzenin, besmele-i şerifenin ve ve sûre-i celile-i fâtihanın müştemil olduğu esrâr ve mebâhis-i akliye ile

sâir namaz sûrelerinin zübde-i nikât ve me‘ânîsine mütedâir ‘Fevâid-i Tefsiriye’ serlevhalı diğerk bir lâhikayı muhtevîdir”⁷⁶⁹.

Bir önceki bölümde üzerinde durduğumuz üzere klasik ilmihal yazıcılığında da dönemin diğerk ilmihallerinde de bu ölçüde ve içerikte ek bahislere tesadüf edilmez. Kitabın daha kapak sayfasında buna işaret edilmesi aslında içerisinde modern bilim (*ulûm ve fînûn: fenn-i celil-i tîb*) ve rasyonalitenin (*mebâhis-i akliye*) birlikte bulunduğuk bir dinî metin üretmenin etiketlenmesi olarak yorumlanabilir.

Nimet-i İslâm risalesinin kapak sayfasında ise eserin muhtevası hakkında bilgi sunulduktan sonra müellifin daha sonra yayınlanacak olan eserlerine göndermede bulunulur⁷⁷⁰:

“Akâide dair olan risaleler keyfiyet-i itikada müteallik mesâile münhasır olmak lazım geleceğine binâen (*Nimet-i İslâm*) namıyla yazılmış olan şuk risalecikte akâid-i sâzice-i ehl-i sünnet hülâsâ vechile gösterilip İslâm’ın esası ve fevâidinden bir nebzesi anlatılmış ve ibadât ve vesâilin ta‘dâd-ı furûz ve vacibâtı ve beyan-ı sünen u müstehabâtı ve bunların tarifâtı kütüb-i fıkha yani keyfiyet-i amele müteallik resâile bırakılmıştır”⁷⁷¹.

Yukarıda ifade edildiğik üzere nesneleşmenin göstergelerinden biri olarak ilmihal yazıcılığık/temel dinî metin üretme meselesinin izdüşümünü bu iktibasta görmekteyiz. *Akâid-i sâzice-i Ehl-i Sünnet* formülasyonu ise II. Abdülhamid dönemi siyasetinin ipuçlarını verdiğik kadar ‘basit’, ‘saf’, ‘tek tip’ İslâm arayışlarını ve herkes

⁷⁶⁹ Mazhar, *Misbahu’l-Felah – Mufasssal İlmihal*, Dersaadet, Alem Matbaası – Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1312.

⁷⁷⁰ 27 sayfalık, ilmihal tarzındaki bu eserden sonra yine aynı başlık adı altında ayrı kitaplar halinde *Kitabu’t-Tahâre*, *Kitabu’s-Salât* ve *Kitabu’s-Savm* gibi kitaplar neşredilmiştir; bkz. bu tez, ikinci bölüm, din dersi kitaplarının kronolojik seyri, 14 no’lu madde.

⁷⁷¹ [Mehmed Zihni], *Nimet-i İslâm*, Dersaadet, 25 Numarolu Matbaa, 1310.

tarafından rahatça okunup öğrenilmesini sağlayacak bir ‘nesne’ olarak dinî kitap üretimini de akla getirmektedir.

Osmanlı toplumunda medrese-tekke ilişkileri çerçevesinde ortaya çıkıp gelişen klasik İslâm anlayışı *sözlü geleneğin*, *yazma kültürünün* bir ürünü iken özellikle II. Abdülhamid döneminde mektepler aracılığıyla inşa edilmeye çalışılan İslâm anlayışı *matbaa kapitalizmi* denilen olgu ile kutsal dillere karşı yerel dillerin yükselişine sahne olan *basma kültürünün* bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu noktada inşa edilip bütün tebea arasına yerleştirilmeye çalışılan İslâm’ın modern yorumu üzerinde durmak gerekecektir.

3.3. Dinin/İslâm’ın Yeniden Yorumlanması

Başta Osmanlı Devleti olmak üzere Müslümanların hâkim bir unsur olarak yaşadığı topraklardaki değişim ve dönüşümlerin, kırılmaların, sapmaların, yenilik arayışlarının, kendi değerlerinden şüpheyeye düşmelerin başlangıç noktasını Batı/düşman/küffâr karşısında alınan ve süreklilik kazanmaya başlayan mağlubiyetlerin oluşturduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti’nde bütün bunların kuvvetli bir unsur olarak belirmesinin ilk izlerini 1768-1774 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus Harbi sonunda alınan yenilgide ve sonrasında bulmak mümkündür⁷⁷². Başta askerî-teknik alanda olmak üzere gevşek bir sıralamayla söyleyecek olursak idare, sosyal hayat, ilim zihniyeti ve eğitim, hukuk, siyaset, din ve ahlakta yaşanacak değişimlerin ve dönüşümlerin, yeniden düzenlemelerin ve yapılanmaların, bu arada kırılmaların ve sapmaların bu tarihten itibaren aşama aşama

⁷⁷² Bu konuyla alakalı bazı tesbitler için bkz. Tuncer Baykara, “‘Civilisation’ ve Osmanlı Devleti”, *Osmanlılar’da Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Genişletilmiş 2. bs., İzmir, Akademi Kitabevi, 1999, s. 4.

gerçekleştiği görülmektedir. Osmanlı modernleşmesinin/batılılaşmasının ilk safhasında ‘dinin/İslâm’ın yeniden yorumlanması’nın öncelikli bir *mesele*, bir *problematik* olmadığı, yapılan yeniliklerin meşrûlaştırılması için dinî delillerin ve dinî dilin kullanıldığı, yeniliklerin ve modernleşmenin içselleştirilmesi için bazı yeni İslâm yorumlarına teşebbüs edildiğinin altını burada çizmek gerekiyor⁷⁷³. Ancak bu süreçler peşisıra dinle, tarihle, gelenekle alakalı birçok problemi beraberinde getirecekti. Çünkü dini ve metafizik alanı dışlayarak, en iyimser bir tabirle merkeze almayarak neşet eden ve yürüyen modernleşme hadisesi ile dinin/İslâm’ın arasında var olan felsefî ve ontolojik mesafenin, zıtlık ilişkisinin İslâm dünyasında bir şekilde kapatılmaya çalışılması, ikisi arasında bir yakınlığın hatta bir uyumun/uyuşmanın kurulma çabası, nihayetinde birincisinin lehine, ikincisinin aleyhine olarak ‘İslâm’ın artık bir mesele/problem olarak görülmesi’ne⁷⁷⁴ ve ‘dinin/İslâm’ın yeniden yorumlanması’na yol açacaktır.

‘Dinin/İslâm’ın yeniden yorumlanması’ndan neyi kastettiğimizi biraz daha açmak için bir araştırmacının söylediklerine müracaat edebiliriz:

⁷⁷³ Bkz. İsmail Kara, “Hilafeti ve İslâmı Kurtarmaktan ‘Kendimiz’i Kurtarmaya”, *Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2008, c. I, s. 27. Batılılaşmanın ilk safhasında ortaya çıkan “devletle beraber toplumu terbiye etmek amacını güden [yeni] bir İslâmî söylem” konusunda bazı dikkatler için bkz. Ayşe Ozil, “Ali Yaycıoğlu ile Yeni Kitabı Üzerine Söyleşi”, *Toplumsal Tarih*, S. 270 (Haziran 2016), s. 53. Yeniliklere ulema tarafından dinî meşrûiyet sağlama gayretlerinin ilk örneklerinden birine dair bkz. Mahmut Dilbaz, *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafası – Es’ad Efendi’nin Şerhli es-Sa’yü’l-Mahmûd Tercümesi*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014.

⁷⁷⁴ Bu formülasyonu ve içeriğini İsmail Kara’nın açıkladığı manada kullanıyorum: “En geniş mânasıyla bir inanç, bir ibadet ve ahlâk manzumesi, bir yaşama üslubu, bir dil ve ifade biçimi, bir siyasî ve sosyal dava/iddia, ahireti de içine alan bir gelecek tasavvuru olarak dinin, İslâmiyetin nazik bir konu, ‘bir mesele’ oluşu Cumhuriyet tarihiyle, Cumhuriyet ideolojisiyle başlamış değil. Elbette meselenin insanlık tarihine, insanlık durumuna çıkarabileceğimiz tarafları olmakla beraber konumuz itibarıyla bizim yoğunlaştığımız tarih kesiti Osmanlı-İslâm modernleşme süreçleri olacaktır. Modernleşme (islahat, tanzimat, batılılaşma) programları bize, Türkiye’ye, İslâm dünyasına batı tecrübesinden ne kadar farklı öncelikler ve unsurlarla intikal ederse etsin, hem teorik hem de pratik olarak işin tabiatında dinle, tarihle, dinle içiçe geçmiş gelenekle mesafeli/problemlî/zıt olan yönlerin bulunduğu tartışma götürmez. Dini, İslâmiyeti bir mesele haline getiren büyük ölçüde bu mesafe, problem ve zıtlıklardır”. İsmail Kara, “Birkaç Sonuç, Birkaç Değerlendirme”, *Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, c. II, s. 619-620.

“‘Dinin yeniden yorumlanması’ fikri, sömürge döneminde, İslâmiyet’in Medeniyet’e engel olduğu tezi ile bağlantılı olarak, dinin yeniden yorumlanarak, Medeniyetle herhangi bir çatışmasının olmadığı gösterilmesi amacıyla ortaya çıkmışa benzemektedir. Yani bu mesele, bugün yaşadığımız daha birçok mesele gibi, sömürgecilikle, veya Immanuel Wallerstein’den bir kavramı ödünç alarak kullanacak olursak, ‘modern Batı düzeni’nin dünyaya hakim hale gelip, bir Dünya Düzeni (veya Dünya Sistemi) olma taleplerine paralel olarak ortaya çıkmış ve bu çerçevede de tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmaları hem ortaya çıkararak, hem de bu tartışmaların cereyan ediş şekli, müslümanların bir toplum olarak yaşamasını sağlayan ve bu sayede onlara kendilerine has bir hayat tarzını geliştirme ve muhafaza etmeleri imkânını veren ‘geleneksel dindarlığın’ yok edilmesine matuftur (...). Dinin yeniden yorumlanması meselesi, bugün dile getirildiği haliyle insanların veya müslümanların daha iyi nasıl dindar olabileceği ile ilgili bir mesele olmayıp, Müslümanların modern dünya düzenine nasıl uydurulacağı ile ilgili bir mesele olarak ortaya çıkmıştır”⁷⁷⁵.

Bilindiği üzere Avrupa modern dönemde başta Müslümanların yaşadığı topraklar olmak üzere bütün dünya coğrafyasını tahakkümü altına almak için esas itibariyle üç araç geliştirmiş ve kullanmıştı: sömürgeleştirme (siyasî-askerî nüfuz), misyonerlik (dinî-içtimaî nüfuz), oryantalizm (bilimsel-kültürel nüfuz). Bu araçlara, hepsini birden kapsayan *yabancı okul ve büyükelçilik* faaliyetlerini de ilave edebiliriz. II. Abdülhamid dönemine intikal ettiğimizde bu araçların Batı tarafından yoğun bir şekilde kullanıldığını görmekteyiz. Osmanlı siyasî merkezi ilk ikisinin

⁷⁷⁵ Tahsin Görgün, “‘Dinin Yeniden Yorumlanması’ Meselesi Üzerine”, *İlâhî Sözün Gücü*, s. 160. Bu noktada yazarın geleneksel dönemdeki ‘ıslah’ ve ‘tecdid’ hareketleri ile modern dönemdekiler arasında yaptığı ayrımı bakmak gerekecektir: “Tecdîd veya ıslah hareketleri, dinin yeniden yorumlanması değil, yaygınlaşan bidatler karşısında dinin aslî unsurlarının yeniden geçerli kılınması şeklinde tahakkuk etmiştir. Bu hususta meselâ en önemli müceddid-muslihlerden biri olarak kabul edilen Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid el-Gazâlî’nin yaptığı dini yeniden ‘yorumlamak’ değil, ‘dinî ilimlerin ihyâsı’ndan ibarettir” (s. 159).

tamamen farkında idi ve bu araçları (dönemin diliyle söyleyecek olursak *tehdit*, *tasallut* ve *istilayı*) etkisiz kılmak için bütün imkânlarını seferber etmişti. Çalışmamızın diğer bölümlerinde işlediğimiz üzere II. Abdülhamid bu tehdit ve saldırıları önlemek için *mektep sistemini* etkili bir araç olarak kullanmıştı. Ancak Batı'nın oryantalizm aracına karşı aynı hassasiyetin gösterildiğini söylemek güç olsa gerektir. Batı'nın *yabancı* ve *azınlık okulları* kanalıyla Osmanlı'ya nüfuz etme siyasetlerine karşı bu dönemde elbette karşı tedbirler alınmaya çalışılmıştı. Ancak oryantalistik dilin inşa edip yaymaya çalıştığı din, gelenek, ahlâk, medeniyet, bilim, ilerleme merkezli söylemlerden, bakış açılarından, fikriyâttan büyük ölçüde etkilenildiği ve Batı merkezli bazı 'tez'lere (diyelim ki 'İslâm mâni-i terakkidir' söylemi) karşı 'antitez' ('İslâm mâni-i terakki değildir, zâmin-i terakkidir' söylemi) üretilirken aslında yeni bir İslâm yorumuna doğru seyredildiği dönemin metinlerine biraz daha yakından bakılınca görülecektir. Burada modernleşme hadisesinin ilk safhasında ortaya çıkan ve sürekli tekrarlanan ve '*zaruret-i hâl*' ile gerekçelendirilen Batı'nın hem *mücadele edilmesi gereken* bir 'düşman' hem de *örnek alınması gereken* bir 'taklit mercii' olarak algılanmasındaki paradoksa dikkat çekmek gerekecektir⁷⁷⁶. Osmanlı siyasî merkezi ve eğitim bürokratları bir yandan yabancı ve

⁷⁷⁶ Parçalı bu iki Avrupa tasavvurunun ilk izlerini 1826'da yazılmış bir metinde görmek mümkündür. Batı bir yandan 'tuğât-ı ümem-i kâfire' olarak mücadele edilmesi gereken bir düşman şeklinde tanımlanırken, aynı Batı'dan 'zaruret-i hâl' gerekçesiyle askerî-teknik ilimler ve yenilikler alınması gerektiğinin altı çiziliyordu. Bkz. Mahmut Dilbaz, "Modern İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinde İstanbul-Mısır Etkileşimi: İbnü'l-Annâbî-Esad Efendi Örneği", *Muhafazakâr Düşünce* ('Modern İslam Düşüncesi' Özel Sayısı), S. 47 (Ocak-Nisan 2016), s. 98-100.

II. Abdülhamid'in hevesle ve büyük beklentilerle açtığı okullarda yetişen Akif'in "Alınız ilmini Garb'ın, alınız sanatını" mısraı öykünülen bir Batı resmi çizerken, "Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar" dizesi korkunç bir Avrupa portresi ortaya koyuyordu.

azınlık okullarıyla mücadele ve rekabet etmeye çalışırken⁷⁷⁷ diğer taraftan ‘*hâl u zamana muvafık*⁷⁷⁸, ‘*ihtiyac-ı hâl u zamana tevfiik*⁷⁷⁹, ‘*terakkiyât ve ihtiyacât-ı zamaniye icabına göre tanzim ve ıslah*⁷⁸⁰, ‘*medeniyetin el-yevm vâsıl olduğu derecesi kusvâ-yı terakkiye göre lazım olan müktesebât-ı ilmiye ve fenniyyeye hâiz olmak*⁷⁸¹ gibi kalıplarla Batı bilimi ve medeniyetini ideal ölçü olarak alıyordu. Burada *muvafık*⁷⁸², *tevfiik*⁷⁸³, *tanzim*⁷⁸⁴, *ıslah*⁷⁸⁵, *hâiz*⁷⁸⁶ gibi kelimelerin seçilmiş olması tesadüfî olmasa gerekir, hepsi de bir şekilde Batı düzenine uyuma/uygunluğa, Batı tarzındaki yeni düzenlemeleri meşrûlaştırmaya, yeni düzeni İslâm adına sahiplenmeye işaret etmektedir. Bu noktada II. Abdülhamid’in mektepler aracılığı ile yerleştirmeye çalıştığı İslâm anlayışının ‘dinin yeniden yorumlanması’ kavramsallaştırmasıyla örtüştüğünü iddia edeceğiz. Bu iddianın argümantasyonu için iki temel alana intikal etmek gerekecektir. Bunlardan birincisini ‘Bilimselci İslâmî Söylem’, ikincisini ise ‘Aktivist İslâmî Söylem’ başlıkları altında inceleyebiliriz.

⁷⁷⁷ Bu konuda bkz. Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom – Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, New York, Oxford University Press, 2002, s. 43-87 (“Hope Against Fear” başlıklı bölüm).

⁷⁷⁸ Cevdet Paşa’nın lâyihası, BOA. Y.EE. 39/7, 24 Şaban 1309 / 24 Mart 1892.

⁷⁷⁹ Meclis-i Vükelâ zabıt varakası, BOA. MV. 75/71, 12 Muharrem 1311 / 26 Temmuz 1893.

⁷⁸⁰ Meclis-i Vükelâ zabıt varakası, BOA. Y.A.RES. 100/13-4, 6 Muharrem 1317 / 17 Mayıs 1899.

⁷⁸¹ Yıldız Sarayı’ndan Sadaret’e tezkire sûreti, BOA. Y.EE. 5/127, 8 Ramazan 1317 / 10 Ocak 1900.

⁷⁸² 1. Uygun, uyar, muhalif ve zıt olmayan. 2. Mutabık, mütenasib, münasib. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Dersaadet, İkdâm Matbaası, 1317, s. 1424 (İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2016).

⁷⁸³ 1. Uydurma, muvafık ve mutabık getirme. 2. Hidayet-i Rabbaniye, avn-i İlahî. *A.g.e.*, s. 452.

⁷⁸⁴ 1. Sıralama, sıraya ko(y)ma. 2. Nizam verme, nizamına ko(y)ma, düzeltme. 3. Tertib etme, kaleme alma, neşren veya nazmen yazma. 4. Tensik, ıslah. *A.g.e.*, s. 444.

⁷⁸⁵ 1. İyi bir hâle ko(y)ma, iyileştirme, düzeltme. 2. Kusûr ve nekâyısını ikmâl ve müsavisini ref’ ile hâl-i mükemmeliyete koyma. *A.g.e.*, s. 122.

⁷⁸⁶ Mâlik, sahip, taşıyan, hâmil. *A.g.e.*, s. 539.

3.3.1. Bilimselci İslâmî Söylem

“Zamanımızda olup biten şeylerden az çok haberi olan herkes, *Müslüman memleketlerinin bugünkü geriliğini*, İslâmlıkla idare edilen memleketlerin *inhibitatını* kültürlerini ve terbiyelerini yalnız bu dinden alan ırkların *fikir bakımından sıfır durumunda oluşlarını* açıkça görmektedir. Doğu’ya veya Afrika’ya gitmiş olan herkes, hakikî bir müminin kafasının ister istemez dar ve bir nevi çemberle kasılı olduğunu ve *bu çember yüzünden o kafanın bilime mutlak surette kapalı*, bir şey öğrenmek ve yeni bir fikre açılmak kabiliyetinden mahrum bulunduğunu hayretle görmüştür (...). Allah’ın, tahsili ve şahsi liyakati hesaba katmaksızın, ikbâl ve iktidarı dilediği kimseye verdiği iman ettiği için, Müslüman, *öğrenime, bilime, Avrupa’nın fikir ve mâneviyatını teşkil eden her şeye karşı en derin bir horgörürlükle doludur*”⁷⁸⁷.

İbn Rüşd ve felsefesi üzerine tez hazırlayacak kadar doğu ve İslâm bilimi üzerine ihtisas yapan, ancak genel olarak din özel olarak da İslâm ve Türk karşıtlığıyla temayüz eden Fransız oryantalist Ernest Renan’ın daha önceden de dile getirdiği *İslâm’ın bilime/medeniyete/ilerlemeye karşı olduğu* yönündeki fikirlerini 29 Mart 1883’te Sorbonne Üniversitesi’ndeki bir konferansta açıklaması, bu konuşmanın yayınlanmasıyla birlikte başta Fransa olmak üzere birçok yerde geniş bir yankı uyandırmıştı⁷⁸⁸. Bu tezlere ilk reddiyelerden birini yazan, o sırada Fransa’da bulunan Cemaleddin Efganî’nin kullandığı apolojik dil ve argümantasyon, Renan’ın çizdiği tabloyla beraber günümüze kadar devam eden İslâm-bilim tartışmalarının

⁷⁸⁷ Renan, *Nutuklar ve Konferanslar (Discours et Conférences)*, Ankara, Sakarya Basımevi, 1946, s. 184-185 (vurgular bizim).

⁷⁸⁸ Faruk Bilici, “Renan, Ernest”, *DİA*, c. XXXIV (2007), s. 568-569.

çerçevesini ve kapasitesini belirlemiştir⁷⁸⁹. Konferansın bilgisi ve etkileri eşzamanlı olarak Osmanlı basınında da yer bulmuştu, Namık Kemal'in ifadesiyle “*Fransız erbâb-ı kaleminden mösyö ‘Ernest Renan’ın irad u neşr ettiği ‘İslâmiyet ve Maarif’ unvanlı bir hutbe hayli zamandan beri gazetelere sermâye-i bahs olmak*”⁷⁹⁰. Namık Kemal'in muhtemelen Osmanlı basınında olduğu gibi konferansın orijinalindeki ‘*science*’ kelimesini ‘*maarif*’ olarak çevirmesi gayet anlamlıydı. *Maarif*, özellikle Tanzimat’tan sonra yaygınlaşan kitlesel eğitim kurumu olarak modern mekteplerin idaresi ve denetimi için 1857’de kurulmuş olan ve esas etkisini II. Abdülhamid döneminde gösteren, *mektepler, kütüphaneler, müzeler, matbaalar* ve *basın-yayın faaliyetlerinin* işleyişinden sorumlu olan –günümüz ifadesiyle- Milli Eğitim Bakanlığı’nın karşılığı olan bir kurumun ismiydi. Aşağıda göreceğimiz üzere o dönemde *science* karşılığı olarak kullanılan kelimeler (ve kelime grupları) sadece *marifet* ve çoğulu olan *maarifle* sınırlı değildi. Anlam dairesi geleneksel ve dinî çerçevede teşekkül etmiş olan ‘*ilim*’den, ‘*irfan*’dan kavram çerçevesi modern dönemde oluşturulmuş ‘*malumât-ı nâfia*’ya (‘*malumât-ı müfide*’), ‘*ulûm u fûnûn*’a, ‘*sanayi*’e kadar bir dizi kavramla karşılaşacağız⁷⁹¹.

Ernest Renan’ın ve geneli itibariyle Batı oryantalizminin savunduğu “İslâm mâni-i terakkidir”, “İslâm bilime karşıdır” kalıp ifadelerinde tezahür eden klişe yorumlar aslında İslâm’ı ve asırlardır onu temsil eden Türkleri/Osmanlı Devleti’ni

⁷⁸⁹ Bu konuda bazı dikkatler için bkz. Dücane Cündioğlu, “Ernest Renan ve ‘Reddiyeler’ Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, *Divan*, 1996/2, s. 8 vd.

⁷⁹⁰ Namık Kemal, *Renan Müdafaaanâmesi*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1327, s. 2. Namık Kemal bu reddiyeyi 1883’ün yaz aylarında, Midilli’deyken yazmış, ancak beğenmediği için yayınlanması konusunda mütereddit kalmıştı. Eserin yayımı yazarının ölümünden sonra II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşmişti. Bkz. Cündioğlu, “Ernest Renan ve ‘Reddiyeler’ Bağlamında”, s. 41-47.

⁷⁹¹ Ulûm ve fûnûn kavram çerçevesinin modernleşme döneminde bir problem olarak ortaya çıkış süreci hakkında bkz. İsmail Kara, “Modernleşme Dönemi Türkiye’sinde ‘Ulûm, Fûnûn’ ve ‘Sanat’ Kavramlarının Algılanışı”, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003, s. 126-197.

başta siyaseten olmak üzere her alanda köşeye sıkıştırmak, gücünü kırmak, sınırları çizilmiş bir çerçeveye hapsedmek için ortaya atılmış bilinçli birer hegemonya araçlarıydı⁷⁹². Aslında *saldırı*, *tahakküm* ve *slogan* taraflarından sarf-ı nazar ederek söyleyecek olursak ‘*dindışı modern düşüncenin kıstasları*’ çerçevesinde bu ifadelerde gerçeklik payı vardı. Dini, geleneksel değerleri ve metafizik unsurları safdışı bırakmak, en azından bunların merkezî yerini sarsmak için yola koyulan *Aydınlanma düşüncesi* ve onun ürünü olan *modern bilim* ve *ilerleme fikri* ile dinin/İslâm’ın arasında bir zıtlık ilişkisinin, bir çatışmanın var olduğunu saldırı karşısında şaşırان ve acil, pratik çözümler üretme peşine düşen, modern düşüncenin ilk muhatapları olarak Müslüman siyasî-idarî elitlerin, okumuş-yazmışların ilk anda bütün boyutlarıyla fark edemediklerini söyleyebiliriz⁷⁹³. Oryantalistik dilin yerleştirmeye çalıştığı bu hükümlerin reddi, aksinin ispatlanması ve nihayet İslâmiyet’in *modern bilimle*, *ilerleme düşüncesiyle* ve *medeniyet tasavvurlarıyla* uyum içerisinde bulunduğunu ifade eden, îmâ eden, delillendirmeye çalışan ve bizim ‘Bilimselci İslâmî Söylem’ başlığı altında değerlendirdiğimiz metinlere ve vurgulara

⁷⁹² Yukarıda geçtiği üzere ‘dinin yeniden yorumlanması’nın dinî değil de siyasî faktörlerle ortaya çıktığının altını bir kez daha çizelim; bkz. Görgün, “‘Dinin Yeniden Yorumlanması’ Meselesi Üzerine”, s. 160 vd.

⁷⁹³ “Renan özetle şunu söylüyordu: Modern bilim ve dayandığı ilkeler dinle, dinî düşünceyle, bu arada Hıristiyanlık ve İslâmiyetle barışık olarak yol alamaz... Efganî ise İslâmiyetin ilmi teşvik ettiğini, ilimle din arasında prensipte bir çatışma olmadığını, nitekim İslâm tarihinde açıkça gördüğümüz dinî ve müsbet ilimlerdeki büyük gayretlerin bunu gösterdiğini; Hıristiyanlığa ait olan bir durumun İslâmiyete de yüklenmeye çalışıldığını... ileri sürerek Renan’ın tenkitlerini (saldırılarını) cevaplamaya, göğüslemeye çalıştı.

Maksadı İslâmiyete saldırmak ve vardığı sonuçlar din açısından menfi de olsa Renan’ın söylediklerinde dindışı modern düşüncesinin kıstasları açısından gerçeklik payı yüksekti. Efganî (ve tabii takipçileri) ise ‘ilim’le modern bilimi aynileştirmekle içine düştüğü usûl hatasının ve modern dünyada olup bitenler konusundaki bilgi yetersizliğinin farkında değildi. O kendince dini, İslâmiyeti savunuyordu ve rakibiyle ters istikamette gitmeyi öne çıkarmıştı”. İsmail Kara, “Bir Oryentalist, Bir Kadı ve Kaybettiğimiz Bir Dünya”, *Amel Defteri*, Gözden Geçirilmiş 2. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2015, s. 142-143.

II. Abdülhamid döneminin eğitimle alakalı resmî yazışmalarında, müfredat düzenlemelerinde ve ders kitaplarında bolca rastlamaktayız⁷⁹⁴.

Bu konudaki ilk örneklerden birini birinci bölümde etraflıca incelediğimiz 1882 tarihinde Yıldız Sarayı'na sunulmuş olan bir lâyiha metninde görürüz. Lâyiha yazarı mektep sisteminin ıslahı için ne yapılması lazım geldiğini uzun uzun anlattıktan sonra özellikle “*mübalât-ı diniyeye kuvvet verecek esasların derece derece*” mekteplerin hepsinde programa ilave edilmesini teklif eder ve peşisıra sözü *ittihad* ve *medeniyet* meselesine getirir: “*millet-i Osmaniyece selamet-i istikbaliyenin bir fikr-i ittihad ile meşrûtiyetine hizmet edecek ve medeniyet-i İslâmiye'nin terakkiyât-ı maddiyeye mâni değil belki en ziyade müsaid olduğu itikadını yerleştirecek âsârın etfâl-i tebeaya talim olunması tedabîr-i mühimmeden görünür*”⁷⁹⁵. Yazarın ‘*mübalât-ı diniye*’ (dinî ihtimam, dinî ilkelere itina ve dikkat gösterme), ‘*ittihad*’ ve ‘*medeniyet-i İslâmiye*’yi birlikte kullanması ve bütün bunları Osmanlı Devleti'nin *bekâsı* için elzem görmesi tesadüfî görünmemektedir. Aslında bu sıralama dinî meşrûiyeti sağlama endişesinden ve dinle *medeniyetin*, *ilerleme* fikrinin telif edilme gayretinden kaynaklandığı kadar, verilecek din eğitiminin esas itibariyle muhataplarda *dinle medeniyetin* uzlaşabileceği inancının yerleşmesini sağlamak üzere yoğunlaştırılmasını istiyordu. Ayrıca burada kullanılan ‘İslâm medeniyeti’ terkinin de altını çizmek gerekiyor. Diğer metinlerde pek

⁷⁹⁴ II. Abdülhamid döneminde kurulan özel İslâm mekteplerinin her şeyden önce isimleri bile *modern bilim*, *medeniyet* ve *ilerleme* fikriyatının içselleştirilmiş etkilerini göstermektedir: Şemsü'l-Maarif, Numûne-i Terakki, Hadikatü'l-Maarif, Ravza-i Terakki, Bürhan-ı Terakki, Envâr-ı Terakki, Rehber-i Marifet, Mizan-ı Terakki, Hadika-i Marifet, Hadika-i İrfan, Âsâr-ı Terakki, Daru'l-İrfan, Necm-i Terakki, Şule-i Terakki, Kenzü'l-Maarif, Bedreka-i İrfan, Numûne-i İrfan, Neyyir-i Maarif, Terakki-yi Osmanî, Ravza-i Maarif, Afitâb-ı Maarif, Teâlî-yi Maarif, Ravza-i İrfan, Gülşen-i Maarif, Menbau'l-İrfan, Vesile-i Terakki-yi Maarif. Bkz. Nuri Güçtekin, *İstanbul'daki Husûsi Mektepler (1873-1922)*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015.

⁷⁹⁵ BOA. Y.EE. 84/47, 19 Cemaziyelevvel 1299 / 8 Nisan 1882.

rastlamadığımız üzere zımnen ‘Avrupa medeniyeti’nden başka bir medeniyetten daha bahsedilmiş olunuyor (‘İslâm medeniyeti’), ama ölçü olarak yine Avrupa kıstasları (*terakkiyât-ı maddiye*) dikkate alınmıyordu.

İslâm’ın mâni-i terakki olmadığı antitezine Tophane-i Âmire müşiri ve Umûm Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne nazırı Mustafa Zeki Paşa’nın raporunda da rastlamaktayız. II. Abdülhamid döneminde başta askerî mektepler olmak üzere bütün mektepler “*maarifce günden güne terakki etmekte olduğu halde*” hâlâ yabancı ve azınlık okullarına rağbet gösterilmesi, Avrupa’ya talebelerin gönderilmesine devam edilmesi Sultan’ı oldukça rahatsız etmiş ve bu durumu görüşmek üzere Bakanlar Kurulu (*Meclis-i Vükelâ*) toplanmıştı. Meclisin üyelerinden Zeki Paşa raporunda maarif alanındaki gelişmelerden bahsetmiş, askerî mekteplerin programlarını *ıslah ve tanzim* etmek için Almanya’dan gelen uzmanların çalışmış olduğunu belirtmişti. Mektep programlarının Almanlara emanet edilmesinin ifade edilmesi çok ağır geldiğinden olsa gerek Zeki Paşa hemen ardından “*icab eden sınıflara ilmihal, ulûm-ı diniye ve ilm-i ahlâk dersleri dahi zam olunmuş*” cümlesini eklemek zorunda kalmıştı. Bütün bu arkaplan muvacehesinde Paşa, yukarıda da dikkat çekildiği gibi dinî eğitimin önemini ifade ettikten hemen sonra İslâm’ın terakkiye engel olmadığı vurgusunu yapmıştı: “*hususiyile akâid-i İslâmiye’ye ait tedrisâta itina vecibeden olup din-i mübin-i İslâm’ın öyle bazılarının iddiası gibi mâni-i terakki olmayıp bilakis ahkâm-ı celile-i fiyûzât-küsterîsi malum olmasıyla mekâtib-i İslâmiye şakirdanının sûret-i umûmiyede akâid-i diniyelerini takviye ve teyide medâr olacak esbâb ve tedâbire tevessül olunmak lâzımeden bulunduğu mebnî...*”⁷⁹⁶.

⁷⁹⁶ BOA. Y.A.RES. 112/59-3, 22 Safer 1319 / 10 Haziran 1901.

Saray ve eğitim bürokrasisi Avrupa merkezli *medeniyet ve ilerleme* düşüncesinin, *modern bilimin* mekteplerde tedris edilmesiyle dinden, dindarlıktan ve nihayet halife-sultana itaat etmek ve sadakat göstermekten uzaklaşılacağı tehlikesini devrin sonuna doğru bütün yönleriyle fark etmiş olsa gerektir. Ancak çözümü *medeniyet ve ilerleme* düşüncesinden vazgeçmekte aramamış, medeniyet fikri ve modern bilimle beraber yoğun bir din eğitiminin verilmesi konusunda daha ciddi bir çaba içerisine girmek istemiştir. Dönemin Maarif nazırı Mehmed Celaleddin Paşa'nın şu satırlarında bu endişenin izlerini görmek bir yana nihayetinde dinle modernleşmenin birlikte götürülmesi gayretini ve dinle/İslâm'la Avrupa medeniyetinin (burada *umran* ve *terakki*) arasında bir çelişki olmadığını ihsas edilmesini satırlarından çıkarmak mümkün olsa gerektir:

“Memâlik-i mahrûse-i şâhânelerinin her türlü *umran ve terakkisi* esbâbının istikmâlini bir an nazar-ı dikkat-i hümayûnlarından dūr bulundurmayan velinimet-i bî-minnetimiz halife-i zî-şan efendimiz hazretlerinin ahîran inayet-efzâ-yı sünûh ve sudûr buyurularak şifahen telakkisiyle mübâhî olduğum emr u ferman-ı hikmet-beyan-ı hilafet-penahîleri muktezâ-yı münîfine imtisâlen mekâtibin programları arız u amik lede't-tedkik talebenin devlet ve memleketce kendilerinden istifade edilebilecek halde yetişmeleri zat-ı akdes-i hazret-i hilafet-penahîye *fart-ı sadakat ve ubudiyetle* muttasıf ve *dindar* olmalarına mutevakkıf olduğundan programlarca en evvel bu nokta-i nazardan ıslahat îfâ olunarak *ulûm-ı diniye ve ahlâkiyenin* hüsn-i talimi için iktiza eden ilavât (...)”⁷⁹⁷.

İslâm'ın medeniyete, terakkiye, bilime mâni olmadığı antitezinin izleri müfredat düzenlemelerinden de takip edilebilir. Daha en başında *ilmihal, ulûm-ı*

⁷⁹⁷ BOA. Y.PRK.MF. 4/54, 26 Safer 1320 / 4 Haziran 1902 (vurgular bizim).

diniye ve ahlâk gibi derslerin *fizik, kimya, biyoloji* gibi modern bilim ekseninde tedrisât yapan derslerle birlikte okutulması zımnen dinin/İslâm'ın modern bilimlerle uyumlu olduğunu iddia etmekteydi. Bunun haricinde özellikle tarih derslerinin bazı konu başlıkları bu alanlarla ilgiliydi. Tarih müfredatında üç ayrı medeniyetten bahsedilmesi oldukça manidârdı: İslâm medeniyeti, Osmanlı medeniyeti, Avrupa medeniyeti. Elbette bu medeniyetlerin arasında herhangi bir uyuşmazlığın değil bir devamlılık ilişkisinin bulunduğu ihsas ediliyordu. Yedi senelik umûm mekâtib-i rüşdiye ve idadiyenin ikinci senesinde okutulan tarih dersinin konu başlıklarından biri şu şekilde verilmişti: '*Medeniyet-i İslâmiye – ulûm u maarif u sanayi-i İslâmiye*'⁷⁹⁸. Yine aynı okulların beşinci senesinde okutulan alt başlığı '*kurûn-ı ahîra tarihi*' olan tarih dersinin içeriğinde matbaanın icadı ve sonrasındaki gelişmelerin konu başlıkları *matbaa-eğitim-yeni bilimin yaygınlaşması-dinî kırılmalar* arasındaki yakın ilişkinin tamamen farkında olduğu ihsas edilircesine şöyleydi: "*Terakkiyât-ı ilmiye ve edebiye; sanat-ı tab'ın icadı; intibâh-ı ulûm u maarif; ahvâl-i diniye; Protestanlığın zuhur ve intişârı*" ve "*On dokuzuncu asrın nisf-ı evveli nihayetine kadar Avrupa medeniyeti*"⁷⁹⁹. Osmanlı tarihini ele alan altıncı senenin son konusu ise şuydu: "*Teşkilât ve nizamât-ı kadime; derece-i maarif ve sanayi; on birinci asr-ı hicriye kadar medeniyet-i Osmaniye*"⁸⁰⁰. Altı senelik inâs rüşdiyelerinin altıncı senesinde okutulan tarih-i devlet-i Osmaniye'nin son başlığı da *modern bilimi* vurguluyordu: "*Padişahân-ı âl-i Osman nevverallahu merâkidehüm hazretlerinin ulûm u maarif u sanayie olan hidemât-ı mebrûreleri*"⁸⁰¹.

⁷⁹⁸ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*, 1. Sene (1316), s. 263.

⁷⁹⁹ *A.g.e.*, s. 268, 271.

⁸⁰⁰ *A.g.e.*, s. 273.

⁸⁰¹ *A.g.e.*, s. 433.

Sultan II. Abdülhamid'in kendisi ve devleti aleyhine yapılan propagandaları ve çarpıtma faaliyetlerini ortadan kaldırmak, tersyüz etmek, kendisi ve Osmanlı Devleti için olumlu görüş ve izlenimler oluşturmak için yoğun çaba sarf ettiği, bu mânada imaj yaratma konusuna büyük önem verdiği bilenen bir husustur⁸⁰². Bu noktada özellikle dış basında istifade ettiği kişiler arasında Yahudi asıllı Macar Türkolog Arminius Vambéry'i zikretmek gerekecektir⁸⁰³. Vambéry'nin 1891 yılının yaz aylarında gerçekleşen İngiltere seyahatinde, bir ara Manchester'da 'Medeniyet-i Garbiyenin Şark Üzerinde Nüfuzu' başlıklı bir konuşma yaptığı bilgisini Londra sefirinin Yıldız Sarayı'na büyük bir heyecanla haber verdiğini görmekteyiz⁸⁰⁴. Sefir, Vambéry'nin konuşmasının içeriğinin yayınlandığı gazete kesişini ve tercümesini bir üst yazıyla ve zikri geçen konferansta "*devlet-i aliyenin maarifce olan terakkiyât ve mesai-i medeniyet-perverânesinden bahs*" edilmiş olduğunu vurgulayarak Sultan'a göndermişti. İngiliz gazetesinin bu haberinde yabancılar tarafından 'medeniyet'in ve onun Osmanlı Devleti'ndeki yansımalarının nasıl anlaşıldığını görmek için bazı iktibaslarda bulunmak uygun olacaktır:

"Vambéry (...) *medeniyet-i garbiyenin şark üzerinde nüfuzu en evvel mehâfil-i resmîyede görülmüş ise de ale'l-umûm Asya ahalisinin muhafazakârâne fikirlerinden dolayı ıslahat-ı ictimaiye[nin] mehâfil-i mezkûrede bile pek ağır vaki olmuş olduğunu söyledi. Yukarı tabakada bulunanlar *elbise, lisan ve maarif* hususunda*

⁸⁰² Bu konu hakkında bkz. Selim Deringil, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Dış İlişkilerinde 'İmaj' Saplantısı", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri – Bildiriler*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1994, s. 149-162; ayrıca bkz. aynı müellif, *Simgeden Millete – II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, 2. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

⁸⁰³ "Abdülhamid onunla, gençliğinde kızkardeşine Fransızca dersleri verirken tanışıp yakınlaşmıştır. Vambéry'nin 1888'de Macar Akademisi'nden bir heyetle birlikte Osmanlı başkentine yaptığı resmî bir gezi, Abdülhamid'in onu yeniden bulmasına vesile teşkil eder. Bu tarihten itibaren, 1901'e kadar, Vambéry sultanla buluşmak üzere İstanbul'a bir dizi yolculuk yapacaktır"; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 387.

⁸⁰⁴ BOA. Y.PRK.EŞA. 13/75, 9 Zilkade 1308 / 16 Haziran 1891.

oldukça *terakki* etmişler ise de aşağı tabakada bulunanlar eski efkâr u âdâtta musırdırlar. Şimdi Türkler ‘Rum, Ermeni, Slav, Türkmen, Arab, Kürt ve Çerkes’ten mürekkeptirler. *Mezhepleri Avrupa medeniyetine muhalif değildir.* Türkler Asya ahalişi beyinde en ziyade *terakki* etmişlerdir. *Tavr u hareketleri ve manzara-i hariciyeleri tamamen Avrupalılara müşabihtir.*

Bu tahavvülâtın kadınlarda zuhûra gelmemiş olması ziyadesiyle şâyân-ı esefdir. Otuz sene mukaddem kendisi bir Türk hanesinde ikamet ettiği zaman kadınların gösterdikleri inattan çıkılmış ise de *memâlik-i şâhâne inâs mektepleri tesis eden ve Avrupa medeniyeti için birçok ikdamâtta bulunan padişah-ı lâhık hazretlerinin sâye-i hümayûnlarında kadınlar da ahiran medeniyet-i cedide tarîkine girmeye başlamışlardır.* Zat-ı hazret-i padişahînin dostu olduğu için kendisi müftehirdir. Avrupa hayatı hakkında efkâr-ı şâhâneye tamamıyla vâkıf olup memâlik-i şâhâneye *medeniyet-i hâzırânın lüzum-ı idhâli* zat-ı hazret-i padişahîce müsellemler bulunduğunu biliyor. Her nev’ *mektepler* tezayüd etmiştir ve yukarı tabakada bulunanlar meyanında *Fransızca, İngilizce* ve hatta *Almanca* suhûletle söyleyip yazmak bilmeyen pek nadir olup *ulûm-ı hâzıra* da cemiyetin her tabakasında mütemadiyen intişar etmektedir. Biraz zaman evvel kendisi Şekspir’in en başlı eserlerinin Türkçe’ye mükemmel tercümesini elde ettiği gibi o vakitten beri birçok meşhur İngilizce kitaplar tercüme olunmuştur. Zat-ı hazret-i padişahî yeni mektepler için ceyb-i hümayunlarından akçe veriyorlar. Avrupa’ya talebe gönderiyorlar. *Hâsılı tebeasının kesb-i marifet eylemesi için eslâf-ı kirâmından ziyade gayret buyuruyorlar. (...) Bugünkü günde Türkler ile sâir Asya akvâmının bizim on ikinci yahud on üçüncü asırlardaki hâlimizde buldukları unutulmamak lazım gelir.* *Şarkın medeniyeti için lazım olan en büyük şey vakit ile sabırdır.* Biz idare-i Osmaniye’nin sûret-i matlûbede olmamasından ve memleketin viran ve *fünûn-ı sanayi*in mühmel bulunmasından şikayet edip bu hususta Avrupa’da görülen

terakkiyâtın birçok zamanlar *cehl u taassub ve mezâlim-i siyasiye* aleyhine uğraşılması sayesinde hâsıl olduklarını ferâmuş ediyoruz. Türklere tedricen ve mütemadiyen husûl-ı *terakkileri* için vakit verdiğimiz halde Devlet-i Osmaniye'nin *teceddüd* etmesinde şüphe yoktur. O halde mesele-i şarkiyenin müşkilât-ı azimesi dahi bertaraf olunabilir⁸⁰⁵.

Metin ilk bakışta Osmanlı Devleti'nin ve onun başındaki padişahın övüldüğü, olumlu bir bakış açısıyla ele alındığı izlenimini uyandırıyor (muhtemelen bu yüzden sefir tarafından hevesle İstanbul'a haber verilmişti). Ancak biraz daha yakından bakıldığında konumuz itibariyle çok ciddi problemlerin bulunduğunu görmek mümkündür. Bu metni satır aralarını da hesaba katarak incelediğimizde esasen oryantalistik dilin temelde aynı hedef ve bakış açılarına sahip olmakla birlikte bazı pratik söylemlerde farklılaştığı anlaşılacaktır. Bu noktada Renan ve onunla aynı söylemi paylaşanlarla karşısında gibi gözüken Vambéry ve takipçilerinin aynı amaca hizmet ettikleri bile iddia edilebilir: İslâm'ı/Türkleri 'Modern Batı Düzeni' için 'tehlike' olmaktan çıkarmak ve bu düzenle uyumlu hâle getirmek. Metne göre Batı medeniyetinin ilk etkisi gayet tabii olarak, Osmanlı'da modernleşmenin başlatıcı sınıfı olarak devlet erkânında görülmüştür, ancak bu etki tebeanın/büyük kalabalıkların aksi istikametteki ısrarından dolayı hızlı bir şekilde yayılamamıştır. Burada *Avrupa medeniyetiyle terakkinin aynîleştirilmesi* ve medeniyetin içeriğinin kılık-kıyafet (*elbise*), yabancı dil bilme (*lisan*) ve modern bilimleri öğrenme (*maarif*) şeklinde belirlenmesi oldukça önemliydi. Aşağıda ifade edeceğimiz üzere 'medeniyet' kavramının Osmanlı'ya intikali ve içerdiği anlamlar yıllara göre

⁸⁰⁵ BOA. Y.PRK.EŞA. 13/75-4 (vurgular bizim). Haberin devamında İranlılar'ın değerlendirilmesine geçilir, İranlılar'ın '*hod-pesend ve mağrur olduklarından teceddüd ve islahata hilafgir*' oldukları ve bu sebeple Türkler'in 'mâ-dûnunda' buldukları vurgulanır.

değişecek ve farklılık gösterecektir. Metnin vurguladığı önemli hususlardan biri de İslâmiyet'in mâni-i terakki olmadığı söylemidir (*mezhepleri Avrupa medeniyetine muhalif değildir*)⁸⁰⁶.

Müslümanların tavır-hareket ve dış görünüş/kılık-kıyafet itibariyle Avrupalılara benzediğinin metinde övgüyle ifade edilmesi aslında Osmanlı modernleşmesinin ilk safhasından itibaren Müslümanları meşgul eden en ciddi meselelerden biri olarak 'kâfire benzeme' endişesinin artık aşılmış olabileceği anlamına geliyordu. III. Selim döneminden itibaren askerlerin Avrupalılara ait 'üniformaları' giyme zorunluluğunun belirmesi ve II. Mahmud'un bizzat kendisi giyerek ulema hariç bütün devlet memurlarının Avrupaî kıyafet giyme mecburiyetini getirmesiyle birlikte "kim bir kavme benzerse, onlardan olur"⁸⁰⁷ hadis-i şerifi yenilik muhalifleri tarafından delil gösterilerek direnç mekanizmaları oluşturulmak istenmişti. Ulema ve devlet erkânı ise hadisi tevil ederek "*manasının umûmî olmadığını, ancak 'benzemek kasdıyla kâfirlere benzeme'nin küfrü gerektireceğini*", zaruret halinde, dinî ya da dünyevî maslahat icabı kâfire benzemenin caiz olduğunu söyleyerek bu problemi aşmaya çalışmıştı⁸⁰⁸.

Ancak Vambéry'yi bu konuda rahatsız eden bir şey vardı: Bu değişimler ve dönüşümlerin, Batılılara her bakımdan *benzeme* hâlinin, hâlâ kadınlara sirayet etmemesi onu derinden üzüyordu (*ziyadesiyle şâyân-ı esef*). Gerçi otuz sene öncesine göre bir hayli mesafe kat edilmişti. II. Abdülhamid'in açtığı inâs mektepleri

⁸⁰⁶ Cümlelerin gazetedeki İngilizce aslı, *dinin/İslâmiyet'in Avrupa medeniyetine ayak bağı olmadığı/olamayacağı* mânasını akla getiriyor: "Religion as such was not a stumbling stone to European civilisation"; bkz. BOA. Y.PRK.EŞA. 13/75-1.

⁸⁰⁷ "Men teşebbühe bi-kavmin fe-hüve minhüm"; Ebû Dâvud, Libâs, 4.

⁸⁰⁸ "Yani, 'men teşebbühe' hadisi teşebbühte maslahat-ı diniye ve dünyeviyeden bir garaz bulunmayıp, mücerred 'benzeyem' niyetinde olur ise ol zaman teşebbüh olur"; ifadesi için bkz. Dilbaz, *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafası*, s. 101.

sayesinde ve bizzat Padişah'ın Avrupa medeniyeti için yaptığı teşebbüsler neticesinde hanımların da yeni medeniyete (*medeniyet-i cedide*) girmeye başladığı görülmektedir. Burada *mekteple medeniyet* arasında birebir ilişki kurulması gayet manidârdı ve Osmanlı yönetici sınıfının da yapmak istediği buydu. Vambéry'nin Avrupa medeniyetinin (*medeniyet-i hâzıra*) II. Abdülhamid'in ülkesine nüfuz ettiğinin en büyük kanıtı olarak mekteplerin açılmasını, İngilizce, Fransızca hatta Almanca okuyup yazan kişilerin her geçen gün artmasını ve modern bilimin tebea arasında yayılmasını zikretmesi medeniyetin içeriğinin *modern eğitim, yabancı dil ve modern bilim* şeklinde doldurulduğunu göstermektedir.

İktibasla alakalı üzerinde duracağımız son husus *geri kalma* meselesidir. Vambéry'nin vurguladığı husus aslında II. Abdülhamid'i çok rahatsız etmiş olsa gerektir. Sultan'ın bunca çabasına, *medeniyet ve terakki* için bunca gayretine rağmen Macar Türkoloğa göre hem Osmanlı'nın (*Türkler'in*) hem de diğer Asya milletlerinin hâlihâzırdaki halleri Avrupa'nın XII-XIII. asırlardaki hâllerini andırıyordu ve Batı'nın bugünkü medeniyet seviyesine gelebilmeleri için daha uzun yüzyıllara ihtiyaç vardı⁸⁰⁹. Bu noktada Avrupalıların, Osmanlı'nın istedikleri seviyede olmaması, her karış toprağının viran olması⁸¹⁰, bilim ve sanayinin (*fünûn-ı sanayi*) ihmal edilmiş olmasını gerekçe göstererek Osmanlı konusunda şikâyetle bulunmaya hakkı yoktur, çünkü Batı'nın bugünkü seviyeye gelmek için *cehaletle, taassupla, siyasî zulümlerle* ne kadar çok mücadele ettiğini unutmamak gerekir. Her şeye

⁸⁰⁹ Aslında bu bakış açısının yansımaları askerî rüşdiyeler için yazılmış bir ders kitabında da görmekteyiz: “Avrupa kıtası misâha-i sathîye cihetiyle Asya'nın rub'u kadar ise de ilm u marifet u medeniyet cihetiyle Asya'nın yüz misli kadar büyüktür”; Mehmed Refik, *Nazarî ve Amelî Nev Usûl Talim-i Kıraat ve İmlâ-yı Osmanî*, 1. Kısım, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303, s. 53.

⁸¹⁰ Burada Ziya Paşa'nın (1829-1880) “Diyar-ı küfrü gezdim beldeler, kâşâneler gördüm / Dolaştım mülk-i İslâm'ı bütün viraneler gördüm” mısralarını zikrederek aynı söylemin Müslüman okumuş yazmışlarca da içselleştirilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

rağmen Vambéry umutludur, Türkler nihayet bir gün Avrupa'nın seviyesine gelerek *teceddüd* edecekler ve *tehlike* olmaktan çıkacaklardır; '*şark meselesi*' de bu şekilde büyük ölçüde kapanacaktır. Metnin vurguladığı bu son husus konumuz açısından oldukça önemli gözüküyor. Bu tesbit, 'dinin yeniden yorumlanması' meselesinin gerçekte siyasî kaynaklı olduğuna, dini yeniden yorumlamanın nihaî amacının Batı Düzeni'ne karşı çıkabilecek, direnebilecek, alternatif sunabilecek Osmanlı'nın/Türkler'in devre dışı bırakılmasının sağlanması olduğuna işaret ediyor.

Üzerinde konuştuğumuz hem 'civilisation' kelimesinin hem de onun Türkçe'deki karşılıklarından biri olan 'medeniyet' kavramının modern dönemde ortaya çıktıklarının altını çizmek gerekiyor. 'Civilisation' Batı dillerinde ilk defa Fransızca'da, XVIII. asırda üretilmiş; kök bakımından Arapça olmakla birlikte Arapça'da kullanılmayan 'medeniyet' kelimesi de ilk defa 1830'lu yıllarda Türkler tarafından icat edilmiştir⁸¹¹. 1828'den II. Abdülhamid dönemine kadar 'civilisation' kelimesine karşılık olarak kullanılan farklı Osmanlıca kelime ve terkipler hadisenin çok yönlü ve nazik bir mesele olduğunu göstermektedir: 'ünsiyet', 'tezhîb-i ahlâk', 'edeb-erkân öğrenme', 'zariflenme', 'te'dîb', 'tezhîb', 'te'dîb-i ahlâk', 'insaniyet', 'sivilizasyon', 'emr-i temeddün', 'medeniyet'⁸¹². 1800-1840 yılları arasında Osmanlı topraklarına seyahatte bulunan Batılıların 'civilisation'ın göstergeleri olarak vurguladıkları ve hayat tarzı/kültür çerçevesinde değerlendirilebilecek hususlar aslında hâlâ hâkim tarih-sosyoloji yazıcılığında kullanılan 'kültür-medeniyet ayrımı'nın ne kadar da kırılğan ve sunî bir ayrım olduğunu göstermektedir: İçki,

⁸¹¹ Baykara, "'Civilisation' ve Osmanlı Devleti", s. 1. Tuncer Baykara bu kelimeyi ilk defa Sadık Rifat Paşa'nın (1807-1857) kullanmış olduğunu ifade eder, bkz. "Bir Kelime-Istılah ve Zihniyet Olarak 'Medeniyet'in Türkiye'ye Girişi", *Osmanlılar'da Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Genişletilmiş 2. bs., İzmir, Akademi Kitabevi, 1999, s. 31.

⁸¹² Baykara, "Bir Kelime-Istılah ve Zihniyet Olarak 'Medeniyet'in Türkiye'ye Girişi", s. 22.

tiyatro, dans, balo, moda, kıyafet, kumar, gazete, okuma kulübü, araba, patates yemeği, çizme, sandalye, masa, kitap, ayna, bıçak, çatal, sokak lambaları, toplantı. Dolayısıyla sonraki dönemlerde [özellikle II. Abdülhamid döneminde] anlam dairesine alınacak olan bilim, teknik, edebiyat, sanat, sanayi, ticaret, ziraat ilk dönemde ‘medeniyet’in kapsamında değildi⁸¹³.

II. Abdülhamid dönemi eğitim kampanyasında medeniyetin içeriği *ilim, marifet, ulûm u fûnûn, maarif, terakki, sanayi, ticaret* gibi kavramlarla doldurulmak istenmişti. Yıldız Sarayı mensubu, Mâbeyn-i Hümayûn mütercimlerinden Ali Rıza’nın yazdığı ahlâk dersi kitabında medeniyetin (*umrân*) içeriği şu şekilde belirlenmişti: *Yollar açmak, demiryolları tesis etmek, sahilleri ışıklandırmak, asayiş sağlamaktır, maarifin terakki ve intişarına hizmet etmek*⁸¹⁴. Dönemin genç ve üretken eğitimcilerinden Ali İrfan ise *medeniyetin* temeli olarak nitelediği *maarifin*⁸¹⁵ ülke saatinde yayılmakta olduğunu büyük bir heyecanla belirtir ve bunun göstergeleri olarak da *mekteplere, matbaa ve kütüphaneleri* zikredir⁸¹⁶. Diğer bir ders kitabında ise *medeniyetle sanayi ve ticaret* arasında birebir ilişki kurulur, bu ikisinin aleyhinde olanlar ‘bunamış’ olarak yerilir, her yeri kaplayan *medeniyetin* güçlü sesi altında, Sultan’ın açtığı Sanayi Mektebi’nin başarıları karşısında *terakki* etmenin mutluluğu anlatılır:

⁸¹³ Baykara, Bir Kelime-Istılah ve Zihniyet Olarak ‘Medeniyet’in Türkiye’ye Girişi”, s. 24-26.

⁸¹⁴ Ali Rıza, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1318, s. 213-214.

⁸¹⁵ Meclis-i Vükelâ zabıt varakasındaki ifade daha açık ve nettir: “*mamuriyet-i medeniyenin üssü’l-esası olan fûnûn [u] maarifin neşr u ta’min u terakkisi hususunda (...)*”; bkz. BOA. Y.A.RES. 105/13, 13 Ramazan 1317 / 15 Ocak 1900.

⁸¹⁶ “Elhamdülillâh bugün saye-i *maarif-vâye-i hazret-i tacdarîde terakkîyât-ı medeniyenin rûkn-i a’zamı, mülk u devletin müstelzim-i istirahatı bulunan maarifin memalik-i mahrûse-i şâhânenin her cihetinde revnak-bahş-ı kemal u terakki olduğu çeşm-i şükran u mübahât ile görülmektedir. Buna da binlerce mekteplerin, yüzlerce matbaa ve kütüphanelerin her biri birer bürhan-ı hakikat-beyandır*”; Ali İrfan, *Rehber-i Ahlâk*, İstanbul, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1317, s. 3 (vurgular bizim).

“Almanlar *sanat* ve *ticaret*ce en ileri gitmiş oldukları için cihanın en *medenî* bir milleti yerine geçmişlerdir. Hiç *sanat* ve *ticarete* hakaretle bakılır mı? Bunlar mevcudât-ı *medeniyenin* iki hemşire-i *tev’emidir* ki *vazifeleri insaniyeti refah ve saadet-i hâle mülakî eylemek* ve o yolda kuvvetli bir esas kurmaktır.

Artık *sanayi* ve *ticaret* aleyhinde lakırdı söyleyenleri dinlemeyeceğiz. Ma‘tûhlara layık olan bu sözler zaten şu işitmekte olduğumuz *âvâze-i medeniyet* arasında mümkün değil kulaklarımıza vâsıl olamaz. *Sanatsız* ve *ticaretsiz* yaşamak, *havasız* bir mahalde vakit geçirmeğe benzer!!

Hâsılı biz *sanatımızla, ticaretimizle terakki edeceğiz*; önümüz, her tarafımız açık olacak: ileri gideceğiz. *Ticaret* ile uğraşanlara zaten cihanın her tarafı açıktır.

Bâhusus *saye-i hazret-i veliyyü’n-nimet-i a’zamîde* birkaç seneden beri *hayrete şâyân* terakkilere nâil olmuş bulunan *Mekteb-i celil-i Ticaret ve Sanayimiz* bu yoldaki ümitlerimizi büsbütün a’lâ ediyor⁸¹⁷.

II. Abdülhamid döneminde kürsü şeyhliği vazifesiyle ilmiye teşkilatında, yeni mekteplerde verdiği dinî dersler ve yazdığı din dersi kitaplarıyla mektep sisteminde etkili roller üstlenen Manastırlı İsmail Hakkı’nın akâid-keîâm bahislerini içeren ulûm-ı diniye ders kitabında ‘nübüvvet’ meselesini işlerken sözü peygamberlerin *maarif* ve *medeniyet* sahalarındaki faaliyetlerine getirmesi ‘dönemin ruhu’nun bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ona göre *tıp* ve *astronomi* ilimleri başta Hz. İdris ve Hz. Lokman olmak üzere diğer peygamberlerden, *ziraat, terzilik* ve *gemi inşası* Hz. Adem, Hz. İdris ve Hz. Nuh (a.s.)’dan alınarak geliştirilmiştir. Peygamberlerin *medeniyet* vadisindeki eserleri onların hak peygamber olduklarına da şahitlik etmektedir. Çünkü ilahî yardım olmadan sırf insan aklının *medeniyet* ve

⁸¹⁷ Osman Senayî, *Nümûne-i Kitabet-i Osmaniye*, Kostantiniye, Bâbiâlî Caddesi’nde 34 Numarolu Matbaa, 1312, s. 61-62 (vurgular bizim).

maarif ürünlerini ortaya çıkarabileceği vâkî olsa idi *medeniyet* ve *maarif* âsârının, ‘nûr-ı nübüvvet vâsıl olmayan’ Afrika ve Amerika gibi ‘vahşî’ toplumlarda da bulunması icab ederdi. Hâlbuki oralarda medeniyete dair hiçbir ize rastlanmamıştır⁸¹⁸.

Dinin/İslâm’ın medeniyetle uyum içerisinde bulunduğu tesbitinden de öte medeniyetin ancak din ile birlikte yürüyebileceğini iddia eden ifadeler Mazhar Bey’in, ilmihal yazıcılığındaki değişim ve dönüşümün en önemli metni olarak değerlendirdiğimiz, askerî mektepler için yazdığı din dersi kitabında tesadüf etmekteyiz:

“Medeniyet din ile ileri gider. Bu bir hakikattir ki muâhazesine kalkışmak –gaflet-i kâmile ve cehalet-i mahzadan tevellüd etme- bir cinayettir.

Evet bir cinayettir. Sâlimu’l-vücûd bir cemiyet içine bir illet-i müstevliye tohumu getirmekten büyük bir cinayettir. Hikmet-i diniye mütalaası, tedkikât ve tetebbuât-ı ilmiye herkesin kârı olmadığından silahsız bir mededhâhı öldürmek, hâbîde bir vücuda hançer saplamak, bir masumu iğfâl etmek, bir saadet binasını hasedle yıkmak derecesinde bir cinayettir.

Vücûdu vukûu her yerde ve her asırda ma‘a’t-teessüf görülmekte olan bu cinayete karşı herkes müdafaalı bulunamaz. Buna def‘i kâbil olmayan bir hâil, maîşet meşgalesi, vazife meselesi tehâlûf-i derecât-ı idrak mani‘dir.

Şu kadar ki vâcib-i ale’l-kifaye kabilinden her heyet-i ictimaiyede her şube-i idarede tabir caiz ise her medenî müfrezede diğerleri nâmına bu vazife-i müdafaayı der‘uhde edebilecek, onları o türlü cinayetlere kurban olmaktan koruyacak, daima semt-i selamet-i diyanet-perestîye sevk eyleyecek derece derece malumât-ı diniye sahibleri

⁸¹⁸ İsmail Hakkı, *Mevâidü’l-În‘âm fî Berâhin Akâidi’l-İslâm*, 3. bs., İstanbul, Sahafiye-i Osmaniye Şirketi’nin 87 Numarolu Matbaası, ts., s. 105-106.

bulunması hayat-ı ümem kanununun birinci maddesini vücûda getirir. Teşkilât-ı askeriyede bu mühim vazifeyi görecek zâbittir”⁸¹⁹.

Medeniyetin ancak din ile yürüyebileceği hakikatini tenkit etmeyi bile bir cinayet kabul eden Mazhar Bey sözü daha da ileriye taşır ve bu hükme itiraz etmenin bir topluluğa fitne tohumu ekmekten, silahsız ya da uyuyakalan birini öldürmekten, bir mutluluğu kıskançlıkla yok etmekten daha büyük bir cinayet olduğunu iddia eder. Çünkü bu hükmü vermek o kadar kolay değildir, bunun için dinin hikmetini anlama çabasının yanında yoğun bir bilimsel keşifler sürecine girmek gerekir ki herkes bunu yapamaz. Ama her ‘*medenî*’ toplumda bu vazifeyi görecek, insanları dindarlığın selamet dolu semtine götürecek ‘*malumât-ı diniye sahipleri*’ bulunur. Burada dikkat çekilmesi gereken husus, yukarıda da değinildiği üzere, esas vurgulanan şey medeniyetin dine muhalif olmadığı, dinin de medeniyete engel olmadığı tezi iken yoğunlaşmanın meşrûiyet kaygısından dolayı daha iyi bir dindarlığa varma üzerinde yapılmasıdır. Mazhar Bey, kitabının ilerleyen sayfalarında modern bilimin büyük bir tehâlükle dinî emirlerin güzelliğini keşfe çalıştığını ve bu durumun İslâmiyet’e olan muhabbeti güçlendireceğini ifade eder⁸²⁰. Bu tezini ispat etmek için dinî hükümlerdeki tıbbî faydaları Batılı bilim adamlarının araştırmaları çerçevesinde incelemeye çalışır. Ona göre ‘*ahkâm-ı celiledaki hikem-i gayr-ı mütenahî*’ Batılı

⁸¹⁹ Mazhar, *Misbahu'l-Felâh*, s. IV-V.

⁸²⁰ “Evâmîr-i şer‘iyenin her nokta-i nazardan mehâsinini keşfe uğraşmalı. Netâyic-i terakkîyât-ı fenniyyenin bu mehâsine doğru nasıl bir meyl-i tâm ile mütemâyil olduğunu göstermeli. Bu sûret diyanet-i celile-i İslâmiye hakkındaki mehabbet-i kalbiyyeyi te’yid ve te’kid eder; Mazhar Bey, *a.g.e.*, s. 132.

Aynı bakış açısını şu ifadelerde de görmek mümkün: “(...) binaen-aleyh yeryüzünde müşahede olunan ma‘deniyât ve nebetât ve hayvanâtın kâbil-i ta’dâd olmayan nev‘lerini bir sathî nazar ile gözden geçirmek insanı Fâtır-ı Akdes’in ilm u hikmetini itirafa mecbur eder. Erbâb-ı fennin tedkikâtına vukuf u ittılâ‘ ise bu hakikati te’yid ve tenvîr ile ilm-i İlahî’nin cüz’iyât ve külliyyâtı muhit olmasını mertebeli bedâhete vardırır”; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisu'l-Kelâm fî Berâhîn Akâidi'l-İslam*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1322, s. 45.

bilim adamları (*garbın müdekkikîn-i ashâb-ı fûnûnu*) tarafından daha yeni yeni idrak ediliyor. Burada dinî hükümlerle yeni bilimsel gelişmelerin (*tecarüb-i cedide-i fenniye*) ‘tamamı tamamına tevâfuk etmekte’ olduğunun belirtilmesi de dönemin ruhunu yansıtan bir bakış açısı olsa gerektir⁸²¹.

II. Abdülhamid dönemi mektep siyasetinde yeni bilim anlayışının meşrûiyet problemini aşmak için geleneksel ilim sembolizmi ve anlayışının arkasına sığınılmış⁸²² ve modern bilim(ler)i ifade etmek için ‘ilim’, ‘fen’, ‘irfan’, ‘marifet’, ‘sanat’ ve çoğulları olarak ‘ulûm’, ‘fûnûn’, ‘maarif’, ‘sanayi’ kelimeleri ve ayrıca ‘ulûm-ı [malumât-ı] nâfia’, ‘ulûm-ı [malumât-ı] müfide’ gibi terkipler kullanılmıştır. Ali Nazîma’nın din dersi kitabında Kur’ân’ın bütün ilimleri (bu arada modern bilimleri) ihtiva ettiği iddiası Kur’ân okuma âdâbı anlatılırken şu ifadelerle ihsas edilmiş olur: “*Kâffe-i ulûm-ı nâfia ve esrâr-ı garibe ve fuyûzât-ı İlâhiye talebi için hazret-i Kur’ân-ı azîmü’ş-şâna mülâzemet edip Kur’ândan istifâza ve istifade etmek*”⁸²³. Bir başka din dersi kitabında ise Hz. Peygamber’in bütün ilimlere sahip olduğu vurgulanmıştı: “*Zât-ı âlî-i cenâb-ı nübüvvet-penahîleri ümmî oldukları halde ulûm-ı evvelîn ve âhirîn cânib-i Bârî’den kendilerine inayet buyurulmuş idi*”⁸²⁴.

⁸²¹ Mazhar Bey, *a.g.e.*, s. 133.

⁸²² İsmail Kara, “Modernleşme Dönemi Türkiye’sinde ‘Ulûm, Fûnûn’ ve ‘Sanat’ Kavramlarının Algılanışı”, s. 128-129.

⁸²³ Ali Nazîma, *İdman Üçüncü Lâhika – Akâid-i İslâmiye’den İlmihal-i Kebîr*, 3. bs., İstanbul, Eski Zabtiye Caddesi’nde 61 Numaralı Matbaa, 1316, s. 77.

Bir başka ders kitabında, ‘Kur’ân’da her şeyi bulmak mümkün iken’, Avrupalıların bilim konusunda ulaştığı yere neden Müslümanların da ulaşamadığı sorusu sorulur: “Avrupalılar maksad-ı marifete vâsıl oldular. Bizim –velev küçük olsun- bir teşebbüsümüz niçin o maksad-ı hayrî istihsal edemesin? İslâmiyet kemalât-ı insaniyeye kâfi olmasa idi Cenâb-ı Hak Kur’ân-ı keriminde ‘ve lâ ratbin ve lâ yâbisin illâ ...’ buyurmazdı”; Reşad – İbrahim, *İdadiye Beşinci Seneye Mahsus Kıraat*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1313, s. 164-165. Burada işaret edilen ayetin (En‘âm, 59) meali şu şekildedir: “Gaybın anahtarları Allah’ın yanındadır; onları O’ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O’nun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez. O yerin karanlıkları içindeki tek bir taneyi dahi bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır”.

⁸²⁴ Mustafa Bey, *Telhisu’l-Mûlahhas İlmihal*, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1310, s. 13.

Son dönem Osmanlı eğitimcilerinin ‘ilim’ ve müteradif kelimelerini genellikle seküler içerikle kavramsallaştırmaya çalıştıklarını, ama bu yeni zihniyeti dinî şemsiye altına sokma gayretine de girdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır sanırım. Bu konuda bol miktarda örneğe sahibiz. Mesela Ali İrfan’ın sorulu-cevaplı oluşturduğu ahlâk dersi kitabında talebenin “ilim nedir?” sorusu yeni bir tanım olarak şu şekilde cevaplandırılır: “İlim okuyup yazmayı güzelce tahsil ile her şeyi öğrenmektir”⁸²⁵. “İlmin ehemmiyet ve fevâidi nedir?” sorusunun cevabında ise geniş bir yelpazede farklı anlam dairelerine atıflar yapıldığı görülür: İlk önce ilmin bizi *cehaletten* kurtarıp *medeniyet* âlemine yerleştirdiğinin altı çizilir, peşisıra iyi ahlâk sahibi kıldığı, kudret-i İlahiye’nin anlaşılmasını sağlayarak Yüce Allah’a olan muhabbeti artırdığı, kutsal metinleri rahat bir şekilde okuma imkânı verdiği, hükemanın ve ulemanın örnek alınması gereken ahlâklarını öğrettiği, fikirlerin kolaylıkla yazılıp ifade edilmesini sağladığı, nihayet sıhhat, afiyet, huzur ve rahat için gerekli olan her şeye imkân tanıdığı vurgulanır. Bütün bunlardan sonra metnin devamında ilim sahibi olunması için çocukların bir an önce mekteplere gönderilmesi gerektiğinin belirtilmesi⁸²⁶ seküler bir ortamla karşı karşıya olduğumuzu tescil eder.

Bir başka ders kitabında çizilen ilim dairesinin içine hem dinî hem de seküler ilimler sığdırılmaya çalışılır, ancak dinî ilimlerin meşrûiyet endişesiyle ve direnç mekanizmalarını kırma teşebbüsüyle dairenin içerisine alındığı satıraralarından anlaşılır:

“İnsan olanlara her şeyden ziyade bilinmesi lazım olan şey ilimdir. İlim ise insan bilmediğini öğrenmektir. *Allah azimu’s-şânı bilmek*, ona nasıl ibadet edileceğini

⁸²⁵ Ali İrfan, *Rehber-i Ahlâk*, s. 27.

⁸²⁶ Ali İrfan, *a.g.e.*, s. 28-30.

öğrenmek, peygamberimiz (aleyhi's-salâtu ve's-selam) efendimizin peygamberliğini gerçeklemek hep *ilim* iledir.

İlim ve bunun kardeşi olan marifet olmamış olaydı Hak Te'âlâ hazretlerine ibadeti, ahlâkın iyilik ve kötülüğünü ne ile fark edecek ve dünyanın ta öbür köşesinde bulunan insanların hâllerini nasıl öğrenecek ve dünyanın dört bölükte ucunu kaplamış olan o büyük büyük denizleri geçerek birbirimizle ne sûretle görüşebilecek idik.

Velhasıl ilmin fâidesi *dünya ve ahiret* için insana daima lazım olan şeyleri bilmektir ki sahibi de herkesin indinde makbul ve muteber olur⁸²⁷.

Müslümanların hâlihâzırdaki birçok ilmin kurucusu olduğu ve İslâmiyet'in esasen bütün bilimleri, medeniyeti ve ilerlemeyi teşvik ettiğini vurgulayan ve dinî deliller zikreden ifadeler de tesadüf edilmektedir. İdadî mekteplerinde okutulan bir kıraat dersi kitabındaki ifadeler gayet açıktır ve 'Bilimselci İslâmî Söylem'in bakış açısını yansıtır: “[Müslümanlar] terakkiyât-ı medeniyenin her şubesinde muallim-i ümem u akvâm olmak şerefini ihrâz etmek gayretinde bulunarak birçok ulûm u fûnûn u sınaatin mûcid-i ebediyyü'l-iştiharı oldukları gibi fenn-i vesû'l-gavr tıbbın aksâm-ı mühimmesinde dahi mübdi' ve muhteri' olmak meziyetini kazandılar⁸²⁸”. Bu konuda delil olarak sunulan iki dinî metnin sık sık kullanıldığı görülür. Bunlardan biri “İlim Çin'de bile olsa taleb ediniz” şeklinde tercüme edilen “utlubu'l-ilme velev bi's-Sîn⁸²⁹” hadisidir, diğeri de “hikmet müminin yitiğidir, onu nerede bulursa alır” şeklinde çevrilen “el-hikmetü dâletü'l-mü'min ehazehâ eynemâ

⁸²⁷ Ali Nazîma, *Talim-i Vildan – Kıraat-ı Ahlâkiye ve Sıhhiye*, 1. Kitap, İstanbul, A. Asaduryan-Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323, s. 4-5.

⁸²⁸ Faik Reşad – İbrahim Aşkî, *İdadiye Kısmı Dördüncü Seneye Mahsus Kıraat*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1314, s. 94-95.

⁸²⁹ Suyûtî, *el-Camiu's-Sağîr*, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1990, s. 72. Suyûtî bu hadisin zayıf olduğunu belirtir.

vecede”⁸³⁰ hadisidir. Ancak her iki hadisin de hadis ilmi kriterleri çerçevesinde zayıf oldukları halde modern dönemde yeni uygulamaları meşrûlaştırmak üzere sürekli kullanıldıklarının altını çizmek gerekiyor. Bu meseleye dair temsil gücü yüksek bir örnek için bir kıraat dersi kitabında geçen ve Muallim Naci'nin *Sânihatü'l-Arab* isimli eserinden iktibas edildiği belirtilen, başlığı “el-Hikmetü Dâlletü'l-Mü'min” şeklinde verilen şu ifadelerle bakılabilir:

“Hikmet, ‘mevcudâtı bilmek ve hayır işlemek’ demek olan ‘marifetü'l-mevcudât ve fi'lü'l-hayrât’ ibaresiyle tarif olunmuştur.

Mesel. ‘Hikmet müminin gâibidir; onu nerede bulursa alır’, meâlinde olan ve her sûretle irşad-ı ümmete kâfi bulunan ‘el-hikmetü dâlletü'l-mü'min ehezehâ ilh.’ hadis-i şerifinden me’hûzdur.

Burada hikmet; kanun-ı insaniyete muvafık sûrette maddi ve manevi istifade olunacak şey; demek olmak üzere kabul edilmektedir ki bu mânaya göre hadis-i şerif ‘mümin her nerede fâideli bir şey görürse onu gâib etmiş de arıyormuş gibi hüsn-i telakki ile taallüm ve ittihaz eder’ mefhumunu mütezammın bulunur. ‘Utlubu'l-ilme velev bi's-Sîn’ hadis-i şerif-i meşhuru ki ‘ilmi Çin’de dahi olsa taleb ediniz’ demektir hadis-i hikmeti teyid eylemektedir”⁸³¹.

Konumuzla alakalı üzerinde durmak istediğimiz son konu *malumât-ı [ulûm-ı] nâfia [müfide]* meselesidir. Mektepleşme süreciyle birlikte Osmanlı'nın eğitim düşüncesinde ciddi değişikliklere ve kırılmalara yol açan ve birinci bölümde ele

⁸³⁰ Tirmizî, İlm 19; İbn-i Mâce, Zühd, 15. Osmanlı-Türk modernleşmesi tarihinde sıkça kullanılan bu hadisle ilgili önemli tesbitler için bkz. Dücane Cündioğlu, “Hikmet Mü'minin Yitiği midir?”, *Yeni Şafak*, 23 Aralık 1998; İsmail Kara, “Müminin Yitik Malı”, *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye*, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2002, s. 167-170. Hadisin sıhhati konusunda yapılmış bir araştırma için bkz. Mehmet Özşenel, “Hikmet Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 1996/2, s. 201-206.

⁸³¹ Reşad – İbrahim, *İdadiye Beşinci Seneye Mahsus Kıraat*, s. 269.

aldığımız yeni, pratik, seküler, faydalı bilgiyi, diğer bir ifadeyle modern bilimi ifade etmek üzere kullanılan terkiplerden biri olan *malumât-ı nâfianın* aynı zamanda ders adı olarak müfredatlarda yer aldığını ve hakkında ders kitapları yazıldığını görmekteyiz. Bu konuda belki de ilk ders kitabının yazarı Ahmed Cevdet Paşa'dır ve eserin 1850'li yıllarda dönemin Mekâtib-i Umûmiye nazırı Kemal Paşa'nın isteği ile yazıldığı bizzat müellifin ifadesinden anlaşılmaktadır⁸³². Ancak eserin muhtevasına baktığımız zaman modernleşme süreçleriyle birlikte içeriği ve istikameti yeniden çizilen dünyevî, pratik yeni bilgilerden ziyade bir tür dinî bilgilerle karşılaşırız. Altı çizilmesi gereken bir diğer husus, ilmihal diyebileceğimiz temel dinî bilgiler yerine bir tür dinî kültür/dinî tarih/dinî coğrafya diyebileceğimiz ve dönemin Müslümanları ve diğer dinleri hakkında istatistikî bilgilerin de yer aldığı yeni bir çerçevenin çizilmeye çalışılmış olmasıdır. Müellif Yüce Allah'ın âlemi yoktan var ettiğini ve “*benî âdeme gerek dünyaca ve gerek ahiretce lazım olan ahkâmı bildirmek için*” peygamberler gönderdiğini belirttikten sonra şu konuları ele alır: Kur'ân'da zikri geçen peygamberler, kutsal sahifeler ve kitaplar, Nuh tufanı ve sonrası, Hristiyan mezheplerinin zikri (Rum, Ermeni, Katolik, Protestan), hâlihâzırda dünyada kaç milyon insanın bulunduğu (800 milyon), nüfusun dinlere göre dağılımı (148 milyon Müslüman, 70 milyon Rum ve Ermeni, 122 milyon Katolik, 75 milyon Protestan, 5 milyon Yahudi, 380 milyon müşrik), ne kadar insanın hangi kıtalarda yaşadığı, Hulefa-yı râşidinin faziletleri ve icraatları, gaza ve cihad, ilk fetih hareketleri, ittifak ve ittihadın önemi, Dört Halife döneminden sonra ‘*hükümet-i câbire*’nin ortaya

⁸³² “İşbu makâle-i müceze Mekâtib-i Umûmiye nazırı Kemal Efendi hazretlerinin emriyle yazılmış olduğunu iş‘âr zımında inşad olunan beyt-i âtî ile kelâma hitâm verildi: Hâme-i Cevdetî tahrik edicek emr-i Kemâl / Bu eser safha-i tebyize çekildi fi'l-hâl”; [Ahmed Cevdet Paşa], *Malumât-ı Nâfia*, [İstanbul], [Matbaa-i Âmire], 1291, s. 19.

Eserin tesbit ettiğimiz ilk baskı tarihi 1279/1863'tür, 1286 ve 1291 senelerinde ve baskı tarihi belirtilmeden de basıldığını biliyoruz.

çıkması ve bidatlerin, batıl mezheplerin artması, Ehl-i Sünnet çizgisi, Şîa, fikhî mezhepler, müctehidler, Hanefîlik vurgusu, hangi mezhebin hangi bölgelerde yaygın olduğu, edille-i şer‘iye, dört fikhî mezhebin usûlleri.

II. Abdülhamid döneminin ilk safhasında da muhtemelen ders kitabı olarak okutulmasına devam edilen Cevdet Paşa’nın bu metninden dönemin ortalarına doğru vazgeçildiği, yeni muhtevada ve istikamette daha mufassal eserlerin yazdırıldığı anlaşılmaktadır. Bu eserlerin içeriğinin Tanzimat döneminde kullanılan ve yeni modern bilgileri çağrıştıran *malumât-ı nâfiâ*nın kapsamını tekrar yansıtmaya başladığını söyleyebiliriz. Altı cilt olarak hazırlanmış ve inâs mekteplerinde okutulmasına karar verilmiş bir *malumât-ı nâfiâ* ders kitabının içeriği o dönemdeki bazı kıraat dersi kitaplarında da görüldüğü gibi geniş bir yelpazedeki konuları birleştirmeye çalışmıştır: Mektep, baba evi, cami-i şerif, çiftlik, hububât, hayvanlar, bağ-bahçe, ormanlar, şehirler, camiler, resmî daireler, meydanlar, mektepler, kütüphâneler, müzeler, kabristan, yiyecek-içecek, dokuma, mekteplinin çantası, maarifin fevâidi, kitap, kâğıt, sanayi, ticaret, para, zaman taksimi, ibadet vakitleri, hıfz-ı sıhhat, âsâr-ı atîka, Boğaziçi, Kağıthâne, zarurî ihtiyaçlar, ilm-i hendese, ilm-i heyet, tarih-i tabiî (hayvanât, nebatât, madeniyât)⁸³³.

Devr-i Hamidî’nin sonlarına doğru yayınlanmış ve müfredata dâhil edilmiş bulunan bir diğer *malumât-ı nâfiâ* kitabında ise neredeyse o dönemde mekteplerde okutulan bütün derslerin muhtevaları maddeler halinde ve özet bir şekilde bir araya getirilmiştir: temel dinî bilgiler (ef‘âl-i mükellefin, namaz, oruç, hac, zekât, Kur’ân, Tevrat, İncil, Zebur), ahlâk (hörmet, kizb, gıybet, haylazlık, kanaat, nezafet, sehâvet,

⁸³³ A. Rıza, *Kızlara Mahsus Malumât-ı Nâfiâ (Durûs-ı Eşya)*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1315-1316, 6 cilt.

muavenet, edeb, hukuk-ı uhuvvet, iffet, sıhhat-i vücud, cehalet, ilim, sirkat), ilm-i heyet (dürbün, teleskop, seyyare, kevkeb, güneş, arz, güneş ve ay tutulması, med-cezir, vakitler, mevsimler), tarih-i tabîi (ilm-i meâdin, taşlar, nebatât), hıfz-ı sıhhat, yiyecek-içecek-giyecek, ilm-i hayvanât, renkler, kavâid-i Osmaniye, ilm-i hesap, fenn-i defterî, ilm-i hendese, coğrafya⁸³⁴. Burada çizilen *malumât-ı nâfiânın* çerçevesine dinden fen bilimlerine, ahlâktan astronomiye, Türkçe dilbilgisinden matematiğe, muhasebeden coğrafyaya birbirinden farklı birçok alan sığdırılmaya çalışılmış, zımnem dinle/İslâmî medeniyetin, modern bilimin bağdaştırılabileceği ifade edilmiştir.

3.3.2. Aktivist İslâmî Söylem

Aktivist İslâmî Söylem⁸³⁵ olarak adlandırdığımız anlayışın birbiriyle irtibatlı iki veçhesi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi necât/kurtuluş ideolojisi çerçevesinde geliştirilmiş olan devleti gerilemekten/çöküşten kurtaracağı, düşman karşısında yeniden muzaffer kılacağı varsayılan ıslahat hareketlerinin, modernleşme teşebbüslerinin meşrûiyetini sağlayacak ve kitleleri bu konuda mobilize edebilecek bir dinî çerçevenin ancak aktif ve aktivist bir İslâmî söylemle inşa edilebileceği yönündeki kuvvetli inançtır. II. Abdülhamid dönemi eğitim siyasetinde, resmî belgelerde ifade edildiği üzere “[Müslüman tebeanın] kendiliklerinden bir şey yapmağa muktedir olamayarak her matlabın husûlü ancak hükûmet-i seniyenin

⁸³⁴ Rifat, *Malumât-ı Müfide*, İstanbul, Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1321, 72 s.

⁸³⁵ Bu terkibi şu kaynakta geçen bir ifadeden ödünç alıyorum: İsmail Kara, “İslâmcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri”, *Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2008, c. I, s. 379.

Bu konunun özellikle II. Meşrutiyet dönemindeki yansımaları için bkz. Rıdvan Özdiñç, *Akıl İrade Hürriyet – Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013, s. 308-322.

himmət ve âtfet-i âliyesine intizar eylemek gibi kadîm bir adet ve temâyüle mağlûb olduklarından tebea-i gayri müslimeye nisbetle pek geri kalmakta buldukları”⁸³⁶ şikâyet konusu edilerek Müslümanları canlandıracak, onları harekete geçirecek, canla başla çalışmaya sevk edecek, maarifle buluşturacak, terakki ettirecek bir İslâmî eğitim çerçevesinin geliştirilmesi yönünde ciddi gayretler görülmektedir. Siyasî merkez ve eğitim bürokrasisi, çerçevesi ve içeriği yeniden belirlendiğinde aslında *bilim ve medeniyetle birlikte çalışkanlık ve atılımı da öne çıkaracak olan gerçek bir İslâm anlayışının* mektepler aracılığıyla tebea arasında yayılabileceğini düşünüyordu. Bu yüzden II. Abdülhamid daha saltanatının ikinci yılında “*esas-ı akâyid-i İslâmiye’yi meydan-ı vuzûha getirecek ve menfaati âmm u şâmil olacak sûrette yeniden bir ilmihal*”⁸³⁷ yazılmasını isteyecekti. Çünkü devletin ve onun ayrılmaz bir parçası olduğuna inanılan dinin kurtuluşu *bilimi, medeniyeti* öne çıkardığı kadar *cehdi, faaliyeti, atılımı* da öne çıkaran bir İslâm anlayışı ile mümkün olabilirdi. Söylemin ikinci yönü de burada ortaya çıkmaktadır. Pasifliği, âtillığı, dünya işlerine boş vermişliği alışkanlık hâline getiren hâlihâzırdaki Müslüman toplumdan *aktifliği ve aktivizmi öne çıkaran bir İslâm anlayışı* ile sürekli çalışıp çabalayan, cehd eden, terakki eden, dünya işlerini önemseyen bir nesil yaratılmak isteniyordu⁸³⁸.

“İslâm terakkiye mânidir” sloganvari tezin ve buna karşı geliştirilen “İslâm terakkiye mâni değildir” apolojik antitezin içeriğini oluşturan hükümler arasında

⁸³⁶ BOA. Y.A.RES. 100/13-3, 6 Muharrem 1317 / 17 Mayıs 1899.

⁸³⁷ BOA. Y.EE. 72/17, 4 Muharrem 1297 / 18 Aralık 1879. Aynı talebi bir on yıl sonra Ahmed Cevdet Paşa da “[ulûm-ı diniyeye dair] kitaplar hâl u zamana muvafik olarak müceddeden telif olunmalıdır” ifadesiyle tekrarlayacaktır, bkz. BOA. Y.EE. 39/7, 24 Şaban 1309 / 24 Mart 1892.

⁸³⁸ “Üretim toplumunun âmentüsü, ‘oku ve çalış’tan ibarettir. Hayatı yavaşlatan, aksatan, okumayı ve çalışmayı engelleyen veya engellediği varsayılan herşey lanetlenir. (...) Maksimalist ve köktenci modern eğitim-öğretim anlayışları din ve geleneğe müfredatta dışlayıcı bir tavır takınırken; minimalist ve uyumcu bakış tam tersine bir yol takip eder ve *ayıklanmış, tornadan geçirilmiş bir dinin veya geleneğin ‘okumayı ve çalışmayı’ teşvik edeceğini iddia eder*”. Süleyman Seyfi Ögün, “Teatral Bir Tartışma Konusu Olarak Eğitim”, *Yeni Şafak*, 10 Ekim 2016 (vurgular bizim).

“İslâm’ın pasif bir toplum mu yoksa aktif/aktivist bir toplum mu öngördüğü, İslâm’ın dünyalık için mi, yoksa ahiret için mi çalışmayı tasvip ettiği” gibi tartışmalar da yer almaktaydı⁸³⁹. Oryantalistik dil, İslâm’ın ahireti ön planda tutarak dünyayı her defasında yediğini, *tevekkül*, *rıza*, *teslimiyet*, *bir lokma bir hurka* gibi kavram ve yaşama üslupları ile âtil, tembel, pasif, dünyaya önem vermeyen bir toplum inşa ettiğini iddia ediyor ve Müslümanların hâlihâzırdaki ‘*geri kalmış durumu*’nu da bu hükümlerinin delili olarak gösteriyordu. Müslüman okumuş-yazmışlar, aydınlar ve devlet erkânı ise bu ithamları derinlemesine düşünüp tahlil etme imkânı bulamayarak meseleye acil, pratik çözümler getirmek için “aslında gerçek İslâm’ın Müslümanların mevcut durumlarını tasvip etmediğini, gerçek İslâm’dan uzaklaşıldığı için bu menfi durumlara düşüldüğü”nü iddia edecekti. Bu noktada günah keçesi ilan edilen alanlardan biri *uzleti*, *dünyaya karşı mesafeyi*, *rıza* ve *teslimiyeti* öne çıkararak pasif ve tembel bir toplum inşa ettiği varsayılan tasavvufî İslâm anlayışıdır. Elbette II. Abdülhamid dönemi mektep sisteminde açık bir şekilde tasavvuf-tarikatlar ismen zikredilerek tenkit edilmiş değildi. Ancak müfredat düzenlemeleri ve ders kitaplarının ana mantığında ve içeriğinde tasavvufî İslâm anlayışına yer verilmediği, zımnen bu bakış açısının yerildiği görülmektedir. Ders içeriklerine ve ders kitaplarına baktığımız zaman geleneksel İslâm anlayışında, husûsen tasavvuf ve ahlâk alanında birinci sırada yer verilen *rıza*, *teslimiyet*, *fakr*, *zühd*, *dünyanın faniliği*, *ölüm* ve *ahiret ahvâli* gibi temalara hemen hiç yer verilmediğini, öte yandan *irade*,

⁸³⁹ Bu konudaki oryantalist söylemle ilgili olarak bkz. İsmail Kara, “İslâmcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri”, *Cumhuriyet Döneminde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2008, c. I, s. 374; tasavvufî İslâm anlayışına karşı oluşturulan modern söylemler ve aktivist ahlâk anlayışı için bkz. aynı müellif, “Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003, s. 358-385.

*ihhtiyar*⁸⁴⁰, *kesb*, *sa'y u gayret*, *esbaba tevessül*, *amel*, *ikdâm*, *servet* gibi başlıkların yeni tanım ve yönelişler çerçevesinde öne çıkarıldığını görmekteyiz⁸⁴¹.

1870'li yıllarda Askerî Mektepler nazırlığı yapan, ancak Sultan Abdülaziz'in hal'inde dahli bulunduğu gerekçesiyle II. Abdülhamid döneminde gözden düşen ve ölümüne kadar (1892) kaldığı Bağdat'a sürgün gönderilen Süleyman Paşa'nın 1870 senesinde yayınladığı ve devr-i Hamidî'de de mekteplerde okutulmasına devam edilen *İlmihal*⁸⁴² kitabında 'zekât' bahsi ele alınırken söz dilenciliğın dinen yasak olduğu tesbitine getirilir. Burada *esbâba tevessül etmenin*, *sa'y u gayret* göstermenin *farziyeti* ayetler ve hadisler delil gösterilerek ortaya konmaya çalışılır, müstakil olarak açılan başlık "*Sa'y u Amelin Memdûh ve Ticaretin Mesnûn Olduğuna Dair Ehâdis-i Şerife*" şeklinde isimlendirilir. Yazar bu arada *tevekkülün* yanlış anlaşıldığını belirtmekten, *fakr* kelimesini tamamıyla olumsuz mânada inşa etmekten geri durmaz⁸⁴³. Yazarın delil olarak kullandığı ayetlere verdiği mânalara 'dönemin ruhu' çerçevesinde bakılabilir:

a) "Namaz kaza ve eda olunduktan sonra *kâr u kesbinize gidiniz* ve Hazret-i Hakk'ın fazl u kereminden ihsan etmiş olduğu rızık u bereketi talep ediniz"⁸⁴⁴.

⁸⁴⁰ "Allah Te'âlâ'nın iradesi ve halk u icadı dahi ef'âl-i ibâd hakkında daima onların ihtiyar ve iradelerine mutâbık bulunmak adetullahın cereyanı muktezâsından olmağla herkesin ef'âlinde kendi iradesi asıl olmak sâbit olur" ifadeleri için bkz. Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâidü'l-În'âm*, s. 86.

⁸⁴¹ Ahlâk dersi kitapları çerçevesinde bu meseleyi ikinci bölümün son kısmında örnekleriyle işleme yaptık.

⁸⁴² Süleyman Paşa, *İlmihal-i Kebîr*, 2. bs., İstanbul, Mihran Matbaası, 1297, s. 104-110.

⁸⁴³ Fakr'ın tamamıyla menfî bir başka tanımı için bkz. Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul, Daru't-Tıbâati'l-Âmire, 1316, s. 80: "Fakr u usret tahammül-fersâ bir hâlet olup giriftâr olanı bir takım menhiyâta, fenalıklara sevk edebilir. Bâr-ı sakîl-i zaruret ancak çalışmakla kesb-i hıffet eder".

⁸⁴⁴ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 105. Diyanet Vakfı'nın yayınladığı mealden karşılaştırma yapıldığında dönemsellerin izleri görülecektir: Cuma, 10: "Namaz kılınınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan isteyin".

b) “Kazanmış olduğunuz helal maldan *eli ayağı tutmayan fukarâ ve bîçaregâna* infâk ve i’tâ ediniz”⁸⁴⁵. Ayette infak yapılacak kişiler belirtilmemiş olsa da Süleyman Paşa sadece ‘eli ayağı tutamayacak’ derecede bir sınırlama getirerek fakirlik çerçevesi çizmiş olur.

c) “Ey Meryem, hurma ağacının dalını tarafına çek tâ ki huzuruna yaş hurma düşsün”⁸⁴⁶. Müellif devamında tevekkül ve esbâba tevessüle işaret eder: “*Hüdâ-yı Müte’âl, Meryem aleyhi’s-selâmu doyurmak her veçhile makdûru iken yine tevekkül-i tâmmeye muhalif olarak esbâba teşebbüsle emir buyurmuştur*”).

Müellif delil olarak kullandığı hadisleri ise şöyle mânalandırır:

a) “Fakirlik küfre yakındır”⁸⁴⁷. “Fakirlik az kalsın küfür olacaktı”⁸⁴⁸ şeklinde bir tercümenin daha doğru olabileceğini düşünürsek, Paşa’nın burada fakirlikle küfür/inkâr arasında kurduğu yakınlığın dönemsel temayüllerle ilişkisi daha vuzûha kavuşmuş olur⁸⁴⁹.

b) “Ey kulum, rızkı tahsil ve talep hususunda çalışır çabalarsan ben de i’tâ ve ihsan ederim”⁸⁵⁰.

⁸⁴⁵ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 105. Bakara 267: “Kazandıklarınızın iyilerinden hayra harcayın”.

⁸⁴⁶ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 105. Meryem 25: “Hurma ağacını kendine doğru silkele ki üzerine taze hurma dökülsün.

⁸⁴⁷ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 104. Hadisin metni için bkz. Suyûtî, *el-Camiu’s-Sağîr*, s. 387.

⁸⁴⁸ Tercüme için bkz. Ali Yardım, *Şihâbü’l-Ahbâr Tercümesi*, İstanbul, Damla Yayınevi, 1999, s. 121.

⁸⁴⁹ Fakirliğin küfürle ilişkisi kurulduktan sonra herkesin bir ticarî faaliyetle uğraşması gerektiği vurgulanır: “Fakirlik küfre yakındır, sebebi şudur ki insan kudret-i beşeriye ve irade-i cüz’iyesini sarf ile bir sebebe yapışmadığı ve bir sanatla meşgul olmadığı hâlde elbette fakir olacak ve fakirliği cihetiyle nefsinin ve evlad u iyâlini idareden aciz kalacak ve nihayetü’l-emr dilencililiği irtikâb edecektir. İşte bu tese’ül hâlinde zengin ve sahib-i servetleri gördükçe ya mallarına hased edeceğinde veya kader-i İlâhî’ye bühtan ile Cenab-ı Hakk’a isyan eyleyeceğinde şüphe yoktur demektir ki bu hatalara düşmemek için fakr u mezelletten ictinab ile gücü yettiği mertebe bir tarik-i ticarete sa’y u gayret etmelidir”. Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 104.

⁸⁵⁰ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 106. “Ey kulum elin işlesin ki ben de sana rızık indireyim” şeklinde tercüme edilebilecek bu hadise taramalarımıza rağmen muteber hadis kaynaklarında tesadüf

c) Müellif ‘*kesb u ticaret*’in önemini anlatırken tercüme etmeden ve hadis olduğunu ifade ederek bir metne daha işaret eder: “*Ve bu kesb u ticaret (uluvvu’l-himmeti mine’l-iman [himmetin⁸⁵¹ büyüklüğü imandandır]) hadis-i şerifi mâna-yı münîfi üzre ehl-i iman için gerek kendi hakkında ve gerek din karındaşları ve belki vatan evlatları hakkında daima hayırhâh ve âlî-himmet ve sahib-i azimet bulunmağa ve kendilerinde imanın kemal u kuvvetine delalet eder*”⁸⁵². Muteber hadis kaynaklarında rastlamadığımız, iki muahhar eserde⁸⁵³ ise Hz. Ali’ye atfedilen bu söze, hadis olarak nakledildiği bir başka modern metin olarak Reşid Rıza’nın Mısır’da neşrettiği *el-Menâr*⁸⁵⁴ dergisinde tesadüf ettiğimizi burada hatırlatalım. Hadislerin sıhhati konusunun farklı bir istikamette nazik bir mesele halini aldığı modern dönemde, modernleşme süreçleriyle uyuşmayan hadislerin sıhhati sürekli gündeme getirilerek zayıflatılırken/önemsizleştirilirken, mobilizasyonu ve meşrûyeti sağlayacağı düşünülen hadislerin ise zayıf olup olmadığına dikkat etmeden⁸⁵⁵/ Hz.

edemedik. Hadisin geçtiği kaynak olarak bkz. Muhammed eş-Şeybanî, *Kitabu’l-Kesb*, Halep, Mektebu’l-Matbuâtî’l-İslâmiye, 1997, s. 93.

⁸⁵¹ Himmet kelimesi için *Kamus-ı Türki*’de (s. 1510-1511) şu karşılıklar verilir: 1. Kasd, niyet, zihin ve kalple olunan tesaddî. 2. Cehd, sa’y, gayret. 3. Lütuf, muamele-i lütufkârâne. 4. Tevecçüh-i manevî, imdad-ı ruhanî.

Süleyman Paşa’nın himmeti *sa’y u gayret* mânasında anladığında şüphe yok.

⁸⁵² Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 107.

⁸⁵³ Aliyyü’l-Kârî, *Mirkâtü’l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti’l-Mesâbîh*, 3. bs., Beyrut, Daru’l-Fikr, 2010, c. IV, s. 1573; İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhu’l-Beyan fi Tefsiri’l-Kur’ân*, 2. bs., Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiye, 2009, c. VII, s. 98.

⁸⁵⁴ “Mazârru’l-Ğılza fi’t-Terbiye”, *el-Menâr*, c. II, S. 19 (14 Rebiülevvel 1317 [1899]),s. 300: “Ve inne uluvve’l-himemi rüknü min erkâni tekaddümi’l-ümem. Ve li-zâlike kâle sallallahu aleyhi ve sellem ‘uluvvu’l-himmeti mine’l-iman” (milletlerin ilerlemesi gibi modern bir meselede bu sözün hadis olarak zikredilmesi meşrûyet problemi ile alakalı olsa gerektir). 1898-1940 yılları arasında Kahire’de yayınlanan bu derginin amaçları aslında Osmanlı mektep sisteminin hedefleriyle örtüşüyordu: Toplumsal, dinî ve ekonomik reformları yaygınlaştırma, İslâm’ın dinî bir sistem olarak mevcut şartlarla çatışmadığını ispatlama. Bkz. Muhammed Harb, “el-Menâr”, *DİA*, c. XXIX (2004), s. 116-118.

⁸⁵⁵ Yukarıda geçtiği üzere “ilim Çin’de bile olsa talep ediniz” ve “hikmet mü’minin yitiğidir, onu nerede bulursa alır” şeklinde tercüme edilen ve modern bilimin meşrûyeti için sıkça kullanılan hadislerin de zayıf olduklarını biliyoruz.

Peygamber'e aidiyeti sorgulanmadan hemen kullanıldıklarını bu örnek de göstermektedir.

d) “İnsan kendi eli-emeği ile taayyüş etmelidir ve helal rızık talebi farzdır, suâlin [dilenciliğin] memnû ve haram olduğu gibi”⁸⁵⁶. “Sizden hiç kimse eliyle çalıştığından/kendi kazancından daha hayırlı bir lokma yememiştir” şeklinde tercüme edebileceğimiz bu hadisin metninde rızık talebinin farziyeti ve dilenciliğin yasak olduğuna dair bir ifade yer almamasına rağmen yazar bu kısımları da ilave eder.

e) “Salât ve hac gibi ferâizden sonra kesb-i helali taleb farzdır”⁸⁵⁷.

f) Süleyman Paşa, mânasını vermeden direkt Arapça metnini zikrettiği şu hadise de işaret eder: “et-Tâciru's-sadûku'l-emin me'a'n-nebiyyîn ve's-siddîkîn ve's-şühedâ”⁸⁵⁸. Bu hadisi “doğru sözlü, güvenilir bir tüccar (kıyamet günü) nebiler, siddîklar ve şehitlerle beraberdir” şeklinde tercüme edebiliriz.

g) Yazar o dönemde Müslümanlar arasında yaygın olmadığından olsa gerek *şirket kurmanın kendince vaz ettiği dinî boyutuyla ilgili de şunları söyler: “şirket tarîkiyle olacak ticaretin ise ticaret-i münferideden efdal ve Cenab-ı Hakk'ın fazl u bereketi şirket tarîkiyle olan ticarete cilve-ger olduğu Ebî Hureyre hazretlerinden rivayet olunan hadis-i şerif ile te'yid olunur. (Kâle innellahe azze ve celle ene sâlisü's-şerîkeyn mâ lem yehun ehadühümâ sâhibehû fe-izâ hânehû haractü min*

⁸⁵⁶ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 109. Hadis için bkz. Buharî, *Buyû'*, 15.

⁸⁵⁷ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 109. “Helal kazanç talebi diğer farzlardan sonra farzdır” şeklinde tercüme edebileceğimiz bu hadis için bkz. Suyûtî, *el-Camiu's-Sağîr*, s. 325. Suyûtî bu hadisin zayıf olduğunu belirtir.

⁸⁵⁸ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 109-110. Hadis için bkz. Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Beyrut, Mektebu'l-Matbuâti'l-İslâmiye, Haleb (Beyrut), ts., c. II, s. 6.

beynihimâ)⁸⁵⁹. *İşte şirketler teşkiliyle tevsi'-i ticarete sa'y u ikdâmda avn-i İlahî ne derece hâzır ve müheyyâ bulunduğu bundan büyük delil olmaz*”⁸⁶⁰. Burada delil olarak gösterilen hadisin anlamının zorlandığı dönemsel ihtiyaçlar ve beklentiler hesaba katıldığında daha kolay anlaşılabilir. Başta şirketler olmak üzere ticarî faaliyetlerde gayrimüslimlerin açık ara önde olması dönemin yöneticilerini ve okumuş yazmışlarını çok fazla rahatsız ediyor ve toplumda Müslümanların bu alanlarda daha fazla söz sahibi olmasını sağlamak üzere aktivist bir İslâmî söylem inşa edilmeye çalışılıyordu⁸⁶¹.

Süleyman Paşa'nın zikretmeyi unuttuğu, ancak dönemin diğer metinlerinde ‘dünyalık için çalışıp çabalama’nın önemini vurgulamak için gündeme getirilen bir diğer ayet-i kerime ise “leyse lil-insani illâ mâ se‘â”dır⁸⁶². Bu ayetin neredeyse sadece ‘dünyalık için sa'y u gayret gösterilmesi gerektiği’nin meşrûiyetinin vurgulanması için kullanıldığına dair örneklere sahibiz. Ayetin, bir ahlâk ders kitabında *sa'y u gayretin terakki fikri ve insanın tabiatı tahakküm altına alma*

⁸⁵⁹ Ebû Dâvud, Buyû‘, 27. “Allah Teâlâ buyurur ki; iki ortaktan biri öbürüne hıyanet etmedikçe onların üçüncüsü benim, biri öbürüne hıyanet ettiği zaman ben onların aralarından çekilirim”; bkz. *Sünen-i Ebî Davud ve Tercemesi*, çev. İbrahim Koçtaşlı, İstanbul, Erkam Yayınları, 2008, c. IV, s. 289.

⁸⁶⁰ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 110.

⁸⁶¹ Bu bakış açısına geleneksel dinî bir kitabın eleştirisi üzerinden şu pasajda rastlamak mümkün: “(Hz. Muhammed’den) bin sene sonra ümmet-i Muhammed üç buçuk kuruşluk alışverişin hesabını bakkal Yorgi’nin çırağına yaptırma derekelerine tenezzül etti. Çünkü o garp âlimlerinin fenne dair yazdıkları birçok kitapları kimse eline almadı. ‘İlim yukarıda dediğim gibi *Mızraklı İlmihal*’dir’ denildi. Lânet olsun, ilmihallerinin mızrağı girsin. Alçak herifler! Koca ümmet-i Muhammed’in mahv u perişan olmasına sebep oldular”. Ahmet Rıza’nın kzkardeşi Fahire’ye mektubundan, nakleden İsmail Kara, “Mızraklı İlmihal’den Ne İstiyorlardı?”, s. 185.

⁸⁶² Necm sûresinde geçen bu ayet (39), Diyanet Vakfı mealinde şöyle mânalandırılır: “Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur”. Bu ayette aslında vurgulanan husus kulun sevap ve günahlarının karşılığını mutlaka alacağı meselesidir. Elmalılı Muhammed Efendi’ye kulak verecek olursak: “Doğrusu insanın sa’yinden başkası kendisinin değil-insaninki ancak sa’yidir. Yani bir insan başkasının cürmü ile muaheze olunmayacağı gibi kendi sa’yinden başkasıyla sevablanmak da kendisinin hass hakkı değildir”. Bkz. *Hak Dini Kur’ân Dili*, [İstanbul], Eser Neşriyat, 1979, c. VII, s. 4609. Elmalılı’nın Cumhuriyet döneminde yazdığı bu tefsir kitabında II. Meşrutiyet dönemi İslâmcılığı sırasındaki fikirlerine göre daha muhafazakâr ve modern süreçlerle biraz daha mesafeli bir tavır takınmış olduğu tesbitini burada hatırlayabiliriz. Bu konuda bkz. Kara, “Üç Devir, Üç Hamdi Efendi”.

düşüncesiyle birebir irtibatının kurulduğu bir esnada zikredilmesi olası muhalif fikirlerin önünün alınması çabasıyla da açıklanabilir: “*Sa’y ile terakkiyât hâsıl olduğu gibi terakkiyât ile de sa’yin ehemmiyeti ve eşkâl u envâi arttı. İnsan akl u zekâsı, iradesi, sanatı sayesinde anâsır-ı mevcudeyi hükmüne râm eyledikten mâ’adâ tesirini kuvâ-yı tabiiyeye iştirakde bile izhar eyledi. Çalışmaya idi faaliyeti sevk-i hayevânînin iktisâb-ı zaruriyâta olan tehâlükü mertebesinde kalır idi. Çalışmaz ise bugün yine o derekeye tenezzülü tabidir ‘Leyse lil-insani illâ mâ se’â’*”⁸⁶³.

Manastırlı İsmail Hakkı da ‘kaza ve kader’ konusunu ele alırken sözü *sa’y u gayrete* getirmeyi ihmal etmez ve şöyle der: “*Husûsan kaza ve kader amellerimizden başka rızıklarımıza ve ecellerimize de taalluk ediyor. Hâlbuki tahsil-i maîşet ve hıfz-ı sıhhat bâbında atâlet ve ‘adem-i dikkat cihetini iltizamla kaza ve kadere bağlanıp durmak gâyet mezmûm ve taharrî-i esbâb ile iştigâl lüzumu şer’an ve aklen meczûmdur*”⁸⁶⁴. Burada dönemin hâkim anlayışının atâlete meyilli olduğu, yanlış bir kaza-kader inancının yerleşmiş olduğu yönünde zımnî bir tenkidin, bir ikazın bulunduğu da gayet açıktır. Aslında burada “hem gerçek din/sahih İslâm hem de ‘akıl’ bu tavrı yermiş, sürekli cehdi, sebeplere sarılmayı öne çıkarmıştır” görüşü de yerleştirilmeye çalışılıyordu.

⁸⁶³ Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul, Daru’t-Tıbaati’l-Âmire, 1316, s. 78-79. Bir başka ders kitabında daha da ileri gidilmiş, bir ayete işaret edilerek ayette ikincisini çağrıştıracak bir ifade olmamasına rağmen, insanoğlunun ibadet etmenin yanında ‘sa’y u gayrette bulunması’ için yaratıldığı ifade edilmiştir: “*Sa’y kuvâ-yı bedeniye ve akliyenin fâideli bir sûrette istimalinden ibaret olup şerâit-i hayatiyedendir. Fakat kuvâ-yı bedeniye ve akliyenin istimal ve idaresini bilmelidir. Kuşun uçmak için doğduğu gibi insan akl u hikmet dairesinde çalışmak ve taabbud etmek için halk buyurulmuştur. (...) A’mâl-i salihaya edilen sa’yin dünya ve ahirette mücib-i ecr-i cezîl olacağına dair Kur’ân-ı azimu’ş-şânda: ‘Ve inne leyse lil-insani illâ mâ se’â’ yani insan için sa’y ve a’mâl-i salihaya müdavemetten başka fâideli bir şey yoktur buyurulmuştur*”, bkz. A. Rıza, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk*, 2. Kısım, İstanbul, Karabet Matbaası, 1322, s. 76 (vurgular bizim). Burada telmihte bulunulan ayetin mânası şudur: “Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”, Zariyat 56.

⁸⁶⁴ Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâ’idü’l-În’âm*, s. 87.

İlmiye mensubu, aynı zamanda mekteplerde de din dersi muallimliği yapan Mustafa Âsım ise bu konuda daha net ifadelerle sahiptir:

“Sahife-i kader biz için mestûr olduğundan ve Hakk Te‘âlâ hazretleri bu âlemde *müsebbebâtı esbâba rabt eylemiş* bulunduğundan her hâlükârda *kavâid-i şer‘iye ve kavânîn-i akliye* dairesinde dünya ve ahirette saadetimize sebep olacak umûra tevessül ve hilâfından tevakki ve ictinâb etmekle me‘mûr ve mükellef bulunuyoruz. İnsan *tembellik* veya *dikkatsizlik* sebebiyle bir zarara ma‘rûz veya bir menfaatten mahrum olur ise *takdir-i İlahî’ye bahane olmak hakkı yoktur*. Bizim vazifemiz *vüs‘u kudretimiz mertebesinde çalışmak* ve bir yandan va‘d-i cemil-i İlahî muktezası vechile mesâimizin dünya ve ahirette mükâfatını göreceğimize ümidvar olmak. Diğer cihetten kusurumuzu, seyyiâtımızı nazar-ı mütalaaya alarak cezasına uğrayacağımızdan korkmaktır. Buna ‘beyne’l-havf ve’r-recâ’ bulunmak denir”⁸⁶⁵.

Bir ahlâk dersi kitabında “şeytanın desiselerinden korunmak için ömrünü ibadete hasredenlerin yanlış yaptıkları” meselesi işlenirken dile getirilenler de *sa‘yu gayret* etmenin, *ticaretle uğraşmanın* sadece dünya için değil ahiret için de birçok faydası olduğu, dinî delil de kullanılarak ispatlanmaya çalışılır ve aynı zamanda ibadetleri ihmal etmemek gerektiği de ifade edilir:

“Cenab-ı Hakk insana ağır ve müşkil bir teklif buyurmadı. Mesâlih-i dünyanızı bütün bütün terk ve yalnız bana ibadet edin demedi. Binaenaleyh herkes bulunduğu mesleğe yani sanat ve ticarete devam ve hüsn-i idare ve terakkisine ihtimam etmeli ve akrân u emsâlinden dîn olmamak üzere evlad u iyâlinin nafakasını tedarük eylemeli ve bununla beraber ıslah-ı nefis ve ibadetten dahi geri durmamalıdır.

⁸⁶⁵ Mustafa Âsım, *Akâid Dersleri*, İstanbul, Hilal Matbaası, 1324, s. 37-38 (vurgular bizim).

Kesb u ticaretin ıslah-ı nefis ve ibadâta mâni olmadığı şöyle dursun bunlar ile sâdikâne işigalin ahiretce bile fâide-i külliyesi olduğu aleyhi's-salatü ve's-selam efendimizin (et-taciru's-sadûk tahte zıllı'l-arşı yevme'l-kıyame) hadis-i hikmet-i beyanlarıyla dahi musaddak ve mütebeyyindir⁸⁶⁶.

Aktif ve aktivist bir İslâm anlayışının faydaları arasında akla gelen hemen her şey sıralanmıştır. “*Sihhat, saadet, servet, kanaat, ümid, rica, fazl, ikdâm, sebat velhâsıl canımızı hatadan, vücudumuzu maraz u beliyeden berî eden şey sa'ydir*”⁸⁶⁷.

Aşağıdaki satırlarda ise dinî metinlerin anlamlarının bir hayli zorlanmasının yanında *Darvinizm*'in ve *ilerleme* fikrinin güçlü izleri görülmekte, ‘medeniyet’in içeriğine dair maddeler sıralanmakta ve ‘medeniyet’ vadisinde yaşanan bütün gelişmelerin *sa'y u gayret* sayesinde gerçekleştiği vurgulanmaktadır:

“Her gün okuruz; der, ki hazret-i Kur'ân: Tenbellik eder ademi makrûn-ı esâfil; / Gayrettir eden herkesi her nimete şâyân, / İnsanda terakki görünür sa'ye mukâbil.

Takdir-i ezelfî sâikasıyla naîm-i safadan mehcûr olarak bu hâkdânı me'vâ-yı sâni ittihâzına mecbur olan nev-i insanın ilk hal-i üryanıyla bugünkü derece-i iktidarı arasında nazar-ı ibrete aldığımız bunca fusûl-ı medeniye'nin sûret-i cereyan ve tevâlîsini, menba-ı intişar ve teâlîsini taharri edecek olursak onların hepsini ufacık bir kelimedede mündemiç buluruz, ki o da ‘sa'y’dir.

Bu kelimenin medeniyet ve insaniyete olan irtibatı, hayat ile ruhun taalluk-ı tabiîsi derecesinde infisal kabul etmez bir kuvveti haizdir.

Yeryüzüne ilk müsaferetinde meşiyette bile duçar-ı mezâhim olan benî adem bugün madde-i hevaiye derununda bulutlar, bahr-i bî-gerân alemde vapurlar, sath-ı arzda şimendüferler ve zîr-i zeminde tünellerle zamanen ve mekânen tayy-i mesafât eyler.

⁸⁶⁶ Ahmed Rifat, *Bergüzâr-ı Ahlâk*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1315, s. 74-75.

⁸⁶⁷ Ali İrfan, *Rehber-i Ahlâk*, s. 16.

Vaktiyle, bulunduğu daire-i ufkun daha ötelere gidemeyen enzâr-ı beşer bugün seyيارât-ı ulviye ve süfliyeye karışarak o avâlimin mechulât-ı evveliye ve bâkiyesinden olan nice bin hakâyik ile mazhar-ı envâr taayyün ve şühûd oluyor.

Buud-ı nâ-mütenahîyi, dolaşıp da içerisindeki mahlukât-ı müdrike ve gayr-ı müdrikenin teşrih-i esrar ve tabiatına kadar nüfuz eyleyen fikr-i beşere bu iktidar-ı azimi veren kimdir? Daha doğrusu veren kim değil, veren nedir? Elbette buna cevab-ı savâb olacak söz, kelime-i ‘sa’y’ dan ibarettir”⁸⁶⁸.

Müellif daha da ileri gider, İslâm tarihine baktığımız zaman, başta peygamberler olmak üzere velilerin, fazılların, ediplerin hepsinin buldukları makama *sa’y u gayret* sayesinde yükseldiklerini iddia eder: “*Düşünelim: Bunca fudalâ, üdebâ, hatta bunca kirâm-ı evliya ve hatta bunca izâm-ı enbiya hazretlerinden her biri makam-ı büleml-i imtiyazına hep sa’y u gayret ile vâsil olabilmıştır*”⁸⁶⁹.

⁸⁶⁸ Osman Senayî, *Nümûne-i Kitabet-i Osmaniye*, s. 133-134.

⁸⁶⁹ Osman Senayî, *a.g.e.*, s. 136.

SONUÇ

Osmanlı mektep sistemi özellikle XIX. asırda imparatorluğun *bekâ* problemi başta olmak üzere birçok alanda karşılaştığı meselelerin üstesinden gelebilmek uğruna uyguladığı daha büyük bir *mücadele* ve *tecdid* programının/paketinin en temel unsurlarından biridir. Siyasî merkez Batı-modern merkezli bir askerî sistemin Yeniçeri zihniyeti ile sürdürülemeyeceğine kâni olup, geleneksel düzenin sacayaklarından biri olan bu kurumu imha ettiği gibi Batı-modern merkezli bir eğitim anlayışının da medreseler ve ulema aracılığı ile yürütülemeyeceğini biliyordu. *Medresenin* ve *ulemanın* ortadan kalkması Yeniçeriler’de olduğu kadar hızlı ve hazin gerçekleşmiş olmasa da sonuçta imparatorluk tarihe karıştığı vasatta medreseler *mekteplere*, ulema da *aydınlara* evrilen bir yapı ile Cumhuriyet dönemine intikal etmişti.

Osmanlı tecrübesinde mektep sistemi *amaç, biçim, içerik, mantık* ve *istikamet* itibariyle medresenin karşısında konumlanmış bir aygıt olarak tasarlanmıştı ve bu yüzden tarihinin ilk safhasında din dışı/laik alanda eğitim verme amacını üstlenmişti. Tanzimat döneminin ittihad-ı Osmanî/Osmanlıcılık siyasetinin temel araçlarından biri olarak kurgulandığı ve müslim/gayri müslim bütün tebeaya hitap etmek üzere tasarlandığı için yapısına da uygun olarak esas itibariyle din eğitimi ile ilgilenmiyordu. Ancak Sultan II. Abdülhamid döneminde bir önceki dönemin siyasetinden tarihsel ve konjonktürel şartlar çerçevesinde vazgeçilerek ittihad-ı İslâm/İslâmcılık siyaseti takip edilmeye başlanmıştı. Bu dönemde mekteplere imparatorluğun geleceğini kurtarma misyonu yanında, belki bununla da irtibatlı olarak içeriğini ve istikametini siyasî merkezin belirlediği bir İslâm anlayışını

yaymak üzere ‘*tashih-i akâid/inancın düzeltilmesi*’ görevi verilmişti. Tashih-i akâid politikasının sadece gayrisünnî gruplara uygulanan bir Hanefilik propagandası olmadığını, bunun çok daha ötesinde bütün Müslüman tebeayı ilgilendiren, modernleşme süreçleriyle uyumlu bir din ve ahlâk anlayışının hâkim kılınmasına matûf bir endokrinasyon süreci olduğu tesbitini burada bir defa daha tekrarlamak gerekecektir.

Hamidiye döneminde devletin genel politikasında olduğu gibi mektep sisteminde de modernleşme ile ‘dinîleşme’ birlikte götürülmeye gayret edilmiş, aralarında var olan ontolojik ve felsefî mesafe, yer yer zıtlık, bir şekilde kapatılmaya, bu iki değer sistemi telif (uzlaştırma) ve terkip (birleştirme) edilmeye çalışılmıştı. Dönemin yöneticileri ve bürokratları farklı düşünmüş ve uygulamaya çalışmış olsa da, din ile modernleşme arasında kurulmaya çalışılan ve yer yer başarılı olduğu bile iddia edilebilen bu bağdaştırma çabasının bugünden geriye doğru bakıldığında bir *paradoks* ifade ettiği rahatlıkla söylenebilir.

II. Abdülhamid döneminde dinle modernleşme arasında yapılan bu yakınlaştırma faaliyetinin izdüşümünü ulema ve müfredat düzenlemelerinde de görmekteyiz. İlmiye mensuplarının bu dönemde mekteplerde yoğun bir şekilde istihdam edildikleri tesbiti doğrudur ve daha önceki çalışmalarda ortaya konmuştur. Ancak burada bir hususun altını çizmek gerekiyor. Mektep sisteminin inşacı ve taşıyıcı unsuru olarak II. Abdülhamid döneminde istihdam edilen üst düzey bürokratlara baktığımız zaman özellikle hem mektep hem de medrese birikimine sahip kişilerin seçilmiş olduklarını görürüz. Örnek vermek gerekirse bu dönemde uzun süre Maarif nazırlığı yapan Zühdü Paşa (on buçuk yıl), Münif Paşa (sekiz yıl) ve Haşim Paşa (beş yıl) medrese tahsilleri yanında modern mektep eğitimi tahsil

etmiş, modern bürokraside görev almış kişilerdir. Eğitimin planlanması ve işleyişinde en yetkili kurum olan Meclis-i Kebir-i Maarif'in on dokuz yıl başkanlığını yürüten Ali Haydar Efendi ve halefi Süleyman Hulusi Efendi için de aynı şey geçerlidir. Mektep müfredatını belirlemek üzere geçici olarak görevlendirilen komisyonlardaki ilmiye mensuplarının biyografilerine bakıldığında onların da mutlaka mektep sisteminde hocalık, yöneticilik, üyelik gibi görevler alan, mektep sistemini tanıyan ulemadan olduklarını müşahade ederiz. Dolayısıyla burada da bir *paradokstan* bahsetmek mümkündür, İsmail Kara'nın ifadesiyle ulema kendi yerinde (medrese) değil de yabancı bir yerde (mektep) değer ve itibar görüyordu.

Aynı *paradoks* özü itibariyle din dışı bir alan olan mekteplerde din derslerinin okutulması çabasında da karşımıza çıkmaktadır. Burada hatırlanması gereken diğer bir husus din dersi ve kitaplarının kendisine yabancı bir yere yerleştirilmeye çalışılmasıyla birlikte modern düşünce merkezli eğitim sunan diğer derslerle dinî dersler arasında bir irtibatsızlığın, bir boşluğun ortaya çıkmasıydı. Hamidiye döneminde bu boşluk tersten kapatılmaya çalışılmıştı, yani din dersleri modern bilimi dikkate almakla beraber, din dışı derslerin özellikle fen sahasındaki derslerin dini dikkate almadığını ve bunun belki de dönemin *modern bilimin asla dinle çatışmayacağı* inancıyla alakalı bir durum olduğunu söyleyebiliriz.

II. Abdülhamid dönemi mekteplerinde okutulan ders kitaplarına bütüncül olarak bakıldığında bu kitapların geleneksel İslâm anlayışından modern İslâm anlayışına geçiş sürecinde çok ciddi bir merhaleyi teşkil ettiği görülecektir. Tarihî birikimin ve devâsâ ilim-irfan mirasının yükünden kurtulmuş, tasavvufî İslâm anlayışına hemen hiç yer vermeyen, modern süreçlerle uyuşmayan, modern bilim ve aklın kabul edemeyeceği geleneksel unsurları 'bidat ve hurafe' adı altında tasfiye

eden, modern düşünceyle uyumlu, tek tip, dar ve sade bir İslâm arayışının izlerini bu kitaplarda takip etmek mümkündür.

Dinî ve ahlâkî içeriğin Hamidiye dönemi mekteplerine zerk edilmesiyle, bu mekteplerin özü itibariyle 'laik/seküler okullar' olarak tanımlanamayacağı tesbitinin aksine müfredata dâhil edilen dinî içeriğin mahiyeti dikkatle incelendiğinde *ciddi bir değişim ve dönüşüme tâbi tutulmuş bir İslâm*'la karşılaşacağımızın altını bir daha çizmek gerekir. Modernleşme süreçleriyle, seküler düzenle bir şekilde uyuşmuş, uyuşturulmuş İslâm anlayışının ancak laik/seküler bir okul sisteminde mümkün olabileceği burada rahatlıkla söylenebilir.

İstanbul/payitaht merkezli dinî yayıncılığın 1803 senesinde başlayan ve ağır akan hikâyesi hiç şüphesiz II. Abdülhamid dönemi maarif/mektep politikalarıyla büyük bir ivme kazanmıştı. Bu gelişim beraberinde İslâm'ın nesneleşmesi denen meseleyi de akla getirmektedir. Modern temayüllerle şekillenen bir farkındalığın dini işlevsel-faydacı ve amaçsal bir yapıya büründürmesi bir yana nesneleşme hadisesi matbaa kapitalizmi, kutsal dillerin karşısında yerel dillerin yükselişi ve milliyetçilik gibi akımların zuhûr etmesiyle irtibatlı olarak dinin, dinî metinlerin birer meta hâline dönüşmesiyle tebellür edecekti. Bu süreçte dini tebeaya aktarma ayrıcalığını elinde tutan ulema sınıfının merkezî konumunu kaybetmesiyle, tek tek kişilerin dinî metinlere doğrudan/aracısız, kendi yerel dillerinde ulaşabilmesi 'nesneleşme'nin bir diğer vechesidir. Dinî otoritenin sarsılması, dinî alanda bireyselleşme, din dışı sınıfların dinî söylem/metin üretme fırsatına kavuşması ve bunun yaygınlaşması, nihayet dinin kişi ile Allah arasında vicdanî bir alana hapsedilmesi bu süreçler çerçevesinde oluşmuş ve gelişmişti.

Yapısı itibariyle dinle arasında bir mesafe bulunan modern mektep sistemine dinî eğitimin, etkin bir İslâm anlayışının dışarıdan takviye edilme çabası ‘İslâm’ın bir mesele’ hâline gelişine sebebiyet verecekti. Bu noktada dinin/İslâm’ın yeniden yorumlanması gündeme gelecektir. Çalışmamızın ilgili yerinde de ifade edildiği gibi ‘dinin/İslâm’ın yeniden yorumlanması oryantalistik dilin İslâmiyet’in medeniyete/ilerlemeye/bilime engel olduğu tezinin karşısında Müslüman okumuş yazmışların apolojik olarak ortaya attığı “İslâm mâni-i terakki değildir” antitezi ile ortaya çıkmıştı. II. Abdülhamid dönemi mektep siyaseti, icraatı ve materyalleri bu zemindeki iddia ve tezleri (hatta ‘saldırıları’ diyebiliriz) göğüslemek, aksini ispat etmek ve İslâmiyet’in modern süreçlerle uyumlu, Batı merkezli *ilerleme* ve *medeniyet* fikriyle bağdaşan bir din olduğunu göstermek için, yukarıda genişçe ele aldığımız üzere, iki söylem üretmişti: ‘Bilimselci İslâmî Söylem’, ‘Aktivist İslâmî Söylem’. Yani Müslümanların hâlihazırdaki menfî durumlarının aksine İslâm özü itibariyle Batılı mânadaki *medeniyeti*, *ilerlemeyi*, *modern bilimi* tasvip ediyor ve yine Batılı mânasıyla *aktivizmi*, *sa’y u gayreti* emrediyordu.

Bu çalışmanın temel önermesi II. Abdülhamid dönemi mektep sisteminde savunulan İslâm anlayışının modern İslâm yorumu çerçevesinde değerlendirebileceği iddiasıdır. II. Abdülhamid döneminin bu konudaki -eğer varsa- hususî ve önemli yeri, öncesi ve sonrası dönemlerinin derinliğine incelenmesi ile ortaya çıkarılacaktır. Bu cümleden olarak Tanzimat dönemi ile II. Meşrutiyet sonrası dönemin mektep sistemlerindeki İslâm anlayışlarının incelenmesi devamlılıkların ve kırılmaların/sapmaların tesbit edilip tenkit edilmesine zemin hazırlayacak ve bu çaba günümüzde de devam eden İslâm-modernleşme-eğitim eksenli meselelerin ele alınmasına tarihsel bir perspektif kazandıracaktır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

A) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA, İstanbul)

- 1) Dâhiliye Mektubî (DH.MKT.): 68/16, 915/58, 1125/3, 1797/91, 1874/98, 1994/95, 2168/72, 2265/83, 2282/65.
- 2) Evkâf Defterleri (Ev.d): 29994-2.
- 3) İrade Dâhiliye (İ.DH.): 768/62564, 1019/80409, 1022/80620, 1185/92704, 1214/95076, 1306/9.
- 4) İrade Hususî (İ.HUS.): 56/85, 124/14.
- 5) Maarif Mektubî (MF.MKT.): 56/102, 100/56, 160/100, 162/51, 170/85, 176/35, 179/89, 225/62, 228/3, 247/62, 249/2, 312/53, 368/38, 375/8, 380/25, 383/50, 400/22, 422/4, 428/13, 463/51, 665/40, 678/66, 680/49, 730/61, 744/15, 748/46, 927/57, 936/13, 946/75, 1029/59, 1031/25, 1086/16.
- 6) Meclis-i Vükelâ (MV.): 75/71.
- 7) Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.): 5/127, 32/37, 39/7, 72/17, 81/44, 84/47.
- 8) Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y.MTV.): 25/52.
- 9) Yıldız Perakende Evrakı Elçilik ve Şebenderlik Tahrirâtı (Y.PRK.EŞA.): 13/75.
- 10) Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.MF.): 4/54.
- 11) Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzâtı (Y. PRK.MŞ.): 6/88.
- 12) Yıldız Sadaret Resmî Maruzât Evrakı (Y.A.RES): 100/13, 105/13, 112/59.

II. Salnâmeler ve Süreli Yayınlar

- 1) *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*: 40. Defa (1302), 41. Defa (1303), 42. Defa (1304), 45. Defa (1307), 51. Defa (1313), 60. Defa (1322), 61. Defa (1323), 62. Defa (1324), 63. Defa (1325), 64. Defa (1326), 65. Defa (1326 [Rumî]).
- 2) *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye*: 1. Sene (1316), 2. Sene (1317), 3. Sene (1318), 4. Sene (1319), 6. Sene (1321).
- 3) *el-Menâr*: c. II, S. 19 (14 Rebiülevvel 1317).
- 4) *Takvim-i Vekâyi*: Def'a 218 (13 Şubat 1307).
- 5) *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*: 8. Sene, S. 47 (1 Kanunievvel 1333).

III. Talimatnâmeler

Dersaadet Mekâtib-i İbtidaiyesi için Talimât-ı Mahsusadır, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1309.

Kütüb ve Resâil Cedveli Numero 10, Maarif-i Umûmiye Nezareti Meclis-i Maarif, Yedi ve Beş Senelik Mekâtib-i İdadiye Müfredat Programına Muvâfık ve Hükümü Bir Seneye Şâmindir, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1325.

Leylî ve Neharî Umûm Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiye'ye Mahsus olarak Maarif Nezaret-i Celilesince Mukaddemâ Tanzim ve bu defa Tadil u Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır, Daru'l-Hilafeti'l-Aliye, Matbaa-i Âmire, 1315.

Leylî ve Neharî Umûm Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiye'ye Mahsus olarak Maarif Nezaret-i Celilesince Mukaddemâ Tanzim ve bu defa Tadil u Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır, Dersaadet, Asır Matbaası, 1318.

Mir'ât-ı Feyz-i Hamidî Mektebi, İkinci Sene, 1322-1323 Sene-i Tedrîsiyesi, İstanbul,
Cihan Matbaası, 1323.

IV. Ders Kitapları

[Ahmed Cevdet Paşa], *Malumât-ı Nâfia*, [İstanbul], [Matbaa-i Âmire], 1291.

[Mehmed Zihni], *Hanımlar İlmihali*, 3. bs., İstanbul, Bâbîâlî Caddesi'nde 38
Numaralı Matbaa, 1318.

[-----], *Kızlar Hocası*, 3. bs., [İstanbul], Daru't-Tıbaati'l-Âmire, 1319.

[Sadık Rifat Paşa], *Risale-i Ahlâk* [İstanbul], Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, 1308.

Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul, Daru't-Tıbaati'l-Âmire, 1316.

Ahlâk, 6. bs., İstanbul, Karabet Matbaası, 1323.

Ahmed Cevdet, *Eser-i Ahd-i Hamidî*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1312.

Ahmed Ziyaüddin, *Vesîletü'n-Necât*, 4. bs., İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası,
1319.

Ali İrfan, *Rehber-i Ahlâk*, İstanbul, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası,
1317.

Ali Nazîma, *İdman İkinci Lâhika Akâid-i İslâmiye'den Mekâtib-i İbtidaiyeye Mahsus
İlmihal*, 3. bs., İstanbul, y.y., 1313.

-----, *İdman Üçüncü Lâhika Akâid-i İslâmiye'den İlmihal-i Kebîr*, 3. bs., İstanbul,
Eski Zabtiye Caddesi'nde 61 Numaralı Matbaa, 1316.

-----, *Oku yahud Yeni Risale-i Ahlâk ve Vezâif-i Etfâl*, 5. bs., İstanbul, Kasbar
Matbaası, 1316.

Ali Nazîma, *Talim-i Vildan – Durûs-ı Ahlâkiye*, 2. Kitap, İstanbul, Tefeyyüz Kitabhaneşi, 1323.

-----, *Talim-i Vildan – Kıraat-ı Ahlâkiye ve Sıhhiye*, 1. Kitap, Dersaadet, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323.

-----, *Tertib-i Cedid İlaveli Risale-i Ahlâk*, İstanbul, Kasbar Matbaası, 1312.

Ali Rıza, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1318.

-----, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk*, 1. Kısım, İstanbul, Karabet Matbaası, 1316.

-----, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk*, 2. Kısım, İstanbul, Karabet Matbaası, 1322.

-----, *Kızlara Mahsus Kıraat Kitabı – Durûs-ı Eşya ve Malumât-ı Müfide*, 3. Sene, 2. bs., İstanbul, Karabet Matbaası, 1315.

-----, *Kızlara Mahsus Malumât-ı Nâfia (Durûs-ı Eşya)*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1315-1316, 6 cilt.

Ayşe Sıdika, *Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri*, İstanbul, Alem Matbaası, 1313.

Cemaleddin Efendi, *Hulasa-i İlm-i Kelâm*, [İstanbul], Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Litoğrafya Destgâhı, 1314.

Esad Efendi, *Musahhah Dürr-i Yektâ*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1316.

-----, *Şerh-i Dürri Yektâ*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1309.

es-Seyyid Ahmed Zühdü, *el-Mecmuatü'z-Zühdiye fi'l-Ahkâmi'd-Diniye*, Cüz-i Evvel, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1311.

-----, *el-Mecmuatü'z-Zühdiye fi'l-Ahkâmi'd-Diniye*, Cüz-i Sâni (Kısım-ı Evvel), İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1313.

es-Seyyid Ahmed Zühdü, *el-Mecmuatü'z-Zühdiye fi'l-Ahkâmi'd-Diniye*, Cüz-i Sâni
(Kısm-ı Sâni), İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1314.

Etfâl-i Zükûr için İkinci İlmihal, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1316.

Faik Reşad – İbrahim Aşkî, *İdadiye Kısmı Dördüncü Seneye Mahsus Kiraat*,
İstanbul, Karabet Matbaası, 1314.

Hüseyin Remzi, *İlm-i Nebatât*, 2. tab'ı, Dersaadet, Matbaa-i Âmire, 1320.

İbrahim Halet, *Mebde-i Kitabet*, y.y., 1300.

Kiraat, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1318.

Mahmud Mesud, *Usûl-i Akâid-i İslâmiye'den İlmihal-i Kebîr*, İstanbul, Bâbiâlî
Caddesi'nde 25 Numaralı Matbaa, 1312.

-----, *Usûl-i Akâid-i İslâmiye'den Mebâdî-i İlmihal*, İstanbul, Bâbiâlî Caddesi'nde
38 Numaralı Matbaa, 1320.

-----, *Usûl-i Akâid-i İslâmiye'den Muhtasar İlmihal*, İstanbul, Bâbiâlî Caddesi'nde
25 Numaralı Matbaa, 1313.

Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâidü'l-În'âm fi Berahîn Akâidi'l-İslâm*, İstanbul,
Sahafiye-i Osmaniye Şirketi'nin 87 Numaralı Matbaası, ts..

-----, *Tefsir-i Sûre-i Yasîn*, [İstanbul], Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Destgâhı, 1314.

-----, *Telhîsu'l-Kelâm fi Berahîn Akâidi'l-İslâm*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası,
1322.

Mazhar, *Misbâhu'l-Felâh – Mufasssal İlmihal*, İstanbul, Alem Matbaası-Ahmed İhsan
ve Şürekâsı, 1312.

Mehmed Âsaf, *Zübde-i Akâid-i Diniye*, 2. bs., Edirne, Matbaa-i Vilayet-i Edirne, 1304.

Mehmed Refik, *Nazarî ve Amelî Nev Usûl Talim-i Kiraat ve İmlâ-yı Osmanî*, 1. Kısım, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303.

Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1318.

Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1316.

-----, *Nimet-i İslâm – Kitabu'l-Hac ve's-Sayd ve'z-Zebâih ve'l-Edhiye*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322.

-----, *Nimet-i İslâm – Kitabu's-Salât*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322.

-----, *Nimet-i İslâm – Kitabu's-Savm*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322.

-----, *Nimet-i İslâm – Kitabu't-Tahâre*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1320.

-----, *Nimet-i İslâm – Kitabu'z-Zekât*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322.

-----, *Nimet-i İslâm – Münâkehât ve Müfârekât*, [İstanbul], Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1324.

Muhtasar İlmihal, İstanbul, y.y., 1317.

Mustafa Âsım, *Akâid Dersleri*, İstanbul, Hilal Matbaası, 1324.

Mustafa Bey, *Mufasssal İlmihal*, İstanbul, Bâbiâlî Caddesi'nde 25 Numaralı Matbaa, 1310.

-----, *Mûlahhas İlmihal*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1310.

-----, *Telhîsu'l-Mûlahhas İlmihal*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1310.

Mustafa Hami Paşa, *Musahhah Vezâif-i Etfâl*, İstanbul, Kasbar Matbaası, 1320.

Osman Senayî, *Nümûne-i Kitabet-i Osmaniye*, Kostantiniye, Bâbîâlî Caddesi'nde 34
Numerolu Matbaa, 1312.

Rehnümâ-yı Ahlâk, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1315.

Reşad – İbrahim, *İdadiye Beşinci Seneye Mahsus Kiraat*, İstanbul, Karabet Matbaası,
1313.

Rifat, *Malumât-ı Müfîde*, İstanbul, Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1321.

Salih Zeki, *Muhtasar Hikmet-i Tabîye*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1312.

Sırrî-i Giridî, *Nakdü'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*, [2. bs.], İstanbul, Mekteb-i Sanayi
Matbaası, 1310.

Süleyman Âşir, *Tuhfetü'l-Etfâl*, İstanbul, Süleyman Efendi Matbaası, 1306.

Süleyman Paşa, *İlmihal*, Hanya, Mekâtib-i İslâmiye Matbaası, 1302.

-----, *İlmihal-i Kebîr*, 2. bs., İstanbul, Mihrân Matbaası, 1297.

Şerh-i Akâid, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1317.

Yağlıkçızâde Ahmed Rifat, *Bergüzâr-ı Ahlâk*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1315.

Zükûr Rüşdiye Mekâtibine Mahsus Birinci İlmihal, y.y., 1318.

V. Kitap, Makale ve Tezler

[Mizancı Murad], *Devr-i Hamidî Âsârı*, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1308.

Abdullah Salahî, *Elli Dört Farz Şerhi*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1260.

Acun, Fatma, “Dipnotun Serüveni”, *Ötekilerin Peşinde – Ahmet Yaşar Ocak'a
Armağan*, haz. Mehmet Öz – Fatih Yeşil, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015.

Akyıldız, Ali, “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti”, *DİA*, c. XXVII (2003).

-----, “Sâdık Rifat Paşa”, *DİA*, c. XXXV (2008).

-----, “Subhi Paşa”, *DİA*, c. XXXVII (2009).

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi – M.Ö. 1000-M.S. 2011*, 20. bs., Ankara, Pegem Akademi, 2011.

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996, c. I, III, IV.

Ali İrfan Eğribozî, *Şiven Yahud Hatırât-ı Şebâbım*, İzmir, Ahenk Matbaası, 1315.

Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, 3. bs., Beyrut, Daru'l-Fikr, 2010, c. IV.

Alkan, Mehmet Ö., “İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, der. Kemal H. Karpat, çev. Sönmez Taner, 2. bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler – Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, 6. bs., İstanbul, Metis Yayınları, 2011.

Arpaguş, Hatice K., “Bir Telif Türü Olarak İlmihal -Tarihî Geçmişi ve Fonksiyonu”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 22 (2002/1).

-----, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, 2. bs., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006.

Arslan, Ahmet Turan, “Vasiyetnâme”, *DİA*, c. XLII (2012).

Arslan, Ahmet Turan, *Son Devir Osmanlı Alimlerinden Mehmed Zihni Efendi – Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri*, İstanbul, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.

Aydın, M. Akif, “Ali Haydar Efendi, Büyük”, *DİA*, c. II (1989).

Aydüz, Salim, “Ahmed Tahir”, *YYOA*, c. I.

-----, “Salih Efendi”, *YYOA*, c. II.

Bal, Mehmet Akif, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Meşhurların Okul Anıları 1870-1940*, İstanbul, Özgü Yay., 2003.

Baykara, Tuncer, “‘Civilisation’ ve Osmanlı Devleti”, *Osmanlılar'da Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Genişletilmiş 2. bs., İzmir, Akademi Kitabevi, 1999.

-----, “Bir Kelime-Istılah ve Zihniyet Olarak ‘Medeniyet’in Türkiye’ye Girişi”, *Osmanlılar'da Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Genişletilmiş 2. bs., İzmir, Akademi Kitabevi, 1999.

Bayraktar, Duhter, “Süleyman Paşa”, *YYOA*, c. II.

Baysal, Jale, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar (1729-1875)*, Genişletilmiş, Gözden Geçirilmiş 2. bs., haz. Hasan S. Keseroğlu – İlkin Mengülerek, İstanbul, Hiperlink Yayınları, 2010.

Berkey, Jonathan P., *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali – İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, çev. İsmail Eriş, İstanbul, Klasik Yayınları, 2009.

Beydilli, Kemal, “Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun”, *DİA*, c. XXXI (2006).

-----, “Süleyman Hüsnü Paşa”, *DİA*, c. XXXVIII (2010).

Beydilli, Kemal, *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1997.

-----, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1995.

Bilici, Faruk, “Renan, Ernest”, *DİA*, c. XXXIV (2007).

Birişik, Abdülhamit, “Sırrî-i Giridî”, *YYOA*, c. II.

Birinci, Ali, “‘Birgivî Risâlesi’: İlk Dinî Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı?”, *Tarih Yolunda – Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2001.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333, c. I, II.

Buzpınar, Tufan, “II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı: 1872-1882” , *Hilafet Risâleleri – II. Abdülhamit Devri*, haz. İsmail Kara, İstanbul, Klasik Yayınları, 2002, c. I.

Cebeci, Lütfullah, “Mefâtihu’l-Gayb”, *DİA*, c. XXVIII (2003).

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 5. bs., İstanbul, Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.

Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, haz. Cavid Baysun, 3. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Chartier, Roger, *Yeniden Geçmiş – Tarih, Yazılı Kültür, Toplum*, çev. Lale Arslan, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1998.

Cici, Recep, “İmamzâde Esad Efendi”, *DİA*, c. XXII (2000).

-----, “İmamzâde, Muhammed b. Ebû Bekir”, *DİA*, c. XXII (2000).

Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar*, Bursa, Arasta Yayınları, 2001.

Cündioğlu, Düccane, “Ernest Renan ve ‘Reddiyeler’ Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, *Divan*, 1996/2, s. 1-94.

-----, “Hikmet Mü’minin Yitiği midir?”, *Yeni Şafak*, 23 Aralık 1998.

Çağrııcı, Mustafa, “İhyâü Ulûmi’ d-Din”, *DİA*, c. XXII (2000).

-----, “Tehzîbü’l-Ahlâk”, *DİA*, c. XL (2011).

-----, *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, 4. bs., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006.

Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, Mars Matbaası, 1968-1969, c. I, II, III.

Çetin, Atilla, “Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11 (1983).

Çınar, Ali Osman, *es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc’in Sevânihü’l-Levâiyih’i ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1992

Demirci, Osman, *Osmanlı Medreselerinde Kelâm Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2012.

Deringil, Selim, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Dış İlişkilerinde ‘İmaj’ Saplantısı”, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri – Bildiriler*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1994.

Deringil, Selim, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Geleneğin İcadı’, ‘Muhayyel Cemaat’ (‘Tasarlanmış Topluluk’) ve Pan-İslâmizm”, *Simgeden Millete II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, 2. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

-----, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Dığıroğlu, Filiz, “II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dini Neşriyat”, *Doğumunun 174. Yılında Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu’nda Sunulan Tebliğ*, 22-25 Eylül 2016, İstanbul.

-----, “II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-I”, *History Studies*, c. IX, S. 1 (March 2017).

Dilbaz, Mahmut, “Modern İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinde İstanbul-Mısır Etkileşimi: İbnü’l-Annâbî-Esad Efendi Örneği”, *Muhafazakâr Düşünce* (‘Modern İslam Düşüncesi’ Özel Sayısı), S. 47 (Ocak-Nisan 2016).

-----, *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafası – Es ‘ad Efendi’nin Şerhli es-Sa ‘yü’l-Mahmûd Tercümesi*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014.

Doğan, Recai, *İslâmcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, Ankara, 1999.

Durmuş, İsmail, “İstişâd”, *DİA*, c. XXII (2001).

Eickelman, Dale F. – James Piscatori, *Muslim Politics*, New Jersey, Princeton University Press, 1996.

Erdoğdu, Ali, “Seydişehir”, *DİA*, c. XXXVII (2009).

Erdoğdu, Teyfur, *Maârif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, 1995, c. I-II.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, c. I-II.

Fazlıoğlu, İhsan, “Osmanlı Düşünce Geleneğinde ‘Siyasî Metin’ Olarak Kelâm Kitapları”, *TALİD*, S. 2 (2003).

Fazlıoğlu, Şükran, “Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitim Dergisi*, c. I, S. 1 (Ocak 2003).

-----, “Ta‘lîm ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Müfredatı”, *Dîvân İlmî Araştırmalar*, S. 18 (2005/1).

Fethi en-Neklavî, “Kasım Emin”, *DİA*, c. XXIV (2001).

Fortna, Benjamin C., *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, çev. Mehmet Beşikçi, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.

-----, “Education and Autobiography at the End of the Ottoman Empire”, *Die Welt des Islams*, c. XLI, S. I (March 2001) [Türkçe tercümesi: “Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonunda Eğitim ve Otobiyografi”, çev. Aytaç Yıldız-Mustafa Gündüz, *Doğu Batı*, S. 53 (Mayıs-Haziran-Temmuz 2010)].

-----, “Islamic Morality in Late Ottoman ‘Secular’ Schools”, *IJMES*, S. 32 (2000) [Türkçe tercümesi: “Son Dönem Osmanlı ‘Seküler’ Devlet Okullarında İslâm Ahlâkı”, çev. Yunus Doğan, *Osmanlı Eğitim Mirası – Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2013].

Fortna, Benjamin C., *Imperial Classroom – Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, New York, Oxford University Press, 2002 [Türkçe tercümesi: *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Siral, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005].

Frierson, Elizabeth Brown, *Unimagined Communities: State, Press, and Gender in the Hamidian Era*, Doktora Tezi, Princeton University, Department of Near Eastern Studies, 1996.

Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.

Gökkır, Necmettin, *Tanzimattan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, İstanbul, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Görgün, Hilal, “el-Urvetü'l-Vüskâ”, *DİA*, c. XLII (2012).

Görgün, Tahsin, “‘Dinin Yeniden Yorumlanması’ Meselesi Üzerine”, *İlâhî Sözün Gücü – Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur’ân*, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2003.

-----, “Hasan-ı Basrî (Fıkıh İlmindeki Yeri)”, *DİA*, c. XVI (1997).

-----, “Osmanlı İstanbul’unda Düşünce Hayatı: Bazı Temel Meseleler”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. ve İsam Yayınları, 2015, c. IX (Eğitim, Bilim ve Teknoloji).

-----, *İlâhî Sözün Gücü – Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur’ân*, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2003.

- Gövsâ, İ. Alâettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, [İstanbul], Yedigün Neşriyatı, ts..
- Güçtekin, Nuri, *İstanbul'daki Husûsi Mektepler (1873-1922)*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015.
- Gündoğdu, Cihangir-Vural Genç, *Dersim'de Osmanlı Siyaseti – İzâle-i Vahşet, Tashîh-i İtikâd ve Tasfiye-i Ezhân 1880-1913*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013.
- Gündüz, Mustafa, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar”, *TALİD*, c. VI, S. 12 (2008).
- Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Beyrut, Mektebu'l-Matbuâtî'l-İslâmiye, Haleb (Beyrut), ts., c. II.
- Halaçoğlu, Yusuf-M. Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, *DİA*, c. VII (1993).
- Hanioglu, Şükrü, “Batılılaşma (Giriş)”, *DİA*, c. V (1992).
- , *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, [1981].
- Haşîye alâ Şerhi'l-Akâid*, İstanbul, Matbaa-i Takvim-i Vekâyî, 1249.
- Haşîye alâ Şerhi'l-Akâid lil-Fadîli'l-İsâm*, İstanbul, Dâru't-Tıbbâati'l-Âmire, 1276.
- Hatiboğlu, Mehmed Said, *Hilafetin Kureşliliği – İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik*, Ankara, Kitâbiyât Yayınları, 2005.
- Herrera, Linda, “Education, Islam, and Modernity: Beyond Westernization and Centralization”, *Comparative Education Review*, c. XLVIII, S. 3 (August 2004).
- Hızlı, Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler Ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVII, S. 1 (2008).

Hobsbawm, Eric-Terence Ranger (der.), *Geleneğin İcadı*, çev. M. Murat Şahin, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006.

Işın, Ekrem, “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, c. II.

İhsanoğlu, Ekmeleddin– Hatice Aynur, “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 22 (2003).

İpşirli, Mehmet – Kemal Beydilli, “İbrahim Efendi, Haydarîzâde”, *DİA*, c. XXI (2000).

İpşirli, Mehmet, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, c. XXVIII (2003), s. 328.

İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhu’l-Beyan fi Tefsiri’l-Kur’ân*, 2. bs., Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiye, 2009, c. VII.

İsmail Hakkı Efendi [Bursevî], *Rûhu’l-Beyan*, [Bulak], 1287, c. VI.

Kahraman, Alim, “Nazima”, *DİA*, c. XXXII (2006).

Kandemir, M. Yaşar, “Nevevi”, *DİA*, c. XXXIII (2007).

-----, “Kırk Hadis”, *DİA*, c. XXV (2002).

Kara, İsmail ile Röportaj, “İslâm Dünyasında Modernleşme Aynı Zamanda Bir Şekilde Dinîleşmedir”, Röportaj: Hafsa Fidan, *Diyanet Dergisi*, s. 160 (2004).

Kara, İsmail ile Röportaj, “İslâm Tarihinden Koparılamaz”, Röportaj: Bilâl Değirmenci ve dğr., *Vaha Çöle İnat*, S. 3 (Bahar 2006).

Kara, İsmail, “‘İslâm’da Ruhbanlık Yoktur’ Söylemi Etrafında Dinî Otorite ve Ulemâ Üzerine Birkaç Not”, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 21 (2001/2).

- Kara, İsmail, “Âkif’in ‘Aktif’ Din ve Ahlak Anlayışı”, *Mehmed Âkif Ersoy*, ed. M. İsmet Uzun, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.
- , “Bir Oryentalist, Bir Kadı ve Kaybettiğimiz Bir Dünya”, *Amel Defteri*, Gözden Geçirilmiş 2. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2015.
- , “Birkaç Sonuç, Birkaç Değerlendirme”, *Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, c. II.
- , “Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?”, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003.
- , “Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003.
- , “Diyanet Vakfı’nın Maarif Raporu ve Tevhid-i Tedrisat”, *Şeyhendifinin Rüyasındaki Türkiye*, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2002.
- , “Gazete Ne Yazar, Kitap Ne Söyler?”, *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe*, Genişletilmiş 2. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2017.
- , “Hacı Süleyman’ın Hatıraları ve Evrakı Arasında Bir Cevalân”, *Rize Defteri*, ed. İsmail Kara, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013, c. II.
- , “Halife mi, Sultan mı, İmparator mu?”, *Derin Tarih*, S. 11 (Şubat 2013).
- , “Halife, Sultan, İmparator – II. Abdülhamit Devrinde Din ve Siyaset Meselelerine Dair Birkaç Not”, *Ötekilerin Peşinde – Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, haz. Mehmet Öz-Fatih Yeşil, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015.

- Kara, İsmail, “Halkın ‘Muteber’ Kitapları”, *Amel Defteri*, Genişletilmiş 2. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2015.
- , “Hilafeti ve İslâmı Kurtarmaktan ‘Kendimiz’i Kurtarmaya”, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2008, c. I.
- , “İslâmcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri”, *Cumhuriyet Döneminde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2008, c. I.
- , “İsmail Hakkı (Manastırlı)”, *YYOA*, c. I.
- , “Mızraklı İlmihal’den Ne İstiyorlardı?”, *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye*, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2002.
- , “Mızraklı İlmihal”, *Amel Defteri*, Genişletilmiş 2. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2015.
- , “Modernleşme Dönemi Türkiye’sinde ‘Ulûm, Fünûn’ ve ‘Sanat’ Kavramlarının Algılanışı”, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003.
- , “Muhaliplerini de Maaşa Bağla”, *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe*, Genişletilmiş 2. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2017.
- , “Müminin Yitik Malı”, *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye*, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2002.
- , “Ortak Kitaplar, Ortak Değerler, Ortak Hayatlar”, *Amel Defteri*, Genişletilmiş 2. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2015.

- Kara, İsmail, “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”,
Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi - Sempozyum Tebliğleri, ed.
İsmail Kara-Asım Öz, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2013.
- , “Üç Devir, Üç Hamdi Efendi”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. LI, S. 3 (2015).
- , *Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul, Dergâh
Yayınları, 2008, c. I-II.
- , *Hilafet Risâleleri – II. Abdülhamit Devri*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2002, c.
I-II.
- , *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz – Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*,
İstanbul, Dergâh Yayınları, 2011.
- , *İslamcuların Siyasî Görüşleri 1 – Hilafet ve Meşrutiyet*, Genişletilmiş 3. bs.,
İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014.
- , *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, İlaveli 3. bs., İstanbul, Kitabevi Yayınları,
1997, c. I.
- Kara, İsmail-Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri –
Hatıralar-Yorumlar-Tetikler*, 2. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal, *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye’de İlim ve İlimiyeye
Dâir Bir Eser – Kevâkib-i Seb’a Risâlesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu
Yayınları, 2015.
- Karatay, Zafer, “Bahçesaray”, *DİA*, c. IV (1991).
- Kaya, Mahmut, “Esîr”, *DİA*, c. XI (1995), s. 390.

Kazancı, Abdullah, *Ayşe Sıdıka Hanım'ın "Usûl-i Talîm ve Terbiye Dersleri" Adlı Eseri Çerçevesinde Ahlâk Öğretimi İlkeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Kılıç, Hulusi, "Mehmed Zihni Efendi", *DİA*, c. XXVIII (2003).

Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î*, haz. Mustafa Koç, 3. bs., İstanbul, Klasik Yayınları, 2015.

Kırımlı, Hakan, "Gaspıralı İsmail Bey", *DİA*, c. XIII (1996).

-----, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

Kırmızı, Abdulhamit, "Abdülhamid'in Vilayetleri ve Valileri", *Devr-i Hamid – Sultan II. Abdülhamid*, ed. M. Metin Hülagü – Şakir Batmaz – Gülbadi Alan, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, c. I.

Kızılkaya, Necmettin, "Fikhî Bir Kavram Olarak Tekbir", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 11 (2008).

Kiraz, Celil, *Kur'an'da Ahlâk İlkeleri*, Bursa, Emin Yayınları, 2007.

Koca, Ferhat, "el-Muhtasar", *DİA*, c. XXXI (2006).

Kocamanoğlu, Emine, *Ayşe Sıdıka'nın "Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri" Kitabının Eğitim Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 3. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Kuneralp, Sinan, "Mehmed Sadık Rıfat Paşa", *YYOA*, c. II.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) – Prosopografik Rehber*, 2. bs., İstanbul, İsis Yayınları, 2003.

Kurnaz, Cemal, “Sırrı Paşa”, *DİA*, c. XXXVII (2009).

Küçük, Cevdet, “Abdülhamid II”, *DİA*, c. I (1988).

Küçük, Raşit, “Abdullah b. Mübarek”, *DİA*, c. I (1988).

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, 8. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Mahmud Cevat İbnü'ş Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, haz. Taceddin Kayaoğlu, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2001.

Mahmud Mesud, *Elli Dört Farz*, İstanbul, Bâbiâli Caddesi'nde 25 Numaralı Matbaa, 1313.

Mardin, Ebul'ula, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Mardin, Ebülûla – İsmet Sungurbey, *Huzur Dersleri*, İstanbul, Hukuk Fakültesi Yayınları, 1966, c. II-III.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 18. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.

Mehmed Celal, *Almanya'daki İhtisâsâtım*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1917.

Mehmed Hâşim, *Zübde-i Akâid-i İslâmiye*, İstanbul, 1319.

Mehmed Ziver, *Tecrübe-i Kalem yahud Anibal*, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1303.

- Mısraklı İlmihal*, haz. İsmail Kara, 5. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2001.
- Moreau, Odile, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askerî “Yeni Düzen”in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, çev. Işık Ergüden, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Muhammed eş-Şeybanî, *Kitabu’l-Kesb*, Halep, Mektebu’l-Matbuâtî’l-İslâmiye, 1997.
- Namık Kemal, *Renan Müdafaaanâmesi*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1327.
- Namlı, Ali, “Rûhu’l-Beyân”, *DİA*, c. XXXV (2005).
- , “İsmâil Hakkı Bursevî”, *DİA*, c. XXIII (2001).
- Ogier Ghiselin de Busbecg, *Türkiye’yi Böyle Gördüm*, haz. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, ts..
- Okay, Cüneyd, “Eski Harfli Çocuk Dergileri”, *TALİD*, c. IV, S. 7 (2006).
- Ong, Walter J., *Sözlü ve Yazılı Kültür – Sözüün Teknolojileşmesi*, çev. Sema Postacıoğlu Banon, 5. bs., İstanbul, Metis Yayınları, 2014.
- Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, haz. E. İhsanoğlu – R. Şeşen – M. S. Bekar – G. Gündüz, İstanbul, IRCICA Yayınları, 2004, c. I.
- Ozil, Ayşe, “Ali Yaycıoğlu ile Yeni Kitabı Üzerine Söyleşi”, *Toplumsal Tarih*, S. 270 (Haziran 2016).
- Öğün, Süleyman Seyfi, “Teatral Bir Tartışma Konusu Olarak Eğitim”, *Yeni Şafak*, 10 Ekim 2016.
- Öz, Mustafa, “el-Vasıyye”, *DİA*, c. XLII (2012).
- Özcan, Abdülkadir, “Abdurrahman Şeref”, *DİA*, c. I (1988).

Özcan, Abdülkadir, “Ahmed Rifat Efendi”, *DİA*, c. II (1989).

Özcan, Azmi, “Hilâfet (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, c. XVII (1998).

-----, “İngiltere’de Hilafet Tartışmaları 1873-1909”, *Hilafet Risâleleri – II. Abdülhamit Devri*, haz. İsmail Kara, İstanbul, Klasik Yayınları, 2002, c. I.

Özcan, Tahsin, “Mustafa Asım Efendi (Yörük)”, *YYOA*, c. II.

Özdiñç, Rıdvan, *Akıl İrade Hürriyet – Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013.

Özen, Şükrü, “Teftazanî”, *DİA*, c. XL (2011).

Özerveranlı, M. Sait, “el-Emâlî”, *DİA*, c. XI (1995).

-----, *Kelâmda Yenilik Arayışları 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başı*, 2. bs., İstanbul, İsam Yayınları, 2008.

Özşenel, Mehmet, “Hikmet Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, *Dîvân İlmî Araştırmalar*, 1996/2.

Öztürk, Cemil, “Dârümuallimât”, *DİA*, c. VIII (1993).

-----, “Dârümuallimîn”, *DİA*, c. VIII (1993).

Pakalın, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Ankara, TTK Yayınları, 2008, c. II, IV, VII, IX, X, XI, XIII, XV, XVI, XVII, XIX.

Renan, *Nutuklar ve Konferanslar (Discours et Conférences)*, Ankara, Sakarya Basımevi, 1946.

Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir’ât-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, haz. Aykut Kazancıgil, İstanbul, Özel Yayınlar, 1991, c. I-II.

Rifat, *Delâilü'l-Îkân fî Beyâni Kavâidi'l-Îman*, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1316.

Risale-i Birgivi, İstanbul, 1292.

Sabev, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2006.

Sakaoğlu, Necdet, “Dünden Bugüne Eğitim Tarihi Kronolojisi (1332-2000)”, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, 2. bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

-----, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü – Kavramlar, Kurumlar, Olaylar*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2017.

Seyyid Cafer Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2007.

Sınar, Alev, “Türkiye’de Çocuk Edebiyatı Çalışmaları”, *TALİD*, c. IV, S. 7 (2006).

Sırrî, *Şerh-i Akâid Tercümesi*, Rusçuk, Tuna Vilayeti Matbaası, 1292, c. II.

Somel, Selçuk Akşin, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncılık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 2. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

-----, “Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi”, *Kebikeç*, S. 10 (2000).

-----, *Osmanlı İmparatorluğu Ansiklopedisi*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, Alfa Yayınları, 2014.

- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Suyûtî, *el-Camiu's-Sağır*, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1990.
- Süleyman Sırrı, *İlm-i Kelâm'dan Kenzü'l-Akâid nâm Risale-i Nefîse*, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1315.
- Sünen-i Ebî Davud ve Tercemesi*, çev. İbrahim Koçaşlı, İstanbul, Erkam Yayınları, 2008, c. IV.
- Şeker, Fatih M., *Osmanlı Entelektüel Geleneği*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013.
- Şeker, Şemseddin – İsmail Kara, *Bir İnsan Bir Devir – İbnülemin Mahmud Kemal'in Hutûtu Meşahir Defteri*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010.
- Şeker, Şemsettin, *Ders İle Sohbet Arasında On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2013.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1317 (İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2016).
- Şen, Adil, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Turan, Şeyma, *Osmanlılarda İlk Modern Psikoloji Kitapları: (1869-1900)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Uçman, Abdullah, "Rıza Tevfik Bölükbaşı", *DİA*, c. XXXV (2008).
- Uğur, Mücteba, "el-Câmiu's-Sagir", *DİA*, c. VII (1993).

Uluçay, Çağatay-Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu (Yük. Mühendis ve Yük. Mimar Yetiştiren Müesseselerin Tarihi)*, İstanbul, Berksoy Matbaası, 1958.

Uludağ, Süleyman, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, c. XVI (1997).

-----, “Riyâzet”, *DİA*, c. XXXV (2008).

-----, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 1991.

Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1964.

Unat, Yavuz, “Sâlih Zeki”, *DİA*, c. XXXVI (2009).

Uzun, Mustafa, “Mecmua”, *DİA*, c. XXVIII (2003).

Ünal, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907) – Programlar, Ders İçerikleri, İstatistikler*, Ankara, Gazi Kitabevi Yayınları, 2008.

-----, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, Ankara, TTK Yayınları, 2008.

Ürkmez, Ahmet, “Hadis-Ahlâk İlişkisinin Literatürdeki Yansımaları (Hadis Mecmualarının Ahlâk Bölümleri ve Müstakil Eserler Üzerine Bir İnceleme)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25 (2008).

Yahya Kemal, *Çocukluğum Gençliğim Siyâsî ve Edebî Hatıralarım*, 4. bs., İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1999.

Yardım, Ali, *Şihâbü'l-Ahbâr Tercümesi*, İstanbul, Damla Yayınevi, 1999.

Yardım, Mehmet Nuri, *Edebiyatçılarımızın Çocukluk Hatıraları*, 8. bs., İstanbul, Nesil Yay., 2010.

Yaşaroğlu, Kamil, “Mehmed Zihni Efendi”, *YYOA*, c. II.

Yaşaroğlu, Kamil, “Mızraklı İlmihal”, *DİA*, c. XXX (2005).

Yavuz, Hulusi, “Sadriâzam Lütü Paşa ve Osmanlı Hilâfeti”, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, İstanbul, İz Yayınları, 1991, s. 73-110.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Akâidü’n-Neseî”, *DİA*, c. II (1989).

Yazıcıoğlu, Mustafa Said, “el-Kasîdetü’n-Nûniyye”, *DİA*, c. XXIV (2001).

-----, “Hızır Bey”, *DİA*, c. XVII (1998).

Yazır, M. Hamdi, *Hak Din Kur’ân Dili*, [İstanbul], Eser Neşriyat, 1979, c. VII.

Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009.

Yılmaz, Ziya, “Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizâde”, *DİA*, c. XI (1995).

Yurdagür, Metin, “Harûfî, Abdüllatif”, *DİA*, c. XVI (1997).

Zengin, Zeki Salih, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2009.

-----, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004.

ÖZET

Bu çalışma İslâm-modernite ilişkisine eğitim özelinde katkı sağlamayı amaçlamaktadır. II. Abdülhamid döneminde mektepler aracılığı ile yerleştirilmeye çalışılan İslâm anlayışının modern İslâm yorumları çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini iddia eden araştırmamız giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş konunun teorik çerçevesinin kurulmasına, konuyla alakalı yapılmış çalışmaların değerlendirilmesine, çalışmanın peşinde olduğu sorulara, tezin sınırlarının çizilmesine ve bölümlerin tanıtımına hasredilmiştir. Birinci bölümde, mektepleşme süreci ana mantığı, gelişim seyri, II. Abdülhamid dönemindeki konumu, bu dönemde uygulanan ve ‘tashih-i akâid’ isimiyle zikredilen siyasetle ilişkisi, mektep sistemini inşa eden unsurlar ve müfredat düzenlemeleri çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır. İkinci bölüm Hamidiye dönemi mekteplerinde okutulan din ve ahlâk dersi kitaplarının tasvir, tahlil ve tenkidine ayrılmıştır. Son bölümde ise İslâm-modernleşme ilişkisi mektep sistemi merkezli ele alınmıştır.

ABSTRACT

This study aims to make a contribution to the relationship between Islam and modernity in terms of education. Our study claims that the concept of Islam which was tried to be placed through the schools during the period of Abdulhamid II should be evaluated within the modern Islamic interpretations and it consists of introduction, three parts and the conclusion. The introduction had been confined to form the theoretical frame, to evaluate the studies about the topic, to restrict the boundaries of the study and to introduce each parts. Main logic of schooling process, the development stages, the position of the process during the period of Abdulhamid II, the relationship between this process and politics, the factors that had build the education system and the curriculum changes had been tried to be evaluated in the first part. The second part had been confined to criticism the books about religion and ethics during the period. In the final part, the relationship between Islam and modernity had been evaluated in terms of the educational system of that period.